

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SANAT TARİHİ ANABİLİM DALI

Doktora Tezi

İZNİK ve ÇEVRESİ
BİZANS DEVRİ MİMARİ FAALİYETİNİN
DEĞERLENDİRİLMESİ

YÜKSEKÖĞRETİM KURULU

Ü.Melda ERMIŞ

2502030175

Danışman
Prof. Dr. Ara ALTUN

İstanbul 2009

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SANAT TARİHİ ANABİLİM DALI

Doktora Tezi

İZNİK ve ÇEVRESİ
BİZANS DEVRİ MİMARİ FAALİYETİNİN
DEĞERLENDİRİLMESİ

İ.Ü. Bilimsel Araştırma Projesi T-951

YÜKSEKÖĞRETİM KURULU

Ü.Melda ERMİŞ

2502030175

Danışman
Prof. Dr. Ara ALTUN

İstanbul 2009

ÖZ

Ğnik ve Çevresi Bizans Devri Mimari Faaliyetinin Değerlendirilmesi

1. Ökümenik Konsil'in toplanması, askeri ve ticari yol güzergahı üzerinde bulunması, güçlü Ğair surlarına sahip olması ve IV. Haçlı Seferi'nde Haçlılar tarafından Ğstanbul'un iğal edilmesiyle birlikte Laskaris dönemine bağkenlik etmesi gibi özellikleri Ğnik'i Bizans Ğmparatorluğu döneminde önemli bir Ğair konumuna getirmiğtir. Öneminden dolayı her zaman arağtırmacıların ilgisini çekmiğ, ancak yapılan araçtırmalar daha çok Ğnik'teki dini yapılara ve surlara yönelik olmuğtur.

Bu çalığmanın amacı, Ğimdiye kadar sur içiyle sınırlı tutulmuğ Ğnik (Nikaia) kentinin Bizans dönemindeki mimari buluntularını sadece kent merkezi kapsamında değil köyleri de dahil ederek daha geniğ alanda ele alarak, Bizans dönemindeki Ğnik Ğairinin mimari dokusunun değerlendirilmesidir. Bu çerçevedeki doktora tezinin içeriği Dini Yapılar, Mezar Odaları, Su Sistemi ve Su Yapıları, Ğlevi Hakkında Öneri Getirilen Kalıntılar ile Askeri Yapılar olmak üzere beğ bağık altında toplanmığtır.

Tez çalığmasında son yıllarda kazılarda ortaya çıkarılan veya arağtırmalarda tespit edilen Bizans mimarisi bakımından çalığılmamığ yapı kalıntıları ilk kez ayrıntılı bir Ğilde ele alınmaktadır. Tarihlendirme, plan tipi, süsleme konularında problemleri olan yapıların bu sorunlarına yanıt aranmakta ve farklı yaklağımlarla çeğili önerilerde bulunulmaktadır. Ayrıca Ğnik çevresindeki yerleğmelere dair çeğili yorumlar ve öneriler getirilmiğtir.

ABSTRACT

The Evaluation of the Architectural Activities of the Byzantine Era in Iznik and its Regions

Iznik (Nikaia) has always been considered is one of the most important cities of the Byzantine Empire for it was the meeting place of the first Ecumenical council, and also located on the roads of military and commercial importance. With it strong city walls and the later part of the Byzantine Empire, it gained more importance as it became capital of the Lascarid Empire after the fall of Constantinople to the fourth Crusades. Iznik always attracted many scholars thanks to importance mentioned about and the most of this scholarly works concentrated on religious buildings and the walls of the city.

This study is aiming the evaluate of the architecture of the Byzantine period in Iznik (Nikaia) including not only urban center but also neighbouring settlements. The thesis is grouped under five titles: the religious buildings, necropolis areas and the sepulchral rooms (hypogeum), military buildings, the city's water system and hydraulic structure, and remains of non-specific function.

Ruins of less or not known buildings have recently been located or unearthed either in the excavations or during the researches. Those were thoroughly studied and recorded scientifically. The dating, plan type, decoration problems of the buildings have been studied and made some proposals. By different approaches, various suggestions have been listed. Moreover, various comments and suggestions about the surrounding settlements of Iznik have been purposed.

ÖNSÖZ

On yıldır devam etmekte olduğum Çnik Çini Fırınları Kazısı ile Çnik ve çevresini tanımam dolayısıyla doktora tez konusu olarak Çnik'i çalışmam için beni teçvikeden ve destek olan Prof.Dr.Ara Altun'a ve Prof.Dr.Ebru Parman'a teçkkür ederim.

Tezimin her safhasında yanımda olup bilgi ve deneyimleriyle bana yol gösteren Prof.Dr.Metin Ahunbay'a ve Yrd.Doç.Dr.Ahmet Vefa Çobanoğlu'na, bilgilerini esirgemeyip bana yardımcı olan Okt.Dr.Ferudun Özgümüçe, Yrd.Doç.Dr.Haluk Çetinkaya'ya, Enis Karakaya'ya ve Hayri Fehmi Yılmaz'a teçkkürü bir borç bilirim.

Tez çalışmamızı maddi olarak destekleyen İstanbul Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Birimi'ne ve Türk-Amerikan Çmi Araştırmalar Derneği'ne teçkkür ederim.

Tezde kullandığım çeçili fotoğraflar ve planlar için Çnik Çini Fırınları Kazısı arçivinden yararlanmamı sağlayan Yrd.Doç.Dr.V.Belgin Demirsar Arlı'ya, Jeofizik çalışmalarının sonuçlarını paylaşan Prof.Dr.çerif Barıç'a Ayasofya Kilisesi'nin restorasyon projesini hazırlayan Aysel Atabey ve Kaan Atabey'e, Çnik kent planını hazırlayan TUER Planlama ve RaçıtTuna'ya, TAY Projesi arçivinden faydalanmamı sağlayan Okt.Oğuz Tanındı'ya, Çnik Müzesi arçivinde çalışmam için izin veren müze müdürü Yusuf Demirci'ye, BKTVKK arçivinde çalışmam için yardımcı olan Serpil Arık'a ve Çnik'le ilgili bilgilerini ve fotoğraflarını benimle paylaşan Adil Can Güven'e teçkkür ederim.

Arazi çalışmam sırasındaki yardımları için babam Fahrettin Ermiçe, Çnik'in eski kaymakamı Hüseyin Avcı'ya, Ali Sönmez'e ve bütün köy muhtarlarına teçkkür ederim.

Tez çalışmam süresince her türlü konuda bana destek olan arkadaşlarım Ebru Karakaya'ya, Ayçe Denkhalbant'a, Murat Kocaaslan'a, Akın Tuncer'e, Anar

Azizov'a, Yusuf Kartal'a, Serap Yüzgüller Arsal'a, Seda Yavuz Erol'a, Ayça Tiryaki'ye ve Özgü Çömezoğlu'na yanımda oldukları için teşekkür ederim.

Tezin her anında gösterdikleri anlayış ve destek için biricik annem Zeliha Ermiç'e ve babam Fahrettin Ermiç'e de sonsuz teşekkürler.

Ü.Melda ERMiç

İstanbul 2009

İÇİNDEKİLER

Öz	iii
Abstract	iv
Önsöz	v
İçindekiler	vii
Fotoğraf Listesi	x
Harita – Çizim – Plan Listesi	xvii
Kısaltmalar Listesi	xix
Giriş	1-4
Çalışmanın Amacı ve Yöntemi	1
I. BÖLGENİN TARİHİ COĞRAFYASI ve TARİHİ	5-29
I.I. Bölgenin Tarihi Coğrafyası	5
I.II. Çizim ve Çevresinin Tarihi	6
I.II.I. Prehistorik Çağlar'dan Geç Antik Dönem'e Çizim	6
I.II.II. Anadolu'ya Türklerin Yerleşmesi, I.Haçlı Seferi ve Çizim	8
I.II.III. IV. Haçlı Seferi Hazırlıkları ve Seferin İstanbul'a Yönelmesi	11
I.II.IV. İstanbul'da Latin Devletinin Kurulması ve Bizans Topraklarının Paylaşımı	12
I.II.V. İstanbul'un Çizimi ile Bizans Çizimciliği'nin Siyasi Durumu	13
I.II.VI. Çizimciliği'nin Ortaya Çıkışı ve Çizimciliği'nin İstanbul'un Restorasyonuna Kadarki Durumu	16
I.II.VII. 1261 Sonrasında Bizans Çizimciliği'nin ve Çizimciliği'nin Durumu	26
II. ÇİZİM KENTİNİN FİZİKSEL GELİŞİMİ ve ÇEVRESİ HAKKINDA	30-47

III. ÇZNC VE ÇEVRESİNDEKİ YAPILAR	48-301
III.I. Dini Yapılar	48-189
III.I.I. Ayasofya Kilisesi	48
III.I.II. Koimesis Kilisesi	79
III.I.III. İstanbul Kapı Yakınındaki Kilise	102
III.I.IV. Yenişehir Kapı Yakınındaki Kilise	115
III.I.V. Tiyatro Yakınındaki Kilise Alt Yapı Kalıntısı	129
III.I.VI. Tiyatro Üzerindeki Kilise Kalıntısı	145
III.I.VII. Kemalpaşa Mahallesiindeki Altyapı ve şapel Kalıntısı	157
III.I.VIII. Kemalpaşa Mahallesiindeki Kilise Altyapısı	172
III.I.IX. Kemalpaşa Mahallesiindeki Kilise Kalıntısı	185
III.I.X. Lefke Kapısının şehir Yönündeki şapel Kalıntısı	188
III.II. Mezar Yapıları	190-237
III.II.I. Mezar Odası 1	190
III.II.II. Mezar Odası 2	201
III.II.III. Mezar Odası 3	203
III.II.IV. Mezar Odası 4	206
III.II.V. Mezar Odası 5	208
III.II.VI. Mezar Odası 6	209
III.II.VII. Mezar Odası 7	212
III.II.VIII. Mezar Odası 8	217
III.II.IX. Mezar Odası 9	218
III.II.X. Mezar Odası 10	221
III.II.XI. Mezar Odası 11	225
III.II.XII. Mezar Odası 12	227
III.II.XIII. Mezar Odası 13	229
III.II.XIV. Mezar Odası 14	231
III.II.XV. Mezar Odası 15	233
III.II.XVI. Mezar Odaları	236

III.III. Su Sistemi ve Su Yapıları	238-258
III.III.I. Su Dağıtım Sistemi	238
III.III.II. Karasu Deresi Köprüsü	246
III.III.III. Böcek Ayazması	249
III.III.IV. Sarnıç	256
III.IV. Çıleli Hakkında Öneri Getirilen Kalıntılar	259-274
III.IV.I. Selçuk İlköğretim Okulu Bahçesindeki Kalıntı	259
III.IV.II. Roma Tiyatrosundaki Bizans Kalıntıları	265
III.IV.III. İstanbul Kapı Yakınındaki Kalıntı	269
III.IV.IV. İğerefiye Köyü Yonca Planlı Kalıntı	272
III.V. Askeri Yapılar	275-301
III.V.I. Çınık Surları	275
III.V.II. Karacakaya Hisarı	296
III.V.III. Karatekin Hisarı	298
III.V.IV. Kaynarca Gözetleme Kulesi	300
IV. DEĞERLENDİRME	302-392
IV.I. Dini Yapıların Değerlendirilmesi	302
IV.II. Nekropol Alanları ve Mezar Odalarının Değerlendirilmesi	340
IV.III. Su Sisteminin ve Su Yapılarının Değerlendirilmesi	365
IV.IV. Çıleli Hakkında Öneri Getirilen Kalıntıların Değerlendirilmesi	372
IV.V. Askeri Yapıların Değerlendirilmesi	379
SONUÇ	393-401
KAYNAKÇA	402-445
ÖZGEÇMİŞ	446-447

FOTOĞRAF LİSTESİ

	Sayfa
F.1 : Restorasyon sırasında antik caddenin görünüşü, 2007 (A.T.B. Mimarlık ArGiv)	31
F.2 : Restorasyon sonrası antik caddenin görünüşü, 2009	32
F.3 : Boyalıca yakınlarındaki Ballıkaya kabartması, 2008	43
F.4 : Derbent kaya kabartmasından detay, 2007	47
F.5 : Ayasofya kilisesinin batı cephesi, 2006	57
F.6 : Restorasyon sonrası batı cephe, 2009	57
F.7 : Nef ayırımındaki üçlü kemer dizisinin izi, 2007	59
F.8 : Apsisin içten genel görünüşü, 2006	61
F.9 : Yapının doğu cephesi, 2006 (Ahmet Vefa Çobanoğlu)	61
F.10 : Restorasyon sonrası doğu cephe, 2009	62
F.11 : Restorasyon sonrası kuzey cephe, 2009	63
F.12 : Restorasyon sonrası güney cephe, 2009	63
F.13 : Orta nefte açılan sondaj, 2006 (İzmit Müzesi ArGiv)	64
F.14 : Güney yan nefte açılan sondaj, 2006 (İzmit Müzesi ArGiv)	65
F.15 : Kilisenin güneydoğusundaki ek yapının genel görünüşü, 2008	66
F.16 : Ek yapının batıdan görünüşü 2008	67
F.17 : Diakonikon güney duvarındaki melek figürü, 2009	68
F.18 : Prothesis hücresi pencere içinden fresk detayı, 2008	69
F.19 : Prothesis odasının batı kapısındaki fresk izi, 2009	69
F.20 : Diakonikon hücresi kemer içindeki bezeme, 2009	70
F.21 : Kuzey duvardaki pencere kemerinden fresk detayı, 2009	71
F.22 : Güney duvardaki batıdan dördüncü pencere kemerinden fresk detayı, 2009	72
F.23 : Güney duvardaki batıdan beşinci pencere kemerinden fresk detayı, 2009	72
F.24 : Arkosoliumdaki Deisis freski, 1975 (http://www.clt.astate.edu/wallen/digits/IzmitHS/IzmitHagiaSophia.htm)	73
F.25 : Güney yan nefteki mermer döşeme, 2009	75
F.26 : Bemadaki opus sectile döşemenin kaldırılmadan önceki hali, (Eyice, 1963)	76
F.27 : İzmit Müzesi'ndeki 710 env.no.lu korniş parçası, 2007	77
F.28 : Kitabeli madalyonlar, (Weitzmann, Sevçenko 1963)	78
F.29 : Koimesis kilisesinin kuzeydoğudan görünüşü, (Schmit, 1927)	79
F.30 : Kuzey duvarın doğusundan duvar örgüsü detayı ve iki farklı sıvanın izi, 2009	84
F.31 : Batı cephesindeki kademeli kör kemerler, (Foss, Tulchin, 1996)	87
F.32 : Narteksin genel görünüşü, (Wulff, 1903)	88

F.33	: Narteksin doğu duvarında, yan nefte açılan kemer, (Schmit, 1927)	89
F.34	: Güney yan nef, (Foss, Tulchin 1996)	90
F.35	: Kilisenin batı cephesi ve çevre duvarındaki kapı, (Schmit, 1927)	92
F.36	: Apsis yarım kubbesindeki Meryem ve Çocuk Ğa mozaiği, (Schmit, 1927)	94
F.37	: Bema kemerindeki melek tasvirlerinden Arke ve Dynamis, (Schmit, 1927)	95
F.38	: Ğnik Müzesi'ndeki 749 env.no.lu parçanın bitkisel bezemeli yüzü, 2007	99
F.39	: Ğstanbul Kapı yakınındaki kilisenin 1946'daki görünümü, (Yalman, t.y.)	103
F.40	: Kilise kalıntısının doğudan görünüşü, 2009	104
F.41	: Duvar örgüsü detayı, 2009	105
F.42	: Duvar örgüsü detayı, 2008	105
F.43	: Kilise kalıntısının kuzeydoğudan görünümü, 2009	106
F.44	: Diakonikon hücresinin apsisi, 2009	109
F.45	: Diakonikon hücresi sonradan kapatılan açıklık, 2009	110
F.46	: Diakonikon hücresinin doğusundan güneye doğru uzanan duvar kalıntısı, 2009	112
F.47	: Kilise kalıntısının güneydoğudan görünümü, 2009	112
F.48	: YeniĞehir kapı yakınındaki kilisenin genel görünüşü, (Ahmet Vefa Çobanoğlu)	116
F.49	: Naosun batı duvarından duvar örgüsü detayı, 2009	117
F.50	: Narteksin doğu duvarından duvar örgüsü detayı, 2009	118
F.51	: Narteksin kuzeyden görünüşü, 2009	122
F.52	: Narteksin kuzey duvarı ve sonradan örülerek kapatılan kapı, 2009	123
F.53	: Narteksin doğu duvarı, 2009	124
F.54	: Narteksin doğu duvarındaki niĞleden biri, 2009	124
F.55	: Ana apsis genel görünüşü, 2009	125
F.56	: Tek basamaklı synthrononun (?) kalıntısı, 2009	126
F.57	: Kuzey koridorun batıdan genel görünüşü, 2009	127
F.58	: Kuzey cephede kademeli kör kemerler, 2009	127
F.59	: Kuzey koridorun doğudan görünüşü, 2009	128
F.60	: Tiyatro yakınındaki kilisenin genel görünüşü, 2009	129
F.61	: 2 no.lu odanın kuzey duvardan detay, 2008	132
F.62	: 6 no.lu odanın doğu duvarının inĞa tekniği, 2008	133
F.63	: 3 no.lu odanın kuzey duvarından detay, 2008	133
F.64	: 14 no.lu mezar odasının duvar örgüsü, 2008	134
F.65	: 1 No.lu mekan, 2008	136
F.66	: 2 No.lu mekan, 2008	137
F.67	: 3 No.lu mekan, 2008	138
F.68	: 4 No.lu mekan, 2008	139
F.69	: 5. No.lu mekan, 2008	139
F.70	: 6. No.lu mekan, 2008	140

F.71	: Mezar odası olan 7 no.lu mekan, 2008	141
F.72	: Mezar odası olan 8. no.lu mekan, 2008	141
F.73	: Alt yapı kalıntısının kuzeyden görünüşü, 2009	142
F.74	: Alt yapı kalıntısının güneydoğudan görünüşü, 2008	143
F.75	:Tiyatro üzerindeki kilisenin narteksinin güney duvarındaki mezardan duvar örgüsü detayı, 2008	150
F.76	: Narteksin güneyden görünümü, 2007	151
F.77	: Narteksin kuzeyden görünümü, 2008	152
F.78	:Tiyatro üzerindeki kilisenin narteksinin güneybatı köşesindeki mezar hücreleri, 2008	152
F.79	: Tiyatro üzerindeki kilisenin naosunun genel görünüşü, 2008	153
F.80	: Kuzey nefin batıdan görünümü, 2008	154
F.81	: Kuzey nef apsisi ve kuzeydeki niç kalıntısı, 2008	155
F.82	: Altyapı ve Çapel kalıntısının genel görüntüsü, 1988 (ÇFK ArGivi)	158
F.83	: Altyapının giriş bölümü ve iki farklı dönemin duvar örgüsü, 2009	160
F.84	: Çerçeve tekniğinden detay, 1987 (ÇFK ArGiv)	161
F.85	: Odalardan duvar örgüsü detayı, 1987 (Aslanapa, v.d., 1989)	161
F.86	: Odalardan birinin genel görünüşü, 1987(ÇFK ArGiv)	162
F.87	: Odanın üst örtüsü, 1987 (Aslanapa, v.d., 1989)	162
F.88	: Diğer odanın tonoz örtüsü, 1987 (ÇFK ArGivi)	163
F.89	: Diğer odanın tonoz örtüsü, 1987 (Aslanapa, v.d., 1989)	163
F.90	: Kumbağı sokağa açılan dehliz ağzı, 1987 (ÇFK ArGiv)	164
F.91	: Yapının batısındaki üç adet mezar hücresi, 1987 (ÇFK ArGivi)	165
F.92	: Batıdaki mezar hücrelerinden en kuzeydeki, 1987 (Aslanapa, v.d., 1989)	165
F.93	: Ortadaki mezar hücresi, 1987 (ÇFK ArGivi)	166
F.94	: Üst kattaki Çapelin doğudan görünüşü, 1988 (ÇFK ArGivi)	167
F.95	: çapel kalıntısının batıdan görünüşü, 1988(ÇFK ArGiv)	167
F.96	: çapelin kuzeyindeki mezar hücresi, 1988 (ÇFK ArGiv)	168
F.97	: Röliker haçı, 1987 (Aslanapa, v.d., 1989)	169
F.98	: Röliker haçı, 1987 (Aslanapa, v.d., 1989)	170
F.99	: Sgraffito tekniğindeki kaseler, 1987 (Aslanapa, v.d., 1989)	171
F.100	: Slip tekniğindeki ÇÇeparçası, 1987 (Aslanapa, v.d., 1989)	171
F.101	: Kilise altyapısının doğudan genel görünüşü, 1992 (ÇFK ArGivi)	173
F.102	: Yapının ilk evresine ait duvar örgüsünden örnek, 1992 (ÇFK ArGivi)	175
F.103	: Yapıdaki iki farklı duvar örgüsüne örnek, 1992 (ÇFK ArGiv)	176

F.104	: Yapının batısındaki ek bölümden duvar tekniği, 1992 (ÇFK ArGivi)	176
F.105	: Alt yapının kuzey mekanları, 1992 (ÇFK ArGivi)	177
F.106	: Yapının apsisi, 1991 (ÇFK ArGivi)	179
F.107	: Güney ve iç duvardaki mezar hücreleri, 1992 (ÇFK ArGivi)	180
F.108	: Kuzey duvar içindeki hücrelerden biri, 1992 (ÇFK ArGivi)	180
F.109	: Mezar hücrelerinden oluşan batıdaki ek mekan, 1992 (ÇFK ArGivi)	181
F.110	: Batıdaki mezar hücreleri, 1992 (ÇFK ArGivi)	182
F.111	: Yapının doğudan genel görünüşü, 1992(ÇFK ArGivi)	183
F.112	: Buluntulardan çeşitli örnekler, 1992 (ÇFK ArGivi)	184
F.113	: Lefke Kapısının Çair yönündeki Çapelin bulunduğu alanın genel görüntüsü, 2008	189
F.114	: Lefke Kapısının Çehiryönündeki Çapeli kalıntısı, 2008	189
F.115	: Mezar odası 1 - batı cephe, 2005	190
F.116	: Mezar odası 1 - kuzey duvar, 2005	196
F.117	: Mezar odası 1- doğu duvar, 2005	197
F.118	: Mezar odası 1 - batı duvardaki tavuskuğu, 2005	198
F.119	: Mezar odası 1 - giriş ucu motifinden detay 2005	199
F.120	: Mezar odası 1 - tonoz bezemesinden detay, 2005	200
F.121	: Mezar odası 2 - genel görünüş, (BKTVKK ArGivi)	202
F.122	: Mezar odası 3 ve mezar odası 9'un genel görünüşü, 2008 (TAY Projesi ArGivi)	204
F.123	: Mezar odası 4 - genel görünüm, 1988 (Aslanapa, v.d., 1989)	206
F.124	: Duvar resminden detay, 1988 (Aslanapa, v.d., 1989)	207
F.125	: Mezar Odası 6, 2007	210
F.126	: Mezar Odası 6'nın içinin görünüşü, 1989 (Ahmet Vefa Çobanoğlu)	211
F.127	: Mezar Odası 7 - kapatıldıktan sonraki görünümü, 2007	212
F.128	: Mezar Odası 7 - içinin genel görünüşü, (Çnik Müzesi ArGivi)	213
F.129	: Doğu duvar, (Çnik Müzesi ArGivi)	214
F.130	: Mezar odasının kuzey duvarının görünüşü, (Çnik Müzesi ArGivi)	214
F.131	: Güney duvar, (Çnik Müzesi ArGivi)	215
F.132	:Doğu duvara bitişik olarak sonradan yapılan mezar, (Çnik Müzesi ArGivi)	216
F.133	: Mezar odası 9 - genel görünüş, (Enis Karakaya ArGivi)	218
F.134	: Mezar odası 9, (Adil Can ArGivi)	219
F.135	: Mezar odası 9 yan duvarındaki bezemeden detay, (Adil Can ArGivi)	220
F.136	: Mezar odası 10 - güney duvar, (BKTVKK ArGivi)	221
F.137	: Kuzey duvar, (BKTVKK ArGivi)	222

F.138	: Mezar odası 11 - üzerini örten plakaların bezemesinden detay, (BKTVKK ArĖivi)	226
F.139	: Mezar odası 12 - genel görünüşü,(Ėnik Müzesi ArĖivi)	227
F.140	: Mezar odasını örten plakalar, (Ėnik Müzesi ArĖivi)	228
F.141	: Mezar odası 13 - genel görünüm, (Ėnik Müzesi ArĖivi)	229
F.142	: Mezar odası 13 duvar örgüsü detayı, 2009	230
F.143	: Mezar odası 13 – doğudaki odadan fresk izi, 2009	230
F.144	: Mezar odası 14 - genel görünüşü,(BKTVKK ArĖivi)	232
F.145	: Mezar odası 15 - içten görünüşü(Ėnik Müzesi ArĖivi)	233
F.146	: Mezar odalarının genel görünümü, (Enis Karakaya ArĖivi)	236
F.147	: Mezar odasının içten görünüşü, Karakaya 1987)	237
F.148	: Koca Kaya üzerindeki kayaya oyma su yolu, 2007	239
F.149	: Çökertme havuzu, 1987 (Aslanapa v.d., 1989)	240
F.150	: Çökertme havuzu, 2007	240
F.151	: Dağın içinden gelen Roma su tüneli, 1987 (Aslanapa v.d., 1989)	241
F.152	:Kayrak Köğkü (Kaymak Köğkü) mevkiinde Top Kapı yönüne su taşıyan toprak künkler, 1987(Aslanapa v.d., 1989)	241
F.153	: Su kemerinden bir görünüm, 2008	242
F.154	: Su kemerinden bir görünüm, 2008	243
F.155	: Su Kemerinin Lefke Kapıdan surların içine girmesi, 2008	243
F.156	: Su Kemerinin Lefke Kapıdan surların içine girmesi, 2007	244
F.157	:Lefke Kapının güneyinde kent tarafındaki Osmanlı çeğmesi, 2008	244
F.158	: Mezarlık içinde kalan paye, 2008	245
F.159	: Karasu deresi köprüsü, 2009	246
F.160	: Köprünün kemer açıklıklarından biri, 2007	247
F.161	: Kemerin içten görünüşü, 2009	248
F.162	: İki kemer arasındaki kemerli tahliye gözü, 2009	248
F.163	: Böcek ayazmasının dış görünüşü, 2005 (Ahmet Vefa Çobanoğlu)	249
F.164	: 1946'da böcek ayazmasının batıdan görünüşü, (Yalman, t.y.)	250
F.165	: Yapının içinden duvar örgüsü detayı, 2009	252
F.166	: Böcek ayazmasının içinin görünüşü, 2005 (Ahmet Vefa Çobanoğlu)	252
F.167	: Doğu duvardaki niğ, 2009	253
F.168	: Kubbenin içten görünüşü, 2009	254
F.169	: Kuyunun ağzında devĖirme kullanılan yazıtlı parça ve yan yüzdeki Çamdan motifi, 2009	255
F.170	: Kuyunun ağzında devĖirmekullanılan yazıtlı parçanın ön yüzündeki eÇ mekezli daire ve sur onarım yazıtı, 2009	255
F.171	: Sarnıcın genel görünüşü, 1981 (BKTVKK ArĖivi)	256
F.172	: Duvar örgüsünden detay, 2008	257
F.173	: Sarnıcın genel görünüşü, 2008	258

F.174	: Selçuk İlköğretim Okulu Bahçesindeki kalıntının kazı sonrasındaki görünümü, 2000 (BKTVKK ArGivi)	261
F.175	: Kalıntının yakından görünümü, 2000 (BKTVKK ArGiv) :	262
F.176	: Alt seviyedeki tuğla duvardan detay, 2000 (BKTVKK ArGivi)	263
F.177	: İki farklı kottaki dikey künklerin görünüşü, 2000 (BKTVKK ArGivi)	264
F.178	: Tiyatrodaki içtvi belirlenemeyen kalıntılardan proskenede tespit edilen Bizans dönemine ait duvar kalıntısı, 2008	268
F.179	: Meryem ve çocuk İsa freski, (Yalman, 2007)	268
F.180	: İstanbul Kapı yakınındaki kalıntının genel görünüşü, 2006 (Ahmet Vefa Çobanoğlu)	269
F.181	: Stylobat ve kaideler, 2006 (Ahmet Vefa Çobanoğlu)	271
F.182	: Yonca planlı kalıntının genel görünüşü, 1981 (Aslanapa v.d., 1989)	273
F.183	: Lefke Kapının kazı sonrası görünümü, 2008	280
F.184	: İstanbul kapı, 2006 (Nurcan Yazıcı)	280
F.185	: Lefke Kapı – Top Kapı arasındaki sur duvarından detay, 2007	281
F.186	: Tonozlu yan geçiğin Ğehir yönünden görünümü, 2007	281
F.187	: 70-71. burç arası sur duvarındaki yürüme yolu, 2002, (BKTVKK ArGivi)	282
F.188	: III.Mikhael döneminde eklenen 5.burç, 2007	283
F.189	: 37. burçtan gizli tuğla tekniğinde duvar örgüsü detayı, 2007	284
F.190	: 106. burç genel görünüşü, 2007	286
F.191	: 19. burcun genel görünüşü, 2007	287
F.192	: 8. – 9. burç arasındaki ön surun içten görünüşü, 2007	287
F.193	: 13. yüzyıl sonuna tarihlenen 88. burç, 2007	288
F.194	: 71. burçtaki onarım kitabesi, 2007	290
F.195	: Ğnik Müzesi'ndeki 810 env.no.lu parça, 2007	291
F.196	: 106. burçtaki kitabe, 2009	292
F.197	: Esas surdaki harca yazılmış kitabe, 1988 (Ahmet Vefa Çobanoğlu)	293
F.198	: Lefke Kapının iç sur duvarının kuzeyindeki duvardan tuğla bezeme, 2009	294
F.199	: YeniĞehirKapı yakınında esas sur duvarı üzerindeki haç motifi, 2007	294
F.200	: 48. burçtaki testere diĞifriz, 2007	295
F.201	: Karacakaya'nın genel görünüşü, 2005	297
F.202	: Karacakaya'daki sur duvarından detay, 2005	297
F.203	: Karatekin Höyüğü'nün genel görünüşü, 2008 (TAY Projesi ArGiv)	298
F.204	: Mevcut duvar kalıntısından bir parça, 2007	299
F.205	: Kaynarca kulesinin bulunduğu alanın genel görüntüsü, 2007	301

F.206	: Kuleden mevcut kalıntılar, 2008 (TAY Projesi ArĖivi)	301
F.207	: Ayasofya kilisesi apsis penceresi içinden derz detayı, 2009	307
F.208	: Ayasofya kilisesi pastophoria hücrelerinden bir fresk, (Restle 1967)	308
F.209	: Ayasofya orta nefteki opus sectile dğemeden zambak (fleur-de-lys) ayrıntısı, 2009	312
F.210	: Ayasofya kilisesi güneydoğu ayaktaki sütunce izleri, 2009	314
F.211	: Ėstanbul Ayasofyası kk sekretanın tonozu, 2005 (Haluk etinkaya)	317
F.212	: Aziz Stephanos Ėpelinin tavan bezemesinden ayrıntı, 2007 (Haluk etinkaya)	318
F.213	: Kahveasar adasındaki kilisenin doğu cephesinden tuğla bezeme, (Soyhan 1969)	324
F.214	: Kuzey nekropol Merdivenli Kaya, 2008	353
F.215	: Dört Tepeler mevkii Elbeyli mezarlığı, 2007	354
F.216	: Dört Tepeler tümülüsü çevresindeki Roma mezar odası, 2007	354
F.217	: Dört Tepeler tümülüsü çevresindeki kiremit mezar, 2005	355
F.218	: Gaius Cassius Philiscus'a ait anıt mezar, 2008	355
F.219	: Hisardere Köyü Deliktağ mevkii bulunan lahit, 2007	356
F.220	: Lefke Kapı orta alan duvarlarının altındaki kiremit mezar, 2008	357
F.221	: Lefke Kapı temizlik alığması sırasında bulunan ocuk mezarı, 2008 (Rauf Güven)	358
F.222	: iekli Köyü Güney Yaka mevkii, 2007	360
F.223	: iekli Köyü Güney Yaka mevkii kiremit mezar, 2009	360
F.224	: iekli Köyü Güney Yaka mevkii mezar, 2007	361
F.225	: Süleymaniye Köyü Değirmen Yanı mevkii bulunan kiremit mezar, 2007	362
F.226	: Yörükler Köyünde, Köykıran mevkii yeni tahrip edilmiğ kiremit mezar, 2007	363
F.227	: Köykıran mevkiiindeki mezarın buluntuları, 2007	364
F.228	: Top Kapı, (Alman Arkeoloji Enstitüsü Fotoğraf ArĖiv)	380
F.229	: 106. burcun duvar rgs, 2007	383
F.230	: 106. burcun içinden görünüm ve tromplar, 2007	383
F.231	: 81.-82. burçlar arasındaki ikiz kemerli açıklık, 2007	386
F.232	: 97. burcun arkasındaki ikiz kemerli düzenleme, 2007	386
F.233	: Karacakaya ve çevresinin güneybatıdan genel görünümü, 2008 (TAY Projesi ArĖiv)	390
F.234	: Hisar Kale'den bir burç, 2007	392
F.235	: Hisar Kale sur duvarından detay, 2008 (TAY Projesi ArĖiv)	392

HARİTA – ÇİZİM – PLAN LİSTESİ

	Sayfa
H.1 : Çizim ilçe sınırları ve yakın çevresinin haritası, (Türkiye Coğrafya Atlası, 2004)	4
H.2 : Kiepert'in Çizim gölü ve çevresindeki yerleşimleri gösteren haritası, (Kiepert, 1914)	42
H.3 : Çizim'in Liada ve Basilinopolis yerleşimlerinin konumları için önerisini gösteren harita, (Çizim 1981)	45
H.4 : 7.-12. yüzyıllarda Anadolu'daki başlıca güzergahlar, (Haldon, 2006)	390
H.5 : Mimari veriye sahip / yerleşim olasılığı olan / eski yol güzergahı üzerinde bulunan köylerin haritası	400
Ç.1 : Ayasofya'nın evrelerini gösteren görünüşü güney cephe, (Möllers, 1994)	54
Ç.2 : Ayasofya'nın evrelerini gösteren B-B kesiti, (Möllers, 1994)	56
Ç.3 : Arkosolium kemerinin alınlığının çizimi, (Wulff, 1903)	101
Ç.4 : Diakonikonun güney cephesinin çizimi, (Kulunyar 1990)	111
Ç.5 : Naosun ayaklarından duvar tekniği çizimi, (Kulunyar, 1990)	119
Ç.6 : Almaçık duvar detayı çizimi, (Kulunyar, 1990)	131
Ç.7 : Çerçeve tekniği çizimi, (Kulunyar, 1990)	132
Ç.8 : Duvar tekniğinin çizimi, (Kulunyar, 1990)	151
Ç.9 : Kuzey nefin apsis düzeni çizimi, (Kulunyar, 1990)	155
Ç.10 : Mezar odası 1 - duvar resimlerinin çizimi, (Fıratlı, 1974a)	195
Ç.11 : Mezar odası 10 - güney duvar çizimi, (BKTVKK Arçivi)	223
Ç.12 : Kuzey duvar çizimi, (BKTVKK Arçivi)	223
Ç.13 : Batı duvar çizimi, (BKTVKK Arçivi)	224
Ç.14 : Doğu duvar çizimi, (BKTVKK Arçivi)	224
Ç.15 : Mezar odası 11 - plakaların bezemesinin çizimi, (BKTVKK arçivi)	226
Ç.16 : Mezar odası 15 - plan ve kesit çizimleri, (Çizim Müzesi Arçivi)	234
Ç.17 : Mezarı örten plakaların iç yüzündeki bezemenin çizimi, (Çizim Müzesi Arçivi)	235
Ç.18 : Koimesis kilisesinin Covell tarafından yapılan batı cephesi çizimi, (Raby, 2005)	322
Ç.19 : Koimesis kilisesinin Peyssonel tarafından yapılan batı cephesi çizimi, (Peyssonel, 2005)	322

P.1	: Texier'nin Ğnik planı, (Texier, 1939)	38
P.2	: Ayasofya kilisesinin planı, (A.T.B. Mimarlık)	55
P.3	: Kilisenin batı cephesinin çizimi, (A.T.B. Mimarlık)	58
P.4	: Kilisenin B-B kesiti, (A.T.B. Mimarlık)	60
P.5	: Koimesis kilisesi planı, (Peschlow, 1972)	85
P.6	: Koimesis kilisesi planı, (Schmit, 1927)	86
P.7	: Ğstanbul Kapı yakınındaki kilisenin planı, (Eyice, 1949)	107
P.8	: Ğstanbul Kapı yakınındaki kilisenin planı, (Peschlow, 2004)	108
P.9	: YeniĞehir Kapı yakınındaki kilisenin planı, (Peschlow, 2004)	120
P.10	: Eyice'nin yayınlarından YeniĞehir Kapı yakınındaki kilisenin planları, (Ötüken, v.d. 1986)	121
P.11	: Tiyatro yakınındaki kilise alt yapı kalıntısının planı, (Yalman, 1979)	135
P.12	: Tiyatro üzerindeki kilisenin tiyatrodaki konumu, (Özkul Fındık, 2001)	147
P.13	: Tiyatro üzerindeki kilise kalıntısının planı, (Yalman, t.y.)	148
P.14	: Tiyatro üzerindeki kilise kalıntısının planı, (Yalman, 1988)	149
P.15	: Altyapı ve Ğapel kalıntısının alt ve üst yapıyı birlikte gösteren planı, (Aslanapa, 1990)	159
P.16	: KemalpaĞamahallesindeki kilise altyapısının planı, (Aslanapa, 1994)	174
P.17	: Kilise altyapı kalıntısının kesiti, (Aslanapa, 1994)	178
P.18	: Jeofizik etüt sonucu haritası, (DoĞru, v.d., 2008)	186
P.19	: Jeofizik etüt sonucundan detay, (W.Rabbel, S.BarıĞ, RPaşteka and the INCA-Team 2008)	187
P.20	: Mezar odası 1 - plan ve kesiti, (Fıratlı, 1974a)	193
P.21	: Mezar odası 1 - plan, (Barbet-ġener, 1999)	194
P.22	: Mezar odası 2 - plan, (Karakaya, 1987)	201
P.23	: Mezar odası 3 - plan ve çizimleri, (Karakaya, 1998)	205
P.24	: Mezar odası 6 - plan, (Yalman, t.y.)	210
P.25	: Böcek ayazmasının planı, (Schneider, 1943)	251
P.26	: Selçuk ilköġretim okulu bahçesindeki kalıntının plan ve kesiti, (BKTVKK ArĞiv)	260
P.27	: Tiyatronun plankare düzenini ve kalıntıları gösteren planı, (Yalman, t.y.)	267
P.28	: Ğstanbul Kapı yakınındaki kalıntının üzerine yapılan inĞaanın bodrum kat planı (BKTVKK ArĞivi)	270
P.29	: Yonca planlı kalıntının planı,	274
P.30	: Ğnik surlarının genel planı, (Foss, Winfield, 1986)	279
P.31	: Ğnik'in eski eserlerini gösteren bir kent planında sarnıç olarak belirtilen yerler, (Kargıner, 1963)	369
P.32	: Günümüzde mevcut olan yapıların yerlerini gösteren Ğnik suriçi planı	401

KISALTMALAR LİSTESİ

AST	Araştırma Sonuçları Toplantısı
BKTVKK	Bursa Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu
BZ	Byzantinische Zeitschrift
CahArch	Cahiers Arcéologiques
Ç.	Çizim
DChAE	Deltion tes Christianikes kai Archaiologikes Etaireias
DOP	Dumbarton Oaks Papers
F.	Fotoğraf
H.	Harita
IstMitt	Istanbuler Mitteilungen
ÇFK	Çankırı Çini Fırınları Kazısı
JÖB	Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik
KST	Kazı Sonuçları Toplantısı
ODB	The Oxford Dictionary of Byzantium
P.	Plan
RBK	Reallexikon zur byzantinischen Kunst
STAD	Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi
TTOK	Türkiye Turing Otomobil Kurumu
ZRVI	Zbornik Radova Vizantolozskog Instituta

GİRİŞ

Çalışmanın Amacı ve Yöntemi

Tez çalışmamızın amacı, İznik ve çevresindeki Bizans dönemi mimari eserlerini belgelemenin, son yıllarda kazılarda ortaya çıkarılan ve araştırmalarda tespit edilen kalıntıların tanıtılmasının yanında, yapıların sorunları üzerinde durmak ve farklı yaklaşımlar ile çeşitli önerilerde bulunmaktır.

İznik, erken dönemlerden itibaren stratejik konumu, verimli tarım arazileri çevresinde kurulması, güçlü bir tahkimata sahip olması ve bir dönem Bizans İmparatorluğu'na başkentlik yapması nedeniyle öne çıkmıştır. Bizans sanatı ve mimarlığı bakımından önemli ve zengin bir yer olan İznik'in bu döneme ait mimari buluntuları çeşitli araştırmalara konu olmuştur. Ancak araştırmalar daha çok kent merkezinde sürdürülmüş veya tek yapı ölçeğinde incelenmiştir. Doktora çalışmamız kapsamında İznik ilçe sınırı baz alınarak bir çalışma alanı belirlenmiştir (H.1). Böylece İznik'in Bizans dönemi mimari buluntularının toplu bir verisinin sunulması amaçlanmaktadır.

Tez kapsamında kent merkezinde ve 2 belde ile 37 köyde araştırmada bulunulmuştur. Kent merkezi tezin temelini oluşturup, yoğun veri sağlarken köylerde yaptığımız arazi çalışmasında mimari bulguya rastlanmamıştır. Aksi gibi geçmiş yıllarda tespit edilmiş yapı kalıntılarının da ortadan kalktığı görülmüştür. Bunda yerleşim alanlarının aynı alanda devam etmesi ve tarım faaliyetinden dolayı tahribe açık olması zamanımıza kadar ulaşmamasının nedeni olarak gösterilebilir. Kaçak kazılar da en büyük tahribat sebeplerinden biridir. İznik ve çevresinin Bizans dönemindeki önemi ve yol güzergahı üzerinde olduğu düşünüldüğünde, ayrıca kroniklerde ve günümüz yayınlarında bahsedilen, ancak tam olarak yerleri saptanmamış yerleşimlerin bulunması köylerdeki araştırmanın önemli veriler sağlayacağını düşündürse de sadece mimari plastik parçalar ve mezarlar tespit edilebilmiştir. Bazı köylerde bu buluntular herhangi bir yorumlamaya imkan vermezken, bazılarındaki

buluntuların yoğunluğu çeşitli yorumlamalar getirmeyi sağlamaktadır. Buluntular yeri geldikçe değerlendirme bölümlerinde kullanılmıştır.

Bu kapsamda İznik kentinin fiziksel gelişimi ve kentin çevresiyle ilgili bir bölümün tezde yer almasının faydalı olacağı düşünülmüştür. Bu bölümde suriçindeki yapıların konumları ve ana caddeler göz önünde bulundurularak kentin içinde yapılaşmanın nerelerde yoğunlaştığına değinilmiştir. Buna ek olarak kentin sınırları içinde bulunan, kaynaklarda bahsedilen yerleşimlerden söz edilmiştir.

Tarihçe kısmında tarihi coğrafya ve erken dönem tarihinden genel hatlarıyla, İznik'in Selçuklular ve Haçlı Seferleri dönemleriyle Bizans'a başkentlik ettiği yılları, çağın siyasi, iktisadi ve askeri yönünün anlaşılması için daha ayrıntılı verilmiştir.

Katalog kısmında yapılar beş grupta; dini yapılar, mezar odaları, askeri yapılar, su yapıları ve işlevi hakkında öneri getirilen kalıntılar olarak incelenmiştir. Her yapı yeri, tarihi, araştırma tarihçesi (burada hem bilimsel kaynaklar hem seyahatnameler verilmiştir), mimari özellikleri, bezeme özellikleri ve buluntular alt başlıkları altında ele alınmıştır. Suriçinde bulunan yapılar kent planına işlenmiştir.

Dini yapılar bölümünde suriçinde yer alan on adet yapı incelenmiştir. Bu yapılar yeniden ele alınarak, özellikle yapıların sorunları üzerinde durulmaya çalışılmıştır. Ayasofya kilisesinin geçirdiği restorasyon sonucunda açığa çıkan bazı ayrıntılarına yer verilmiştir. Lefke kapıdaki restorasyon çalışmalarında ortaya çıkarılan kalıntı, 1980'lerde İznik Çini Fırınları Kazısı'nın suriçinde yaptığı kazılarda bulunan iki yapı kalıntısı ve Kocaeli Üniversitesi'nin gerçekleştirdiği jeofizik araştırmalarda tespit edilen toprak altındaki bir kilise Bizans mimarlığı alanında ilk kez değerlendirilmiştir. Günümüze ulaşmamış ancak çeşitli kaynaklarda belirtilen kiliselerin ve manastırların mevcut kalıntılarla ilişkilendirilmesi konusunda çeşitli önerilerde bulunulmuştur. İznik'in köylerinden biri olan Haciosman köyünde Vakıflar Genel Müdürlüğü'nce yayınlanan Vakıf Abideler ve Eski Eserler başlıklı çalışma için yapılan araştırmada, 1983 yılında tespit edilen kilisenin dönemi kesin olarak belli olmadığından değerlendirme kısmında kısaca bahsedilmiştir.

İzник'in yakın çevresinden başlayarak geniş bir alanı kaplayan, Roma ve Bizans dönemlerine ait nekropol alanı kentin kuzey, güney ve doğu yönlerinde uzanmaktadır. İskan görmesi, tarım faaliyetleri ve kaçak kazılar gibi sebepler nekropol alanında tahribata neden olmuş ve tehdit etmeye de devam etmektedir. Bir kısmı kaçak kazı ve tarım faaliyetleri sırasında yeni bulunmuş toplam 16 mezar odası katalogda incelenmiştir. Nekropol alanının değerlendirilmesinde daha önce Enis Karakaya'nın mezar odaları için yapmış olduğu sınıflamadan yola çıkarak İzник'te bulunan mezar odaları için bir sınıflama yapılmıştır.

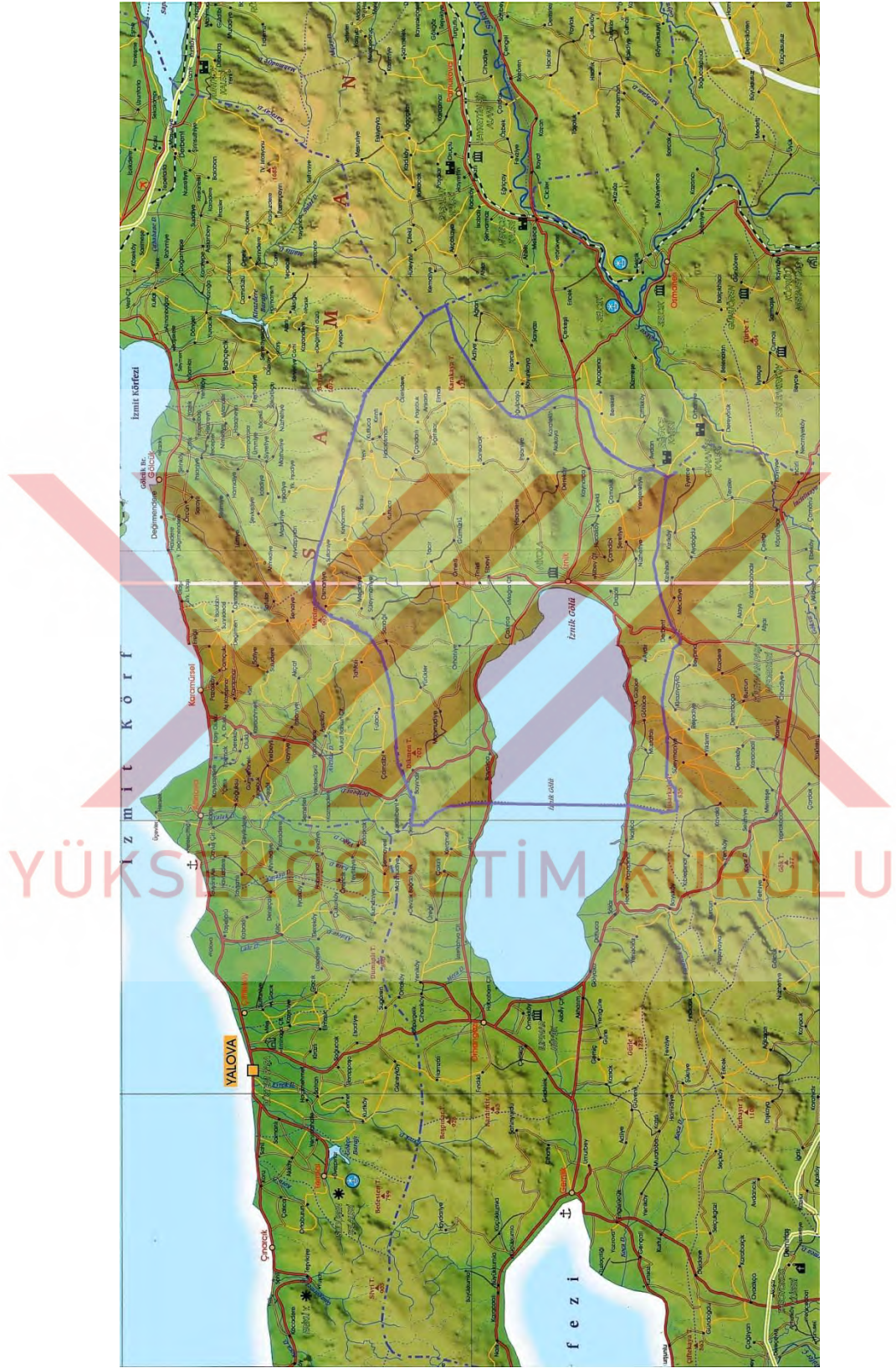
İzник kentinin su sistemi başlı başına bir araştırma konusudur. Tez kapsamında genel hatlarıyla ele alabildiğimiz kente su sağlayan sistemin yanında su ile ilgili üç yapı incelenmiştir.

İzник surları ve surlar dışında bulunan bazı kalıntıların işlevi tam olarak bilinmemekle birlikte, çalışmamız kapsamında bir takım önerilerde bulunduğumuz bu kalıntılar işlevi hakkında öneri getirilen kalıntılar başlığı altında toplanmıştır.

Askeri mimari içinde ele alınan İzник'in şehir surları da tezin bir bölümünü oluşturmaktadır. Birçok araştırmacı tarafından incelenmiş olduğundan katalogda genel hatlarıyla bahsedilen surların bazı bölümlerine dikkat çekilmiş, buradaki farklı düzenlemeler üzerinde durulmuştur. Bölümde ayrıca Karacakaya, Karatekin ve Kaynarca'daki tahkimatlar ele alınmıştır.

Değerlendirme kısmına katalogdaki bölümlerin haricinde kentin surlarındaki kullanım alanları ve bu alanların tarihsel süreç içinde nasıl şekillendiğini belirleyebilmek, diğer bir deyişle imar faaliyetlerinin nelerde ve hangi dönemlerde yoğunlaştığı üzerinde durularak İzник şehrinin fiziksel yapısı belirlenmeye çalışılmıştır.

İzник ve çevresinin Bizans dönemi monografisini vermeyi amaçlayan doktora çalışması ile eski buluntulara yeni değerlendirmeler getirirken yeni buluntuların da bilim dünyasına tanıtılmasıyla Bizans mimarisi çalışmalarına katkıda bulunduğumuzu umut etmekteyiz.

H. 1. İzmit ilçe sınırları ve yakın çevresinin haritası, (Türkiye Coğrafya Atlası, 2004)

I. BÖLGENİN TARİHİ COĞRAFYASI ve TARİHİ

I.I. Bölgenin Tarihi Coğrafyası

Anadolu'nun kuzey batısını kaplayan, Helenistik dönemde Bithynia olarak adlandırılan bölgenin ilk sınırları batıda İstanbul Boğazı (Bosporos Thrakios), İzmit Körfezi (Astakos Kolpos) ve Marmara Denizi (Propontis), güneyde Orhaneli Çayı (Rhyndakos) ve Uludağ (Olympos), kuzeyde Karadeniz (Pontos Euksinos), doğuda Sakarya (Sangarios) nehridir. Sonrasında doğu sınırı Filyos (Billaios) ve Bartın (Parthenios) çaylarına kadar genişlemiştir¹.

Günümüzde İznik'in bulunduğu alanda ilk olarak adının Helikore olabileceği üzerinde durulan bir yerleşme vardı. M.Ö.316 yılında İskenderin komutanlarından Antigonos tarafından ele geçirilen bu kent Antigoneia adıyla yeniden kurulmuştur. Sonrasında İskender'in iki komutanı Antigonos ve Lysimakhos arasındaki savaşta Antigonos'un yenilmesiyle birlikte, M.Ö.301'de kenti alan Lysimakhos karısının adına ithafen Nikaia olarak şehrin adını değiştirmiştir. M.Ö.281 yılında Lysimakhos'un ölümünden sonra Nikaia, M.Ö.326 yılında Bithynia Krallığı adıyla oluşmaya başlayan devlete bağlanmıştır. Bu devletin son kralı IV. Nikomedes'in vasiyeti üzerine Bithynia Krallığı Roma İmparatorluğu'na bırakılır². Böylece Bithynia Roma İmparatorluğu'nun Anadolu'daki bir eyaleti olur.

¹ Veli Sevin, **Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası I**, Ankara 2001, s.31-32.

² Sencer Şahin, "Hellenistik ve Roma Çağlarında İznik / Nikaia", **Tarih Boyunca İznik**, İstanbul 2004, s.5-7; Sencer Şahin, "Yazıtların Diliyle İznik'te (Nikaia) Tarih", **V. AST**, I, 1988, s.373; Haluk Abbasoğlu, İnci Delemen, "Antik Nikaia'dan Günümüze Kalanlar", **Tarih Boyunca İznik**, İstanbul 2004, s.189; Şemseddin Günaltay, **Yakın Şark IV, Perslerden Romalılara Kadar Selevkoslar, Nabatiler, Galatlar, Bitinya ve Bergama Krallıkları**, Ankara 1951, s.181-195; Kamil Doğanç, "Bithynia Tarihi I: Bithynia Krallığı (M.Ö.297-M.Ö.74)", **Bursa Defteri**, 20, 2003, s.74-80.

I.II. İznik ve Çevresinin Tarihi

I.II.I. Prehistorik Çağlar'dan Geç Antik Dönem'e İznik

Bursa ilinin 85 km. kuzeydoğusunda, İznik Gölü'nün doğusunda yer alan bugünkü İznik'in kuzeyinde Samanlı Dağları, güneyinde Katırlı Dağlarının güneydoğu bölümünü oluşturan Avdan Dağı ve doğusunda İznik ovası bulunmaktadır.

İznik Gölü (Askania Limne) çevresi Prehistorik çağlardan beri iskan görmektedir. İznik'in (Nikaia) yakın çevresinde İlk Tunç Çağı'na ait buluntuların tespit edildiği Üyücek (Yügücek), Çakırca, Karadın ve Çiçekli höyükleri yer almaktadır³.

İznik kentinin kuruluşunun mitolojik kökeninin Lefke kapıdaki, şehir halkının minnetini göstermek için imparator Hadrianus'a adadığı yazıtta geçen Dionysos'tan ve Herakles'ten geldiği ifade edilmektedir⁴.

Roma İmparatorluk döneminde Anadolu'daki kentler, daha üstün, daha imtiyazlı olmak için birbirleriyle sürekli bir mücadele içinde olmuşlardır. Bithynia eyaletinin en zengin iki şehri İznik ile İzmit (Nikomedia) arasındaki çekişme de uzun süre devam etmiştir.

258 yılında, kuzeybatı Anadolu'da etkili olan Got saldırıları İznik'i de etkilemiş ve kent Gotlar tarafından yağmalanmıştır. Bu yağma sonucunda surlar yapılmıştır. Sonraki yüzyıllarda kentin başkente yakınlığı ve güçlü surlara sahip olması imparatora karşı yapılan ayaklanmalarda ve tahttan düşmelerde gözde bir kent olmasını sağlamıştır.

³ Prehistorik yerleşimlerle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. David French, "Prehistoric Sites in Northwest Anatolia: I. The İznik Area", *Anatolian Studies*, 17, 1967, s.49-100; Şevket Aziz Kansu, "Bitinya'da Prehistorya Araştırmaları", *Atatürk Konferansları*, II, Ankara 1970, s.111-118; James Mellaart, "Some Prehistoric Sites in North-Western Anatolia", *Istanbul Mitteilungen*, 6, 1955, s.54-74; Savaş Harmankaya, Burçin Erdoğu, *Türkiye Arkeolojik Yerleşimleri 4b - İlk Tunç Çağı*, İstanbul 2002.

⁴ Şahin, *a.g.e.*, 2004, s.4-5; Şahin, *a.g.e.*, 1988, s.370-372; Cevriye Artuk, "Nicaea (İznik) da Herakles", *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Yıllığı*, 9, 1960, s.40-41.

I.Ökümenik Konsil⁵ 325’de İmparator Konstantinos başkanlığında İznik’te toplanmıştır. Verimli toraklarla çevrili olması ve yol ağları çevresinde bulunmasıyla önem arz eden şehir, konsilin toplanmasıyla dini yönden de önemli bir konuma gelmiştir.

364’de imparatorun İran seferinden dönerken ölmesi üzerine, ordu İznik’te bir kurultay toplar ve Ankara’da (Ankyra) bulunan komutan Valentinianus’u imparator seçer. Valentinianus İznik’e gelir ve asker karşısında yapılan törenle imparatorluğu üstlenir⁶.

362 ve 368 yıllarındaki şiddetli depremlerden oldukça etkilenen kentin toparlanması zaman almış olmalıdır⁷.

Iustinianus döneminde kentte yoğun bir imar faaliyeti olduğu bilinmektedir⁸.

7. yüzyıldaki Arap akınları sonrasında, imparator Herakleios döneminde (610-641) oluşturulan thema adı verilen bölgesel askeri birliklerden Anadolu’nun kuzeybatı bölgesinde yer alan Opsikion themasının idari merkezi İznik olmuştur⁹.

727 yılındaki Arap kuşatması şehri zor durumda bırakmasına rağmen güçlü surlar kentin ele geçmesini önlemiştir.

⁵ I.Ökümenik Konsil’in toplanmasının nedeni, İskenderiye Kilisesi rahibi Arius’un İsa’yı Tanrı olarak görmeyip, onu Baba’nın bir yarattısı olarak kabul eden görüşüyle başlayan teolojik tartışmanın kısa bir zamanda yaygınlaşmasıdır. Konsilde Baba ve Oğul arasında tabiat eşitliği olduğuna karar verilerek, Baba ile Oğul’un aynı tabiatından olduğunu ifade eden “Homooosios” kelimesi önerilerek Arius aforoz edilmiştir. Konsilde ayrıca ökharistik litürjinin bir parçası olan İznik İman Esasları oluşturulmuştur. Bkz. Francis Dvornik, **Konsiller Tarihi İznik’ten II.Vatikan’a**, Çev.Mehmet Aydın, Ankara 1990, s.6-7; Mehmet Aydın, **Hristiyan Genel Konsilleri ve II.Vatikan Konsili**, Konya 1991, s.13-14; Georg Ostrogorsky, **Bizans Devleti Tarihi**, Çev.Fikret Işıltan, Ankara 1995, s.44.

⁶ Ammianus Marcellinus, **Ammianus Marcellinus**, Çev.John Rolfe, II, London 1963, s.565-569; John Malalas, **The Chronicle of John Malalas**, Çev.Elizabeth Jeffreys, v.d., Melbourne 1986, s.183.

⁷ Ammianus Marcellinus, a.e., s.271; Philip Schaft, Henry Wace (Ed.), **A select Library of Nicene and Post-nicene Fathers of the Christian Church - Socrates-Sozomenus Church Histories**, Vol.II, Edinburgh, Michigan 1989, s.352.

⁸ Procopius, **Buildings**, Çev. H.B.Dewing, Glanvill Downey, London 1954, s.325-327.

⁹ Georg Ostrogorsky, **Bizans Devleti Tarihi**, Çev.Fikret Işıltan, Ankara 1995, s.89-91; Clive Foss, “Opsikion”, **ODB**, III, New York-Oxford 1991, s.1528-1529.

740 yılındaki İstanbul merkezli depremin oldukça etkili olduğu ve kaynaklarda İznik'te sadece bir kilisenin ayakta kaldığı belirtilmektedir¹⁰. Ancak bu anlatımın abartılı olduğu veya sadece bir kilisenin fazla zarar görmediğini söylemek daha doğrudur.

787 yılındaki VII.Ökümenik Konsil¹¹ İznik'te Ayasofya Kilisesi'nde toplanmıştır.

Bardas Skleros 976 yazında kendini imparator ilan eder. İmparatorluk ordusuna karşı başarı kazanıp Anadolu'da hakimiyet kurar ve 978 yılında İznik'i ele geçirir. İmparator II.Basileios onunla mücadele etmesi için Bardas Phokas'ı gönderir ve Phokas, Skleros'u yenmeyi başarır¹².

I.II.II. Anadolu'ya Türklerin Yerleşmesi, I.Haçlı Seferi ve İznik

1078'de Nikeforos Botaneiates Süleymanşah'ın da yardımıyla bir ordu oluşturarak imparator VII.Mikhael Dukas'a karşı isyan eder ve imparatorluğu ele geçirir. Botaneiates'e yardımda bulunan Türkler İzmit, İznik, Erdek (Artake) gibi yerlere yerleşmeye başlamışlardır.1081'de I.Aleksios Komnenos'a karşı ayaklanan fakat başarılı olamayan Nikeforos Melissenos da Süleymanşah'tan yardım almıştır¹³. Bu yardım istemi ise Türklerin Bithynia bölgesine kesin olarak yerleşmesini ve İznik'i başkent yapmalarını sağlamıştır¹⁴.

¹⁰ Theophanes the Confessor, **The Chronicle of Theophanes Confessor: Byzantine and Near Eastern History AD 284-813**, Çev. Cyril Mango, Roger Scott, Oxford 1999, s.572.

¹¹ III.Leon azizlerin tasvirine tapınmayı engelleyen 726 yılındaki ilk fermanının ardından çıkardığı ikinci fermanla tasviri tamamen yasaklamıştır. Bu dönemde imparatorluğun önemli bir parçası olan Mısır'ın kaybedilmesi, Arapların İstanbul önlerine kadar gelmiş olması, Müslümanlığın yayılması, bu yeni dinin Musevilikte olduğu gibi resme karşı bir tutum içinde bulunması ve Anadolu'nun da bu düşünceye sıcak bakması, ayrıca İmparator III. Leon'un da bu fikirleri desteklemesi böyle bir ferman çıkarmasına neden olmuştur. IV.Leon'un eşi İmparatoriçe Irene oğlu adına tahta vekalet ettiği sırada, İkonoklast döneme son vermek için İstanbul'da bir konsil toplamıştır, ancak konsilin tasvir kırıncılar tarafından dağıtılmasıyla bir yıl sonra 787'de İznik'te yeni bir konsil düzenlenir. İznik Konsili'nde İkonoklast konsillerin aldığı kararlar mahkum edilerek, yapılan ibadetin ikonlara değil resmedilen azizin şahsına olduğu vurgulanmıştır. II. İznik Konsili'nden sonra kısa bir süre tasvir yapımı serbest kalsa da başa gelen imparatorların tutumu dolayısıyla İmparator Theophilos'un 20 Ocak 842'de ölümüne kadar İkonoklast dönem devam etmiştir. Dvornik, **a.g.e.**, s.23-26; Aydın, **a.g.e.**, s.22-23; Ostrogorsky, **a.g.e.**,s.149-153, 164-166, 195-196.

¹² Ostrogorsky, **a.e.**, s.277-278.

¹³ Ostrogorsky, **a.e.**, 322-323.

¹⁴ Işın Demirkent, "İznik'in Haçlılar Tarafından Kuşatılması (6 Mayıs-19 Haziran 1097)", **Tarih Boyunca İznik**, İstanbul 2004, s.122.

1071 Malazgirt savaşıyla başlayan Anadolu'daki toprak kaybı Bizans'ı endişelendirmekteydi. İmparator I. Aleksios Komnenos Batı dünyasından yardım istediğinde bulunur, Papa II. Urbanus ile görüşerek paralı asker talep eder. Aleksios'un bu talebi Haçlı hareketine dönüşür ve 1095 yılındaki Clermont Konsili'nde Papa'nın yaptığı çağrıyla resmen Haçlı hareketi başlar¹⁵.

I.Haçlı Seferi için Papa 15 Ağustos 1096 tarihini ilan ettiyse de keşiş Pierre l'Ermite komutasındaki bir birlik ordunun tamamının toplanmasını beklemeden yola çıkar ve 1096 yılının yazında İstanbul'a (Konstantinopolis) varır. Pierre komutasındaki disiplinsiz ordunun İstanbul çevresindeki köyleri yağmalaması nedeniyle İmparator I. Aleksios Komnenos ordusu I.Haçlı seferinin asıl ordusunu beklemek üzere karşı sahildeki karargaha, Yalova yakınlarındaki Hersek'e (Helenopolis/Kibotos) geçirir. Ancak burada da civar yerleşmeleri yağmalamaya devam eden birliğin saldırısının İznik yakınına kadar ulaşmasıyla bu birliğin üzerine İznik'ten bir kuvvet yollar, haçlı birliğin bu kuvveti geri püskürtüp ele geçirdikleri ganimetlerle karargaha dönmesi karargahta huzursuzluk ve kıskançlık çıkmasına neden olur. Diğer haçlılar da toparlanıp Eylül 1096'da İznik'e doğru harekete geçerler. Yolları üzerindeki yerleşmeleri yağmalayarak Xerigordon'a kadar gelip, burayı ele geçirirler. İznik'te bu olayın duyulması üzerine sultan I.Kılıç Arslan Xerigordon üzerine büyük bir birlik gönderir ve kalenin su kaynağını ele geçirip, kaleyi susuz bırakarak geri alır. Bu sırada Selçuklular Hersek'teki karargaha Haçlı birliğin İznik'i aldığını ve ganimeti paylaştığı haberini gönderince, karargahtaki birlik komutanları İznik'e doğru yola çıkar. Yol güzergahı üzerindeki Drakon'da Türkler Haçlıları pusuya düşürüp, 21 Ekim 1096'da büyük bir bozguna uğratırlar. Kaçıp Hersek'e geri dönen Haçlıları takip eden Türk birliği bütün karargahı basar, ancak İmparator'un yardım gemilerinin geldiğini görünce İznik'e geri çekilirler¹⁶.

Selçuklular, Haçlılara karşı büyük bir başarı elde etmiştir. Selçuklu sultanı I.Kılıç Arslan Haçlıları yenmenin rahatlığıyla Malatya (Melitene) üzerine sefere çıkar.

¹⁵ Ostrogorsky, a.e., 334; Işın Demirkent, **Haçlı Seferleri**, İstanbul 2004, s.3-5.

¹⁶ Işın Demirkent, **Türkiye Selçuklu Hükümdarı Sultan I. Kılıç Arslan**, Ankara 1996, s.21-23; Anna Kommena, **Alexiad**, Çev. Bilge Umar, İstanbul, 1996, s.305-307; Steven Runciman, **Haçlı Seferleri Tarihi**, Çev. Fikret İşıltan, I, Ankara 1998, s.100-103; Demirkent, a.g.e., 2004, s.15-18.

Ancak I. Haçlı seferinin asıl orduları 1097 yılının ilkbaharında İstanbul'a gelmeye başlar. Bu ordunun da İstanbul ve çevresinde taşkınlık ve yağma yapması üzerine İmparator I. Aleksios orduyu geri kalan birlikleri beklemek üzere İzmit yakınındaki Eski Hisar'daki (Pelakanon) karargaha geçirir. I.Haçlı Seferi'nin asıl ordusu Eski Hisar'da toplanmaya başladıktan sonra Raymond Saint Gilles kumandasındaki birlikleri beklemeden İznik üzerine yürüyüşe geçip şehri kuşatırlar. Godefroi de Bouillon kumandasındaki Lorraine'ler şehrin kuzey surlarını, Bohemond'un yeğeni Tankred'in birliklerindeki Normanlar doğu surlarını kuşatırlarken gelmekte olan Raymond kumandasındaki birliklere de güney surları ayrılır. Sultana, Haçlıların İznik üzerine yürüdüğü haberi iletilir iletilmez I.Kılıç Arslan İznik'e doğru öncü bir birlik yollar. Ancak bu birlikler İznik'e ulaştığında şehir Haçlılar tarafından tamamen kuşatılmıştı¹⁷. Kılıç Arslan kuşatmayı dağıtmak için uğraştıysa da başarılı olamayıp çekilir ve çekilirken de şehirdekilere en uygun nasıl görüyorlarsa öyle yapmaları mesajını iletir. İznik'in göl tarafından yardım almasından dolayı kuşatmanın uzaması nedeniyle Haçlılar, I.Aleksios Komnenos'dan yardım isterler ve imparator hafif teknelerden oluşan bir donanmayı Gemlik (Kios) üzerinden göle indirtir ve gölden kentin yardım almasını engeller. Bunun üzerine İznik'tekiler Sultan seferdeyken Haçlılar yerine Bizanslılara teslim olmayı tercih ederek Boutoumites'le başladıkları, ancak Sultanın gelişini haber alınca iptal ettikleri görüşmelere yeniden başlarlar ve Haziran 1097'de¹⁸ şehir Bizanslılara teslim edilir.

İznik'in bu dönemdeki yönetimi Manuel Butumites'e bırakılırken, Haçlıların bir kısmı, muhtemelen İznik'te yaralanmış olan veya haçlı ordusundan ayrılıp imparatorun hizmetine giren askerler İznik'i tamir etmek ve sonrasında da buranın garnizonunu teşkil etmek için paralı asker olarak Butumites'in emrine verilirler¹⁹.

¹⁷ Demirkent, **a.g.e.**, 2004, s.27.

¹⁸ İznik'in hangi gün Bizanslılara teslim edildiği konusunda kaynaklarda farklı bilgilere rastlanmaktadır. Demirkent, 18 Haziran gecesini şehrin teslim edildiğini belirtir. Runciman ve Alexiad'ın çevirilerinde de 19 Haziran olarak geçmektedir. Turan ise 26 Haziran tarihini vererek İslam ve Hristiyan kaynaklarının birbirini doğruladığını İznik'in tesliminin 490 Recep ortaları olduğuna değinir. Demirkent, **a.e.**, 2004, s.29-33; Demirkent, **a.g.e.**, 1996, s.23-28; Anna Kommena, **a.g.e.**, s.324-329; Runciman, **a.g.e.**, 1998, s.135-138; Osman Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, İstanbul 2004, s.128-130.

¹⁹ Anna Kommena, **a.e.**, s.332; Runciman, **a.e.**, s.141; Demirkent, **a.g.e.**, 2004, s.33.

Bazı kaynaklarda 1105’de Selçukluların şehri tekrar ele geçirdiğinden, fakat bu dönemin ne kadar bir süre devam ettiğinin bilinmediğinden bahsedilmektedir²⁰.

I.II.III. IV.Haçlı Seferi Hazırlıkları ve Seferin İstanbul’a Yönelmesi

IV. Haçlı seferinin asıl amacı Kudüs’tü çünkü kutsal topraklar Müslümanlar tarafından ele geçirilmişti. Seferin amacından sapmasının nedeni ise Batı dünyası ve Bizans arasında süren özellikle kiliselerin ayrılmasıyla artan ve haçlı seferleriyle doruğa ulaşan gerginlikti. Bu dönemde izlenen tutumlarda da aradaki uyuşmazlık kendini göstermekteydi. İmparator I. Manuel Komnenos’un batıdaki saldırgan tavrı ve Latinlere karşı hoşnutsuzluğu 1171’de İstanbul ve imparatorluğun çeşitli kentlerinde Venedikli tüccarların tutuklanmasına, mallarına el konulmasına kadar gitmiş, hatta I. Andronikos Komnenos döneminde 1182’de İstanbul’daki bütün batılıların evlerinin yağmalanmasına, yakalanan batılıların öldürülmesine kadar varmıştır²¹.

Bizans ve Batı dünyası arasındaki bu gerilime ek olarak gelişen bir takım olaylar da seferin İstanbul’a yönelmesini sağlamıştır. Avrupa’da toplanmaya başlayan haçlı ordusunun yıpratıcı kara yolculuğu yerine deniz yoluyla Mısır’a geçirilmesi düşünülmekteydi, ancak toplanan ordu Flandre kontu hariç filoya sahip değildi, bu nedenle haçlılar Venediklilerle anlaşırlar. Haçlı birlikleri 1202 Haziran’ında Venedik’te toplanmaya başlar, fakat beklenenden az sayıda birliğin gelmesi Venediklilere ödenecek paranın toplanamamasına neden olur, istenilen paranın gelen birliklerden talep edilmesi de haçlıların altından zor kalkacakları bir durum yaratır. Venediklilerin Macarlara karşı Dalmaçya kıyılarında üstünlük sağlamaları için Zara kentini almaları gerekmektedir ve bu kentin alınması halinde borçlarının erteleneceği konusunda Haçlılarla anlaşan Venedikliler, böylece seferin yolunu saptırmıştır²².

²⁰ Raymond Janin, “La Bithynie sous l’empire byzantin”, *Échos d’Orient*, 20, 1921, s.306; Raymond Janin, “Nicée, Étude historique et topographique”, *Échos d’Orient*, 24, 1925, s.486.

²¹ Ostrogorsky, *a.g.e.*, s.360, 366, 384; Donald M. Nicol, *Bizans’ın Son Yüzyılları (1261-1453)*, Çev. Bilge Umar, İstanbul 2003, s.6.

²² Ostrogorsky, *a.e.*, s.384; Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, Çev. Fikret Işıltan, III, Ankara 1992, s.101; Geoffroi de Villehardouin, Henri de Valenciennes, *Konstantinopolis’te Haçlılar*, Çev. Ali Berktaş, İstanbul 2001, s.48-51; Demirkent, *a.g.e.*, 2004, s.169-172.

12. yüzyıl sonunda Bizans tahtında da değişiklik olur, Komnenoslar devri sona ererken Angeloslar tahta çıkarlar. İmparator olan II. Isaakios Angelos kardeşi III. Aleksios Angelos tarafından 1195’de tahttan indirerek gözleri kör edilip oğluyla birlikte hapse atılır. Bir fırsatını bulup hapisten kaçan Isaakios’un oğlu Aleksios, Alman hükümdarı Philipp von Schwaben’in yanına sığınıp, yeniden Bizans tahtının babasına verilmesi için yeni oluşan Haçlı birliğine vaatlerde bulunarak seferi İstanbul’a yönlendirir²³.

Haziran 1203’de İstanbul önlerine gelen Haçlıların şehri kuşatmasına ve saldırılarına hazırlıklı olmayan İmparator III. Aleksios Angelos’un hazinesinin bir kısmını da alarak şehri terk etmesi üzerine hapisteki II. Isaakios Angelos yeniden tahta çıkarılır. Haçlılar, oğlu Aleksios’un onlara vaat ettikleri şartları II. Isaakios’a da kabul ettirmek isterler, Isaakios oldukça ağır olan bu şartları kabul eder ve oğlu da IV. Aleksios Angelos olarak babasıyla birlikte ortak imparator olur²⁴.

Ancak IV. Aleksios’un Haçlılara verdiği sözü tutamaması kentin yağmalanıp, yakılmasına, Bizans halkının imparatora karşı isyan edip, Aleksios’u öldürüp, babasının zindana atılmasına (çok geçmeden II. Isaakios’da burada hayatını kaybeder) ve yerine III. Aleksios’un damatlarından V. Aleksios Murtzuphlos’un 1204 Ocak’ında tahta çıkartılmasına neden olur. Fakat Latinlerin aralıksız saldırıları karşısında Murtzuphlos kaçarak şehri Latinlere bırakır. Latinler 13 Nisan 1204’de İstanbul’a girer ve üç gün boyunca şehri yağmalarlar²⁵.

I.II.IV. İstanbul’da Latin Devletinin Kurulması ve Bizans Topraklarının Paylaşımı

İstanbul’un alınmasıyla birlikte Latinler Mayıs 1204’te Ayasofya Kilisesi’nde imparator seçimi yaparak Flandre kontu Baudouin’i imparator seçerler. Sonrasında

²³ Ostrogorsky, a.e., s.384-385; Runciman, a.e., s.99-100; Demirkent, a.e., s.168-172. Villehardouin anlaşmanın şartlarını açıkça anlatmaktadır. Bkz.Villehardouin, Valenciennes, a.e., s.56-58.

²⁴ Ostrogorsky, a.e., s.385; Runciman, a.e., s.104-105; Demirkent, a.e., s.172-173; Villehardouin, Valenciennes, a.e., s.77-79.

²⁵ Ostrogorsky, a.e., 385-386; Runciman, a.e., s.106-109; Villehardouin, Valenciennes, a.e., s.81-94; Demirkent, a.e., s.174-177.

da daha önceden anlaştıkları gibi Bizans topraklarını paylaşırlar. Kendi aralarında yaptıkları paylaşım anlaşmasına göre; Baudouin bütün devlet arazisinin dörtte birini alırken, Venedikliler geri kalan arazinin yarısını alacak, diğer yarısı da şövalyeler arasında paylaşılacaktır. Anlaşmadan en karlı çıkan Venedikliler olur çünkü uzun zamandır bu bölgelerde ticaret yaptıkları için bölgeyi tanıyan Venedikliler en önemli liman ve ticaret şehirlerini kendilerine alarak deniz yolu hakimiyetini ellerine geçirirler. İmparator Baudouin, Trakya ve Anadolu'nun kuzeybatı kısmını, Ege denizinin kuzey ve doğusundaki adalar ile Trakya'dan Karadeniz'e uzanan bir kara parçasını alır. Baudouin ile birlikte imparator adayı olan Marki Boniface de Montferrat'a ise Yunanistan'ın doğu kısmı, Trakya'nın büyük bir parçası ve Makedonya'nın güney kısmıyla birlikte Selanik Kralı unvanı alır²⁶.

I.II.V. İstanbul'un İlgali ile Bizans İmparatorluğu'nun Siyasi Durumu

İstanbul'un Latinler tarafından işgali ve Latin İmparatorluğu'nun kurulmasıyla birlikte Bizanslıların bir kısmı İstanbul'da kalmaya devam ederken, büyük bir çoğunluk İstanbul'dan kaçarak Latinler tarafından işgal edilmemiş Anadolu'daki ve Yunanistan'daki yerlere gider ve yerleştikleri bölgelerde zamanla yerli halkın desteğini de alarak yeni devletler kurmaya başlarlar.

1204 öncesinde zayıflayan Bizans otoritesi nedeniyle özellikle merkezden uzak bölgelerin yönetimleri yerel beylerin, prenslerin (arkhontlar) ve pronoia sahiplerinin eline geçer. Arkhontlar, imparatorun ya da aristokrat ailelerin akrabaları veya hizmetinde bulunan yüksek askeri memurlardır. Pronoia arazileri ise 12.-13. yüzyıllarda gösterdikleri hizmet karşılığında bu kişilere verilen, gelir vergisinin bir kısmı azaltılmış arazilerdi. VIII. Mikhael döneminde pronoia sistemi gittikçe

²⁶ Runciman, a.e., s.110-111; Ostrogorsky, a.e., s.392; Nicol, a.g.e., 2003, s.9; Villehardouin, Valenciennes, a.e., s.96-97, 107-108; Demirkent, a.e., s.179-180. Paylaşım anlaşmasıyla ilgili daha detaylı bilgi için bkz. W. Heyd, **Yakın-Doğu Ticaret Tarihi**, Çev. Enver Ziya Karal, Ankara 1975, s.295.

yaygınlaşarak tamamen vergiden muaf tutulan bir hal alır²⁷. Soylu toprak sahipleri 1204 sonrasında da güçlerini korumaya devam ederler. Bir kısmı pronoialarını ve mülklerini muhafaza etmek koşuluyla Latinlerle işbirliği yaparlarken bir kısmı da Bizans başkentinden kaçan gruplara katılarak onlara destek verir²⁸.

Latin işgalinden önce Bizans tahtında bulunan ve işgal öncesi kenti terk eden V. Aleksios Murtzupulos'un yerine Konstantinos Laskaris imparator ilan edilmiş veya Theodoros Laskaris'e imparatorluk teklif edilmiş, ancak Theodoros bu teklifi reddetmiştir. Kentin işgaliyle İstanbul'da kalamayan Konstantinos ve Theodoros Laskaris Anadolu'ya kaçmak zorunda kalırlar ve İznik'te yerel halkın desteğini de alarak İznik devletini oluşturmaya başlarlar²⁹.

Yunanistan'a kaçan, bölgedeki toprak sahiplerinin bir kısmının da desteğini alan Mikhael Angelos'un önderliğinde Pindos dağlarının arkasında Arta merkez olmak üzere Epiros, Akarnania, Aitolia ve Teselya bölgelerine yerleşen grubun kurduğu prenslik kısa sürede güçlenerek Balkanlarda Bizans'ın önemli bir siyasi dayanağı olacak devlete dönüşür³⁰. 1230 Klokotnika'daki Bulgarlarla yaptıkları savaşı kaybetmeleri, ardından 1246'da Vatatzes'in Selanik'i almasıyla İstanbul üzerindeki iddiaları ortadan kalkar³¹.

Latinlerin İstanbul'u işgalinin bir sonucu olmasa da bu dönemde kurulan bir devlette I. Andronikos Komnenos'un torunları, Manuel Komnenos'un oğulları olan Aleksios ve David Komnenos'un teyzeleri Gürcistan Kraliçesi Thamar'ın desteğiyle Trabzon'da (Trapezos/Trapezountos) kurdukları devlettir. Selçukluların Sinop'u

²⁷ Ostrogorsky, **a.e.**, s.306, 444-445; Mark C. Bartusis, "Pronoia: Fiscal Meaning", **ODB**, III, New York-Oxford 1991, s.1734; Alexander Kazhdan, "Archon", **ODB**, I, New York-Oxford 1991, s.160; Nicol, **a.e.**, s.10-11.

²⁸ Ostrogorsky, **a.e.**, s.392-393.

²⁹ Runciman, **a.g.e.**, 1992, s.108; Ostrogorsky, **a.e.**, s.393; Donald M. Nicol, **Bizans ve Venedik Diplomatik ve Kültürel Gelişmeler Üzerine Bir Araştırma**, Çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul 2000, s.135. Nicol, Konstantinos Laskaris'in alelacele imparator ilan edildiğini belirtirken, Runciman, Theodoros Laskaris'e imparator olması için teklif yapıldığına ancak Laskaris'in bunu kabul etmediğine değinir.

³⁰ Ostrogorsky, **a.e.**, s.393, 399-400; Nicol, **a.g.e.**, 2003, s.9-11.

³¹ Ostrogorsky, **a.e.**, s.403.

(Sinope) almalarıyla Trabzon devletinin İstanbul ile ilgili düşünceleri sona erer, ancak 1461'e kadar da vasallık ilişkileriyle varlığını devam ettirir³².

İznik ve Epiros Latin işgaliyle başkentten kaçan Bizanslıların sığındıkları ve işgal sonrasında ortaya çıkan Helenizm düşüncesinin savunulduğu direnme merkezleriye, Trabzon Latin işgalinden faydalanılarak kurulan, ancak Komnenosların alt yapısını daha önceden hazırladıkları bir devletti³³. Üç devletin de amacı İstanbul'u geri almak ve Latin işgali ile birlikte idari, askeri ve mali bakımdan zor bir durumda olan Bizans'ı yeniden canlandırmaktı. Böylece Bizans imparator ailesinden geldikleri için geleneklerine göre meşru sayılan ve Bizans İmparatorluğu'nun halefi olduğunu iddia eden üç devlet Epiros, İznik ve Trabzon'da kurulmuştur.

Anadolu'daki otorite boşluğunda kurulan bu devletlerin haricinde özellikle 1180-1204 tarihleri arasında taht üzerinde iddiaları olmayan, kendi bölgelerinde bağımsız hüküm sürme isteğiyle isyan ederek bölgesel hakimiyetler kuran isyancılar ortaya çıkar. Alaşehir'de (Philadelphia) Theodoros Mankaphas, Menderes vadisinde Manuel Mavrozomes, Milet yakınındaki Sampson'da (Priene) Sabbas Asidenos, Samsun'da (Amisos) Theodoros Gabras, Sakarya-Akyazı arasındaki Tersiy'e'de (Tarsia) Basil Kotzas bağımsız hakimiyetler kurarlar. Bu isyancıların bir kısmı buldukları bölgenin hakimiyetini ellerinde tutabilmek için Ermenilerin, Türkmenlerin ve bölgedeki varlıklı ailelerin desteğini alırlar. Özellikle Türkmenlerle anlaşmaları Türklerin bu bölgelere girişini kolaylaştırması bakımından önemlidir. Bu isyancılar Latin işgalini izleyen 3-4 yıl içinde etkisiz hale getirilmişlerdir³⁴.

12. yüzyıldan itibaren Bizans'taki toprak kayıpları, Batı Hıristiyan kilisesi ile olan sorunların artması, Haçlıların İstanbul'u alması, Latin karşıtlığı, imparatorluğun

³² Ostrogorsky, **a.e.**, s.393, 399, 526; Runciman, **a.g.e.**, 1992, s.111-112.

³³ Şahin Kılıç, "13. Yüzyıl'da Bizans'ı Etkileyen Ekonomik, Siyasi ve Kültürel İlişkiler (1204-1261)", Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Eskiçağ Bilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa 2003, s.37.

³⁴ Ostrogorsky, **a.g.e.**, s.394; Alexis G.C. Savvides, **Byzantium in the Near East: Its Relations with the Seljuk Sultanate of Rum in Asia Minor the Armenians of Cilicia and the Mongols A.D. c.1192-1237**, Selanik 1981, s.59-63; Kılıç, **a.g.e.**, s.87-89.

büyük çoğunluğunun Yunanca konuşan topraklardan ibaret kalması 4. yüzyıldan beri var olan evrensel Bizans ideolojisinin değişmesini sağlayarak Bizans uygarlığının temel unsurlarından biri olan Helen kültürüne, kendi köklerine dönmesine, kendilerine Helen demeye başlamalarına dolayısıyla Helenizm'in doğmasına neden olur³⁵. Bizans'ta ayrılmaz bir bütün olan kilise ve imparatorluk Helenizm düşüncesiyle birlikte ayrı düşmüştür. Kilise evrensellik düşüncesini devam ettirirken, yeni ideolojiyi de imparatorluğun çıkarları doğrultusunda benimsemiştir. 1204'de kilise güç kaybetse de, 1261'de İstanbul'un geri alınmasıyla birlikte güç kazanmaya başlar, hatta bu güç imparatorluğun son yüzyıllarında kilisenin siyasal alandaki etkisinin artmasına neden olmuştur³⁶.

I.II.VI. İznik İmparatorluğu'nun Ortaya Çıkışı ve İznik'in İstanbul'un Restorasyonuna Kadarki Durumu

III. Aleksios Angelos'un despot unvanı verdiği damadı I.Theodoros Laskaris Latin işgali ile birlikte İstanbul'dan ayrılarak Anadolu'ya geçer. İstanbul'a yakınlığından, yol güzergahlarının kesişme noktasında yer almasından, önemli bir askeri pozisyona sahip olmasından, güçlü surlarla çevrili bulunduğundan ve çevresinde zengin tarım arazilerinin varlığından dolayı kendine İznik'i merkez olarak seçer, ancak İznik halkının Theodoros Laskaris'i ve yanındakileri şehre kabul etmeyerek sadece eşi Anna'yı şehre kabul etmeleri üzerine, Bursa'ya (Prousa) giden Theodoros Laskaris Bursa'yı yaklaşık iki yıl boyunca merkez edinir. Sonrasında İznikliler tarafından kabul edilir ve İznik'i başkent ilan eder³⁷. Laskaris'in İstanbul'dan kaçan sığınmacıların, kendi yandaşlarının ve Latin yağmasını istemeyen toprak sahipleri ile din sınıfının da desteğiyle bir birlik oluşturması zor olmamıştır, bunda imparatorun damadı olması dolayısıyla bu çevreye yakınlığı da etkiliydi.

³⁵ Nevra Necipoğlu, "Evrensellikten Geri Çekiliş. Bizans İmparatorluk İdeolojisinin Evrimi ve Osmanlı Fütuhati", **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Problemler, Araştırmalar, Tartışmalar**, İstanbul 1998, s.146-149; Nicol, **a.g.e.**, 2003, s.18-19.

³⁶ Necipoğlu, **a.e.**, s.151-153; Nicol, **a.e.**, s.19-20.

³⁷ Alice Gardner, **The Lascarids of Nicaea. The Story of an Empire in Exile**, Amsterdam 1964, s.58, 60-61.

I. Theodoros Laskaris İznik'teki Bizans devletini oluştururken Bizans'ın temel ilkelerini esas alarak, idare düzenini, memur sınıfını ve sarayı eski ilkelere göre teşkilatlandırır. Kilise geleneklerini de İznik'te yeniden oluşturur³⁸.

Latin istilası nedeniyle batıya kaçan patriğin yerine yeni bir patriğin seçilmesi gerekmektedir. Laskaris, son İstanbul patriğine yeniden patrik seçilmesi için götürdüğü teklifin reddedilmesi üzerine 1208'de Mikhael Autoreianos İznik'te patrik seçilir. Patrik Mikhael de Laskaris'i imparator olarak taçlandırır. Böylece sürgün edilen Bizans imparatorluğu İznik'te resmi olarak devam etmiş olur³⁹. Otorite boşluğu ve güç kaybından dolayı Ortodoks dünyası bu seçimi hemen kabullenmiştir. Patrik seçimiyle birlikte Laskaris'in Ortodoks halkın desteğini de alması kolaylaşır. Ancak Epiros ve Trabzon sorun çıkarır. İlk olarak David Komnenos patriğin kendi bölgesine yaptığı atamaları reddeder. Epiros ise I. Mikhael Angelos döneminde İznik'in üstünlüğünü tanıdıysa da Selanik'in alınmasıyla Theodoros Dukas Komnenos'un Bizans tahtındaki iddiasını ilan etmesiyle birlikte taç giymesi iki devlet arasındaki siyasi düzeydeki savaşı dini rekabete de taşımıştır⁴⁰.

Laskaris'in İznik'te yeni bir devlet kurması ve kilise merkezini buraya taşıması İstanbul'un geri alınması için atılan ilk adımlardı. Ancak Laskaris'in kendini ve yeni kurduğu devleti kabul ettirmesinin en iyi yolu askeri başarı elde etmektir.

Latinler kendi aralarında yaptıkları paylaşım anlaşmasına göre Anadolu topraklarını almak için 1204 yılı sonunda Anadolu'ya geçerler. Paylaşımına göre Batı Anadolu'da toprakları olan İmparator Baudouin'in kardeşi Henri ve İznik'i alması gereken kont Louis de Blois'in şövalyeleri buraları fethetir. İznik'te yeni bir devlet oluşturmaya çalışan Laskaris daha bu oluşumu tamamlayamadan Latinlerle mücadele etmek zorunda kalır. 6 Aralık 1204'de Manyas'da (Poimannenon) yapılan savaşı Latinler kazanır ve böylece Bithynia şehirlerinden bir kısmı Latinlerin eline geçer.

³⁸ Ostrogorsky, a.g.e., s.395.

³⁹ Gardner, a.g.e., s.67-68; Ostrogorsky, a.e., s.395-396.

⁴⁰ Kılıç, a.g.e., s.63-68.

Arkasından Edremit'deki (Adramytteion) savaşı da Latinlerin kazanması Laskaris'in direniş gücünü oldukça zayıflatır⁴¹.

Bu sırada Trakya'daki yerel toprak sahiplerinin bir kısmının pronoialarını ve mülklerini korumak koşuluyla Latinlerle anlaşmak istemeleri ve Latinlerin bu teklifi reddetmesi üzerine Trakya'daki zengin soylular Bulgar çarı Kaloyan ile anlaşarak isyan başlatırlar. 14 Nisan 1205'te Bulgarlar ile Latinler arasındaki Edirne (Hadrianoupolis) yakınındaki savaşı Latinlerin kaybetmesi ve imparator Baudouin'in esir düşmesiyle sonuçlanan savaş Latinlerin tam olarak varlığını oluşturamadan sarsılmasına neden olur. Latinlerin Trakya'da Bulgarlarla mücadelesi Laskaris'in bir süre de olsa rahatlamasını ve toparlanmasını sağlar⁴².

Baudouin'den sonra Latin tahtına kardeşi Henri geçer, izlediği tutumla önce Trakya'da kaybettiği toprakları büyük ölçüde geri alır, 1206 sonunda da Anadolu'ya yönelir, ancak Bulgar çarı Kaloyan'ın yeniden Trakya'ya sefere çıkması üzerine 1207 ilkbaharında Theodoros Laskaris'le iki yıllık anlaşma yapar. Bu sırada Bulgar Çarı Kaloyan'ın Selanik'i kuşatırken ölmesi Latinlere rahat bir nefes aldırır⁴³.

Trakya'da bu olaylar olurken Anadolu'daki devletlerde kendi varlıklarını ve hakimiyetlerini devam ettirmek için mücadele halindeydi. 1204'te Selçuklu Sultanı II. Süleymanşah'ın ölümüyle Selçuklu tahtına yaşı küçük olan oğlu III. Kılıç Arslan geçer. Ancak uç Türkmenlerinin reisleri, bir kısım beyler I.Gıyaseddin Keyhüsrev'i⁴⁴ tahta çıkarmak istedikleri için Gıyaseddin'e bir elçi göndererek durumu bildirirler. Haberi alan Gıyaseddin oğullarıyla birlikte Konya'ya (İkonion) doğru yola çıkar,

⁴¹ Villehardouin, Valenciennes, **a.g.e.**, s.111-113; Ostrogorsky, **a.g.e.**, s.394; Gardner, **a.g.e.**, s.64.

⁴² Villehardouin, Valenciennes, **a.e.**, s.118-123; Ostrogorsky, **a.e.**, s.394-395; Gardner, **a.e.**, s.66.

⁴³ Ostrogorsky, **a.e.**, s.396.

⁴⁴ I. Gıyaseddin Keyhüsrev 1196 yılında sultanlığı II. Süleymanşah'a bırakmak zorunda kalarak uzun süre Konya'dan uzaklaşır. Uzak kaldığı süre boyunca tekrar tahta çıkmak için yardım edebilecek birilerini bulmaya çalışan Gıyaseddin gittiği yerlerde iyi karşılanmasına rağmen Sultan II. Süleymanşah'tan çekinildiği için yardım göremez. Ermeni Krallığı'na, diğer ağabeylerinin hüküm sürdüğü şehirlere, Eyyübiler'in yanına gider, son olarak da İstanbul'a gelip III. Aleksios Angelos'u ziyaret eder. 1203-1204 yılında Bizans İmparatorluğu'nun içinde bulunduğu durumundan dolayı İstanbul yakınlarında bir adası olan kayınpederi Mavrozomes'in yanına giden Gıyaseddin II. Süleymanşah'ın ölümüne kadar burada kalır. Bknz. Tuncer Baykara, **I.Gıyaseddin Keyhusrev (1164-1211)**, Ankara 1997, s.22-24; Selim Kaya, **I.Gıyaseddin Keyhüsrev ve II.SüleymanÇah Dönemi Selçuklu Tarihi (1192-1211)**, Ankara 2006, s.97-110.

fakat Laskaris, Gıyaseddin'in kendi ülkesinden geçmesine izin vermez. Yapılan görüşmeler sonunda Selçukluların Bizans'tan yeni aldığı Ladik (Laodikeia) ile Honaz'ı (Khonai) geri vermesi ve bu anlaşma gerçekleşene kadar da Gıyaseddin'in oğullarının İznik'te rehin kalması koşuluyla anlaşılır. Hacib Zekeriya (Gıyaseddin'e gönderilen elçi)'da oğullarıyla birlikte İznik'te kalır ve bir planla çocukları buradan kaçırarak Gıyaseddin'e toprakları geri vermemesini, rehinelikten kurtuldukları haberini yollar. Bunun üzerine Gıyaseddin de Honaz ve Ladik'i kayınpederi Mavrozomes'e verir⁴⁵.

Komnenos ailesinden iki kardeşin Trabzon merkezli kurdukları devlette Aleksios, Trabzon ve çevresinde hakimiyet kurarken, David batıya doğru yayılma politikası izleyerek Sinop, Kastamonu (Kastamon) ve Karadeniz Ereğlisi'ne (Herakleia Pontika) kadar olan yerleri alarak İznik'e kadar ilerler. 1205 yılında David İznik'i alması için komutanı Synadenos'u görevlendirir. David'in bu ilerlemesi I. Theodoros Laskaris'i memnun etmemekteydi ve İznik'e girerek David'i bozguna uğrattır. Komnenosları Karadeniz'in doğusunda tutmak isteyen Laskaris Karadeniz Ereğlisi'ni kuşatır, bunun üzerine 1206'da David'in Latinlerin vasallığını kabul ederek yardım almasıyla Laskaris'in seferi yarım kalır. Ancak Bulgar krallığının Latinler üzerine sefere çıkmasından dolayı Latin imparatoru Henri küçük bir birlik bırakarak orduyu Trakya'ya geçirir⁴⁶. David bu birlikle yeniden Sakarya nehrine doğru ilerleyince Laskaris tekrar David üzerine yürür. Komnenosların Karadeniz'de yayılması İznik'in olduğu kadar, Karadeniz ticareti engellenen Selçukluların da işine gelmiyordu. Gıyaseddin ile Laskaris Trabzon'a karşı bir ittifak anlaşması yaparlar. Selçuklular 1206'da Samsun⁴⁷ üzerine sefer düzenler ve şehri alır. Latin imparatoru Balkanlarla uğraşırken 1208 yılında Laskaris yeniden David üzerine yönelir, Henri, David'i kurtarmak için yardım gönderse de kendi durumu da kötü olduğundan birliği geri çeker ve 1214'de Laskaris Trabzon'un elinde olan Karadeniz Ereğlisi, Amasra

⁴⁵ Turan, **a.g.e.**, s.294-296, 303-304; Baykara, **a.e.**, s.27-28, 34-35; Kaya, **a.e.**, s.112-115.

⁴⁶ Vasiliev, **a.g.e.**, 1936, s.21-24; Villehardouin, Valenciennes, **a.g.e.**, s.171; Ostrogorsky, **a.g.e.**, s.393; William Miller, **Trebizond, The Last Grek Empire**, Amsterdam 1968, s.16-17; Turan, **a.e.**, s.301; Baykara, **a.e.**, s.33-34; Kaya, **a.e.**, s.123.

⁴⁷ Bazı kaynaklarda bu dönemde Samsun'da Sabbas Asidenos'un hakimiyet sürdüğü belirtilmektedir, ancak bu bilgi doğru değildir. Samsun hakimi Sabbas olarak geçmesinden dolayı, Samsun şehri Samsun'la karıştırılmıştır. Aslında Samsun Batı Anadolu'daki Priene şehridir. Bknz. Vasiliev, **a.e.**, 24-25.

(Amastris) ve çevresindeki yerleri alırken İzzeddin Keykavus da Sinop'u ele geçirir⁴⁸.

Laskaris ve Selçuklular Trabzon'a karşı ittifak kurmalarına rağmen, Selçukluların Venedikliler aracılığıyla 1209'da Latinlerle anlaşması üzerine, Laskaris de Kilikya Ermeni Kralı II. Leon ve Bulgar Kralı Kaloyan ile ortaklık yapınca iki devletin araları açılır. Gıyaseddin'in batıdaki sınırlarını Antiokheia ile Alaşehir'i alarak daha güvenli bir hale sokmak istemesi, I. Theodoros Laskaris'in Selçuklulara yıllık haracını ödememesi, 1210'da III. Aleksios Angelos'un Anadolu'ya dönerek Selçuklulara sığınması ve Gıyaseddin'in Aleksios'un kendi yanında olmasından faydalanarak bir elçi gönderip, Laskaris için kabul edilemez bir teklif olan tahtı kayınpederine bırakması isteği 1211'de⁴⁹ Alaşehir⁵⁰ yakınlarında savaşmalarına neden olur. Savaşta Gıyaseddin Keyhüsrev ölürken, III. Aleksios esir düşer ve İznik'e götürülerek ölünceye kadar kaldığı Hyakinthos Manastırı'na hapsedilir⁵¹. Gıyaseddin'in ölümüyle tahta geçen İzzeddin Keykavus'la I.Theodoros Laskaris arasında 1212'de yapılan barış anlaşmasıyla Laskaris, Keykavus'a haraç ödemeyi kabul eder ve babasının cenazesini Konya'ya yollar⁵². Bu savaş Laskaris'e toprak kazandırmasa da Anadolu'daki konumunu güçlendirerek, imparatorluğunun itibarını sağlamlaştırır⁵³.

Bu sırada 15 Ekim 1211'de Laskaris'in Latinlerle yaptığı Rhyndakos'daki savaşı Latinler kazanınca, Bergama (Pergamon) ve Kemalpaşa (Nymphaion)'ya kadar

⁴⁸ Vasiliev, a.e., s.21-26 ; Turan, a.g.e., s.301-303; Baykara, a.g.e., s.33-34; Kaya, a.g.e., s.123-124.

⁴⁹ Savaşın tarihi için kaynaklarda 1210 ve 1211 yılları verilmektedir. Bazı araştırmacılar, III. Aleksios ile birlikte esir düşen Manuel Komnenos'un, İznik'te Koimesis Kilisesinde mezar taşı bulunan Manuel Komnenos olduğu ve yazıtta 17 Haziran 1211'de esir düştüğü yazılı olduğundan 1211 tarihini kabul etmektedirler. Bknz. Kaya, a.e., s.147-149, dn.767. Ancak Prens Manuel unvanlı bu kişinin hangi Manuel olduğu kesinleşmemiştir. Sencer Şahin, **Katalog der Antiken Inschriften des Museums von Iznik (Nikaia) / İznik Müzesi Antik Yazıtlar Kataloğu**, I, Bonn 1979, nr.515.

⁵⁰ Genelde kaynaklarda Antiokheia'da geçtiğinden dolayı Antiokheia savaşı olarak bahsedilmesine rağmen aslında bu şehir Gıyaseddin'in melikliği döneminde Selçuklular tarafından alınır ve sonrasında el değiştirdiğine dair bir bilgi bulunmamaktadır. Kaynaklar savaşın Bizans topraklarında geçtiği konusunda hem fikir olduğundan ve Laskaris'in yol güzergahının da Alaşehir'i göstermesinden dolayı savaşın Alaşehir yakınlarında olduğu söylenebilir. Kaya, a.e., s.145-146.

⁵¹ Gardner, a.g.e., s.82-83; Ostrogorsky, a.g.e., s.397; Baykara, a.g.e., s.40-44; Turan, a.g.e., s.310-311; Kaya, a.e., s.137-155.

⁵² Turan, a.e., s.321-322; Kaya, a.e., s.156; Salim Koca, **Sultan I. İzzeddin Keykavus (1211-1220)**, Ankara 1997, s.62-63.

⁵³ Ostrogorsky, a.g.e., s.397; Kaya, a.e., s.156-157.

ilerlerler. 1214'de Kemalpaşa'da Latinler ve İznik arasındaki sınırı tespit eden bir barış anlaşması yapılır. Anlaşmaya göre; Latinler Anadolu'nun kuzeybatı ucunu Edremit'e kadar olan yeri alırken, Selçuklu sınırına kadar olan bölge de İznik devletine bırakılır⁵⁴.

Latin imparatoru Henri 1216 yılında ölünce yerine kız kardeşi Yolanda'nın kocası Pierre de Courtenay imparator ilan edilir. Fransa'dan İstanbul'a gelmek için Yolanda deniz yolunu, Courtenay ise Venediklilerin teşvikiyle Epiros çevresindeki yerlerin bir kısmını alabilecekleri düşüncesiyle Epiros ve Makedonya üzerinden kara yolunu tercih eder. Bu sırada Epiros'un başında Mikhael Dukas'ın kardeşi Theodoros Angelos Dukas Komnenos bulunmaktaydı. Theodoros, Courtenay'ı Epiros dağlarında pusuya düşürüp tutsak eder. Böylece 1217'de İstanbul'a varan Yolanda Fransa'dan gelmek istemeyen büyük oğlunun naibesi olarak İmparatoriçe sıfatıyla tahta oturur. Onun dönemindeki tek diplomatik olay kızını I. Theodoros Laskaris'le evlendirmesidir⁵⁵.

Yolanda ölünce yerine küçük oğlu Robert de Courtenay (1221-1228) Latin İmparatorluğu'nun başına geçer, ancak onun dönemindeki toprak kayıpları imparatorluğun güç kaybetmesine neden olur. Epiros'un başında bulunan Theodoros Dukas 1224 sonlarında uzunca bir kuşatmadan sonra Selanik'i alır. Böylece 1207'de kurucuları olan Montferrat'ın ölümüyle zayıflayan Selanik Krallığı ortan kalkar⁵⁶. Epiros'un Selanik'i alması İstanbul'la ilgili iddialarını daha da güçlendirir ve İznik'le aralarındaki çekişmeyi arttırır. Bu çekişmeye Bulgarların da katılması güç kaybeden Latinlerin varlığının uzamasına neden olmuştur⁵⁷.

1222'de I. Theodoros Laskaris ölünce, yerine damadı III. Ioannes Dukas Vatatzes geçer. Vatatzes, Laskaris'in kurduğu devleti daha da ileriye taşır. 1225 yılında İznik

⁵⁴ Ostrogorsky, a.e., s.397-398.

⁵⁵ Ostrogorsky, a.e., s.400; Nicol, a.g.e., 2003, s.13; Villehardouin, Valenciennes, a.g.e., s. 211-212.

⁵⁶ Ostrogorsky, a.e., s.401; Nicol, a.e., s.14

⁵⁷ Ostrogorsky, a.e., s.402.

ve Latinler arasında yapılan anlaşmayla Latinler Anadolu'da sahip oldukları toprakların tümünden geri çekilmek zorunda kalırlar⁵⁸.

Sonrasında İznik devleti donanmasını güçlendirerek Ege adalarından bazılarını alır ve Trakya'daki halkın çağrısıyla da Edirne'ye girer. Edirne'nin alınması Epiros hükümdarı Theodoros Angelos'la Vatatzes'i karşı karşıya getirir⁵⁹.

1228'de Latin imparatoru Robert de Courtenay'ın ölümüyle imparatorluk reşit olmayan kardeşi II. Baudouin'e geçer. Bulgar çarı II. Ivan Asen bu durumda Latinlere naiblik için teklifte bulunur ve II. Asen'in kızıyla II. Baudouin nişanlanır. Böylece II. Asen kayınpeder olarak İstanbul tahtına çıkabilecek konuma gelir. Bu olaylar karşısında Epiros hükümdarı Theodoros Angelos Bulgarlarla olan ittifakını bozarak savaş ilan eder. 1230'da Klokotnika'da yapılan savaşta Theodoros bozguna uğrar ve esir düşer. Epiros'un başına Theodoros'un kardeşi Manuel geçer. Artık Epiros'un İstanbul'u alma hayalleri zayıflamıştır⁶⁰.

Bulgarların İstanbul'da tahta çıkma düşüncesi Kudüs kralı Jean de Brienne'in İstanbul'da tahta seçilmesiyle son bulur. II. Asen bunun üzerine Latinlere karşı Vatatzes'le 1235'de Gelibolu'da (Kallipolis) ittifak anlaşması imzalar. Anlaşma, Bulgar kralı II. Asen'in kızıyla Vatatzes'in oğlu II. Theodoros Laskaris'in evlendirilmesiyle de pekiştirilir⁶¹. Yapılan anlaşma doğrultusunda İstanbul karadan ve denizden kuşatılır, fakat hava şartları ve Asen ile Vatatzes arasındaki anlaşmazlıklar nedeniyle kuşatma kaldırılır⁶².

Bu gelişmeler olurken doğudan gelen yeni bir tehlike Anadolu'daki bütün devletleri tehdit etmekteydi. Moğolların 1215'de Çin'i almaları batıya doğru ilerlemelerini sağlarken, 1218'de Moğolların Harezşahlarla olan sorunları Anadolu'daki Moğol

⁵⁸ Ostrogorsky, a.e., s.402; Nicol a.g.e., 2003, s.14.

⁵⁹ Ostrogorsky, a.e., s.402; Alexander A. Vasiliev, **History of the Byzantine Empire 324-1453**, II, Madison-Milwaukee 1964, s.523.

⁶⁰ Ostrogorsky, a.e., s.403; Vasiliev, a.e., s.524-525.

⁶¹ Ostrogorsky, a.e., s.404.

⁶² Ostrogorsky, a.e., s.405; Vasiliev, a.g.e., 1964, s.526.

istilasının başlangıcı olur⁶³. Cengiz Han'ın ölümüyle bir ara duraksayan istila hareketi 1227'de Ögedey döneminde yeniden başlar. Moğollar orta ve kuzey İran ile Kafkaslar'dan Azerbaycan'a kadar olan bölgeleri ele geçirir. Moğollardan kaçan Celaleddin Mengüberti ve Türkmen grupları 1229'da doğu Anadolu'ya gelir. Bu dönemde Anadolu'nun en güçlü devleti konumunda olan Selçukluların başında I.Alaeddin Keykubad bulunmaktaydı. Anadolu'ya gelen Türkmen gruplarını Selçuklular uç bölgelerine yerleştirerek sınırlarını güçlendirirler. Moğolların Karadeniz'in kuzeyinde yaptıkları istilalarla da bu bölgedeki Kıpçak Kumanları Trakya'ya kaçar. Vatatzes de Kumanların bir kısmını ordusuna katarken bir kısmını da Menderes bölgesine ve doğu sınırına yerleştirir. Ancak bir süre sonra dilleri, kültürleri, hayat tarzı benzer olan Kumanlar diğer Türk beyleriyle birleşmeye başlarlar⁶⁴.

I.Alaeddin Keykubad Moğollara karşı başarılı olamayacağını anlayınca 1235'de Ögedey'in tabiyet teklifini kabul edip, her yıl belirli miktarda hediye göndermeyi kabul eder⁶⁵.

1241'de Ögedey'in ölmesiyle Moğolların yeni han seçimi için Moğolistan'a dönmeleri Anadolu'ya rahat bir nefes aldırır. Bu sırada Bulgar çarı II. Ivan Asen'in de ölmesi İznik devletini iyice rahatlatır. İznik, 1242'de Bulgarlar tarafından serbest bırakılan Theodoros Angelos üzerine Selanik'e sefere çıkar, tam Vatatzes başarı sağlayacakken Moğolların yeniden Anadolu'da görülmesi Epiros'la anlaşma yapılmasına neden olur. Bu anlaşmayla Epiros İznik'in hakimiyetini tanır, İznik'te Epiros'a despot unvanı verir⁶⁶.

3 Temmuz 1243'te Selçuklular ve Moğollar arasındaki Köseadağ Savaşı'nı Selçuklular kaybeder. Moğollar Anadolu'nun içlerine kadar ilerler. Bu durumda bile Vatatzes, Selçuklulara uyguladığı politikasını değiştirmez çünkü doğu sınırlarını

⁶³ David Morgan, **The Mongols**, Oxford 1986, s.66.

⁶⁴ Faruk Sümer, "Anadolu'da Moğollar", **Selçuklu Araştırmaları Dergisi**, I (1969), 1970, s.1-5; Turan, **a.g.e.**, s.373; Gardner, **a.g.e.**, s.156-157.

⁶⁵ Sümer, **a.e.**, s.6.

⁶⁶ Claude Cahen, **Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler**, Çev. Yıldız Moran, İstanbul 1994, s.144; Ostrogorsky, **a.g.e.**, s. 405-406; Nicol, **a.g.e.**, 2003, s.24-25

koruma altına almak için Selçuklularla işbirliği yapması gerekliydi. Ancak önceden yaptıkları anlaşmanın şartlarını gözden geçirirler ve daha az haraç vermesi koşuluyla anlaşılır. Önce Trabzon devleti sonrasında da Selçuklular Moğolların vasallığını kabul edip haraç ödemeyi kabul eder. Köseadağ Savaşı Anadolu'daki dengelerin değişmesinde etkili olmuştur. Moğol istilasıyla Selçuklu ve Trabzon gibi güçlü devletler İznik'in rakibi olmaktan çıkmıştır⁶⁷.

1246'da Vatatzes yeniden Selanik ve batı Trakya'ya sefere çıkar. Bulgarların elinde olan Meriç'in yukarı kısmını ve Makedonya'da Vardar'a kadar olan bölgeyi alır. Sonrasında Aralık 1246'da mücadele etmeden Epiros'un elinde olan Selanik'e girer. II. Mikhael Angelos'un Selanik'teki hakimiyetine son verir. Selanik'e İznik İmparatorluğu'nun valisi olarak Andronikos Palaiologos atanır. Oğlu Mikhael Palaiologos ise bu bölgeye kumandan olarak gönderilir⁶⁸.

1249'da Vatatzes torunu Maria ile Epiros tahtında bulunan II. Mikhael'in oğlunu nişanlayarak dostluk anlaşması yapar. Ancak II. Mikhael, Theodoros Angelos'un kışkırtmasıyla anlaşmayı bozup Makedonya'daki İznik topraklarına girse de İznik askerlerine boyun eğmek zorunda kalır. Sonrasında yapılan anlaşmada İznik İmparatorluğu ve Epiros Despotluğu'nun sınırı belirlenir. Theodoros Angelos ise İznik'e teslim edildi ve hayatının geri kalanını İznik'te bir zindanda geçirdi⁶⁹.

Vatatzes'in ölümüyle yerine oğlu II. Theodoros Laskaris (1254-1258) geçer. Onun döneminde İznik sarayı bir ilim merkezi olur. Ancak II. Theodoros siyasi ve askeri alanda becerikli bir imparator olmadığından izlediği politikayla devletin ileri gelenlerini kendine düşman eder. Asalet sınıfının öncelikli haklarını umursamaz, kiliseye hakim olmaya çalışır, patriklik makamına dar görüşlü bir keşiş olan Arsenios'u getirir, aristokrat aileler yerine toplumun alt kademelerinden kişileri

⁶⁷ Ostrogorsky, a.e., s.406; Turan, a.g.e., s.451-457, 467; Cahen, a.e., s.145.

⁶⁸ Ostrogorsky, a.e., s.406-407.

⁶⁹ Ostrogorsky, a.e., s.407; Nicol, a.g.e., 2003, s.26-27.

devlet işlerinde görevlendirir. Devlet işlerinde kendisine yardımcı olması için arkadaşı Georgios Muzalon'u yanına alır⁷⁰.

II. Theodoros Laskaris 1258 yılında ölünce yerine yedi yaşındaki oğlu IV. Ioannes Laskaris geçer. II. Theodoros daha ölmeden Georgios Muzalon'u naib olarak seçtirmişti. Ancak aristokrat sınıfı bu durumu istemediğinden imparatorun ölümünün dokuzuncu günü kilisede yapılan tören sırasında Muzalon ve kardeşlerini öldürterek naib olarak Mikhael Palaiologos'u seçerler⁷¹.

II. Theodoros Laskaris ve IV. Ioannes Laskaris dönemlerinde isyan eden Epiros hükümdarı II. Mikhael Angelos VIII. Mikhael Palaiologos'un imparatorluğu sırasında da isyan eder. Sicilya Kralı Manfred ve Akhaia hükümdarı Villehardouin'le anlaşarak İznik'in Yunanistan'daki topraklarını işgal ederler. Bu üçlüye karşı VIII. Mikhael kardeşi sebastokrator Ioannes Palaiologos'u Selçuklu ve Kumanlardan oluşan bir orduyla Trakya'ya gönderir. 1259 sonbaharında Pelagonia'da yapılan savaş sonrasında Epiros kesin olarak itaat altına alınır⁷².

Artık İstanbul'un alınması için batıdan gelecek tek engel Venedik'tir. VIII. Mikhael Venediklilere karşı Cenevizliler ile 13 Mart 1261'de Kemalpaşa'da İstanbul'un alınması sırasında donanma ile İznik'e yardımcı olmaları karşılığında çeşitli imtiyazlar, vergi ve gümrük muafiyeti sağlanacağı konusunda anlaşır⁷³.

İstanbul'un alınması ise bir tesadüf olmuştur. Trakya sınırını kontrole gönderilen kumandan Aleksios Strategopulos Venedik donanması ve Latin kuvvetleri Karadeniz'de bir kuşatmaya gittiğinden İstanbul'un savunmasız halde olduğunu görür ve ani bir kararla baskın yaparak 25 Temmuz 1261'de İstanbul'u ele geçirir. VIII. Mikhael Palaiologos 15 Ağustos 1261'de şehre girer⁷⁴.

⁷⁰ Ostrogorsky, a.e., s.411; Gardner, a.g.e., s.197-207.

⁷¹ Ostrogorsky, a.e., s.413; Gardner, a.e., s.234-238.

⁷² Ostrogorsky, a.e., s.413-414; Nicol, a.g.e., 2003, s.34-36; Vasiliev, a.g.e., 1964, s.536.

⁷³ Ostrogorsky, a.e., s.415; Nicol, a.e., s.37; Gardner, a.g.e., s.254-255.

⁷⁴ Ostrogorsky, a.e., s.415-416; Nicol, a.e., s.38; Gardner, a.e., s.256-257.

I.II.VII. 1261 Sonrasında Bizans İmparatorluğu'nun ve İznik'in Durumu

1261'de İstanbul geri alındığında imparatorluğun toprakları Anadolu'nun kuzeybatı ve batı kesiminden, Ege denizinin kuzey kısmındaki bazı adalardan, Trakya'nın büyük bir bölümünden ve Selanik'ten oluşmaktaydı⁷⁵. Aslında Latin işgali öncesinde Bizans imparatorluğu kendi içinde yavaş yavaş çatırdamaya başladıysa da Latin işgalini izleyen yıllarda yeniden İstanbul'un alınması düşüncesi imparatorluğu bir süre daha canlı tutmuştur.

İstanbul'un alınması imparatorluğun eski seviyesine ulaştırılması için gerekliydi. Bu nedenle 1260'larda birçok anlaşma yapılmıştı. Bizans için bu anlaşmaların en sarsıcısı Cenevizlilerle yapılandır. 11.-12. yüzyıllardaki toprak kayıpları kara ticaretini zor duruma soktuğundan, doğu Akdeniz ticareti bu dönemde önem kazanmıştır. 1082 yılında ilk olarak Venediklilere verilen imtiyazlara sonrasında Pisalılara ve Cenevizlilere verilenler eklenir. İtalyan şehir devletlerine tanınan bu avantajlar Bizans ekonomisi için ağır bir darbe olur ve 1261'de Cenevizlilerle yapılan anlaşmayla birlikte Bizans ticareti ve ekonomisi iki İtalyan şehir devletinin eline bırakılır⁷⁶.

İstanbul'un alınması imparatorluğa ayrı bir ekonomik yük getirir, özellikle İstanbul'u eski güzelliğine, zenginliğine döndürmek için oldukça çok para harcanır. Halk bu durumdan hoşnut değildir çünkü Laskarisler'in İznik'te yoktan oluşturduğu, Anadolu'yu refah bir ortama taşıyan servet boştan yere tüketilmektedir. İmparatorluğun kötüye doğru gidişatı nedeniyle 1261'de İznik'te yönetimin İstanbul'a taşınmasını bir felaket olarak gören kıyamet peygamberleri ortaya çıkmıştır⁷⁷.

Halk sürgündeki imparatorluğu toparlayan, ayakta tutan Laskarislere karşı kendini bağlı hissetmekteydi. Halkın VIII. Mikhael Palaiologos'a tepki göstermesinin bir

⁷⁵ Vasiliev, a.g.e., 1964, s.580; Nicol, a.e., s.17.

⁷⁶ Nicol, a.e., s.37; Ostrogorsky, a.g.e., s.331-332, 339, 415.

⁷⁷ Nikol, a.e., 46-47, dn.4.

nedeni de Laskaris ailesinin imparatorlukta hak iddiasının kalmaması için IV. Ioannes Laskaris'in gözlerinin kör edilmesi ve Laskaris ailesinden taht üzerinde hak iddia edebilecek kişilerin statülerinin düşürülmesidir. İznik'te bu olaya tepki olarak Ioannes Laskaris kılığına bürünen bir kişi yanına topladığı yandaşlarla ayaklanma çıkarır, grubun çok fazla taraftar toplaması VIII. Mikhael'i ayaklanmayı bastırmak için ordu göndermek zorunda bırakır⁷⁸. Halkın tepkisine kilise de destek vermekteydi. Patrik Arsenios, Ioannes Laskaris'in gözlerini kör ettirdiği için VIII. Mikhael'i aforoz ettiğinden dolayı 1265'de görevinden alınır. Bu dönemde kilise ve halkın bir kısmının Arsenios'un yanında olmasıyla Arseniosçu bir parti ortaya çıkar⁷⁹.

1261'de restorasyonun gerçekleşmesiyle VIII. Mikhael İstanbul'a ve batıya önem verir, güçlerini batıdan gelen tehlikeler doğrultusunda batıya yoğunlaştırır. Oysa 13.yüzyıl ortalarında Moğollardan kaçarak Anadolu'ya gelen sınır bölgelerine yerleştirilen Türkmenler 1261 sonrasında Bizans'a ait Batı Anadolu'daki topraklara akınlar düzenlemeye başlarlar. Bunda 7. yüzyılda ortaya çıkan, Laskarisler döneminde de yaygın olarak kullanılan, sınırlarda kurulan akritailerden (toprağı ekip biçen yerli askerler) oluşan savunma birliklerinin VIII. Mikhael döneminde önemsenmemesi ve bu birliklerin ücretlerini alamamaları görevlerini tam olarak yapmamalarında etkili olmuştur. Buna ek olarak VIII. Mikhael döneminde yaygınlaşan pronioia sisteminin tamamen vergiden muaf tutulması, miras kalabilen bir hal alması eski gücünü yitirmesinin nedenidir. Andronikos bozulan askeri sistemi yeniden düzenlemek için girişimlerde bulunduysa da Palaiologoslar dönemindeki feodalleşme buna engel olur. Anadolu savunmasının askeri ve mali imkanlardan yoksun kalmasıyla orta sınıfa yeni vergiler getirilir. Bu durumda orta sınıf Türklerin yanında olmayı tercih etmeye başlar. 1300 yılı civarında İznik, İzmit, Bursa, Manisa (Magnesia ad Sipylon), Sart (Sardeis), Alaşehir gibi güçlü kaleleri olan şehirler ile birkaç liman kenti dışında Anadolu'nun geri kalanı hemen hemen Türklerin eline geçmiş bulunuyordu⁸⁰.

⁷⁸ Nikol, a.e., s.47.

⁷⁹ Nicol, a.e., s.47-48; Ostrogorsky, a.g.e., s.426-427; Vasiliev, a.g.e., 1964, s.659, 661-663.

⁸⁰ Nicol, a.e., s.89-90; Ostrogorsky, a.e., s.89-91, 409, 453-454; Vasiliev, a.e., 1964, s.602-603.

13.yüzyıl sonu - 14.yüzyıl başında Bizans'ın içinde bulunduğu durum, Selçukluların Moğollara bağlı bir hal alması sınır bölgelerine yerleştirilmiş Türkmenlerin özellikle Batı Anadolu'da Bizans'a ait topraklara girmesine ve buralarda küçük beylikler kurmaya başlamasına neden olur. Osmanlı Beyliği de bu dönemde kurulan beyliklerden biridir⁸¹.

Osman Bey 1299'da Bilecik (Agrileion /Belokome), Yarhisar, İnegöl (Ankedoma/Angelokome) ve ardından Köprühisar'ı alır. Sonrasında bugünkü Yenişehir (Otroia/Neapolis) bölgesini alarak Yenişehir adıyla İznik ve Bursa'nın alınmasında karargah görevi yapan şehri kurar. Ayrıca İznik-Yenişehir yolunda ovaya hakim bir konumda İznik'i kontrol altında tutmak, kuşatma sırasında dışarıdan gelecek yardımı engellemek için Taz Ali (Dıraz Ali) olarak bilinen bir kale inşa ettirir⁸².

Osmanlı Beyliği'nin bu ilerlemesi karşısında İznik şehri imparatorun yardım ister. Bunun üzerine imparator, Muzalon komutasında bir kuvvet yollar. Bizans'ın İznik'i kurtarmak için girişimde bulunduğunu öğrenen Osman Gazi hazırladığı birlikle 27 Temmuz 1301'de Bizans ordusunun karşısına çıkar. Koyun Hisar'daki (Bapheus) savaşta Bizans kuvveti bozguna uğrar. Sonrasında 1302'de Dimboz'da Orhaneli (Adranos), Kestel, Kite ve Bursa tekfurları birleşip Osmanlıların üzerine saldırdıysalar da bir sonuç alamazlar⁸³. Bu savaşlar sonrasında alınan yerlerle Bursa ve İznik çevresi tamamen Osmanlı'nın kontrolü altına girer.

1303'te İmparator II. Andronikos Anadolu'da bulunan Türklerle savaşa bilmek için Moğolların desteğini almayı düşünerek Moğol hanı Olcaytu'ya öneride bulunarak asker yardımı ister. Teklifi kabul edilince İmparator bu haberi vermesi ve İznik'teki

⁸¹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, I, Ankara, 1994, s.39-40.

⁸² Uzunçarşılı, **a.e.**, s.107-108; Halil İncalcık, "Osman Gazi'nin İznik Kuşatması ve Bafeus Muharebesi", **Osmanlı Beyliği (1300-1389)**, İstanbul, 1997, s.85, 90-91; Anonim, **Anonim Tevarih-i Al-i Osman**, Haz.Nihat Azamat, İstanbul 1992, s.11; Hoca Sadettin Efendi eserinde Targan Hisarı olarak bu kaleden bahsetmektedir. Hoca Sadettin Efendi, **Tacü't – Tevarih**, I, Çev.İsmet Parmaksızoğlu, Ankara 1992, s.38.

⁸³ Hoca Sadettin Efendi, **a.e.**, s.38-39; Uzunçarşılı, **a.e.**, s.109-110; İncalcık, **a.e.**, s.94-99; Sencer Divitçioğlu, **Osmanlı Beyliğinin Kuruluşu**, İstanbul, 1996, s.74-75; Nicol, **a.g.e.**, 2003, s.135-136. Kaynaklar Bapheus ve Dimboz'daki savaşların tarihiyle ilgili farklı bilgiler sunmaktadırlar.

direnişini canlı tutması için kardeşi Maria'yı İznik'e gönderir. Bu haber üzerine Osman Bey faaliyetlerini hızlandırarak 1307'de Karahisar (Trikokkiya) kalesini alır ve böylece İznik, İzmit'le olan bağlantısını da kaybeder. 1307'de gönderilen Moğol birliği bölgedeki bir kısım yerleşmeleri geri aldıysa da bu kazanımların Bizans için bir faydası olmamıştır⁸⁴. Osmanlılar 1313'de Lefke (Leukai), Mekece (Malagina), Geyve (Kabaia), Gölpazarı (Tataouion?) kalelerini ele geçirerek 1315'de Bursa'yı tamamen kuşatırlar ve 1326'da Bursa'yı alırlar⁸⁵.

Osmanlıların Boğaz'a kadar olan bölgeleri almaları üzerine III. Andronikos 1329'da İznik'i kurtarmak, diğer alınan bölgeleri de geri almak için Osmanlılara karşı bir kuvvet gönderir. İki ordu Eski Hisar ovasında karşılaşır. Bizans ordusunun yenilgisiyle sonuçlanan savaş sonrasında 2 Mart 1331'de İznik Osmanlılara teslim olur. 1337'de de İzmit'in alınmasıyla Anadolu'nun kuzeybatısının fethi Osmanlılarca tamamlanmış olur⁸⁶.

YÜKSEKÖĞRETİM KURULU

⁸⁴ Nicol, a.e., s.150-151.

⁸⁵ Uzunçarşılı, a.g.e., s.110-111, 117-118.

⁸⁶ Uzunçarşılı, a.e., s.119-122; Ostrogorsky, a.g.e., s.467; Nicol, a.g.e., 2003, s.180-181.

II. İZNIK KENTİNİN FİZİKSEL GELİŞİMİ ve ÇEVRESİ HAKKINDA

Helenistik dönemdeki kent anlayışı Roma ve Bizans kentinin temelini oluşturmuştur. Güçlü surlarla çevrili olan şehir, kamu binaları ve kentin varlığını sürdürmesinde önemli payı olan ticaret yapıları ile donatılmıştır. Roma döneminde kentin yönetiminde söz sahibi olan seçkin yönetici bir sınıf oluşmuştur. Bu sınıf, varlıklarının bir kısmını halk için kamu binaları yapmakta kullanmaktayken, 3. yüzyılla birlikte bu zengin sınıf kamusal sorumluluklarından vazgeçmiş ve bunun yerine kendi mallarına yatırım yapmayı tercih etmeye başlamıştır. Şehre yeni yapılar yaptırmanın yanında mevcut yapıları onartmayı bile bırakmışlardır. Bu da kentlerin eski görünümünü ve önemini kaybetmesine neden olmuştur¹.

Helenistik dönemdeki İznik şehrinin sınırları ve yapılarının konumlarıyla ilgili somut bilgilerimiz olmadığından kentin gelişimini Roma döneminden itibaren takip edebiliyoruz. Fakat Strabon'un tarifinden Helenistik dönemdeki şehrin Hippodamos planlı olduğu anlaşılmaktadır². Miletli Hippodamos'un adıyla anılan, birbirini dik açıyla kesen cadde ve sokaklardan oluşan şehir planı Hippodamos'dan önce de uygulanmıştır. M.Ö.7.yüzyıl sonunda birbirine paralel konumda evlerden oluşan Eski İzmir'de ve Vrulia'da kullanılmıştır. Hippodamos'la birlikte daha gelişmiş ve düzenli bir hal almış ızgara planlı kentler ortaya çıkmıştır. M.Ö.5.yüzyılda planlanmış Miletos ve Pire erken örneklerdir. Sonrasında Rodos, Priene, Knidos, Selanik gibi birçok kentte uygulanmıştır³. Yunan dünyasının kent modeli Roma şehirciliğine de uyarlanmıştır. Roma döneminde şehri kuzey-güney yönünde kat eden

¹ Stephen Mitchell, "Geç Roma Anadolu'sunda Klasik Dönem Kent ve Yerleşmelerinin Gelişimi", Çev.Leyla Çapan, **Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşme / Housing and Settlement in Anatolia. A Historical Perspective**, İstanbul 1996, s.196-198; Wolfgang Liebeschuetz, "Antik Kentin Sonu", **Geç Antik Çağda Kent** (Der.John Rich-Çev.Suna Güven-Ertuğrul Güven), İstanbul 1999, s.3-6.

² Strabon, **Antik Anadolu Coğrafyası (Geographika: XII-XIII-XIV)**, Çev. Adnan Pekman, İstanbul 2000, s.60.

³ Akşidil Akarca, **Yunan Arkeolojisinin Ana Çizgileri I, Şehir ve Savunması**, Ankara 1998, s.30-35; E.J. Owens, **Yunan ve Roma Dünyasında Kent**, Çev.Cânâ Bilsel, İstanbul 2000, s.52-74. Izzara planlı kentlerin listesi için bkz. Akarca, a.g.e., s.91-93.

caddeye cardo, doğu-batı yönünde uzanana ise decumanus adı verilmektedir. İznik'te ve Messene'de bu caddeler asıl şekliyle korunmuştur⁴.

Günümüzde Atatürk caddesi olarak adlandırılan, kentin kuzey-güney aksında yer alan I.Murat Hamamı'nın 2006-2007 yıllarındaki restorasyon çalışması için yapının çevresinde yapılan kazıda sütunlu caddenin bir kısmı ortaya çıkarılmıştır (F.1-2). Yol seviyesinden 4-5 m. derinde bulunan antik cadde, kentin o dönemdeki kotunu göstermesi bakımından önemlidir. Yalnız burada İznik'in kurulmuş olduğu alanın jeolojik yapısını da hesaba katmak gerekmektedir. Gölün hemen kenarında yer alan İznik kent merkezi zemin olarak sivilaşmaya müsait bir alandır. Bu nedenle bölgenin geçirdiği depremlerle birlikte sivilaşmaya müsait alanın çöktüğü gerçeğini de unutmamak gerekir⁵.

F.1. Restorasyon sırasında antik caddenin görünüşü, 2007 (A.T.B. Mimarlık Arşivi)

⁴ Charalampos Bouras, "City and Village: Urban Design and Architecture", **JÖB**, 31/2, 1981, s.640.

⁵ İznik kent merkezinde yapıların çökme hızlarıyla ilgili herhangi bir jeolojik araştırma yapılmadığından istatistik bir veri elimizde bulunmamaktadır. Bu konuda bilgi veren Kocaeli Üniversitesi Jeoloji Mühendisliği Bölümü'nden Araş.Gör.Dr. Bülent Doğan'a teşekkür ederim.

F.2. Restorasyon sonrası antik caddenin görünüşü, 2009

Roma döneminde İznik'te kaynaklardan, yazıtlardan ve sikkeler üzerinde yer alan betimlerden faydalanarak Asklepios, Apollon, Dionysos, Tykhe, Roma ve İmparator kültüne ait tapınaklar olduğu bilinmektedir⁶. Bu tapınakların konumlarıyla ilgili mevcut veri yoktur. Sadece Ayasofya'nın Roma dönemine ait bir yapının üzerine yapıldığı, bu yapının tapınak veya gymnasium olduğu görüşleri bulunmaktadır. Anadolu'da ve Anadolu dışında Hıristiyanlıkla beraber bir çok tapınak kiliseye dönüştürülmüştür⁷. Fakat İznik'te, Strabon'un gymnasiumu kentin ana caddelerinin kesiştiği bir konumda tarif etmesi⁸, Ayasofya'nın güneydoğusunda bulunan İznik Çini Fırınları Kazısı'nın alanında ortaya çıkarılan bir kısmı günümüze ulaşmış hypokaust kalıntısı⁹ ve II.Murad Hamamı'nın bu çevrede bulunan suyla ilgili alt yapı

⁶ Haluk Abbasoğlu, İnci Delemen, "Antik Nikaia'dan Günümüze Kalanlar", **Tarih Boyunca İznik**, İstanbul 2004, s.192.

⁷ Anadolu'daki tapınaktan kiliseye çevrilmiş yapılarla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Ferudun Özgümüş, "Anadolu'da Kiliseye Çevrilmiş Yunan ve Roma Tapınakları", İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1994.

⁸ Strabon, **Antik Anadolu Coğrafyası (Geographika: XII-XIII-XIV)**, Çev. Adnan Pekman, İstanbul 2000, s.60

⁹ Ara Altun, "Nikaia Hekataion'u", **Muhibbe Darga Armağanı**, İstanbul 2008, s.83.

sisteminden faydalanarak yapılmış olabileceği düşünüldüğünde ilk gymnasiumun bu alanda olduğu görüşü ağırlık kazanmaktadır.

Roma dönemine ait başka bir yapı şehrin güneybatı çeyreğinde yer alan tiyatrodur. Bithynia eyaletinin valisi Plinius'un imparator Traianus'a yazdığı mektuplardan 111 yılında yapının inşasının devam ettiği anlaşılmaktadır. Burada değinmek istediğimiz nokta tiyatronun kentin güneybatı çeyreğinde inşa ediliyor olmasıdır. Yerleşmenin yoğun olduğu şehrin doğu yarısında bu ölçüde büyük boyutlu bir kamu yapısının yapılabileceği yer olmamasından dolayı yeni bir alanda inşa edildiği görüşündeyiz. Buna ek olarak Plinius'un bahsettiği yanan gymnasiumun yerine yapılan gymnasiumun da tiyatro ile aynı bölgede yapılmış olabileceğini düşünmekteyiz¹⁰. Ayrıca ne zaman yapıldığı kesin olmamakla birlikte Roma döneminde İznik'te bir sarayın varlığı bilinmektedir¹¹. 325 yılında I.Ökümenik Konsil'in toplandığı sarayın konumunun İstanbul kapı ve göl arasında, diğer bir deyişle şehrin kuzeybatı çeyreğinde olduğu fikri çoğunluktadır. Bu noktada tiyatro ve yeni yapılan gymnasium için suriçindeki en uygun alan kentin güneybatı çeyreğidir.

İznik'te Roma dönemine ait başka bir yapı tetrapylondur. Geç Antik döneme ait bir kitabede ana caddelerin kesiştiği yerde dört yöne kemerlerle açılan bir zafer takından bahsedilmektedir¹². Bu takla ilgili hiçbir kalıntı günümüze ulaşmamıştır.

6. yüzyıl sonuna kadar şehirler Roma dönemindeki yapısını korumaya çalışmış, kamu hizmetlerinin devam etmesi sağlanmıştır. Erken dönemdeki şehirlerden tek farkı Hıristiyanlıkla beraber kilisenin şehrin merkez yapısı konumuna gelmesidir. Bu dönemde kilise de imar faaliyetlerine katılmış, kamu yararına hastaneler, düşkünler evi, yaşlılar için bakım evleri yaptırmıştır. 7.-8.yüzyıllarla birlikte şehirlerde Arap akınlılarının etkisiyle önemli ve kalıcı değişiklikler meydana gelmiştir. Boyutu küçülen, nüfusu azalan, kamu hizmetleri kesilen kent, yönetici sınıf yerine askeri

¹⁰ Gymnasiumla ilgili olarak bkz. İşlevi Hakkında Öneri Getirilen Kalıntılar

¹¹ Cyril Mango, "Birinci Ökümenik Konsil'in Toplandığı Yer ve Kutsal Pederler Kilisesi", **Tarih Boyunca İznik**, İstanbul 2004, s.305; Cyril Mango, "The Meeting-Place of the First Ecumenical Council and the Church of the Holy Fathers at Nicaea", **Deltion tes Christianikes Archaiologikes Etaireias**, 26, 2005, s.27.

¹² Clive Foss, Jacob Tulchin, **Nicaea: A Byzantine Capital and Its Praises**, Brookline 1996, s.9-10.

komuta idaresine girmiştir. Fiziki olarak köyden farkı kalmayan şehirler kilise sisteminin devam etmesiyle köyden ayrılırlar¹³.

İznik'te Hıristiyanlıkla birlikte 5. yüzyılda şehrin merkezini Ayasofya kilisesi oluşturmaktaydı ve olasılıkla yanındaki piskoposluk makamıyla beraber önemini 13. yüzyıla kadar muhafaza etmiştir.

6. yüzyılda Prokopius'un yazdıklarından bildiğimiz kadarıyla Iustinianus tarafından kapsamlı bir imar faaliyeti üstlenilmiştir. İlk iş olarak Iustinianus tamamen yıkılmış durumdaki, şehre su sağlayan kemerleri yaptırmış, yeni kiliseler, manastırlar inşa etmenin yanı sıra, mevcut olan sarayı onartmış ve kentin batısındaki akarsu üzerine eskisinden daha büyük ve geniş bir köprü yaptırmıştır¹⁴. Su kemerleri 1970lere kadar kente su sağlamıştır. Günümüzde kullanılsa da iyi durumdadır. Köprü ise dere, yatağını değiştirdiğinden dolayı kuru köprü olarak varlığını devam ettirmektedir.

7.-8. yüzyıllarda tüm Anadolu'da etkisini hissettiren Araplar 727 yılında İznik'i kuşatırlar, ancak başarılı olamazlar. Bu dönemde Anadolu'daki bir çok şehir fiziki yönden küçülmek zorunda kalmış olmasına rağmen, güçlü surları sayesinde bu durumu atlaman İznik mevcut durumunu koruduğu için şanslı sayılır. Arap kuşatması sonrasında surlara takviye yapılmış, sur duvarları yükseltilmiştir.

Bu dönemde 740 depremi de şehri etkilemiştir. Theophanes depremde sadece bir kilisenin ayakta kaldığını söylemektedir¹⁵, fakat bu bilgi diğer kaynakların verdiği bilgilerle ve mevcut yapılarla karşılaştırıldığında birden fazla yapının deprem sonrasında var olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle Theophanes'in bu tasvirini bir kilisenin en az zararlı depremi atlattığı, diğerlerinin daha çok zarar gördüğü ama tamamen yıkılmadığı şeklinde yorumlamanın daha doğru olacağı kanısındayız.

¹³ Clive Foss, Anthony Cutler, "Cities", **ODB**, I, New York-Oxford 1991, s.464-465.

¹⁴ Procopius, **Buildings**, Çev. H.B.Dewing, Glanvill Downey, London 1954, s.325-327.

¹⁵ Theophanes the Confessor, **The Chronicle of Theophanes Confessor: Byzantine and Near Eastern History AD 284-813**, Çev. Cyril Mango, Roger Scott, Oxford 1999, s.572.

İstilalar sonrasında şehirlerin kendini toparlaması Orta Bizans döneminde 9. yüzyılda başlar ve Anadolu'da 11. yüzyıla kadar devam eder¹⁶. Orta Bizans'ta erken dönemdeki düzenli şehir planı gözetilmemiştir. Bu dönemde çarpık, karışık, belli bir plana bağlı kalmadan kendiliğinden gelişen kentler söz konusudur. Genellikle tahkimata sahip kentlerde savunmaya ağırlık verilmiştir¹⁷. Ayrıca birçok kilise ve manastır yapılmıştır¹⁸.

Karanlık çağ olarak adlandırılan 7.-8. yüzyılı az hasarla atlatan İznik'te, Orta Bizans dönemi şehirlerinin gelişimine paralel olarak 9.yüzyılda III. Mikhael döneminde surlara önem verilmiş, surlara yeni burçlar ilave edilmiştir.

Şehirde büyük çaplı tahribe neden olan 1065 depreminden birçok yapı etkilenmiştir. Günümüze ulaşan yapılardan surlarda, Ayasofya ve Koimesis kiliselerinde deprem sonrası onarımlar bulunmaktadır. 1081'de İznik'in Selçuklu hakimiyetine geçtiği dikkate alındığında deprem sonrasındaki onarımlar için yaklaşık 15 yıllık bir zaman bulunması, bu dönemde yeni inşa faaliyetinin olmadığı, öncelikle surlara önem verildiği, sonrasında diğerlerine nazaran daha az zarar gören Ayasofya, Koimesis gibi mevcut yapıların onarıldığı fikri oluşmaktadır. Selçuklular döneminde şehirdeki mimari faaliyetlerle ilgili herhangi bir veri bulunmamaktadır. Anadolu'da kendine yer edinmeye çalışan Selçukluların, Bizans ve I.Haçlı Seferi'nin ordularıyla mücadele içinde olması yeni yapılar yapmalarını engellemiş, kentte var olan yapıları kullanmaya teşvik etmiş olmalıdır. Kaynaklar Selçukluların kiliseleri camiye çevirmesiyle ilgili olarak da herhangi bir bilgi vermemektedir. Anna Kommena, şehrin Bizans'a teslim olmasıyla sonuçlanan I.Haçlı ordusunun İznik kuşatmasının sonrasında Haçlıların kentin kiliselerini ziyaret ettiğinden bahsetmektedir¹⁹. Bu anlatım Selçukluların yapılarda herhangi bir tahribat veya dönüştürme yapmadığını

¹⁶ Foss, **a.g.e.**, s.465.

¹⁷ Hans Buchwald, "Byzantine Town Planning – Does it Exist?", **Material Culture and Well-Being in Byzantium (400-1453)**, Wien 2007, s. 66.

¹⁸ Bouras, **a.g.e.**, s.646-647; Foss, **a.g.e.**, s.465.

¹⁹ Anna Kommena, **Alexiad**, Çev. Bilge Umar, İstanbul, 1996, s.331.

göstermektedir. Selçukluların şehirdeki imar faaliyetleriyle ilgili olarak sadece Janin surları onarttıklarından bahsetmektedir²⁰.

13.yüzyılda mimari faaliyetler yönünden zengin bir dönem geçiren Anadolu şehirleri surlar, kiliseler ve manastırlarla donatılmışlardır. Merkezi yönetimin zayıfladığı Bizans hakimiyetinin son döneminde ise şehirlere bazı imtiyazlar tanınmıştır. Bu dönemde büyüyen ve gelişen şehirler genellikle yöneticilerin, nüfuslu kimselerin, piskoposların ikamet ettiği bir iç kale ile sıradan halkın ve yabancıların evlerinin olduğu, ticaretin sürdürüldüğü aşağı kentten oluşmaktaydılar²¹.

İznik, en parlak dönemi diyebileceğimiz 13. yüzyılda sürgündeki Bizans İmparatorluğu'nun başkenti olmuştur. Bu dönemde kentte, başkent olarak mimari faaliyetler oldukça yoğunlaşmıştır. Surlar güçlendirilmiş, dış surlar eklenmiş, kiliseler onarılmış, yeni kiliseler, manastırlar, okullar, hastane ve düşkünler evi²² yapılmıştır. Bunların yanında başkent olmasıyla birlikte sarayın iyiden iyiye önem kazanması ve patriklik makamının oluşturulmasıyla yeni yapılaşmalara gidilmesi söz konusudur. Roma döneminde var olan, I.Konsil'in toplandığı sarayın İstanbul Kapı ile göl arasındaki alanda olduğu görüşü yaygındır²³. Laskarisler de aynı saray bölgesinde ikamet etmeye devam etmiş olmalıdır. Patriklik seçimiyle birlikte patriğin ikamet edeceği ve patriklik işlerinin yürütüleceği yeni yapıların da bu alana inşa edildiğini düşünmekteyiz. Texier'in 19. yüzyıla ait İznik planında, kentin kuzeybatı çeyreğinde mütesellim köşkü olarak gösterdiği yapılar bulunmaktadır. Daha önce değindiğimiz gibi bu kullanım yüzyıllardır gelen yerleşmiş yerleşim alışkanlığının devam ettiğini göstermektedir.

²⁰ Raymond Janin, "Nicée, Étude historique et topographique", *Échos d'Orient*, 24, 1925, s.486.

²¹ Foss, *a.g.e.*, s.466.

²² Theodore Metochites 13. yüzyılda İznik'te bir hastane ve düşkünler evi olduğundan bahsetmektedir. Timothy S. Miller, *The Birth of the Hospital in the Byzantine Empire*, Baltimore 1997, s.96; Foss, *Tulchin, a.g.e.*, s.200-201.

²³ Semavi Eyice, "İznik'ten Hatıralar ve Düşünceler", *Uluslararası İznik Sempozyumu*, İstanbul t.y., s.331; Oktay Aslanapa, v.d., *İznik Çini Fırınları Kazısı II.Dönem 1981-1988*, İstanbul 1989, s.258; Oktay Aslanapa, "İznik Çini Fırınları Kazısı 1988 Yılı Çalışmaları", *KST*, 11/2, 1990, s.365; Oktay Aslanapa, "İznik Çini Fırınları Kazısı 1991 Yılı Çalışmaları", *KST*, 14/2, 1993, s.478.

Texier'in şehir planı kent içindeki yapılaşmanın nerelerde yoğunlaştığını göstermesi bakımından önemlidir (P.1). Yerleşim şehrin doğu yarısında ve kentin ana caddelerinin etrafında toplanmıştır. Şehrin kuruluşundan itibaren çoğunlukla doğu yarısı iskan görmüştür. Modern İznik kenti için de bu tespit geçerlidir. 1970lere kadar yerleşim alanı olarak kentin doğu yarısı kullanılmış, sonrasında batı yarısında inşaatlar başlamıştır. Surlara yakın alanlarda herhangi bir yapılaşmadan bahsedilmemektedir. Theodoros Laskaris İznik ile ilgili konuşmasında şehirdeki ekili alanların ve ürünlerin bolluğuna değinmiştir²⁴. 18.-19. yüzyıllarda İznik'i ziyaret eden seyyahların hemen hemen hepsi surlardan kente girdikten sonra şehir merkezine hemen varılmadığından, surların dışında dutluklar ve tarlalar olduğundan bahsetmektedirler²⁵. Olasılıkla kentin batı yarısının bir kısmı ve sur dipleri ekili tarım arazi olarak kullanılmaktaydı. Sur dışında da ekili alanlar olduğu bilinmektedir²⁶.

Laskarisler sonrasında kentte sur onarımlarının dışında mimari bir faaliyetin yapılmadığı dikkati çekmektedir. 1331'de de İznik Osmanlılar tarafından alınmıştır. Osmanlı döneminde İznik'teki imar faaliyetleri kent planını etkilememiştir. Yeni yapılar temeli Helenistik döneme dayanan kent planına uygun inşa edilmiştir. Diğer bir deyişle kent planı bu yeni inşa faaliyetini yönlendirmiştir²⁷.

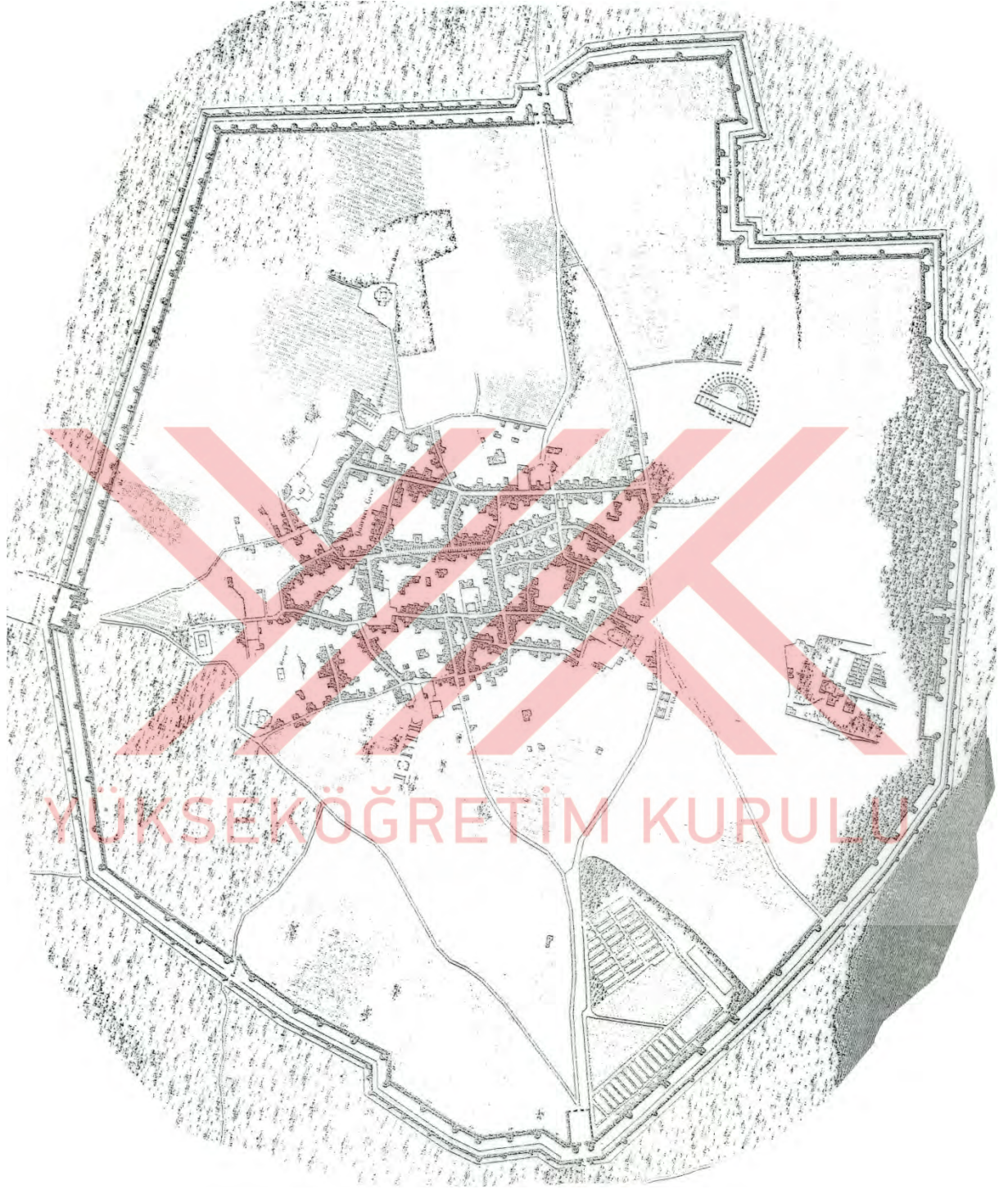
YÜKSEKÖĞRETİM KURULU

²⁴ Foss, Tulchin, **a.g.e.**, s.143.

²⁵ Charles de Peyssonel, **1745 Yılında İzmit ve İznik'e Yapılmış Bir Gezinin Öyküsü**, Çev.F.Yavuz Ulugün, Kocaeli 2005, s.32; Charles Fellows, **Travels and Researches in Asia Minor, More Particularly in the Province of Lycia**, London 1852, s.83.

²⁶ Kaynaklar, İznik kuşatması sırasında Osmanlıların çevredeki tarlaları tahrip ettiklerinden bahsetmektedir. Bunun nedeni şehirdekiler arasında huzursuzluk çıkarmak, karşıt görüşler oluşmasını sağlamaktır. Bkz. Nicolas Trepanier, "Nicaea, The Gardens, and The Starving Enemy?", **Uluslararası İznik Sempozyumu**, İstanbul 2005, s.225-234.

²⁷ Füsün Alioğlu, "Erken Osmanlı Döneminde İznik Kentinin Fiziksel Gelişimi", **Aptullah Kuran için Yazılar / Essays in Honour of Aptullah Kuran**, İstanbul 1999, s.86-87.

P.1. Texier'nin İznik planı, (Texier, 1939)

İznik kentinin suriçinin gelişimi böyle şekillenirken, siyasi ve dini yönü ağır basan kentlerin varlığını devam ettirebilmesi için gerekli olan tarım ve tarıma dayalı ticaret için şehrin çevresindeki köylere ihtiyaç vardı. Bizans'ın 7. yüzyılda oluşmaya başlayan askeri sistemi themalarla birlikte köyler ve köylü sınıfı önem kazanmıştır. 13. yüzyılda da bu sistem uygulanmaya devam edilmiştir. Silahlanan köylülerin ileri gelenlerinin pronoia olarak atanmasıyla tarımla uğraşan köylü askerlerden oluşmuş iyi örgütlü güçlü bir ordu meydana getirilmiştir²⁸.

Anadolu'da tarım öncelikli geçim kaynağıydı, bir ailenin tek başına yapamayacağı tarım faaliyeti için daha fazla nüfus gerekmekteydi ve şehrin nüfusunun büyük bölümü bu tarım arazilerine yakın oturmaktaydı²⁹. Belli bir kent planına sahip olmayan köyler gereksinimler doğrultusunda şekillenmiştir. Köylerde evler tuğla veya ucuz organik malzemeyle inşa edilmiştir. Surlarla çevrilmesine gerek olmayan bu küçük yerleşimlerde Palaiologoslar döneminde manastır kulelerini hatırlatan merkezi savunma kuleleri ortaya çıkmıştır³⁰.

Verimli arazilere sahip olan, İstanbul'un gıda tüketimini karşılayan Bithynia'da özellikle 13. yüzyılda, kentler ve kalelerden oluşan daha güçlü bir yapıya sahip geniş bir köy ağı oluşmuştur. Ticari hareketlilik bölgedeki kentler arasındaki iletişimi ve gelişmeyi sağlamıştır³¹.

İznik şehrinin başlıca geçim kaynağı tarımdır. Özellikle İznik imparatorluğu zamanında tarıma ayrı bir önem verilmiştir. İmparatorluğun hem batı Anadolu'daki hem de Bithynia'daki topraklarının verimli araziler üzerinde olması da bunda etkilidir³².

²⁸ Georg Ostrogorsky, **Bizans Devleti Tarihi**, Çev. Fikret İşıltan, Ankara, 1995, s.125; Jacques Lefort, "13.Yüzyılda Bitinya", **Osmanlı Beyliği 1300-1389**, İstanbul 1997, s.112; M.Murat Baskıcı, **Bizans Döneminde Anadolu, İktisadi ve Sosyal Yapı (900-1261)**, Ankara 2009, s.218, 225-226.

²⁹ Mitchell, **a.g.e.**, s.193.

³⁰ Bouras, **a.g.e.**, s.652.

³¹ Lefort, **a.g.e.**, 1997, s.106-107.

³² III. Ioannes Vatatzes İznik'te devam eden imparatorluğun dışarıya bağlı olmasını istemediğinden yabancı mallara karşı yasaklar getirmiştir. Yerli malları desteklemiş, hayvancılık ve tarımın kalkınması için çalışmış, bizzat kendi çiftlikleri ile bu işlere ön ayak olmuştur. Hatta yumurta çiftliğinin kazancıyla eşine yaptırdığı taç, yumurta tacı olarak adlandırılmıştır. Bu dönemde Moğollar

İznik'te tek ticaret kaynağı tarım değildir. Göldeki balıkların diğer şehirlere gönderildiğini kaynaklardan bilmekteyiz³³. İznik İmparatorluğu döneminde ipek üretimi de İznik'te oluşturulmuştur. İstanbul'un geri alınmasından sonra da imparatorluk sarayı için ipek üretimine devam edilmiştir³⁴.

Verimli tarım arazileriyle çevrili İznik kent merkezi etrafında ve yakın çevresinde birçok köy bulunuyor olmalıydı. Özellikle Laskarisler döneminde bu köylerin sayıları artmıştır. Benzer şekilde 13. yüzyılda İzmir çevresinde de yeni köyler oluşmuştur³⁵. İznik suriçinde olduğu gibi sur dışında da aynı bölgelerde günümüze kadar yerleşimin devam etmesi ve dayanaklı malzemenin kullanılmaması köy yerleşmeleriyle bunlara ait mimari kalıntıların ortadan kalkmasına neden olmuştur.

Lefort, İznik'in kuzeybatısında yaptığı çalışmalarda Roma köylerinin sonradan Bizans yerleşmesi olduğunu, kaynaklarda isimleri geçmesine rağmen bu köylerin yerlerinin bilinmediğini, Osmanlı döneminde buralar alındıktan sonra bir takım köylerin varlığını devam ettirdiğini, bazılarının boşaltıldığını, bazılarının da yer değiştirdiğini belirtir³⁶.

İznik çevresinde kaynaklarda geçen birkaç yerleşme vardır. Bunlar Liada, Schinae, Basileia, Basilinopolis, Kyr Georgios'dur.

Schinae, İznik-Lefke yolu üzerinde, İznik'ten 8 Roma mili uzaklıktadır (H.2). Karatekin höyüğü civarındadır³⁷. Bulunan mil taşlarından bir mutatio/istasyon

yüzünden zor durumda olan Selçuklularla yaptıkları ticari ilişkilerde yiyecek maddesi verip karşılığında para ve değerli mallar almışlardır. Bkz.Ostrogorsky, **a.g.e.**, s.409-410.

³³ Foss, Tulchin, **a.g.e.**, s.31-33.

³⁴ Michael Angold, **A Byzantine Government in Exile**, London 1975, s.109.

³⁵ Angold, **a.g.e.**, s.103-104.

³⁶ Lefort, **a.g.e.**, 1997, s.115-119.

³⁷ Sencer Şahin, **Katalog der antiken Inschriften des Museums von Iznik (Nikaia) / İznik Müzesi Antik Yazıtlar Kataloğu**, II,3, Bonn 1987, s.145; David French, **Roman Roads and Milestones of Asia Minor, The Pilgrim's Road / Roma Çağında Küçük Asya'daki Yollar ve Mil Taşları, Hacı Yolu**, Oxford 1981, s.33; Jacques Lefort, "Les communications entre Constantinople et la Bithynie", **Constantinople and its Hinterland**, Cambridge 1995, s.218.

olduğu anlaşılmaktadır. Şahin, burada bir de yerleşim olabileceğini belirtmektedir³⁸. Karatekin köyü ve çevresinde yerleşim olduğunu gösteren çeşitli mezarlar tespit edilmiştir³⁹. Höyük üzerine sonraki dönemlerde yapılan tahkimat da buranın önemini göstermektedir.

Liada, İznik-İzmit yolu üzerindedir. İzmit'ten gelen Roma yolu Sariağıl ve Elbeyli'den geçerek İznik'e ulaşmaktadır. Sariağıl yakınlarında yolun izi saptanabilmiştir⁴⁰. Liada'yı Kiepert, bu yol üzerindeki Elbeyli yakınlarında gösterirken⁴¹ (H.2), Lefort, Sariağıl köyünün 5 km. güneydoğusunda olduğunu belirtir⁴². Şahin ise bugünkü Gürmüzlü köyü yakınlarında olabileceği üzerinde durmaktadır. Kaynaklarda belirtilen Liada-İznik arasındaki 9 Roma mili uzaklığını da Gürmüzlü karşılamaktadır⁴³. Şahin'in bu görüşünü seyahatnameler de desteklemektedir. Peyssonel seyahatnamesinde İzmit Körfezi yakınındaki Yeniköy ile İznik arasındaki yolu izlediğinden, bu yolda tek konaklama yerinin Güzlercik olduğundan bahsetmektedir, ayrıca Güzlercik'ten İznik'e doğru inerken Ömerli, İnikli ve Elbeyli köylerinin görüldüğünü belirtmektedir⁴⁴. Kinneir de bu yol üzerinde Gustorjeck adındaki bir köye değinmektedir⁴⁵. Peyssonel ve Kinneir'in belirttikleri köy aynı yerleşim olmalıdır. İki seyyah da bu köye kadar ormanlık bir vadiden geçtiklerini ve yaklaşık 12 saatlik yol gittiklerini anlatmaktadır. Günümüzde Gürmüzlü köyünden vadiden göle doğru inilirken Ömerli, İnikli ve Elbeyli ile karşılaşmaktadır. Bu nedenlerden dolayı Liada'nın Gürmüzlü çevresinde olabileceği düşüncesine katılmaktayız.

³⁸ Sencer Şahin, **Katalog der antiken Inschriften des Museums von Iznik (Nikaia) / İznik Müzesi Antik Yazıtlar Kataloğu**, II,1, Bonn 1981, s.55.

³⁹ Mezarlarla ilgili olarak bkz. Nekropol Alanları ve Mezar Odalarının Değerlendirilmesi

⁴⁰ French, **a.g.e.**, s.19, 35.

⁴¹ Richard Kiepert, **Karte von Kleinasien**, Berlin 1914.

⁴² Jacques Lefort, "Les Grandes Routes Médiévales", **La Bithynie au Moyen Âge**, Paris 2003, s.470.

⁴³ Şahin, **a.g.e.**, 1981, s.53, dn.12; Şahin, **a.g.e.**, 1987, s.122.

⁴⁴ Peyssonel, **a.g.e.**, s.29-31 ve Peyssonel'in hazırladığı harita.

⁴⁵ John Macdonald Kinneir, **Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan**, London 1818, s.23.

H.2. Kiepert'in İznik gölü ve çevresindeki yerleşimleri gösteren haritası,
(Kiepert 1914)

Basileia ve Basilinopolis yerleşmelerinden bahsetmeden önce İznik'in 17 km. kuzeydoğusunda yer alan Boyalıca'ya değinmemizin yararlı olacağı düşüncesindeyiz. Boyalıca'da yaptığımız arazi çalışmasında BKTVKK tarafından tescillenen, Köşk Kaya olarak adlandırılan yerde, göle nazır konumda, kutsal bir alana ait olması muhtemel bir yapının stylobatı ve blok taşlardan oluşan bazı kalıntıları tespit edilmiştir. Ayrıca günümüzdeki yerleşimin yakınlarında halk tarafından Ballıkaya olarak adlandırılan mevkide kayaya oyma bir kabartma bulunmaktadır. Yüzü ve vücudu tahrip edildiğinden kesin olarak tanımlanması güç figürün başındaki ışın tacını anımsatan ışıklardan yola çıkarak tanrı Helios olabileceği önerisinde bulunulabilir. Bu kabartma olasılıkla bir adak kabartmasıdır (F.3).

F.3.Boyalıca yakınlarındaki Ballıkaya kabartması, 2008

Bu tarz adak yerleri Roma döneminde sıklıkla görülmektedir. Zaman zaman kullanılan ancak kült yerleri gibi sürekli bir kullanıma sahip olup olmadığı

bilinmeyen, yerleşimin uzağında, doğa içinde yapılan bu adak kabartmaları bir anlamda yakınlarında bir yerleşimin olduğunu belirten bir göstergedir⁴⁶.

Bahsettiğimiz bu buluntular Boyalıca'da bir yerleşimin olduğunu kanıtlamaktadır. Şahin de Boyalıca çevresinde bulunan kalıntılar ve epigrafik verilerin buradaki bir yerleşmeyi işaret ettiği üzerinde durmaktadır⁴⁷.

Boyalıca'daki yerleşimin antik dönemdeki adının kesin olarak belirlenmesine gelindiğinde net bir şey söylemek mümkün görünmemektedir. Bu noktada Basileia ve Basilinopolis yerleşmelerine geri dönecek olursak; antik kaynaklar İznik'in kuzeyinde Basileia ve Basilinopolis adlarında iki yerleşmeden bahsetmektedirler. Şahin, bu iki kentin aynı yer olabileceği üzerinde durmaktadır⁴⁸. Anna Kommena, Tatikios'un İznik üzerine yaptığı saldırıdan bahsederken İznik'e 12 stadion uzaklıktaki Basileia'da kamp kurduğundan ve buranın İznik surlarından görülebildiğinden bahsetmektedir⁴⁹. Anna'nın eşi Nikephoros Bryennios'da Basileia'dan bahsetmekte ve 1080 yılında Nikephoros Melissenos'un Basileia'da konakladığı, burasının İznik'ten 40 stadion uzaklıkta ve bir kaleye sahip olduğu bilgisini vermektedir⁵⁰. Anna ve eşinin verdikleri uzaklıkların birbirinden farklı olması araştırmacıları kuşkuya düşürmektedir.

Kaynaklar Basilinopolis'den de bahsetmektedir. İznik ve İzmit arasında bir köy iken imparator Iulianus, annesi onuruna yerleşimin adını Basilinopolis olarak değiştirmiş ve kent statüsüne yükseltmiştir. 451 yılındaki Kadıköy Konsili'nde İznik ve İzmit piskoposları arasında tartışmaya neden olan Basilinopolis'in kimin piskoposluğu altında olduğu tartışması sırasında İznik piskoposu Basilinopolis'in İznik'ten nüfus alınarak iskan edildiği ve hala kentte bir nüfus eksikliği olduğunda İznik'ten takviye

⁴⁶ Adak kabartmalarıyla ilgili bilgi veren ve İznik'teki örnekler için çeşitli önerilerde bulunarak beni yönlendiren Prof.Dr.İnci Delemen'e teşekkür ederim.

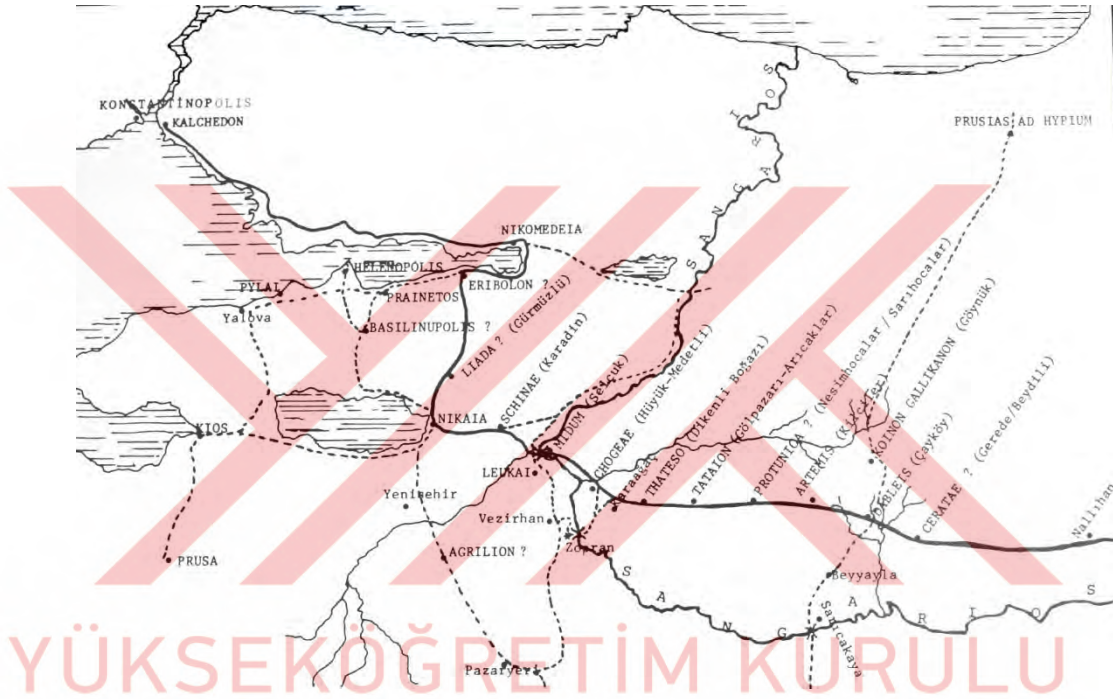
⁴⁷ Şahin, **a.g.e.**, 1981, s.54.

⁴⁸ Şahin, **a.g.e.**, 1987, s.114.

⁴⁹ Anna Kommena, **a.g.e.**, s.197-198. Kitabın çevirisini yapan Bilge Umar Basileia'nın Boyalıca yakınlarında olabileceğini belirtmiştir. Bkz. **a.e.**, s.197, dn.5. Anna, verdiği stadion ölçüsüyle ilgili olarak Umar, Roma dönemi stadionunun ilköğretimden farklı olduğuna ve yaklaşık 1 km.lik mesafe için kullanıldığına değinmiştir. Bkz. **a.e.**, s.197, dn.4.

⁵⁰ Şahin, **a.g.e.**, 1987, s.114.

yapıldığı bilgisini vermiştir. Bu tartışmada şehrin İznik merkezinden uzakta olduğu da vurgulanmış ve İznik'in merkezine uzak olmalarına rağmen İznik'in sınırları içinde yer alan Doris ve Tataion yerleşimleri örnek verilmiştir. Basilinopolis'in iki şehrin de sınırları içinde olabilecek bir konumda olmasından hareketle Şahin, bugünkü Valideköprü civarında bulunabileceğini belirtir⁵¹. Basilinopolis'in Orhangazi civarında olabileceği önerisinin de bulunan araştırmacılar da vardır⁵². Kiepert de haritasında Basilinopolis'i Orhangazi civarında göstermiştir (H.2).

H.3. Şahin'in Liada ve Basilinopolis yerleşimlerinin konumları için önerisini gösteren harita, (Şahin 1981)

Kısacası, Boyalıca çevresinde bir yerleşme olduğu açıktır. Antik kaynaklarda bahsedilen Basileia'nın veya Basilinopolis'in burada olma ihtimali bulunmaktadır. Fakat şuna kadarki arkeolojik veriler kesin olarak yerleşmenin adını belirleyebilmek için yeterli değildir. Bir başka sorun da Basileia ve Basilinopolis şehirlerinin aynı yerleşme mi yoksa farklı birer yerleşme mi olup olmadığıdır. Çevrede yapılacak ayrıntılı bir yüzey araştırması ve yeni arkeolojik veriler sonucunda bu durumun aydınlatılabileceğini umut ediyoruz.

⁵¹ Şahin, a.g.e., 1981, s.48-49, 55; Şahin, a.g.e., 1987, s.38-39, 112-115, 118, 145-146.

⁵² René Bondoux, "Les Villes", *La Bithynie au Moyen Âge*, Paris 2003, s.383-384.

İznik çevresindeki diğer bir yerleşme olan Kyr Georgios için Lefort ve Foss İznik gölünün kuzey sahilinde olabileceğini önermişlerdir. Lefort, Anna Kommena'yı kaynak gösterirken, Foss herhangi bir kaynak göstermeden bu tespiti yapmıştır⁵³. Anna, hisar için belli bir konum söylememektedir, sadece Aziz Georgios Hisarı/Kulesi olarak bahsetmektedir⁵⁴. İznik yakınlarında, gölün güney sahilinde yer alan, Karacakaya olarak bilinen tahkimatın Kyr Georgios diğer bir deyişle Aziz Georgios Kulesi olabileceğini düşünmekteyiz⁵⁵.

İznik köylerinde yaptığımız arazi çalışması sırasında tespit edilen mezarlar Çiçekli, Yörükler ve Süleymaniye köyleri çevresinde de bir yerleşim olabileceği konusunda ipucu vermektedir⁵⁶. Yerleşimlere dair bir fikir veren diğer buluntular ise mimari plastik verilerdir. Ötüken ve Pralong tarafından araştırılan İznik çevresindeki taş eserlerin Elbeyli, Çakırca, İnikli, Göllüce, Gürmüzlü ve Müşküle'de yoğun olduğunu söylemek mümkündür⁵⁷. Arazi çalışması sırasında Derbent ve Şerefiye'de de mimari plastik parçaların yoğunlaştığı tespit edilmiştir⁵⁸.

İznik çevresindeki yerleşmelere dair ipuçları veren başka bir buluntu Derbent Köyü yakınlarında, İznik – Yenişehir yolunun doğusunda, Mecidiye köyü ve Kızılköy yolu kenarındaki Değirmenkaya mevki olarak geçen kayalıklardaki adak kabartmalarıdır. Tekli ve üçlü gruplar halinde, büst şeklindeki figürlerin bir kısmının yüzleri tahrip edilmiştir (F.4). Kabartmaların en dikkat çeken grubunda görülen tabula üzerindeki beş satırlık yazıtın sadece “uğurlu olsun:” yazan ilk satırı okunabilmektedir. Kabartmalar Roma İmparatorluk Dönemine tarihlendirilmektedir⁵⁹. Bu adak kabartmaları Zeus Bronton veya Zeus Bennios kültü ile ilgili örneklerle benzerlik

⁵³ Lefort, **a.g.e.**, 1997, s.121; Foss, Tulchin, **a.g.e.**, s.42, 48, 51.

⁵⁴ Anna Kommena, **a.g.e.**, s.202, 328-329, 480-481.

⁵⁵ Bkz. Askeri Yapıların Değerlendirilmesi, s.388-389.

⁵⁶ Köylerdeki mezarlarla ilgili bkz. Nekropol Alanları ve Mezar Odalarının Değerlendirilmesi, s.359-364.

⁵⁷ Yıldız Ötüken, **Forschungen im Nordwestlichen Kleinasien, Antike und Byzantinische Denkmäler in der Provinz Bursa**, Tübingen 1996, s.123, 127, 181, 238, 250, 264; Annie Pralong, “Matériel Archéologique Errant”, **La Bithynie au Moyen Âge**, Paris 2003, s.238-240, 244-246, 249-250.

⁵⁸ Mimari plastik parçaların yeniden kullanıma açık olması ve kolay taşınabilmesi göz önünde bulundurularak buluntunun yoğun olduğu bölgeler üzerinde durulmuştur.

⁵⁹ Haluk Abbasoğlu, İnci Delemen, “Antik Nikaia'dan Günümüze Kalanlar”, **Tarih Boyunca İznik**, İstanbul 2004, s.194; Bedri Yalman, **Nikaia/İznik**, b.y. t.y., s.102.

göstermektedir. Zeus Bronton kültü 2.-3. yüzyılda, Phrygia’da yaygın olarak tapınım görmüştür. Özellikle Bithynia’nın güneyinde Bilecik ve çevresinde örnekleri karşımıza çıkmaktadır. Gök tanrısı olmanın yanında bereket tanrısı da olan ve kırsal alanlarda çiftçiler tarafından tapınım gören Zeus Bronton kültü⁶⁰, başlıca geçim kaynağı tarım olan İznik ve çevresinde de tapınım görmüş olmalıdır.

Boyalıca yakınlarındaki adak kabartması gibi bu adak da yakınlardaki bir yerleşime işaret etmektedir. Yakınlardaki Derbent köyü Osmanlı döneminde İznik-Yenişehir yolunu kontrol altına almak için kurulan bir Rum köyüdür. Yerleşimin Bizans dönemindeki durumuyla ilgili kaynaklarda bir bilgiye rastlanılmamaktadır. Köy meydanındaki çeşmede ve cami çevresinde devşirme kullanılan Erken Bizans dönemine ait mimari plastik parçalar bulunmaktadır. Bu buluntular ve Derbent – Karacakaya arasında Şaraphane deresi, Kilise deresi olarak adlandırılan mevkilerde Bizans devrine ait kalıntılardan bahsedilmektedir. Köyde bir de kilise olduğu ancak yapının sonradan yıkıldığı belirtilmektedir.

F.4. Derbent kaya kabartmasından detay, 2007

⁶⁰ Eda Akyürek Şahin, “Büyük Çiftçi Tanrısı Zeus Bronton Arkeolojik ve Epigrafik Belgelerle Phrygia’da Bir Zeus Kültü”, *Olba*, IV, 2001, s.163-165, 170-173.

III. İZNIK VE ÇEVRESİNDEKİ YAPILAR

III. I. Dini Yapılar

III.I.I. Ayasofya Kilisesi (Orhan Camisi)

Yeri ve Çevresel Özellikleri

İznik ilçesi Mahmut Çelebi mahallesinde, Atatürk ve Kılıçarslan caddelerinin kesiştiği köşede, hemen hemen şehrin ortasında yer alan yapı tescillidir (147 ada 1 parsel). Günümüzde yol seviyesinden aşağıda bulunan kilisenin etrafı 1998 yılında düzenlenerek park haline getirilmiştir ve İznik Müzesi'ne bağlı bir müze olarak gezilebilmektedir.

Tarihi

Kilisenin yapım tarihiyle ilgili olarak çeşitli araştırmacıların farklı yorumları bulunmaktadır. Gurlitt, yapının mimari biçiminin erken dönem gösterdiğini ve I.İznik Konsili öncesinde yapının tamamlanmış olduğunu belirtir¹. Ülgen kiliseyi 4. yüzyıla tarihler². Texier, yapının üslup olarak 8.yüzyıla ait olduğundan bahseder³. Brunov ve Schneider, yapının ilk döneminin 5.-6. yüzyıla ait, sütunlarla üç nefli ayrılan bazilika planlı bir kilise olduğu üzerinde hemfikirdirler⁴. Möllers de onların görüşüne katılmaktadır ve kilisenin güneydoğusundaki şapelin yapıyla çağdaş olduğunu belirtir⁵. Yalman, kilisenin ilk evresiyle ilgili olarak 8.yüzyıl görüşünün daha doğru olduğu, çünkü 8.yüzyıldaki Arap kuşatması sırasında Roma

¹ Cornelius Gurlitt, "Die islamitischen Bauten von Isnik (Nicaea)", **Orientalisches Archiv**, III (1912/1913), 1913, s.60.

² Ali Saim Ülgen, "İznik'te Türk Eserleri", **Vakıflar Dergisi**, I, 1938, s.55.

³ Charles Texier, **Description de l'Asie Mineure**, Paris 1839, s.38; Charles Texier, **Asie Mineure, Description Géographique, Historique et Archeologique des Provinces et des Villes de la Chersonnese d'Asie**, Paris 1862, s.99-100; Charles Texier, **Küçük Asya, Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi**, Çev.Ali Suat, I, Ankara 2002, s.163.

⁴ Nikolai Brunov, "L'Eglise de Sainte Sophie a Nicee", **Echos d'Orient**, 24, 1925, s.479; Alfons Maria Schneider, **Die Römischen und Byzantinischen Denkmäler von İznik – Nicaea**, Istanbul Forschungen, 16, Berlin 1943, s.14.

⁵ Sabine Möllers, **Die Hagia Sophia in Iznik/Nikaia**, Alfter 1994, s.46-48, 62.

Tiyatrosu'ndan sökülen taşların yapının temelinde kullanıldığı düşüncesindedir⁶. Brunov ve Schneider'in yapının daha sonraki evreleriyle ilgili farklı görüşleri bulunmaktadır. Brunov, yapının ikinci evresinin 727-787 yılları arasında olduğuna, bu dönemde nef ayırımında kullanılan sütunların yerine payelerin konulduğuna ve batı duvarının yeniden inşa edildiğine değinmektedir⁷. Foss yapının 9. yüzyılda sebebi bilinmemekle birlikte bir onarım gördüğünü belirtir. Nef ayırımındaki ayakların ve duvarların işçiliğini İznik surlarıyla karşılaştırarak III. Mikhael dönemi onarımlarının tekniğiyle benzerlik gösterdiğini belirtir⁸. Möllers de 7.-11. yüzyıllar arasında yapının bir değişim geçirdiği, ancak bu değişimin mimariyle ilgili olmayıp, yapının iç düzenlemesiyle ilgili olduğu üzerinde durur⁹. Brunov'un yapı için önerdiği üçüncü evre 1065 depremi sonrası, olasılıkla 1066-1078 tarihleri arasında, apisteki değişiklikleri kapsamaktadır¹⁰. Schneider ise yapının ikinci evresinin 1065 depremi sonrası olduğuna değinerek, yapının zemininin 1.40 m. yükseldiğini, erken dönemde kullanılan sütunların yerine tuğla payelerin eklenerek payeli-sütunlu bir düzenlemenin yapıldığını, batı duvarın yeniden inşa edildiğini ve pastophorium mekanlarının eklendiğini belirtmektedir¹¹. Brunov'un yapı için önerdiği son evre Palaiologoslar dönemidir. Pastophorium mekanlarının bu dönemde eklenmiş olduğuna değinir¹². Yapının son evresi için Schneider ise 1330 sonrası Türk dönemini işaret ederek bu dönemde zeminin yeniden yükseldiği, nef ayırımında değişiklikler yapıldığı ve güney nef ile narteksin güneydoğu köşelerine mihrap eklendiği görüşündedir¹³. Brunov, Türk dönemini ayrı bir evre olarak değerlendirmemiş, sadece nef ayırımındaki geniş atıkların Türk devrinde yapıldığını belirtmiştir¹⁴.

⁶ Bedri Yalman, **Nikaia/İznik**, b.y. t.y., s.110.

⁷ Brunov, **a.g.e.**, s.478-481.

⁸ Clive Foss, Jacob **Tulchin**, **Nicaea: A Byzantine Capital and Its Praises**, Brookline 1996, s.103.

⁹ Möllers, **a.g.e.**, 1994, s.49-51.

¹⁰ Brunov, **a.g.e.**, s.480-481.

¹¹ Schneider, **a.g.e.**, 1943, s.14.

¹² Brunov, **a.g.e.**, s.480.

¹³ Schneider, **a.g.e.**, 1943, s.14-16.

¹⁴ Brunov, **a.g.e.**, s. 473.

Araştırma Tarihçesi

1935 yılında Schneider tarafından yapının apsis kısmında bir sondaj yapılmış ve sonucunda synthronon ve döşeme mozaikleri ortaya çıkarılmıştır¹⁵. 1955’de X. Bizans Tetkikleri Kongresi hazırlıkları kapsamında yapının zemininde yapılan temizlik çalışmasında orta nefdeki moloz kaldırıldığında opus sectile döşeme bulunmuştur. Döşeme 1961’den sonra restorasyon görmüştür¹⁶. 1971 yılında kuzey duvardaki mezar nişinin içi boşaltılmış ve Deisis freski ortaya çıkarılmıştır. 1979-1981 yıllarında yapının etrafındaki dolgu toprak alınmıştır¹⁷. 1980 yılında tespit edilen bazilikanın güneydoğusundaki küçük boyutlu ek yapı 1985 yılında yapılan kazı ile ortaya çıkarılmıştır¹⁸. 1981, 1982 ve 1983 yıllarında İznik Müzesi Müdürlüğü’nün tespitleri ile Müze ve İznik Çini Fırınları Kazısı’nın ortaklaşa başlattığı kilisenin apsisinin doğusundaki sondaj alanında yoğun keramik buluntu orta çıkarılmıştır. 1988 yılında yine yapının doğusunda bir sondaj daha açılmıştır. 1997’de tüm yapı adası kamulaştırılmış ve önceki yıllarda yapılan sondajlar neticesinde apsisin doğusunda kazı yapılmasına karar verilmiş ve kazı sonucunda buradaki dolgu toprak kaldırılmıştır. Dolgu toprak içinden özellikle Osmanlı dönemine ait keramik buluntular çıkarılmış¹⁹. Kilisenin etrafı 1998 yılında düzenlenerek park haline getirilmiştir. 2006 yılında Vakıflar Genel Müdürlüğü’nce yapının restorasyon projesi tamamlanarak yapılacak restorasyon öncesinde Ekim 2006’da İznik Müzesi tarafından orta nefte ve güney yan nefte iki sondaj çukuru açılmıştır. 2007 yılı sonunda yapının restorasyonuna başlanmış, 2009 yılında tamamlanmıştır. Bu çalışmada yapının üstü ahşap kırma çatıyla örtülmüş, pastophoria hücrelerinin kubbelerinin ve apsis yarım kubbesinin üzerindeki beton kaldırılarak kiremit kaplanmış, Türk döneminde kapatılmış kapı ve pencere

¹⁵ Schneider, **a.g.e.**, 1943, s.15.

¹⁶ Semavi Eyice, “Two Mosaic Pavements from Bithynia”, **DOP**, 17, 1963, s.374; Yıldız Demiriz, **Örgülü Bizans Döşeme Mozaikleri / Interlaced Byzantine Mosaic Pavements**, İstanbul 2002, s.85-86.

¹⁷ Asnu Bilban Yalçın, “Un Affresco Con La «Deesis» Nella Santa Sofia Di Iznik – Nicea”, **Milion**, 2, 1990, s.371, 374; Asnu Bilban Yalçın, “İznik (Nikaia, Nicaea)”, **Sosyal Bilimler Dergisi**, III / 1, 1997, s.6.

¹⁸ Necati Ayas, “İznik Ayasofya Sondajları ve Yeni Plan”, **X.Türk Tarih Kongresi Bildiri Özetleri**, Ankara 1986, s.3-4; Möllers, **a.g.e.**, 1994, s.7, 59.

¹⁹ Oktay Aslanapa, “İznik Çini Fırınları Kazı ve Sondajları ile Yüzey Araştırmaları”, **IV. KST**, 1983, s.421; Oktay Aslanapa, “İznik Çini Fırınları Kazısı 1988 Yılı Çalışmaları”, **XI. KST**, II, 1990, s.365; Ara Altun, Oktay Aslanapa, “İznik Çini Fırınları Kazısı 1997 Mevsimi Çalışmaları”, **XX. KST**, II, 1999, s.540-541.

açıklıkları boşaltılmış, zemin kotu 0.10 m. düşürülerek zemin düzeltilmiş, opus sectile döşeme restore edilmiş ve minare tamamlanmıştır.

Yapının mimarisiyle ilgili olarak geçirdiği evreler üzerinde duran Brunov²⁰ ve Schneider'in²¹ yayınlarının yanında, Alpatov'un yapıdaki freskleri anlatan makalesi²² kiliseyle ilgili ilk yayınlar arasında olmaları bakımından önemlidir. Möllers'in yayınlanmış doktora tez çalışmasında yapı ayrıntılı biçimde incelenmiştir²³.

Kroniklerde ve seyahatnamelerde de Ayasofya kilisesinden bahsedilmektedir. Osmanlı kroniklerinden bir kaçında isim vermeden sadece Orhan Gazi'nin İznik'i almasıyla birlikte bir kiliseyi camiye çevirdiği belirtilmektedir²⁴.

1804'de şehri ziyaret eden Hammer, Orhan Gazi tarafından camiye çevrilen, konsilin toplandığı şehrin katedralinin çatısının çökmüş olduğunu, bu nedenle zemininin moloz dolduğunu, duvarlarının sağlam durumda bulunduğunu anlatır. Ayrıca ana kapısının üzerindeki Sultan Orhan tuğrasından ve yapının duvarlarındaki Türkçe ve Arapça kitabelerden bahseder²⁵.

1830'larda İznik'e gelen Texier, kilisenin naosunun kubbeye örtülü olduğuna ve kilisenin 8. yüzyıl özellikleri gösterdiğine değinir²⁶.

Moltke, 1836'da İznik'i gezer, konsilin toplandığı katedralin camiye çevrildiğini ve harap halde olduğunu belirtir. Apsisinin beyaz badana ile boyandığını, ancak altından

²⁰ Brunov, **a.g.e.**, s. 471-481.

²¹ Schneider, **a.g.e.**, 1943, s.10-17.

²² Mikhail Vladimirovich Alpatov, "Les fresques de Sainte Sophie de Nicée", **Echos d'Orient**, 25, (1926), s.42-45.

²³ Möllers, **a.g.e.**,1994.

²⁴ Mehmed Neşri, **Neşri Tarihi**, I, Haz.Mehmet Altay Köymen, Ankara 1983, s.81; Hoca Sadettin Efendi, **Tacü't – Tevarih**, I, Çev.İsmet Parmaksızoğlu, Ankara 1992, s.73; Aşık Paşazade, **Osmanoğulları'nın Tarihi**, (Haz. Kemal Yavuz, Yekta Saraç), İstanbul 2003, s.101, 368. Kaynaklarda bu sırada kilise veya manastır olarak bahsedilen bir yapının da medreseye çevrildiğinden bahsedilmektedir.

²⁵ Joseph von Hammer, **Umblick auf einer Reise von Constantinopel nach Brussa und dem Olympos, und von da zurück über Nicäa und Nicomedien**, Pesth 1818, s.113-118.

²⁶ Texier, **a.g.e.**, 1839, s.37-38; Texier, **a.g.e.**, 1862, s.99-100; Texier, **a.g.e.**, 2002, s.162-163.

“in hoc signo” ibaresinin okunabilmekte olduğundan ve bunun üzerinde de “Allahtan başka tanrı yoktur” yazdığından bahseder²⁷.

Poujoulat, 1837’de yarısına kadar toprağa gömülü, iki kubbeli bir yapı gördüğünü, bunun Laskarislerin sarayı veya iki konsilin toplandığı kilise olabileceğini söyler²⁸. Poujoulat’ın bahsettiği bu yapı büyük olasılıkla Ayasofya’dır.

1846’da İznik’e gelen De Hell, I.Konsil’in toplandığı Ayasofya kilisesinin camiye çevrildiğini, apsisin iki yanındaki şapellerde bozulmuş freskler olduğunu belirtir ve yapının bir krokisini verir²⁹.

Naumann, 1890’da yapının harap halde olduğunu ve dilenciler tarafından kullanıldığını belirtir³⁰.

1891’de yapıyı gören Goltz, İznik’in başkilisesi olan, 8.yüzyıla ait Ayasofya’nın Sultan Orhan tarafından camiye çevrildiğini, kubbesinin çökmüş olduğunu ve altarın sağındaki şapelde fresk izleri bulunduğunu söyler³¹.

Delbeuf, muhtemelen konsilin toplandığı bazilika olan Ayasofya’nın harap halde olduğundan bahseder³².

Schneller, yapıyı gördüğünde apsisin ve yan odaların kubbelerinin isle kaplı olduğuna, odalarda muhtemelen İncil yazarı tasvirlerinin bulunduğuna değinir³³.

²⁷ Helmuth von Moltke, **Türkiye’deki Durum ve Olaylar Üzerine Mektuplar (1835-1839)**, Çev.Hayrullah Örs, Ankara 1969, s.58-59. Hammer de bu haç ve kitabeden bahsetmektedir. Hammer, **a.g.e.**, s.117.

²⁸ Baptistin Poujoulat, **Voyage a Constantinople dans l’Asie Mineure**, I, Paris 1840, s.183-184.

²⁹ Xavier Hommaire de Hell, **Voyage en Turquie et en Perse**, I, Paris 1855, s.297-298; Xavier Hommaire de Hell, **Voyage en Turquie et en Perse**, IV, Paris 1860, s.383-384.

³⁰ Edmund Naumann, **Von Goldnen Horn zu den Quellen des Euphrat**, München – Leipzig 1893, s.44.

³¹ Colmar Freiherr von der Goltz, **Anatolische Ausflüge**, Berlin 1896, s.442.

³² Régis Delbeuf, **De Constantinople á Brousse et a Nicée**, İstanbul 1906, s.259-260.

³³ Ludwig Schneller, **Nicäa und Byzanz**, Leipzig 1907, s.56.

20. yüzyıl başında İznik'e gelen Launay, II. İznik Konsili'nin toplandığı eski bir Bizans kilisesi olan Ayasofya'nın Orhan döneminde camiye çevrildiğini, harap halde olan yapının bazı duvarlarının, küçük kubbelerinin ve minaresinin mevcut olduğunu belirtir³⁴.

Mimari Özellikler

37x19.80 m.³⁵ boyutlarındaki üç nefli, narteksli, bazilika planına sahip, atriumu bulunmayan kilisenin, güneydoğusunda yapıya bitişik bir de şapel yer almaktadır (P.2). Kilise muhtemelen daha önceden burada bulunan Roma dönemine ait bir yapının üzerine inşa edilmiştir³⁶. Üst örtüsü hariç günümüze kadar iyi durumda ulaşmıştır.

Kilisenin ilk inşa dönemine ait duvarlarda yer yer yaklaşık 2 m. yüksekliğe kadar ulaşan düzgün kesme taş, devamında ise tuğla-harç örgü uygulanmıştır. Kesme taş bloklar, kuzey, güney ve doğu cephede, ayrıca narteksin güney duvarında kullanılmıştır. İlk döneme ait tuğla-harç tekniği ise kuzey ve güney duvarlarda alt sıra pencerelerinin arasında, kimi yerde pencerelerin kemerlerini de kapsayacak biçimde, doğu duvarda pastophoria odalarının bulunduğu bölümde pencerenin iki yanında görülmektedir. Tuğla boyutu 0.32x0.04, 0.31x0.035 m., harç kalınlığı 0.04-0.06 m.dir. Harç, beyazsımsı renkte, irili ufaklı çakıl taşı ve iri tuğla kırığı katkılıdır.

Kilisenin ilk inşa döneminde kullanılan tuğla-harç duvar tekniği, daha sonraki bir dönemde, olasılıkla 1065 depremi sonrasında yapının batı cephesinde, nefleri birbirinden ayıran duvarlarda ve bema kemerinde görülmektedir³⁷. Bu duvarların alt bölümlerinde bir veya iki sıra blok taş kullanılmıştır. Tuğla genişliği 0.30-0.05, kalınlığı 0.32-0.03 m., 0.34x0.05 harç kalınlığı 0.035-0.045 m.dir. Beyazsımsı harç yoğunlukla çakıl taşı, az miktarda iri tuğla kırıklıdır.

³⁴ Louis de Launay, *La Turquie que l'on voit*, Paris 1913, s.218, pl.30.

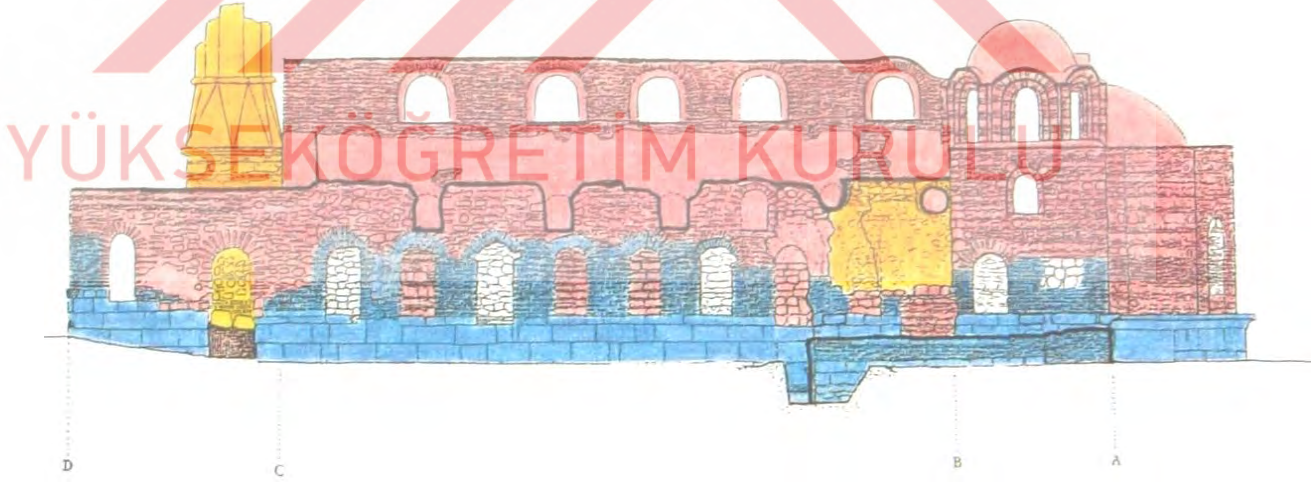
³⁵ Möllers, *a.g.e.*, 1994, s.16.

³⁶ Ayasofya'nın gymnasiumun temelleri üzerine yapılmış olabileceği düşünülmektedir. Semavi Eyice, *İznik, Tarihçesi ve Eski Eserleri*, İstanbul 1988, s.16; Möllers, *a.e.*, s.48. Strabon, İznik'i anlatırken şehrin ortasında dört kapının da görülebildiği yerde bir gymnasium olduğundan bahsetmektedir. Strabon, *Antik Anadolu Coğrafyası (Geographika: XII-XIII-XIV)*, Çev.Adnan Pekman, İstanbul 2000, s. 60.

³⁷ Brunov, *a.e.*, s.473; Möllers, *a.g.e.*, 1994, s.51.

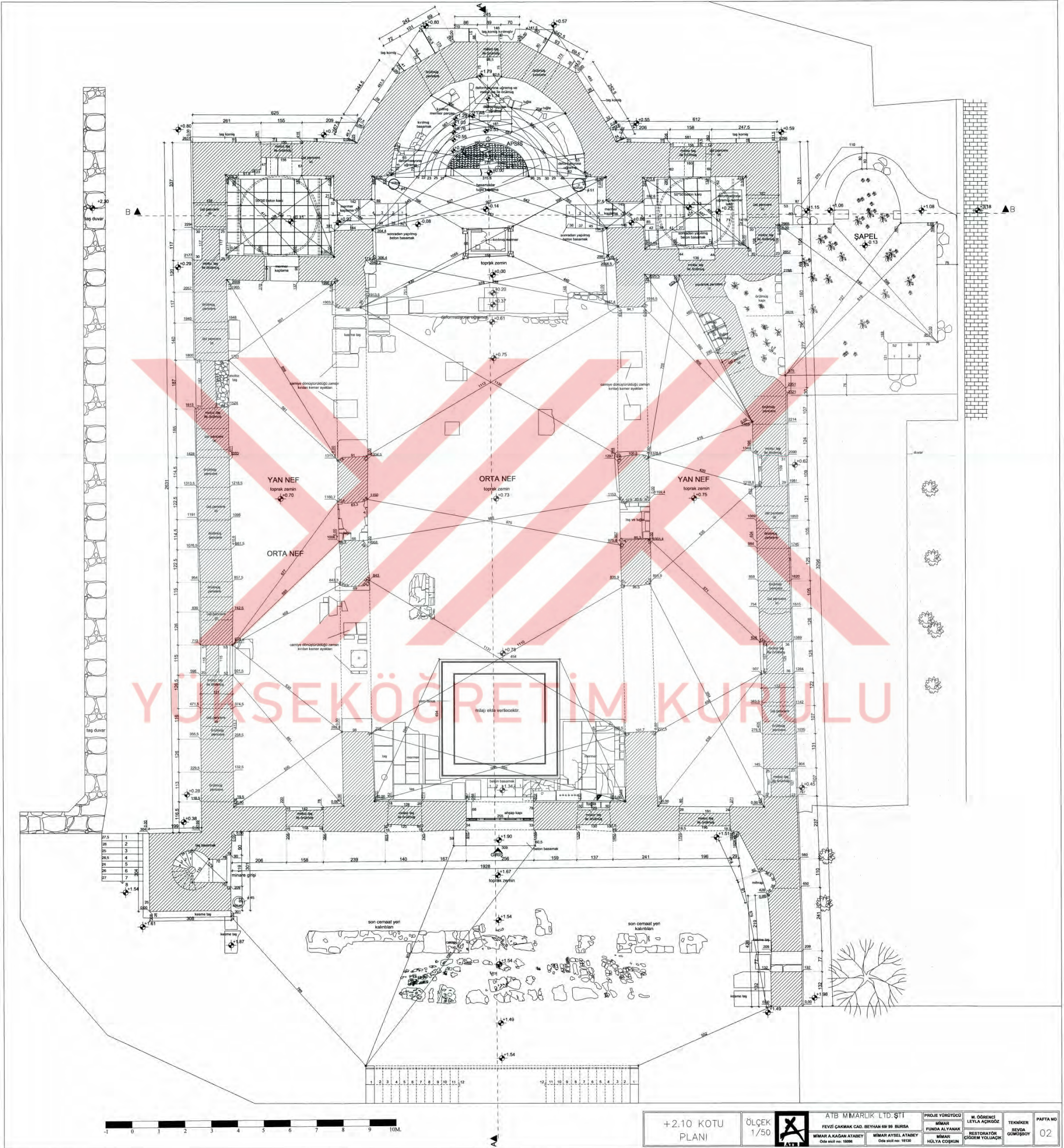
1065 depreminden sonra yapıda çeşitli onarımlar ve eklemeler olmuştur. Bu onarımlarda iki farklı duvar tekniği kullanılmıştır. Biri moloz taş-tuğla örgüden oluşan almaşık teknik, diğeri gizli tuğla tekniğidir. Almaşık teknik kuzey ve güney duvarlarda, pastophoria odalarının duvarlarının üst kısmında, apsisin dış kısmında ve iç kısmında pencere üst seviyesine kadar olan yerlerde görülmektedir (Ç.1-2). Gizli tuğla tekniği ise apsisin iç kısmında, pencerelere aralarında ve apsis yarım kubbesini de kapsayacak biçimde uygulanmıştır. Bu teknikte açık pembe renkli, tuğla kırıklı harç kullanılmıştır. Tuğla boyutu 0.32x0.05, 0.34x0.035, 0.28x0.03 m., harç yüksekliği ise 0.09-0.10 m.dir.

Ayasofya’da duvarlarda yer yer sıva izlerine rastlanmaktadır. İki kat halindeki sıvalardan alttaki, pembe renkli sıva Bizans dönemine aitken, üstteki beyazımsı renkli sıva Türk dönemine aittir.

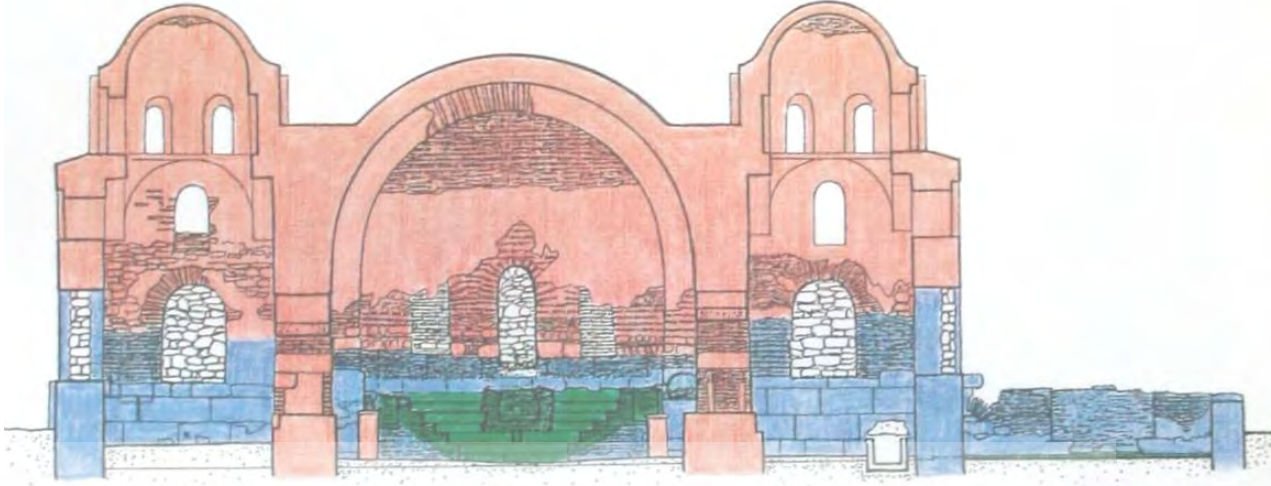

Ç.1. Ayasofya'nın evrelerini gösteren görünüş, güney cephe (Möllers, 1994)³⁸

³⁸ Mavi: İlk yapı evresi, Yeşil: Ara dönem, Pembe: Ortaçağ, Turuncu: 14. yüzyıl Osmanlı dönemi, Sarı: 16. yüzyıl ve sonrası Osmanlı dönemi, Yığma Dolgu: Osmanlı ya da Yeniçağ

P.2. Ayasofya kilisesinin planı, (A.T.B. Mimarlık)

Ç.2. Ayasofya'nın evrelerini gösteren B-B kesiti (Möllers, 1994)

Kilisenin batısında günümüze sadece güney duvarı ulaşan narteks bulunmaktadır. Kuzey duvarı olasılıkla minare yapılırken ortadan kaldırılmıştır³⁹ (F.5, P.3). İlk döneme ait narteksin nasıl bir düzenlemeye sahip olduğu kesin bilinmemektedir. Bu dönemde narteksin batı cephesinde üç, yan cephelerde birer kapı olduğu düşünülmektedir. Ayrıca narteksin ve yan neflerin iki katlı olabileceği üzerinde durulur⁴⁰.

Narteksten orta nef ve yan neflere birer kapıyla geçilmektedir. Ana kapının iki yanında birer pencere bulunmaktadır. Ana kapı hariç diğer kapılar ve pencereler sonradan örülerek kapatılmış, son restorasyonda bu dolgular kaldırılmıştır (F.6).

³⁹ Schneider, a.g.e., 1943, s.11; Sabine Möllers, "Neue Beobachtungen zur Hagia Sophia in Iznik/Nikaia", *Archäologischer Anzeiger*, (1987/4), 1987, s.690, dn.8.

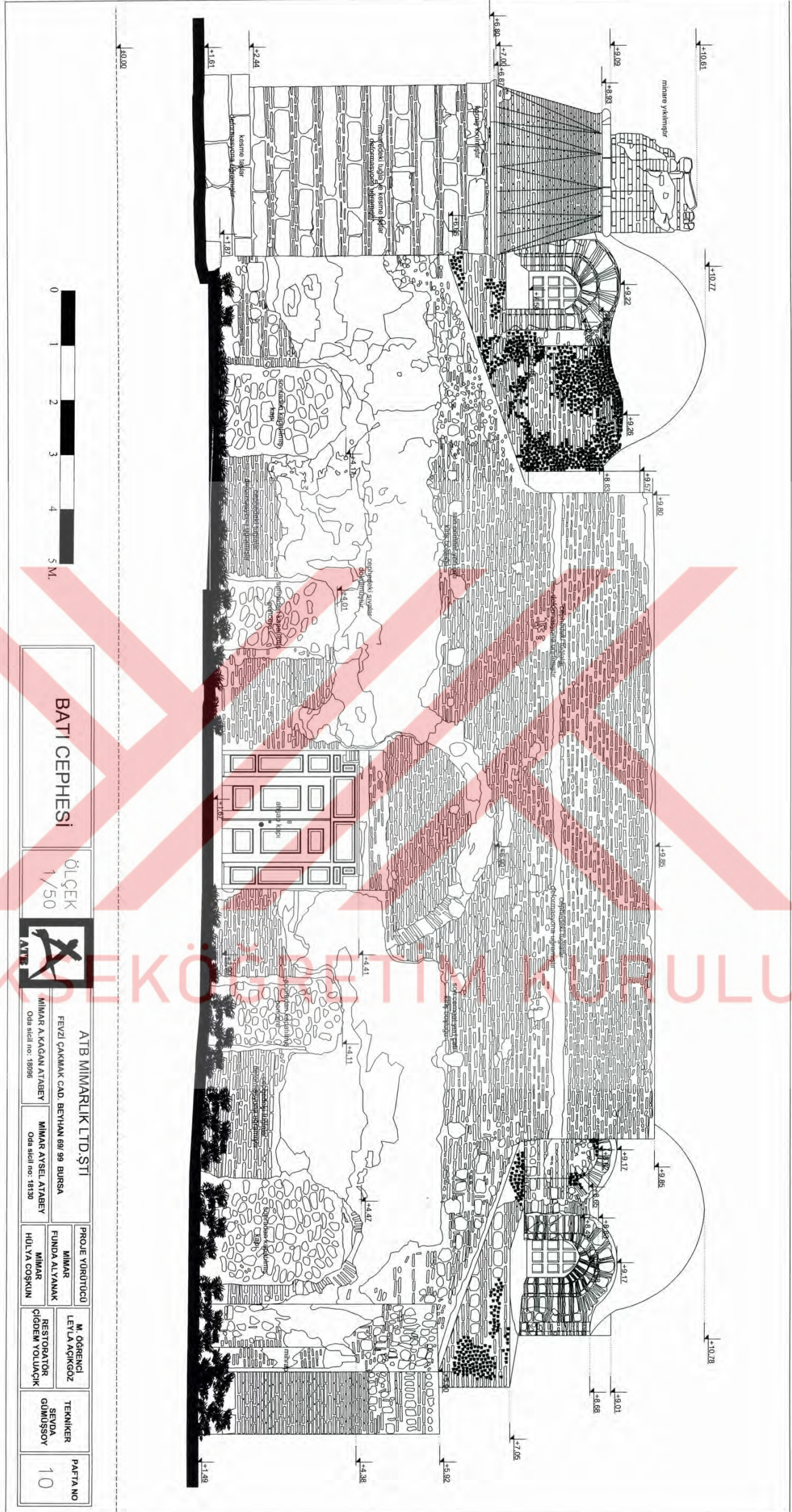
⁴⁰ Urs Peschlow, "Nikaia/İznik Kiliseleri", *Tarih Boyunca İznik*, İstanbul 2004, s.206.

F.5. Ayasofya kilisesinin batı cephesi, 2006

F.6. Restorasyon sonrası batı cephe, 2009

P.3. Kilisenin batı cephesinin çizimi, (A.T.B. Mimarlık)

Üç nefli naosta ilk inşa döneminde nefler birbirinden sütunlarla ayrılmaktayken, sonrasında sütun sırasının yerini iki ana duvar payesi arasındaki bir büyük paye ve payeler arasında iki sütunla oluşturulmuş üçlü kemer dizisi almıştır (F.7). Günümüzde dökülmüş sıva tabakasının altından üçlü kemer dizisinin izleri görülebilmektedir. Mimar Sinan'ın 16. yüzyıldaki onarımında üçlü kemer dizisi kaldırılarak geniş atkılar konmuştur. Bu duvarların üst kısımlarında beşer adet yuvarlak kemerli pencere bulunmaktadır.

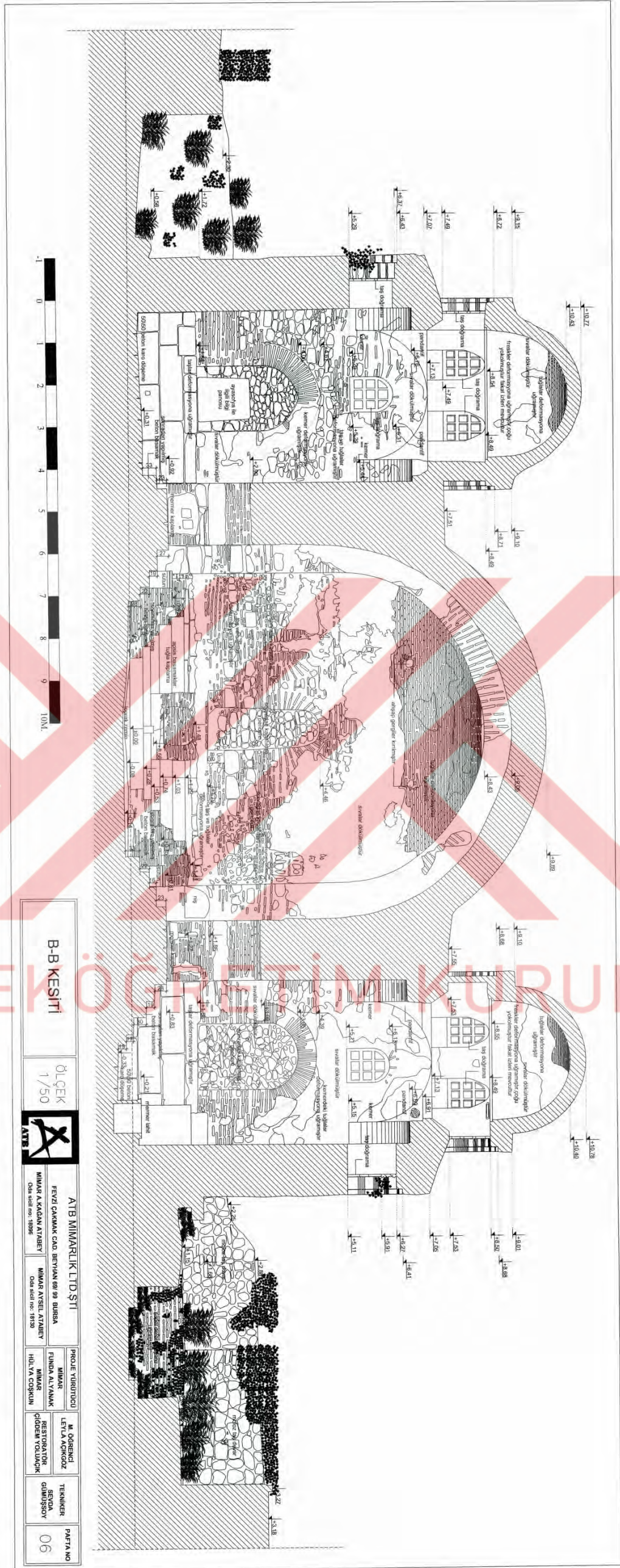

F.7. Nef ayırımındaki üçlü kemer dizisinin izi, 2007

İlk döneme ait kilisenin apsis kısmı içeriden yuvarlak, dışarıdan üç köşeliydi. Apsisin her bir yüzünde birer pencere yer almaktaydı⁴¹. Apsis sonraki onarımlarda dıştan yedi köşeli olarak düzenlenmiştir⁴² (F.9-10). Apsiste altı basamaklı tuğladan bir synthronon bulunmaktadır. Synthrononun kuzeyinde ve güneyinde küçük dikdörtgen nişler vardır. Güneydeki nişin yanında, duvarın içinde, diakonikonun kuzey duvarı bir kısmını kesmesine rağmen büyük bölümü görülebilen yuvarlak kemerli bir başka niş mevcuttur (F.8, P.4).

⁴¹ Schneider, a.g.e., 1943, s.15; Peschlow, a.e., s.202.

⁴² Möllers, a.g.e., 1994, s.17.

P.4. Kilisenin B-B kesiti, (A.T.B. Mimarlık)

F.8. Apsisin içten genel görünüşü, 2006

F.9. Yapının doğu cephesi, 2006 (Ahmet Vefa Çobanoğlu)

F.10. Restorasyon sonrası doğu cephe, 2009

Yan nefler uzunlamasına dikdörtgen planlıdır. Kuzey yan nefin kuzey duvarında alt sırada sekiz pencere ve bir kapı⁴³, üst sırada beş pencere vardır (F.11). Güney yan nefin güney duvarında ise alt sırada sekiz pencere ve yapının güneydoğusuna bitişik olan şapele açılan bir kapı, üst sırada dört pencere bulunmaktadır (F.12). Kuzey ve güney duvardaki üst pencereler 1065 depremi sonrasındaki inşa dönemine aittir. Bu dönemde güney yan nefin üst sıra pencereleri, kuzey yan nefteki gibi beş adetken, Türk döneminde mihrabın eklenmesiyle birlikte duvarın bu kısmına bir değişiklik yapılmış, en doğudaki pencerelerin olduğu bölümün duvar kalınlığı azaltılmış ve mihrabın iki yanına yuvarlak pencereler açılmış, güney yan nef ve şapel arasındaki kapı kapatılmıştır. 1065 sonrası onarımında kuzey yan nefin kuzey duvarının alt sıralarındaki kesme taş örgü içine, yaklaşık olarak 2.35 m. yüksekliğinde bir arkosolium açılmıştır⁴⁴.

⁴³ Schneider, kuzey yan nefte kapının bulunduğu yerde kazı yapmıştır. Schneider, **a.g.e.**, 1943, s.12-13.

⁴⁴ Burada gömülü kişiye ait bir yazıt veya tasvir bulunmamaktadır, ancak bu kişinin kentin ileri gelenlerinden olduğu düşünölmektedir. Bkz. Yalçın, **a.g.e.**, s.374-376.

F.11. Restorasyon sonrası kuzey cephe, 2009

F.12. Restorasyon sonrası güney cephe, 2009

1065 depremi sonrasında yan neflerin doğu ucuna pastophoria mekanları eklenmiştir. Kuzey – güney doğrultulu dikdörtgen planlı, altıgen tamburlu kubbe ile örtülü pastophoria mekanlarından yan neflere ve bemaya açılan kapılar bulunmaktadır. Kasnağın her yüzünde tuğladan örölmüş, iki kademeli, yuvarlak kemerler içinde pencereler vardır. Kubbenin saçak hattı dalgalı bir düzene sahiptir (F.9-10). Diakonikon hücresinin içine bir lahit yerleştirilmiştir.

2006 yılında orta nefte açılan sondajda -1.10 m.de kırık tuğlalı, sıkıştırılmış harçtan bir zemine rastlanmıştır (F.13). Güney yan nefte -0.60 m.de özensiz taş-tuğla örgüdü duvarlar ortaya çıkarılmıştır. -1.60 m.de dağınık halde insan kemikleri bulunmuştur⁴⁵ (F.14).

F.13. Orta nefte açılan sondaj, 2006 (İzник Müzesi Arşivi)

⁴⁵ 13.10.2006 tarihli İzник Müzesi tarafından hazırlanan rapor.

F.14. Güney yan nefte açılan sondaj, 2006 (İzник Müzesi Arşivi)

Üst örtüsü günümüze ulaşmayan kilisenin muhtemelen orta nefi çift eğimli, yan nefleri tek eğimli ahşap çatı ile örtülüydü.

Kilise, İzник'in 1331'de Osmanlılar tarafından alınmasıyla mihrap ve minare eklenerek camiye çevrilmiştir. Narteks tek meyilli çatıyla örtülü son cemaat yerine dönüştürülmüştür. 16. yüzyılda geçirdiği bir yangın sonrasında Mimar Sinan tarafından onarılmıştır. Bu onarımda nef ayırımındaki geniş atkılar konulmuştur⁴⁶.

⁴⁶ Möllers, **a.g.e.**, 1994, s.57-58; Katharina Otto-Dorn, **Das Islamische Iznik**, Istanbul Forschungen, 13, Berlin 1941, s.9-13; Ülgen, **a.g.e.**, s.55; Ekrem Hakkı Ayverdi, **İstanbul Mimari Çağının Menşesi Osmanlı Mimarisinin İlk Devri**, İstanbul 1966, s.160.

Yapının Türk dönemi ekleriyle ilgili olarak, özellikle de minare ve mihrabın hangi döneme ait olduğuyla ilgili farklı görüşler bulunmaktadır. Aslında kaide ve gövdesinin bir kısmı mevcut olan, son restorasyon çalışmasında tamamlanan minarenin kaidesini, Ayverdi, Orhan dönemine, gövdesini Sinan dönemine tarihlendirmektedir. (Ayverdi, **a.e.**, s.160). Möllers de yapının minare kaidesini İznik'teki diğer minarelerle karşılaştırarak erken döneme ait olduğunu vurgulamaktadır. (Möllers, **a.g.e.**, 1994, s.57). Ülgen minarenin Mimar Sinan'a ait olduğundan bahseder (Ülgen, **a.g.e.**, s.55). Minarenin kaide kısmı iki sıra devşirme taş bloklardan oluşan platformun üstüne bir sıra taş - iki sıra tuğla almaşık örgülüdür. Minarenin tamamen tuğladan inşa edilmiş pabuç kısmında prizmatik üçgenler yer almaktadır. Kaideden prizmatik üçgene ve prizmatik üçgenden gövdeye geçişlerde mermer frizler kullanılmıştır. Minarenin tuğladan inşa edilmiş gövdesi onikigendir. Osmanlı mimarisinde minarenin pabuç kısmında kullanılan prizmatik üçgenlerin II. Murat devrinde ve sonrasında görülmeye başlandığı hususunda bilgi veren Prof. Dr. M. Baha Tanman'a teşekkür ederim. Bu bilgiler doğrultusunda minarenin kaidesinin Orhan dönemine, pabuç ve gövde kısmının Sinan onarımına ait olduğu söylenebilir. Otto-Dorn, mihrabın Orhan dönemine ait olduğunu belirtirken (Otto-Dorn, **a.g.e.**, s.10-11), Ayverdi, Sinan döneminde yapıldığını söylemektedir (Ayverdi, **a.e.**, s.160).

Kilisenin güneydoğusunda, 5.70x6.00 m. boyutunda⁴⁷ bir şapel bulunmaktadır. Günümüzde duvarları yaklaşık olarak 1-1.50 m.ye kadar ayakta olan şapelde de kilisenin geçirdiği onarımlarla birlikte çeşitli değişiklikler olmuştur. Doğu duvarında sadece tuğla-harç malzeme kullanılmıştır. Bu duvardan diakonikon hücresinin blok taşlardan oluşan duvarının içine doğru devam eden tuğla kemerin kalıntısı mevcuttur. Ek yapının kuzey duvarını kilisenin güney duvarı oluşturmaktadır. Bu duvarda iki yapı arasında bağlantı sağlayan bir kapı bulunmaktadır. Şapelin güney ve batı duvarları blok taş ve tuğlanın kullanıldığı almaşık tekniktir. Ek yapının ilk inşaa dönemine ait olan apsis içten yuvarlak dıştan üç köşelidir⁴⁸. Güneybatıdaki üç basamaklı merdiven sonraki onarımlarda eklenmiş olmalıdır (F.15). Mevcut duvarlar yapının pencere düzeni ile ilgili bilgi vermemektedir. Şapel içinde 5 adet mezar bulunmuştur. Bunlardan ikisi şapelden kiliseye geçişi sağlayan kapının yanlarında, biri döşeme mozağının hemen kuzeyinde, diğer ikisi ise ek yapının güney duvarının önündedir⁴⁹.

F.15. Kilisenin güneydoğusundaki ek yapının genel görünüşü, 2008

⁴⁷ Möllers, a.e., s.59.

⁴⁸ 1982 yılında şapeli inceleyen Ötüken, apsiste eksende bir pencere izinin olduğunu tespit etmiştir. Yıldız Ötüken,v.d., **Türkiye’de Vakıf Abideler ve Eski Eserler**, IV, Ankara 1986, s.259. Kitapta, şapel Ayasofya’dan ayrı olarak değerlendirmiştir.

⁴⁹ Möllers, a.g.e., 1994, s.61-62.

F.16. Ek yapının batıdan görünüşü, 2008

Bezeme Özellikleri

Kilisenin içinde, pastophoria odalarında ve kuzey yan nefteki arkosoliumda freskler bulunmaktadır. Schneider, günümüzde mevcut olmayan kuzey yan nefteki kapı çevresindeki fresk kalıntılarını tespit etmiş ve bir çizimini yapmıştır⁵⁰. 2007-2009 yılında yapılan restorasyon çalışmasında da pencere içlerinde yeni freskler ortaya çıkarılmıştır.

Kilisenin pastophorium hücrelerinin pencere kemerlerinin içlerinde, kemerler arasında, pandantiflerde ve duvarlarda fresk izleri görülmektedir. Türk döneminde figürlerin bir kısmının yüzleri tahrip edilmiştir. Prothesisdeki freskler zor seçilmektedir. Diakonikondakiler ise daha belirgindir. 1924 yılında yapıyı ziyaret eden Alpatoff, yapının apsisinde tütün kurutmak için küçük bir fırın kurulu olduğunu ve bu kurutma işleminden çıkan islerin fresklere zarar verdiğini belirtir. Fotoğraf çekmek mümkün olmadığı için bazı fresklerin çizimlerini yapmıştır⁵¹.

⁵⁰ Schneider, a.g.e., 1943, s.13, ş.4-5.

⁵¹ Alpatov, a.g.e., s.42.

Günümüzde prothesis mekanının batı duvarında, diakonikonun ise bütün duvarlarında fresk izleri görülmektedir. Ancak bu figürlerin tanınması imkansızdır. Günümüzde diakonikonun güney duvarındaki bir melek figürü kendini belli etmektedir (F.17). Diğer figürlerin peygamberler, havariler, çeşitli azizler ve martirler olabileceği düşünülmektedir. Ayrıca, Alpatov, diakonikonun batı duvarında Konstantinus ve Helena'nın tasvirleri olduğunu söylemektedir⁵².

F.17. Diakonikon güney duvarındaki melek figürü, 2009

Pastophoria hücrelerindeki kemerlerin içleri ve kubbedeki pencerelerin kemer içleri siyah ve kırmızı renklerin kullanıldığı, yer yer sarı rengin de görüldüğü geometrik tarzda fresklerle bezelidir (F.18, 20). Prothesis odasının batı kapısının sövesinde de kırmızı renkte, geometrik motifli süslemenin bir kısmı görülmektedir (F.19)

⁵² Alpatov, a.e., s.42-45; Schneider, a.g.e., 1943, s.15.

F.18. Prothesis hücresi pencere içinden fresk detayı, 2008

F.19. Prothesis odasının batı kapısındaki fresk izi, 2009

YÜKSEKÖĞRETİM KURULU

F.20. Diakonikon hücresi kemer içindeki bezeme, 2009

Son yapılan restorasyon çalışmasında Bizans, Osmanlı ve sonrasındaki dönemlerde kapatılan pencerelerin kemer içlerindeki dolgunun kaldırılmasıyla Bizans dönemine ait freskler ortaya çıkarılmıştır. Kuzey duvarında batıdan ikinci pencerede kırmızı, sarı renklerin kullanıldığı, siyah konturlu, süreklilik gösteren eşkenardörtgenler içinde daireler yer almaktadır (F.21). Güney duvarda batıdan dördüncü pencerenin kemer içinde ise kırmızı ve sarı renkli, siyah konturla belirginleştirilmiş, sürekliliğe sahip dairelerin kesişmesiyle oluşan dört sivri yapraklı düzenleme görülmektedir (F.22). Güney duvarda batıdan beşinci pencerenin içinde ise kısmen iki kolu görülen, kollarının uçları iki yana doğru genişleyen bir haç figürü görülmektedir (F.23).

F.21. Kuzey duvardaki pencere kemerinden fresk detayı, 2009

F.22. Güney duvardaki batıdan dördüncü pencere kemerinden fresk detayı, 2009

F.23 Güney duvardaki batıdan beşinci pencere kemerinden fresk detayı, 2009

Kuzey yan nefteki arkosolium kemerinin aynasındaki freskte bir Deisis sahnesi⁵³ görülmektedir (F.24). Kompozisyonda ortada İsa, solda Meryem Ana, sağda Vaftizci Yahya bulunmaktadır. Kemer soffitinde ise haleli birer figür vardır. Ancak kim oldukları belirlenmemektedir.

F.24. Arkosoliumdaki Deisis freski, 1975

(<http://www.clt.astate.edu/wallen/digits/IznikHS/IznikHagiaSophia.htm>)

Türk döneminde kalem işleriyle bezenen yapıda özellikle mihrap çevresinde çini ve alçı süsleme kullanılmıştır. Mihrapta ve bema duvarındaki çini karoların izleri günümüzde de seçilebilmektedir. Bema kemerinde ve duvarlarında celi sülüs yazıların kalıntıları mevcuttur. Nef ayırımındaki ayaklarda da kalem işi bezeme izleri görülmektedir⁵⁴.

⁵³ Deisis kompozisyonunda Meryem Ana ve Vaftizci Yahya günahkarlar için Tanrı'dan şefaet dilemektedir. Bu nedenle gömü yerleri için uygun bir konudur.

⁵⁴ Mihrap çevresinde ve yapının çeşitli yerlerindeki kalem işleri 16. yüzyıla tarihlendirilmektedir. Bkz. Gurlitt, **a.g.e.**, s.59; Hasan Yılmazyaşar, "İznik Ayasofya Kilisesi'nde Osmanlı Dönemi Yapısal Düzenlemeleri", **Ebru Parman'a Armağan, Sanat Tarihi ve Arkeoloji Yazıları**, Ankara 2009, s.367, dn.25. Otto-Dorn, mihrap ve bema duvarındaki çinileri 1614-15/1629 arasına tarihlenen Eşref Rumi Camisinin çinileriyle karşılaştırarak 17. yüzyıla tarihlenmektedir. Bkz. Otto-Dorn, **a.g.e.**, s.13;

Türk döneminde yapının batı duvarının içine ve dışına, ayrıca minarenin kaidesine kazıma tekniğiyle yapılmış çeşitli gemi çizimlerinin yanında stilize bir yüz bulunmaktadır⁵⁵.

Yer Döşemesi

Schneider tarafından kilisenin apsis ve bema bölümünde yapılan kazıda ortaya çıkarılan geometrik desenli döşeme mozağının yanı sıra 1955 yılında kilisenin içinde yapılan temizlik çalışması sırasında orta nefin batısında ve güney yan nefin batısında opus sectile tekniğinde döşeme bulunmuştur. Ayrıca yapının zemininde yer yer ikinci döneme ait döşemenin mermer plakaları görülmektedir. Kilisenin güneydoğusunda yer alan ek yapının merkezinde de bir döşeme mozağı yer almaktadır.

Orta nefin batı kısmında, hemen kapı girişinde yer alan döşeme mozağı 3,70 x 3,70 m. ölçülerinde kare bir panodur. Asıl kompozisyonu çevreleyen bordürde atlamalı olarak bir daire iki dikdörtgen levha kullanılmıştır. Bordürden sonra baklava desenli dolguya sahip ince bir şerit yer almaktadır. Bu bordürlerin çevrelediği kompozisyonda tam ortada 0.55 m. çapındaki daire, etrafında yer alan daha küçük sekiz adet daireye düğümlerle bağlıdır. Düğümler arasında kalan boşluklarda zambak(?) motifi yer almaktadır. Düzenlemenin köşelerindeki boşluklarda da düğümlerle sekiz daireye bağlanan daireler bulunmaktadır. Kompozisyonda aralarda yer alan boşlukların hepsi geometrik düzenlemelerle doldurulmuştur ve bu düzenlemelerin içinde de çeşitli tipte rozetler kullanılmıştır. Geçmiş yıllarda camdan bir bölmeyle koruma altına alınan döşeme mozağında 1961 sonrasında çimento harcı ile yapılan restorasyon döşemenin daha çok bozulmasına neden olmuştur⁵⁶.

Möllers, **a.g.e.**, 1994, s.58. Mihrap duvarındaki yuvarlak pencerelerin ve mihrabın alçı süslemesinin benzer örneklerle karşılaştırılmaları sonucunda 14. yüzyıla, Erken Osmanlı dönemine ait olabileceği üzerinde durulmaktadır Bkz.Yılmazyaşar, **a.g.e.**, s.368-369.

⁵⁵ Çizimlerinden gemilerin tiplerini belirlemeye çalışan Meinardus, bunların 16.-17. yüzyılda doğu Akdeniz'de kullanılan savaş gemileri olduğunu, gemicilerin kentlerin önemli yapılarının duvarlarına muhtemelen karşılaştıkları bir korsan saldırısını veya depremi ifade eden bu tarz grafitiler yaptıkları bilinmektedir. Otto F. A. Meinardus, "İznik'teki Ayasofya Kilisesinde Bulunan Bir Halk Sanatı Tasvirinin Ortaçağ'daki Tahribi", Çev. Vedat İdil, **Erdem**, 2 / 5, 1986, s.607-614. Yılmazyaşar, grafitilerdeki insan yüzü tasvirinden yola çıkarak bu figürlerin son cemaat yerinin yıkılmasından sonra yapılma olasılığı üzerinde durmaktadır. Yılmazyaşar, **a.g.e.**, s.374.

⁵⁶ Demiriz, **a.g.e.**, s. 86, 89.

2008-2009 yılında yapılan restorasyon çalışmasında cam koruma kaldırılarak çimento harçlı restorasyon sökülmüş ve döşeme mozaiği yeniden restore edilmiştir. Güney yan nefte 2x2 m. boyutlarındaki kare panonun içinde de birbirine geçmelerle bağlı dairelerden oluşan bir düzenleme vardır⁵⁷. Günümüzde bu döşeme görülememektedir.

Son restorasyonda yapının güney yan nefinin mermer döşeme plakaları insitu olarak ortaya çıkarılmıştır (F.25).

F.25. Güney yan nefteki mermer döşeme, 2009

Schneider'ın bema kısmında yaptığı kazıda ortaya çıkardığı döşeme mozaiği kazıya devam edebilmek için alçı panolar içine alınarak kaldırılmıştır⁵⁸ (F.26). Panolar

⁵⁷ Demiriz, a.e., s.86.

⁵⁸ Möllers, a.g.e., 1994, s.44, 64-66; Demiriz, a.e., s.86-87

günümüzde İznik Müzesi'ndedir⁵⁹. Bu opus sectile döşeme kilisenin ilk dönemine (5.-6. yüzyıl) ait olup, ikinci dönemde (1065 sonrası) yeniden kullanılmıştır⁶⁰.Apsiste bulunan opus sectile ise insitu olarak yerinde durmaktadır⁶¹.

F.26. Bemadaki opus sectile döşemenin kaldırılmadan önceki halı, (Eyice, 1963)

Kilisenin güneydoğusundaki şapelin tabanı da opus sectile döşeme ile kaplıdır (F.15-16). Bu tabanın yaklaşık olarak 0.07 m. altında altıgen ve üçgen tuğlalarla oluşturulmuş daha eski bir döşemenin izi yakın zamana kadar görülmekteyken⁶², son restorasyonlar sonrasında bu iz kapatılmıştır.

Mimari Plastik

Restorasyon öncesinde yapının çevresinde ve içinde birçok mimari plastik parça bulunmaktaydı. Ancak bu parçaların nerden geldiği kesin olarak bilinmemektedir.

⁵⁹ İznik Müzesinde 2657, 2658, 2659, 2660, 2661, 2663, 2664, 2665 envanter numaralarıyla kayıtlıdır.

⁶⁰ Alessandra Guiglia Guidobaldi, "L'opus sectile pavimentale in area bizantina", **Atti del Atti del I Colloquio dell'Associazione Italiana per lo Studio e la Conservazione del Mosaico**, Ravenna 1994, s.650, dn.22.

⁶¹ Möllers, **a.g.e.**, 1994, s.33.

⁶² Möllers, **a.e.**, s.60-61, Taf.43,2, ş.17.

Kilisenin duvarlarında da çeşitli devşirme parçalar kullanılmıştır. Bu parçaların da yapının ilk dönemine ait olup olmadığı konusu belirsizdir. Bu parçalar arasındaki üç korkuluk babasının ilk yapı döneminin temponuna ait olduğuyla ilgili görüş sadece bir varsayımdır⁶³.

İzmit Müzesi'nde Ayasofya'dan gitme çeşitli parçalar bulunmaktadır. Bunların başında bereket boynuzları arasında atlamalı olarak kantharos ve sepet motiflerine sahip korniş parçaları gelmektedir. 708, 710, 720, 721, 722, 731, 732 Env.No.lu korniş parçaları aynı kornişe aittir⁶⁴ (F.27).

F.27. İzmit Müzesi'ndeki 710 env.no.lu korniş parçası, 2007

Diğer mimari plastik parça Schneider'in yapının bema bölümünde yaptığı kazıda bulduğu korkuluk babasıdır. Schneider, bu parçanın herhangi bir tanımını yapmamış, ölçülerini vermekle yetinmiş, ancak benzer bir örneğinden bahsetmiştir⁶⁵.

⁶³ Möllers, a.e., s.45, Taf.45,1-3.

⁶⁴ Möllers, a.e., s.76; Claudia Barsanti, "İzmit / Nikaia Arkeoloji Müzesi Kataloğunun Peşinde", **Tarih Boyunca İzmit**, İstanbul 2004, s.285.

⁶⁵ Schneider, a.g.e., 1943, s.16, Taf.13

Bir kısmı kırık olan sunak tabanı insitu olarak durmaktadır⁶⁶.

1955’de yapıdaki temizlik sırasında bema kısmında, döşemeyi örten toprak altında küçük bir lahit biçiminde su mermerinden, kaliteli işçiliğe sahip bir röliker bulunmuştur. Rölikerin tarihlendirilmesiyle ilgili kesin bir veri bulunmamaktadır⁶⁷.

Bu temizlik sırasında bulunup müzeye götürülen iki adet kitabeli madalyon 6. yüzyıla tarihlendirilmektedir⁶⁸ (F.28). Parçalardan biri 43 Env.No ile müzede kayıtlıdır.

F.28. Kitabeli madalyonlar, (Weitzmann, Sevčenko 1963)

⁶⁶ Schneider’in yaptığı kazıda ortaya çıkarılmıştır. Schneider, **a.g.e.**, 1943, s.16; Möllers, **a.g.e.**, 1994, s.44-45.

⁶⁷ Benzer örnekleri inceleyen Eyice, rölik mahfazasının erken döneme ait olabileceği gibi Geç Bizans döneminde de buraya konulmuş olabileceğini belirtir. Semavi Eyice, “Anadolu ve İstanbul’da Lahit Biçiminde Rölik Mahfazaları”, **İstanbul Arkeoloji Müzeleri Yıllığı**, 15-16, 1969, s.98-99; Barsanti ise rölikerin 5.-6. yüzyıla tarihlenebileceğini söyler. Barsanti, **a.g.e.**, s.285.

⁶⁸ Kurt Weitzmann, Ihor Sevčenko, “The Moses Cross at Sinai”, **DOP**, 17, 1963, s.394.

III.I.II. Koimesis Kilisesi

Yeri ve Çevresel Özellikleri

Yeni mahalledeki tescilli kilise kalıntısı Çelebi sokak ile Özen sokağın kesiştiği köşededir (118 ada 4 parsel). Böcek Ayazması'nın yaklaşık 50 m. batısındadır. 1922 yılında Türk – Yunan savaşı sırasında tahrip olan yapının içindeki moloz 1950'lerin ortasında İznik Müzesi tarafından kaldırılarak mevcut kalıntılar ortaya çıkartılmıştır⁶⁹. 2009 yılında Özen sokak üzerinde, yapıya yaklaşık 50 m. mesafede açılan bir sondajda Bizans dönemine ait L biçiminde bir duvar parçası ortaya çıkarılmıştır. Günümüzde yol seviyesinden aşağıda bulunan kilisenin etrafı demir parmaklıkla çevrelenerek koruma altına alınmıştır.

F.29. Koimesis kilisesinin kuzeydoğudan görünüşü, (Schmit, 1927)

Tarihi

Yapının mimari plastik elemanlarının ve mozaiklerinin yardımıyla tarihlendirilmesi yapılabilmektedir. Ancak tarihlendirme çalışmaları arasında farklılıklar bulunmaktadır. Kilisenin ilk inşa dönemiyle ilgili olarak önerilen tarihlendirme 6.

⁶⁹ Urs Peschlow, "Neue Beobachtungen zur Architektur und Ausstattung der Koimesiskirche in Iznik", *IstMitt*, 22, 1972, s.145.

yüzyılla-8.yüzyıl arasında değişmektedir. De Maffei, yapının mimari biçiminden, mimari plastik parçalarından, monogramlarından ve mozaiklerinden yola çıkarak yapıyı 6.yüzyıl sonlarına tarihlendirir⁷⁰. Barsanti, mimari plastik elemanlardan Hyakinthos'un monogramının olduğu levha ile söve parçalarının 6. yüzyıl özellikleri gösterdiğine ve bu parçaların kilisenin ilk dönemine ait olduğuna deęinir⁷¹. Mango, yapı için önce 6.yüzyıl sonlarını önerir⁷², sonrasında epigrafik incelemeler içeren yayınında yapının 7.yüzyıl sonunda yapılma olasılığının daha yüksek olduğuna dikkat çeker⁷³. Schmit, plan tipini karşılaştırarak yaptığı tarihlendirmede kilisenin 6.yüzyıl sonu-7.yüzyıl başına ait olabileceğini belirtir⁷⁴. Yapının mimari plastik parçalarını inceleyen Ulbert, Hyakinthos monogramlı parçadan yola çıkarak yapıyı 700 yılı civarına tarihlendirir⁷⁵. Gregoire, 787 yılındaki konsile Hyakinthos Manastırı'nın katılmasından dolayı 8. yüzyıl ilk çeyreğine yapının tarihlendirilebileceğini belirtir⁷⁶. Weigand, haç biçimli monogramlara dayanarak yapıyı 8. yüzyıl başına tarihlendirir⁷⁷. Bu tarihlendirmesi sonrasında Kitzinger⁷⁸ ve Buchwald⁷⁹ tarafından da kabul görür. Peschlow da 8. yüzyıl başının en olası tarih olduğunu belirtir⁸⁰. Wulff, 8. yüzyıl ortası ile 9. yüzyıl ortası arasında bir tarih önerir⁸¹, ancak sonrasında kilisenin II. İznik konsiline katılan kiliselerden biri olması bu öneriyi geçersiz kılmıştır. Diehl, mimari ve süsleme özellikleri göz önüne alındığında kilisenin mimari özelliklerinin Orta Bizans dönemi unsurları içerdiğini,

⁷⁰ Fernanda de Maffei, "İznik'te II.Konsil VII.Ökümenik Konsil ve İznik Bakire Meryem Dormisyon Kilisesi Bemasındaki Mozaikler", **Tarih Boyunca İznik**, İstanbul 2004, s.113. De Maffei, Mango'nun yapıyı 7.yüzyıl sonuna tarihlendirmesindeki kanıtları inandırıcı bulmadığını belirtir.

⁷¹ Barsanti, **a.g.e.**, s.278.

⁷² Cyril Mango, **Bizans Mimarisi**, Çev.Mine Kadiroğlu, b.y. t.y., s.136.

⁷³ Cyril Mango, "Notes d'épigraphie et d'archéologie Constantinople, Nicée", **Travaux et Mémoires**, 12, 1994, s.353.

⁷⁴ Theodor Schmit, **Die Koimesis-Kirche in Nikaia das Bauwerk und die Mosaiken**, Berlin-Leipzig 1927, s.20.

⁷⁵ Thilo Ulbert, "Untersuchungen zu den byzantinischen Reliefplatten des 6. bis 8. Jahrhundert", **IstMitt**, 19/20 (1969-1970), 1971, s.345-346.

⁷⁶ Henri Grégoire, "Encore la Monastère d'Hyacinthe a Nicée", **Byzantion**, 5, 1930, s.291-292.

⁷⁷ Edmund Weigand, "Zur monogramminshrift der Theotokos (Koimesis) Kirche von Nicaea", **Byzantion**, 6, 1931, s.419.

⁷⁸ Ernst Kitzinger, "Byzantine Art in the Period between Justinian and Iconoclasm", **Berichte zum XI. Internationalen Byzantinisten-Kongress**, München 1958, s.14.

⁷⁹ Hans Buchwald, **Church of Archangels in Sige near Mudanya**, Byzantina Vindobonensia, 4, Wien 1969, s.61.

⁸⁰ Peschlow, **a.g.e.**, 1972, s.146.

⁸¹ Oskar Wulff, **Die Koimesiskirche in Nicaea und ihre mozaiken**, Strasburg 1903, s.156.

mozaiklerinin de 11.yüzyıl ilk yarısına tarihlenebileceğini belirtir⁸², sonrasında bu görüşünü değiştirerek narteks mozaiklerini 11. yüzyıl ikinci yarısına tarihlendirir⁸³.

Araştırma Tarihçesi

1892 yılında yayınlanan Diehl'in ve Strzygowski'nin makaleleri⁸⁴ kilisenin mozaikleri hakkında yapılmış önemli araştırmalardır. Kilise hakkında 1903'de Wulff⁸⁵ ve 1927'de Schmit⁸⁶ tarafından yayınlanan monografik eserlerde yapı kapsamlı şekilde araştırılmış ve fotoğrafları çekilmiştir. Bu kitapların kaynak oluşturduğu Underwood⁸⁷, Mango⁸⁸ ve Peschlow⁸⁹'un makaleleri kilisenin mozaik süslemesi, mimari plastik elemanları ile tarihlendirmesi hakkında yorumlar içermektedir.

Koimesis kilisesi bölgeyi gezen seyyahlar tarafından da ziyaret edilmiştir. 1355'de Osmanlıların tutsağı olarak İznik'e getirilen Palamas, Hıristiyan mahallesinin merkezindeki, Hyakinthos Manastırı'nın bahçesinde meyve ağaçları ve tatlı suyu olan bir kuyu bulunduğu ve çok güzel bir kiliseye sahip olduğundan bahseder⁹⁰.

1555'de İznik'i ziyaret eden Dernschwam bütün kiliselerin harap halde olduğunu, sadece Meryem adına yaptırılan bir kilisenin oldukça iyi durumda bulunduğunu ve bu yapının Nikephoros tarafından yaptırıldığını anlatır⁹¹.

⁸² Charles Diehl, "Mosaïques byzantines de Nicée", **BZ**, 1, 1892, s.76.

⁸³ Charles Diehl, **Etudes Byzantines**, Paris 1905, s.369.

⁸⁴ Diehl, **a.g.e.**, 1892, s.74-85, 525-526; Josef Strzygowski, "Mosaïques byzantines de Nicée", **BZ**, 1, 1892, s.340-341.

⁸⁵ Wulff, **a.g.e.**

⁸⁶ Schmit, **a.g.e.**

⁸⁷ Paul Atkins Underwood, "The Evidence of Restorations in the Sanctuary Mosaics of the Church of the Dormition at Nicaea", **DOP**, 13, 1959, s.235-242.

⁸⁸ Cyril Mango, "The date of the nartex mosaics of the church of the Dormition at Nicaea", **DOP**, 13, 1959, s.245-252.

⁸⁹ Peschlow, **a.g.e.**, 1972, s.145-187.

⁹⁰ Georgiades Arnakis, "Gregory Palamas among the Turks and Documents of His Captivity as Historical Sources", **Speculum**, 26.1, 1951, s.109. Palamas'ın bahsettiği kuyu Böcek Ayazması olarak bilinen yapı olmalıdır.

⁹¹ Hans Dernschwam, **İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü**, Çev.Yaşar Önen, Ankara 1992, s.317.

Rahip Covell, 17.yüzyılda yapıyı görüp tasvir eder. Kroki halinde zemin planı ile batı ve güney cephelerinin çizimini yapar⁹².

18.yüzyıl ilk yarısında yapıyı gören Pococke, tuğladan yapılmış kilisenin konsil kilisesi olduğunu, duvar mozaikleri ile yer döşemesinin bir kısmının görülebildiğini ve kilisenin batı kısmında Ermenilerin küçük bir kilisesi olduğunu belirtir⁹³.

1745 yılında İznik'e gelen Peyssonel, kilisenin büyük kubbesinin tahrip olduğuna, kiliseyi Ermenilerin ve Rumların birlikte kullandığına değinir ve bir cephe çizimini verir⁹⁴.

1779'da şehri ziyaret eden Sestini, Panagia olarak isimlendirilen Bakire Meryem'e adanmış Rum kilisesi olarak anlattığı yapının bir kısmının harap halde olduğunu belirterek, mozaiklerinden bahseder⁹⁵.

1804'te İznik'e gelen Hammer, sonraki yıllarda tahrip olduğu için fresk tekniğiyle yeniden yapılan bir mozaik panonun aslını görmüş ve kitabesini not etmiştir⁹⁶.

19.yüzyılın başlarında yapıyı gören Kinneir, çok eski, küçük bir Rum ve Ermeni kilisesi olduğundan bahsedip mozaiklerine değinir⁹⁷.

1833'de şehri ziyaret eden Texier, şehirdeki tek kilise olduğunu belirtip, Rum mahallesi içindeki yapının mozaiklerinden, kitabelerinden ve yapı içindeki mermer bir mezardan bahseder⁹⁸.

⁹² Julian Raby, "A Seventeenth Century Description of Iznik-Nicaea", **IstMitt**, 26, 1976, s.163.

⁹³ Richard Pococke, **A Description of the East and some other Countries**, Vol.II.II, London 1745, s.122.

⁹⁴ Charles de Peyssonel, **1745 Yılında İznik ve İznik'e Yapılmış Bir Gezinin Öyküsü**, Çev.F.Yavuz Ulugün, Kocaeli 2005, s.38-39.

⁹⁵ Domenico Sestini, **Voyage dans la Grèce asiatique, à la péninsule de Cyzique, à Brusse et à Nicée**, Paris 1789, s.210.

⁹⁶ Hammer, **a.g.e.**, s.112.

⁹⁷ John Macdonald Kinneir, **Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan**, London 1818, s.26.

⁹⁸ Texier, **a.g.e.**, 1839, s.50-51; Texier, **a.g.e.**, 2002, s.182-183.

1873’de yapıyı gören Isambert, kiliseyi Ayasofya olarak tanımlayarak, mozaiklerinden ve içindeki bir lahitten söz eder⁹⁹.

1891’de İznik’e gelen Goltz, kilisenin mozaiklerine, fresklerine ve bir lahde değinir.¹⁰⁰

Launay, 20.yüzyıl başında geldiği İznik’te Koimesis tes Panagia, kilisesini ziyaret eder. Mozaiklerinden, yer döşemesinden ve içindeki mezarlardan bahseder¹⁰¹.

Mimari Özellikler

Yaklaşık olarak 22.50 m. uzunluğunda, 21 m. genişliğindeki¹⁰² kilise kiborion planlı¹⁰³ naos ve bunu üç yönden çevreleyen koridorlar ile narteksin kuzey ve güneyindeki merdiven kulelerinden oluşmaktadır (P.5-6). Yapının narteksinin batı duvarının bir kısmı, yan koridorlardan kuzey koridorun kuzey duvarı, naosun batısındaki iki masif ayak ile naosun döşemesinden ve stylobatlarından bir kısmı günümüze ulaşmıştır. Ayrıca narteksin güneyindeki merdiven kulesinin bir kısım duvarları mevcuttur. Yapının doğu kısmının büyük bölümü tahrip olmuştur¹⁰⁴.

Kilisede iki farklı duvar örgüsü görülmektedir. İlk döneme ait duvarlarda tuğla-harç kullanılmıştır. Bu örgü naosun batı ayaklarında, kuzey nefin kuzey duvarının doğusunda görülmektedir. Buradaki tuğla boyutları 0.31-0.32 x 0.030-0.035 m. dir. Harç beyazımsı renkli bol tuğla kırıklı ve çakıl taşı katkıdır. Derz kalınlığı 0.06-0.09 m.dir.

⁹⁹ Adolphe Joanne, Emile Isambert, **Itinéraire descriptif, historique et archéologique de l’orient**, Paris 1861, s.501.

¹⁰⁰ Goltz, **a.g.e.**, s.440-441.

¹⁰¹ Launay, **a.g.e.**, s.210, 216-217.

¹⁰² Foss, **Tulchin, a.g.e.**, s.98.

¹⁰³ Hatice Özyurt Özcan, “Bizans Dini Mimarisinde Kiborion Tipinin İstanbul ve Anadolu’daki Örnekleri Işığında Değerlendirilmesi”, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2002. Anadolu’da ve İstanbul’da belirlediği 18 adet kiborion mekanlı yapıyı incelediği tezinde Özyurt, kiborionun ortaya çıkışına, mobilya ve mimari form olarak kullanılmasına geniş bir yer vermiştir. Ayrıca kiborion mekanlı yapıların farklı plan tipleriyle karıştırıldığı üzerinde de durmuştur.

¹⁰⁴ Kilisenin içi yoğun bitki örtüsüyle kaplıdır. Yapılacak bir temizlik çalışması sonucunda yapının mevcut durumu daha iyi ortaya çıkabilecektir.

11. yüzyıldaki onarımların, ilavelerin de malzemesi tuğla-harçtır. Bu dönemdeki duvarların alt sıralarında bir sıra blok taş kullanılmıştır. Narteksin batı duvarında bu duvar tekniği görülmektedir. Ayrıca kubbede ve tympana duvarlarında da bu tekniğin kullanılmış olabileceği üzerinde durulmaktadır¹⁰⁵. Bu dönemin tuğla boyutları 0.25x0.25x0.04 m., 0.33x0.31x0.03.5 m.dir. 11. yüzyılın ikinci yarısındaki onarım döneminin harcı grimsi-beyazımsı, az tuğla kırıklı, bol çakıl taşı katkılıdır. Derz kalınlığı 0.05-0.06 m.dir. Derzler şevlidir¹⁰⁶.

F.30. Kuzey duvarın doğusundan duvar örgüsü detayı ve iki farklı sıvanın izi, 2009

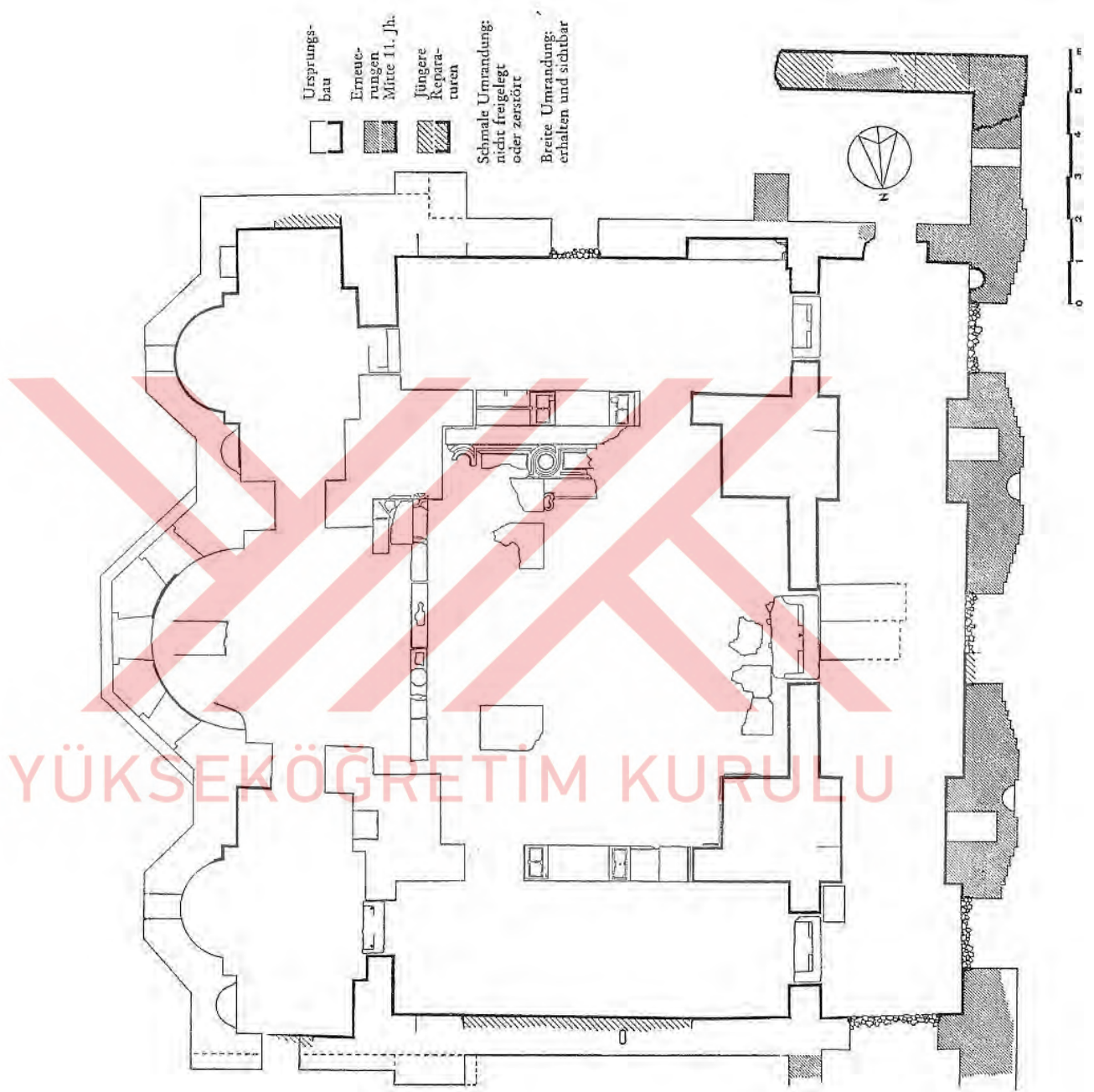
Yapının mevcut duvarlarında yer yer almaşık teknikte örülmüş duvarlar da bulunmaktadır. Bu duvarlarda moloz taş ve kırık, devşirme tuğla kullanılmıştır. Bu duvar işçiliği olasılıkla daha yeni bir onarıma aittir¹⁰⁷.

Yapıda yer yer sıva izleri bulunmaktadır. Bir kısmı iki kat halindeki bu sıvalardan alttaki pembemsi renkte, üstteki ise beyaz renkli, kırıktır (F.30).

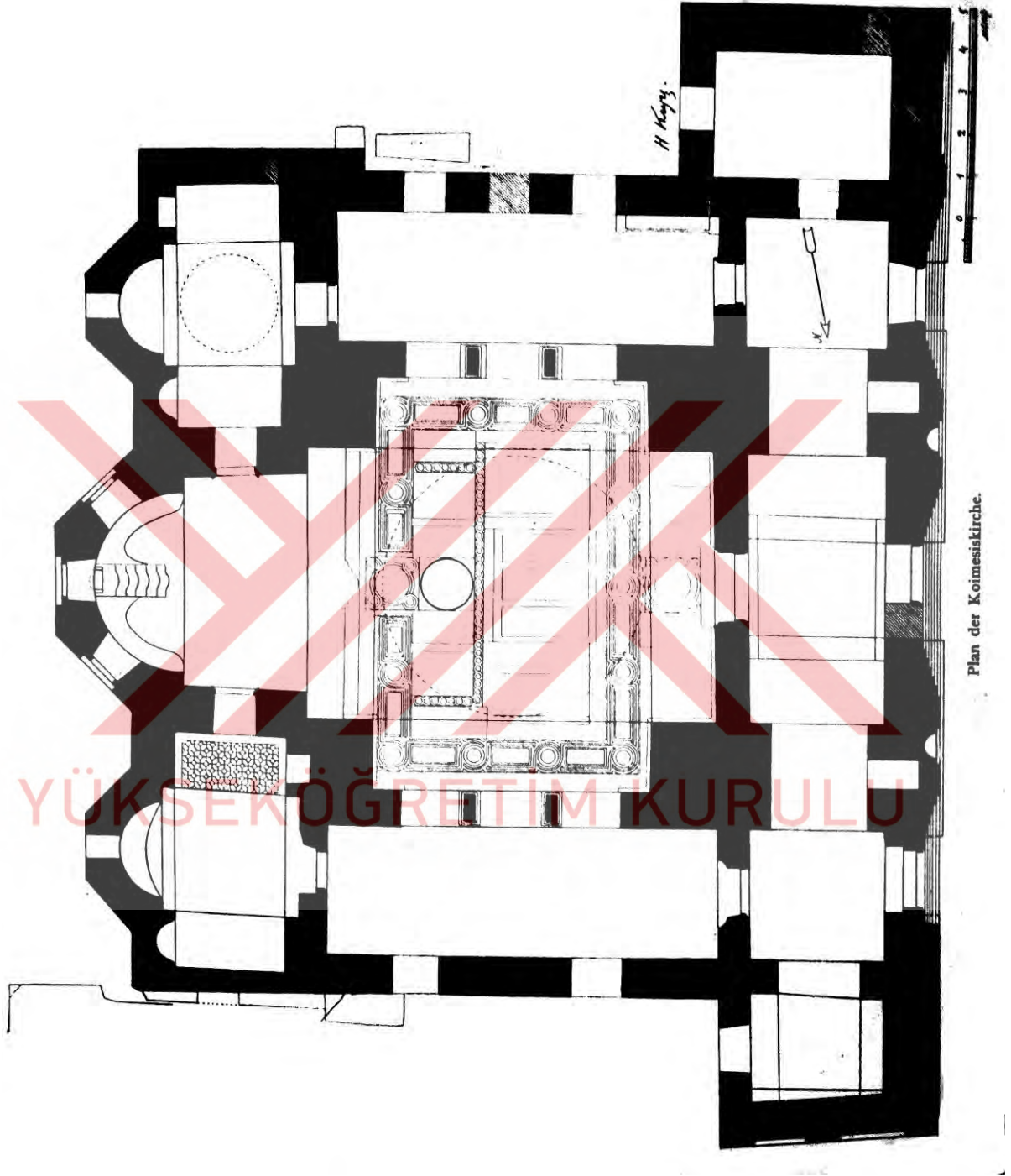
¹⁰⁵ Mango, **a.g.e.**, 1959, s.250-251. Yapının 11.yüzyıldaki duvar tekniğiyle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Dini yapıların değerlendirilmesi bölümü.

¹⁰⁶ Avni Kulunyar, "İznik'teki Bizans Dönemi Yapılarında Tarihlendirme Sorunları ve Malzeme-Teknik", Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji – Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1990, s.45-46.

¹⁰⁷ Peschlow, **a.g.e.**, 1972, s.151-152.

P.5. Koimesis kilisesi planı, (Peschlow, 1972)

P.6. Koimesis kilisesi planı, (Schmit, 1927)

Yapının batı cephesi kademeli kör kemerlerle hareketlendirilmiştir (F.31, F.35). Batıdan üç kapıyla nartekse girilmektedir. Ana kapının iki yanında birer niş bulunmaktadır. Narteks iki kemerle üç bölüme ayrılmıştır(P.5-6, F.32). Bu mekanlardan kuzey ve güney kubbemsi tonozla, orta bölüm ise tonozla örtülüdür¹⁰⁸. Narteksin batı duvarındaki ve kuzeyindeki kapı açıklıkları sonradan örülerek kapatılmıştır¹⁰⁹.

F.31. Batı cephesindeki kademeli kör kemerler, (Foss, Tulchin, 1996)

¹⁰⁸ Wulff, **a.g.e.**, s.88 ; Schmit, **a.g.e.**, s.19; Peschlow, **a.g.e.**, 1972, s.153-154.

¹⁰⁹ Peschlow, **a.e.**, s.150-151. Günümüzde yapının içi bakımsız durumda olduğundan duvarlardaki farklı dönemlere ait işçiliği belirlemek zordur. Peschlow, yapı kalıntısı oldukça temiz bir halde olduğu için rahatlıkla inceleme yapabilmiş, ölçü alabilmiş ve duvar örgüsündeki farklılıkları belirleyebilmiştir. Duvarların yükseklikleri, kapı açıklıklarındaki eşikler, naos ile yan nefler arasındaki kemer dizisinin stylobatları ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Peschlow, **a.e.**, s.145-186.

F.32. Narteksin genel görünüşü, (Wulff, 1903)

Narteksten naosa ve yan koridorlara birer kapıyla geçilmektedir. Hemen hemen kare bir mekana sahip naos onikigen kasmağa oturan yaklaşık 6.8 m. çapında bir kubbeyle örtülüdür¹¹⁰ (F.33). Kubbe dört masif ayakla taşınmaktadır. Ayaklar arasında oluşturulan kısa haç kollarıyla naosda bir genişleme sağlanmıştır. Naos ile yan mekanlar arasında iki sütunlu üç açıklıklı bir düzenleme yapılmıştır. Naosun

¹¹⁰ Peschlow, **a.g.e.**, 2004, s.204. Özyurt, kubbe çapını 6.60 m. olarak belirtmiştir, ayrıca bu plan tipindeki yapıların kubbe çapı ve kol derinliklerini tablo halinde vermiştir. Bkz. Özyurt, **a.g.e.**, Tablo 1-2.

doğusunda enine dikdörtgen bema yer alır. Buradan pastophoria odalarına geçişler bulunmaktadır. Yedi basamaklı synthronona¹¹¹ sahip ana apsis içten yuvarlak dıştan üç köşelidir (F.33). Her yüzünde birer pencere açıklığı vardır¹¹².

Naosun iki yanında uzunlamasına dikdörtgen yan nefler yer alır. Yan neflerin ilk yapı döneminde iki katlı olduğu düşünülmektedir¹¹³. Nartesin doğu duvarında galeri seviyesinde sonradan kapatılmış birer kapı açıklığı fotoğraflarda görülmektedir (F.33). Yan neflerin çatı hizasındaki bu kapılar ilk yapı döneminde yan koridorların galerili olduğu fikrini akla getirmektedir. Sonraki onarımlarda tek katlı olarak düzenlenmişlerdir.

F.33. Nartesin doğu duvarında, yan nefe açılan kemer, (Schmit, 1927)

¹¹¹ Wulff, **a.g.e.**, s.180; Papadopoulos, synthrononun beyaz mermerden, taht bölümünün ise yeşil mermerden olduğunu söylemektedir. K.Papadopoulos, “He Nikaia hetoi monographia historike, arkhaiologike, palaiographike kai ekklesiastike tes poleos tantes”, **Ho en Konstantinoplei Hellenikos Philologikos Syllogos**, 33, 1914, s.135-151; Dimitri Rayčanovski, “İstanbul Rum Edebiyat Kurumu ve Bunun Dergisi”, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü Yayınlanmamış Lisans Tezi, İstanbul 1974, s.232. Peschlow, synthrononun yapının ilk döneminden olabileceğini belirtir. Bkz. Peschlow, **a.e.**, s.204.

¹¹² Peschlow, **a.e.**, s.204.

¹¹³ Delma Işın, “Ankara’da Klemens ve İznik’de Koimesis Kiliseleri”, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü Yayınlanmamış Lisans Tezi, İstanbul 1966, s.30. Peschlow, ilk yapının nartesinin ve yan neflerinin tek katlı olduğu görüşündedir. Peschlow, **a.g.e.**, 1972, s.158-163 ; Yıldız Ötüken, v.d., **a.g.e.**, s.234, dn.22.

F.34. Güney yan nef (Foss, Tulchin 1996)

Güney yan nefin güney duvarında hemen hemen duvarın ortasında 1.13 m. genişliğinde dışarıya açılan bir kapı açıklığı vardır¹¹⁴. Güney yan nef büyük olasılıkla parekklesion olarak kullanılmıştı¹¹⁵. Nefin güney duvarının batısında tuğladan bir

¹¹⁴ Peschlow, a.e., s.152.

¹¹⁵ Wulff, a.g.e., s.185. Kilisede seyyahların ve araştırmacıların bahsettiği çeşitli mezarlar bulunmaktadır ve Laskarisler döneminde kilisenin bir mezar yeri olarak kullanıldığı da bilinmektedir. I.Theodoros Laskaris, eşi Anna ve kayınpederi III. Aleksios Angelos burada gömülüdürler. Bkz. Raymond Janin, *Les Églises et les Monastères des Grands Centres Byzantins*, Paris 1975, s.121; Alice Gardner, *The Lascarids of Nicaea, The Story of an Empire in Exile*, Amsterdam 1964, s.115. Covell, nartekste kapının hemen sağında Komnenos ailesinden birinin mezarı olduğundan ve kitabesinin ilk satırını kopya edebildiğinden bahseder. Bkz. Raby, a.g.e., s.164. Şahin, bu kitabenin tam metnini yayınlamıştır. Mezar yazıtının zamanında Ermeni kilisesinde bulunduğunu belirtir. Prens Manuel unvanlı bu kişinin hangi Manuel olduğu kesinleşmemiştir. Sencer Şahin, *Katalog der Antiken Inschriften des Museums von Iznik (Nikaia) / İznik Müzesi Antik Yazıtlar Kataloğu*, I, Bonn 1979, nr.515.

arkosolium bulunmaktadır. Nefin güney duvarının doğusundaki kalıntılar burada da daha küçük boyutlu bir niş olduğunu göstermektedir¹¹⁶. Yan neflerden birer kapı ile doğudaki enine dikdörtgen pastophoria hücrelerine geçilmektedir (F.34). Pastophoria odalarının içten yuvarlak dıştan üç cepheli, merkezlerinde birer pencere bulunan apsisleri vardır.

Yapı 1922 yılına kadar birçok onarım geçirmiştir. Bunlardan en önemlisi 1065 depremi sonrasındaki onarımlar ve ilavelerdir. Bu depremde yıkılan kilisenin kubbesi, kubbeyi taşıyan kemerleri, tympanon ve narteks duvarları Hetairiarch Nikephoros tarafından yeniden inşa edilmiş, yapının kuzey ve güney duvarları ise restore edilmiştir. Bu sırada güney yan nefte Nikephoros kendi mezarını da yaptırmıştır. Ayrıca narteksinin kuzey ve güneyine yan mekanlar, narteksin üzerine ise ikinci bir kat ilave edilmiştir¹¹⁷. Bu dönemde naosun döşemesi yenilenerek opus sectile bir bordürle çerçevelenmiştir. Böylece zemin yükselmiş, ilk dönemin zemini 0.10-0.15 m. daha aşağıda kalmıştır¹¹⁸.

Kilisenin çevre duvarının kapısında ve güney portalinin üzerinde yer alan iki adet kitabeye göre yapının kubbesi Piskopos Daniel tarafından 1807'de yeniden yapılmıştır¹¹⁹. Kubbenin ne zaman çöktüğü kesin olarak bilinmemektedir. Çöken kubbenin naosa zarar vermesi üzerine kubbe onarılana kadar ibadet için kuzey yan nef Ermenilere, güney yan nef Rumlara tahsis edilmiştir¹²⁰. Bu dönemde yapının etrafı bir çevre duvarıyla çevrilmiştir¹²¹ (F.35).

Güney yan nefte iyi işçiliğe sahip, olasılıkla su mermerinden bir lahitten seyahatnamelerde bahsedilmekte, bu mezarın Patrik Nikephoros'a ait olduğunu belirtilmektedir. Bkz. Dernschwam, **a.g.e.**, s.317, Goltz, **a.g.e.**, s.441, Texier, **a.g.e.**, 2002, s.183. Dernschwam, Nikephoros'un mezarının karşısında görkemli kıyafetler içinde resmedilmiş bir kadın tasviri olduğunu da belirtir, ancak sonrasındaki kaynaklar bu tasvirde bahsetmemektedir. Launay da Martir Neophitos'a ve Patrik Nikephoros'a ait iki mezar gördüğüne değinir. Launay, **a.g.e.**, s.217. Papadopoulos da martir Neophitos'un mezarından bahseder. Papadopoulos, **a.g.e.**, 1914, s.135-151; Rayčanovski, **a.g.e.**, s.233.

¹¹⁶ Wulff, **a.g.e.**, s.180-186.

¹¹⁷ Peschlow, **a.g.e.**, 1972, s.146-147.

¹¹⁸ Peschlow, **a.g.e.**, s.196-197. Peschlow, naosun zeminiyle ilgili bilgiyi temponun ilk yapıya ait stylobatından yararlanarak vermektedir.

¹¹⁹ Wulff, **a.g.e.**, s.4-5 ; Schmit, **a.g.e.**, s.11.

¹²⁰ Schmit, **a.g.e.**, s.7. Ancak Covell ve Pockocke yapıyla ilgili tanımlamasında kilisenin kuzey kısmında Ermenilerin küçük bir kilisesi olduğuna değinmektedir. Bkz. Raby, **a.g.e.**, s.163-164;

F.35. Kilisenin batı cephesi ve çevre duvarındaki kapı (Schmit, 1927)

YÜKSEKÖĞRETİM KURULU

Pastophoria odalarının da değişiklik geçirdiği bilinmektedir. Ancak bu değişikliğin ne zaman olduğuyla ilgili farklı görüşler bulunmaktadır. Diakonikon'un 13.-14. yüzyıldan önce¹²², Laskarisler döneminde¹²³ ya da 17. yüzyılda¹²⁴, Prothesis'in ise 18.¹²⁵ veya 19.¹²⁶ yüzyılda yenilendiği düşünülmektedir.

Pococke, **a.g.e.**, s.122. Bu ifade yapının kubbesi yıkılmadan önce de kilisenin içinde Ermeniler ve Rumlarla ilgili bir bölünme olduğunu göstermektedir.

¹²¹ Wulff, **a.g.e.**, s.5, 20-21.

¹²² Schmit, **a.g.e.**, s.8

¹²³ Foss, Tulchin, **a.g.e.**, s.99. Foss, diakonikonun mimari üslubunun ve taş işçiliğinin olasılıkla Laskarisler dönemini işaret ettiğini ve kilisenin başka bölümlerinde de bu döneme ait onarımların olduğunu belirtir.

¹²⁴ Wulff, **a.g.e.**, s.27.

¹²⁵ Schmit, **a.g.e.**, s.8.

¹²⁶ Wulff, **a.g.e.**, s.27.

1833-1834'de yapı bir onarım daha geçirir, bu onarım mimarisiyle ilgili olmayıp, sadece yapının içine resimler yapılmış ve yer döşemesinin bir kısmı onarılmıştır¹²⁷. Ayrıca bu onarımda bir çan kulesi eklenmiştir¹²⁸.

Bezeme Özellikleri

Kilisenin içinde yapının tarihlendirmesine yardımcı olan mozaikler bulunmaktadır. Orijinalinde yapının her yerinin mozaiklerle bezeli olduğu düşünülmektedir¹²⁹. Yapı yıkılmadan önce çekilen fotoğraflarla belirlenen, ayrıca seyyahların da tanımladıkları dört farklı döneme ait mozaikler kilisenin apsis yarım kubbesinde, bema kemerinde, narteksinde ve naosun doğu ayaklarında yer almaktaydı.

Mozaiklerin bir kısmı yapının ilk dönemiyle çağdaştır. Bu mozaikler apsis yarım kubbesindeki altın zemin üzerinde yer alan seki, üç ışın demeti, tanrının eli, cennetin kemeri düzenlemeleri (F.36) ile bema kemerindeki Hetomasia betimi ve Hyakinthos monogramı içeren kitabedir¹³⁰.

Apsis yarım kubbesindeki kitabe¹³¹: (F.36)

“Şafak sökerken ana rahminden seni ben yarattım” Mezmurlar, 110:3

Bema kemerinin naosa bakan yüzündeki kitabe¹³²:

“Senin evine, ey Efendi, her zaman kutsiyet yakışır” Mezmurlar, 92:5

¹²⁷ Wulff, **a.e.**, s.12-15.

¹²⁸ Peschlow, **a.g.e.**, 1972, s.147.

¹²⁹ Diehl, **a.g.e.**, 1892, s.76 ; Foss, Tulchin, **a.g.e.**, s.99.

¹³⁰ Underwood, **a.g.e.**, s.236, 240.

¹³¹ Şahin, **a.g.e.**, 1979, nr. 494; Diehl, **a.g.e.**, 1892, s.77; Wulff, **a.g.e.**, s.270; Schmit, **a.g.e.**, s.42. Eski Ahit'ten alınan pasajlardan oluşan kitabelerin Kitabı Mukaddes'teki bölümlerle karşılaştırıldığında tam olarak aynı ifadenin olmadığı görülmüştür. Bu nedenle kitabeleri epigrafik yönden inceleyen Şahin'in yayınındaki çeviriler kullanılmıştır. Eski Ahit'teki metinlerin karşılaştırılmasında yardımcı olan Araş.Gör.Dr.Serap Yüzgüller Arsal'a teşekkür ederim.

¹³² Şahin, **a.e.**, nr. 493; Wulff, **a.e.**, s.199.

F.36. Apsis yarım kubbesindeki Meryem ve Çocuk İsa mozaïği, (Schmit, 1927)

Ayrıca bema kemerinin alt kısmında yer alan, başlarının üzerindeki yazıtlarla göksel gücü (Erdem, Otorite, Hakimiyet, Erk)¹³³ ifade eden karşılıklı melek figürlerinin ve ellerinde tuttıkları trisagion yazılı laborumların da bu dönemden olduğu düşünülmektedir¹³⁴. Melek figürlerinin altında da bir kitabe yer almaktadır (F.37).

¹³³ De Maffei, *a.g.e.*, s.114; Şahin, *a.e.*, nr. 497.

¹³⁴ De Maffei, *a.e.*, s. 114.

Melek tasvirlerinin alt kısmındaki kitabe¹³⁵ (F.37)

“(gökler onunla kıvansın) ve tüm melekler önünde huşu ile eğilsin” Tesniye (32:43)

F.37. Bema kemerindeki melek tasvirlerinden Arke ve Dynamis (Schmit, 1927)

İkonoklazma döneminde apsis yarım kubbesindeki tasvir kaldırılarak yerine birinci döneme ait sekinin üstüne bir haç motifi yapılmıştır. Bema kemerindeki mozaiklerden hetomasia, labarumlar ve meleklerin altındaki zemin açık bırakılmıştır¹³⁶.

¹³⁵ Şahin, a.g.e., 1979, nr. 495; Wulff, a.g.e., s.210; Diehl, a.g.e., 1892, s.79; Schmit, a.g.e., s.23; Underwood, a.g.e., s.240.

¹³⁶ Underwood, a.g.e., s.236-237.

Üçüncü döneme ait mozaikler apsis yarım kubbesinde ve bema kemerinin bir bölümünde görülmektedir. Tasvir kırıcı dönemin haçı kaldırılarak yerine Meryem ve çocuk İsa figürü konmuştur. İkonoklazma haçının kolları Meryem figürünün altında belli olmaktadır (F.36). Bu mozaiklerin İkonoklazma dönemi sonrasında veya II. İznik Konsili sonrasında yapıldığı düşünülmektedir¹³⁷. Bu dönemin kitabesi bema kemerindeki meleklerin arasında bulunmaktadır.

Bema kemerindeki melekler arasındaki kitabe:

“Kutsal resimleri Naukratios yapıyor”¹³⁸

1065 depremi sonrasında yapılan dördüncü döneme ait mozaikler nartekste ve naosun doğu ayaklarındadır¹³⁹. Narteksten naosa açılan kapı alınlığında orans vaziyetinde Meryem mozaiği yer almaktadır. Bu alınlığın kemerinde bir kitabe vardır.

Naosa açılan kapı alınlığındaki kitabede¹⁴⁰:

“Ey Efendi, kulun, başmabeyinci ve başkumandan Patrik Nikephoros’a yardım et”

Narteksin tonozunda daire içinde sekiz kollu haç, onun etrafındaki dört madalyonda İsa, Vaftizci Yahya, Yusuf ve Anna yer almaktaydı. Onların aralarında ise dört İncil yazarı bulunmaktaydı.

Narteksin güney nefe açılan kapısının lunetinde imparator Konstantinos’un büyük Hetairiarch Nikephoros’a Theotokos Manastırı’nı hibe ettiğini belirten kitabeli bir

¹³⁷ Underwood, mozaiklerin 843 sonrasına ait olduğunu belirtmektedir. Underwood, **a.e.**, s.242. Lazarev ve De Maffei, 787 tarihindeki II.İznik konsilinden sonra yapılmış olabileceği üzerinde durmaktadır. Viktor Lazarev, **Storia della pittura bizantina**, Torino 1967, s.112 ; De Maffei, **a.g.e.**, s.114.

¹³⁸ Şahin, **a.g.e.**, 1979, nr.496 ; Schmit, **a.g.e.**, s.23. Kitabede adı geçen Naukratios o dönem mozaiklerini yaptıran kişi olmalıdır. Hatta Naukratios’un Theodore Stoudios’un öğrencisi olduğu düşünülmektedir. Weigand, **a.g.e.**, s.420 ; Underwood, **a.e.**, s.240 ; Peschlow, **a.g.e.**, 2004, s.205 ; Mango, **a.g.e.**, 1994, s.350. Diehl ve Wulff ise Naukratios’u kilisenin mozaiklerini işleyen sanatçı olarak tanımlamışlardır. Diehl, **a.g.e.**, 1892, s.81; Wulff, **a.g.e.**, s.195-197. De Maffei de Naukratios’un mozaikleri yapan usta olduğu görüşündedir.; De Maffei, **a.e.**, s.115, dn.22.

¹³⁹ Mango, **a.g.e.**, 1959, s.245.

¹⁴⁰ Şahin, **a.g.e.**, 1979, nr.490 ; Mango, **a.e.**, s.246.

mozaik pano vardır. Panoda kucağında çocuk İsa'yı taşıyan Meryem ile İmparator X.Konstantinos ve Patrik Nikephoros gösterilmektedir¹⁴¹.

Güney yan nef kapısındaki kitabe¹⁴²:

“Ulu ve güçlü hükümdar Konstantinos özen gösterdiği şu manastıra onur verdi ve yetkiyi, ünlü patrik (nikephoros'a) kesin bir kararla bağışladı”

“Seni, efendim (Meryem Ana), yaptığım ve yapmayı tasarladığım eserlerin ana nedeni olarak görüyorum; bu evin sahibesi ve efendisi olarak (resmini), ey bakire, (buraya) ben, Nikephoros, işledim (yaptırdım)”

1065 sonrasına tarihlenen naosun doğu ayakları üzerindeki iki mozaik ikonadan birinde Eleousa Meryem diğerinde ise Antiphonetes İsa tasvirleri vardır¹⁴³.

Yer Döşemesi

Kilisenin naosu 11. yüzyıl ikinci yarısına ait opus sectile döşemeyle kaplıdır. Günümüze çok az kısmı gelmiş olan döşemenin tahrip olmasını önlemek için üzeri toprak örtülmüştür. Schmit, planında naosu çevreleyen bu döşemeyi göstermiştir. Geçmelerle birbirine bağlanan dikdörtgen panolardan oluşan düzenlemenin doğu ve batısında birer kare pano yer almaktadır. Bu opus sectile çerçevenin içinde kalan bölüm çeşitli boyutlarda dörtgenlere bölünmüştür¹⁴⁴ (P.6).

¹⁴¹ Mango, **a.e.**, s.248.

¹⁴² Şahin, **a.g.e.**, 1979, nr. 488-489; Bu mozaik panonun bir kopyası olasılıkla 1834'deki onarımlar sırasında narteksin güneyindeki merdiven kulesinin kapısına fresk olarak yapılmıştır. Öncesinde Hammer bu mozaik panoyu özgün yerinde görmüş ve kitabeyi kopya etmiştir. Hammer, **a.g.e.**, s.112, 190-191; Wulff, **a.g.e.**, s.6-11; Mango, **a.e.**, s.247-248. Goltz, mozaik panonun tanınamayacak halde olduğunu, bunun bir kopyasının fresk olarak yapılmış olduğundan bahsetmektedir. Goltz, **a.g.e.**, s.440-441.

¹⁴³ Schmit, **a.g.e.**, s.44-47 ; Mango, **a.e.**, s.252 ; Foss, Tulchin, **a.g.e.**, s.100. Sestini, bu mozaiklerden Antiphonetes İsa figürünü görmüştür. Sestini, **a.g.e.**, s.210; Naosun doğu ayaklarında ya da temponun yanındaki kısımlarda genellikle 10. yüzyıldan sonra güneyde İsa, kuzeyde Meryem figürü betimlenmiştir. Bkz. Sophia Kalopissi-Verti, “The Proskynetaria of the Tempon and Narthex: Form, Imagery, Spatial Connections, and Reception”, **Threshold of The Sacred**, Washington 2006, s.118.

¹⁴⁴ Wulff, **a.g.e.**, s.157-164, Lev.VI; Schmit, **a.g.e.**, s.14-16, lev.X-XI; Peschlow, **a.g.e.**, 1972, s.166; Demiriz, **a.g.e.**, s.94-100.

Mimari Plastik

Günümüzde bir kısmı yapı kalıntısının içinde bir kısmı da İznik Müzesi'nde bulunan mimari plastik parçalar kilisenin tarihlendirmesinde etkili olmaktadır. Parçaların çoğu yapının geçirdiği onarımlarda döşemede yeniden kullanılmıştır¹⁴⁵.

Yapının ilk dönemine ait Hyakinthos monogramı içeren sütun başlıkları¹⁴⁶, korkuluk levhası¹⁴⁷ ve narteksten naosa geçişi sağlayan kapının lentosu vardır. Dar yüzünde haç biçimli Hyakinthos monogramı yer alan impost sütun başlıkları, Hyakinthos'un tüm unvanlarını içeren 736 Env.No.lu mermer levha 6. yüzyıla¹⁴⁸ veya 700 yılı civarına¹⁴⁹ tarihlendirilmektedir. Monogramlı lento, kitabesinin epigrafik yönden incelenmesiyle 7. yüzyıl sonuna tarihlendirilir¹⁵⁰.

Üzerinde damlalı haçlar yer alan iki adet korkuluk levhasının (Env.No.749 ve 750) da yapının ilk döneminden olduğu düşünülmektedir. Haç motifinin bulunduğu yüzün, benzer örnekler doğrultusunda İkonoklazma öncesine, 6.-7. yüzyıla tarihlenebileceği önerilir¹⁵¹. Arka yüzü için yoğun bitkisel bezemenin İslam sanatı etkili olduğu üzerinde durularak (F.38) 8.yüzyıl başına¹⁵² tarihlenebileceği veya 11.-12. yüzyıl örnekleriyle benzerliği dolayısıyla bu döneme de ait olabileceği belirtilir¹⁵³.

YÜKSEKÖĞRETİM KURULU

¹⁴⁵ Wulff, **a.g.e.**, s.167-178, fig.31-33. Döşemede yayınlarda fotoğrafı olan levhaların yanında, sadece bahsi geçen parçalarda bulunmaktadır. Papadopoulos, yapının zeminindeki kitabeli, üç mermer levhayı tanıtır. Bunlardan birincisi bir kiliseye, ikincisi Roma dönemine ait bir kadın mezarına, üçüncüsü ise Pederler kilisesine aittir. Ayrıca diakonikonun zemininde de devşirme parçaların kullanıldığını belirtir. Bunlardan biri İmparator Mikhael'in surlardaki onarımlarını gösteren kitabedir. Papadopoulos, **a.g.e.**, 1914, s.135-151; Rayčanovski, **a.g.e.**, s.233.

¹⁴⁶ Wulff, **a.e.**, s.187-188 ; Schmit, **a.g.e.**, 12. Peschlow, kilise içindeki monogramlı bir başlığı önceki yayınlarda tanıtılan başlıklarla karşılaştırır, ayrıca müzedeki Ioannes monogramlı bir başlığın da bu kiliseye ait olabileceğini belirtir. Peschlow, **a.g.e.**, 1972, s.183-185.

¹⁴⁷ Wulff, **a.e.**, s.189-191 ; Schmit, **a.e.**, 12-13.

¹⁴⁸ Barsanti, **a.g.e.**, s.278. Eski yayınlarda tüm halde görülen levha günümüzde eksiktir.

¹⁴⁹ Ulbert, **a.g.e.**, s.345-346.

¹⁵⁰ Mando, **a.g.e.**, 1994, s.350-353.

¹⁵¹ Peschlow, **a.g.e.**, 1972, s.177. Peschlow, haç motifli bezemeli korkuluk levhalarının temponun ilk döneminde kullanılmış olabileceği önerisinde bulunmaktadır. Peschlow, **a.e.**, s.180-181.

¹⁵² Ulbert, **a.g.e.**, s.347-348, 357.

¹⁵³ Peschlow, **a.g.e.**, 1972, s.177-178 ; Buchwald, **a.g.e.**, 1969, s.60-61.

F.38. İznik Müzesi'ndeki 749 env.no.lu parçanın bitkisel bezemeli yüzü, 2007

Koimesis kilisesinden müzeye gelen 735 Env.No.lu korkuluk levhasının üzerinde ekşenardörtgenli bir düzenleme yer almaktadır¹⁵⁴. Geometrik motiflerin içleri bitkisel motiflerle dolgulanmıştır. Bu parça Iustinianus dönemi sonrasına¹⁵⁵ ya da 8. yüzyıl başına¹⁵⁶ tarihlendirilir.

İki yüzü de bezemeli 725-726-727 Env.No.lu¹⁵⁷ parçanın yüzleri farklı dönemleri göstermektedir. Levhanın bir yüzündeki düzenlemede ortada büyük boyutlu bir çarkıfelek, köşelerdeki boşluklarda ise birer rozet yer almaktadır. Diğer yüzünde

¹⁵⁴ Peschlow'un Koimesis kilisesi levhalarına örnek olarak gösterdiği, fakat müzede görmediği, Alman Arkeoloji Enstitüsü'nün fotoğraf arşivinde bulunduğu ve iki ayrı levhaya ait olduğunu düşündüğü parçalar aslında 705 Env.No.lu tek bir korkuluk levhasına ait olup, bugün müzede bahçede sergilenmektedir. Peschlow, **a.e.**, s.170, lev.44.3-4. Barsanti, Peschlow'un bu yanlışlığını belirtmiştir. Barsanti, **a.g.e.**, s.280, dn.136. 705 Env.No.lu levha 12.-13. yüzyıl Bizans dönemi eserlerinden oluşan serginin katalogunda da yer almaktadır. Bu yayında da Peschlow'un yayınındaki parça benzer örnekler içinde verilmiş, aynı levha olduğu fark edilememiştir. Ayla Ödekan (Ed.), "**Kalanlar**" **12. ve 13. Yüzyıllarda Türkiye'de Bizans**, İstanbul 2007, s.239.

¹⁵⁵ Barsanti, **a.e.**, s.279.

¹⁵⁶ Ulbert, **a.g.e.**, s.346, 356.

¹⁵⁷ Üç parçadan oluşan levhanın her parçasına ayrı envanter numarası verilmiştir. Barsanti yayınında 725 (Barsanti, **a.g.e.**, s.280), Peschlow ise 726-727-729 (Peschlow, **a.g.e.**, 1972, s.175) olarak belirtmiştir. Ulbert, sadece 727 nolu büyük parçayı almıştır (Ulbert, **a.e.**, s.349).

ortada çift şeritli bir eşkenardörtgen içinde rozet, köşelerdeki boşluklarda ise palmet yaprakları vardır. Köşelerde yer alan palmetlerin Emevi dönemi motifleriyle benzerlik göstermesinden 8. yüzyılın ilk yarısına¹⁵⁸ veya benzer örnekler göz önünde bulundurularak 9.-10. yüzyıla tarihlendirilir¹⁵⁹.

Kilisenin ilk dönemine ait templon stylobatı, 11. yüzyıl ikinci yarısındaki onarımda yeniden kullanılmıştır. Stylobatın üzerindeki zıvana ve kenet izlerinden yola çıkarak nasıl bir kuruluşa sahip olduğu konusunda öneride bulunulabilmektedir. İki dönemde de yüksek tipte kuruluşa sahip olan templonda ilk dönemde payeli sütun, ikinci dönemde ise düz sütun kullanılmıştır¹⁶⁰.

Bunların haricinde yapının ilk dönemine ait kilise kalıntısı içinde iki sütun başlığı ve 4 sütun kaidesi bulunmaktadır¹⁶¹.

Koimesis'den müzeye gelen taş eserler arasında 703 Env.No.lu dil ve ok ucu motifli bir arşitrav parçası da bulunmaktadır. Benzer örnekler doğrultusunda parça 5.-6. yüzyıllar arasına tarihlendirilir¹⁶².

Narteksdeki mezarda ikinci kez kullanılan, müzede 2484 Env.No ile kayıtlı, aslında bir lahdin yan levhasına ait olan parça 5.-6. yüzyıla tarihlenmektedir¹⁶³.

Güney yan nefte yer alan arkosoliumun kemerinde üç dilimli bir kemer alınlığı yer almaktadır. Bitkisel bezemeli bir bordürü olan alınlığın köşe dolgusunda birer kuş figürü vardır¹⁶⁴ (Ç.3). Bu parçayı kırık olarak tespit eden Schneider, muhtemelen geç Bizans dönemine ait bir kiborium parçası olabileceğini belirtmiştir¹⁶⁵.

¹⁵⁸ Ulbert, **a.e.**, s.349-351.

¹⁵⁹ Barsanti, **a.g.e.**, s.280; Peschlow, **a.g.e.**, 1972, s.178-180. Peschlow, yapının 9. yüzyıl ortalarında geçirdiği onarımı göz önünde bulundurularak levhanın bu dönemde yapılmış olduğunu düşünmektedir.

¹⁶⁰ Peschlow, **a.g.e.**, 1972, s.167-170, §.6a-c.

¹⁶¹ Peschlow, **a.e.**, s.171-174. Günümüzde bu parçaların bir kısmı yapı içinde görülmekteyken, bir kısmı da yoğun bitki örtüsünden bulunamamıştır.

¹⁶² Barsanti, **a.g.e.**, s.279; Wulff, **a.e.**, s.166-167.

¹⁶³ Wulff, **a.e.**, s.181-183.

¹⁶⁴ Wulff, **a.g.e.**, s.185-186.

¹⁶⁵ Schneider, **a.g.e.**, 1943, s.21.

Ç.3. Arkosolium kemerinin alınlığının çizimi, (Wulff, 1903)

YÜKSEKÖĞRETİM KURULU

III.I.III. İstanbul Kapı Yakınındaki Kilise

Yeri ve Çevresel Özellikleri

Mustafa Kemal Paşa mahallesinde, Kumbaşı sokağın Atatürk caddesine açıldığı köşede bulunan yapı tescillidir (198 ada 17 parsel). İznik surlarının dört ana kapısından biri olan İstanbul Kapısı yakınındadır. Yakın çevresinde Arabacı sokakta bir altyapı ve şapel kalıntısı bulunmaktadır. Eyice, 1940'lardaki araştırmasında yapının yakınında ve ana caddenin karşı tarafında bostan kuyusu içinde Bizans dönemine ait duvar kalıntılarını tespit etmiştir¹⁶⁶. Kilise kalıntısının etrafı belediye tarafından temizlenerek park haline getirilmiş, park haline getirilirken de yapının bir takım kalıntılarının izleri ortadan kaldırılmıştır.

Tarihi

Eyice, yapıyla ilgili ilk yayın olan makalesinde plan tipi, inşa tekniği ve malzemesinden yola çıkarak 11. yüzyıl sonu–13. yüzyıl ilk yarısına kadar uzanan bir devrede yapılmış olabileceğini belirtir ve 13. yüzyıl tarihini verirken kilisede kullanılan tuğlaların boyutlarının İznik surlarının 1204–1222 yılları arasında onarılan 19 numaralı kulesinin üst kısımlarındaki tuğlalarla benzerliğini göz önünde bulundurduğuna değinir¹⁶⁷. Eyice, İznik'in eski eserlerini anlatan bir başka yayınında ise kilisenin duvar tekniğinin ve planın 9.-12. yüzyılları gösterdiğinden bahsetmektedir¹⁶⁸. Papadopoulos da Eyice'ye katılarak İznik surlarındaki 1204–1222 yılları arasında yenilenen kısımlardaki tuğlalarla kilise kalıntısındaki tuğlaların benzer olduğunu belirtir. Ayrıca mermer süslemelerinin 13. yüzyıl başına has özellikler gösterdiğine değinir¹⁶⁹. Buchwald, bazı kalıntıların kiliseyi 13. yüzyıla tarihlendirmeye izin verdiğini fakat bazı özelliklerinin de yapının daha erken bir dönemde inşa edilmiş olabileceğini gösterdiğini vurgular ve bu nedenle yapının 11.yüzyıl sonu – 13. yüzyıl başına tarihlendirilebileceğini belirtmektedir¹⁷⁰.

¹⁶⁶ Semavi Eyice, "İznik'te Bir Bizans Kilisesi", **Türk Tarih Kurumu Belleten**, XIII / 49, 1949, s.38.

¹⁶⁷ Eyice, **a.e.**, s.39, 46, 49.

¹⁶⁸ Eyice, **a.g.e.**, 1988, s.21.

¹⁶⁹ J.B. Papadopoulos, "Ho en Nikaia tes Bithynias naos tou Hagios Tryphonos", **Epeteris tes Hetaireias Byzantinon Speudon**, 22, 1952, s.110-113.

¹⁷⁰ Hans Buchwald, "Lascarid Architecture", **JÖB**, 28, 1979, s.263.

Peschlow da yapının tarihlendirilebilmesinde 0.26 x 0.26 m. boyutlarındaki, trapez kesitli tuğlaların Laskarisler döneminde yapılan surlardaki 19 nolu kulede de kullanıldığından bahsederek yapıyı 13. yüzyıla, Laskarisler dönemine tarihler¹⁷¹.

Araştırma Tarihçesi

Bahçe olarak kullanılan arsadan toprak kaldırılması sonucu ortaya çıkarılan kilise kalıntısı Eyice tarafından 1948 yılında yapılan bir araştırma gezisinde ilk defa tespit edilmiş ve yayınlanmıştır¹⁷². Sonrasında bu yapı kalıntısının kaynaklarda bahsedilen Tryphonos Kilisesi ve Agalma Manastırı olma ihtimali üzerine çeşitli araştırmacıların çalışmaları bulunmaktadır¹⁷³.

F.39. İstanbul Kapı yakınındaki kilisenin 1946'daki görünümü, (Yalman, t.y.)

Mimari Özellikler

22.50 x 12.50 m. boyutlarındaki kilise kalıntısı kapalı yunan haçı planlı, tek narteksli ve üç apsislidir. Bulunduğu dönemde fidelik olarak kullanılan, bir kısmı arsa sahibi

¹⁷¹ Peschlow, **a.g.e.**, 2004, s.210.

¹⁷² Eyice, **a.g.e.**, 1949, s.37-51.

¹⁷³ Bkz. Dini Yapıların Değerlendirilmesi, s.327-328.

tarafından yıktırılan¹⁷⁴ yapıdan günümüze güney yan nef ve narteks kısmının güneybatı köşesi ulaşmıştır (F.40, F.43).

F.40. Kilise kalıntısının doğudan görünüşü, 2009

1948'de duvarları yaklaşık 1.50 m. yüksekliğe sahipken şimdi yaklaşık 0.50 m.lik bölümü mevcuttur (F.39). Bu nedenle yapının duvar tekniği konusunda belli bir düzen söylenememektedir. Ancak, Eyice kilisenin tuğla – taş almaşık düzende inşa edildiğini ve kilisenin içindeki ayaklarda bir sıra taş-dört sıra tuğla düzeni bulunduğunu belirtir¹⁷⁵. Tuğlalar düzgün sıralar halindeyken, taş sıraları moloz ve kaba yonu taş kullanıldığından daha itinasızdır. Yer yer düzensiz çerçeve tekniği de görülmektedir (F.41-42). Tuğlaların ölçüleri 0.26x0.26x0.03, 0.27x0.27x0.03, 0.28x0.025, 0.29x0.03 m.dir. Yapıda kullanılan harç kireç ağırlıklı, tuğla kırıklıdır. Harç kalınlığı 0.04 m.dir. Derzler yer yer hafif şevlidir.

¹⁷⁴ Eyice'nin makalesinde değindiği gibi daha o dönemde yapıda tahribat başlamıştır. Bkz. Eyice, **a.g.e.**, 1949, s.38, 42. Kilise kalıntısının kuzeyinden geçen sokak ile kalıntının etrafının park olarak düzenlenmesi sırasında yapının büyük bölümü ortadan kaldırılmıştır. Bu nedenle Eyice'nin yayınında ve planından yararlanılarak yapının mimari özellikleri anlatılmıştır.

¹⁷⁵ Eyice, **a.e.**, s.38.

F.41. Duvar örgüsü detayı, 2009

F.42. Duvar örgüsü detayı, 2008

Batıdan bir kapıyla nartekse girilmektedir. Günümüzde narteksin üzerine yan bahçenin briket duvarı oturmaktadır. Batı cephesi tamamen tahrip olmuş narteksin, sadece güneybatı bölümü mevcuttur. Eyice, ana kapının iki yanında tuğladan yarım sütunların bulunduğunu ve batı cephenin kör kemerlerle kademeli bir düzenlemeye sahip olduğunu belirtir¹⁷⁶. Duvar payeleriyle üç bölüme ayrılan narteksin mekanları muhtemelen çapraz tonozla örtülüydü. Narteksin kuzey ve güney duvarındaki kapı açıklıklarından kuzeydeki sonradan örülerek kapatılmıştır¹⁷⁷ (P.7-8)

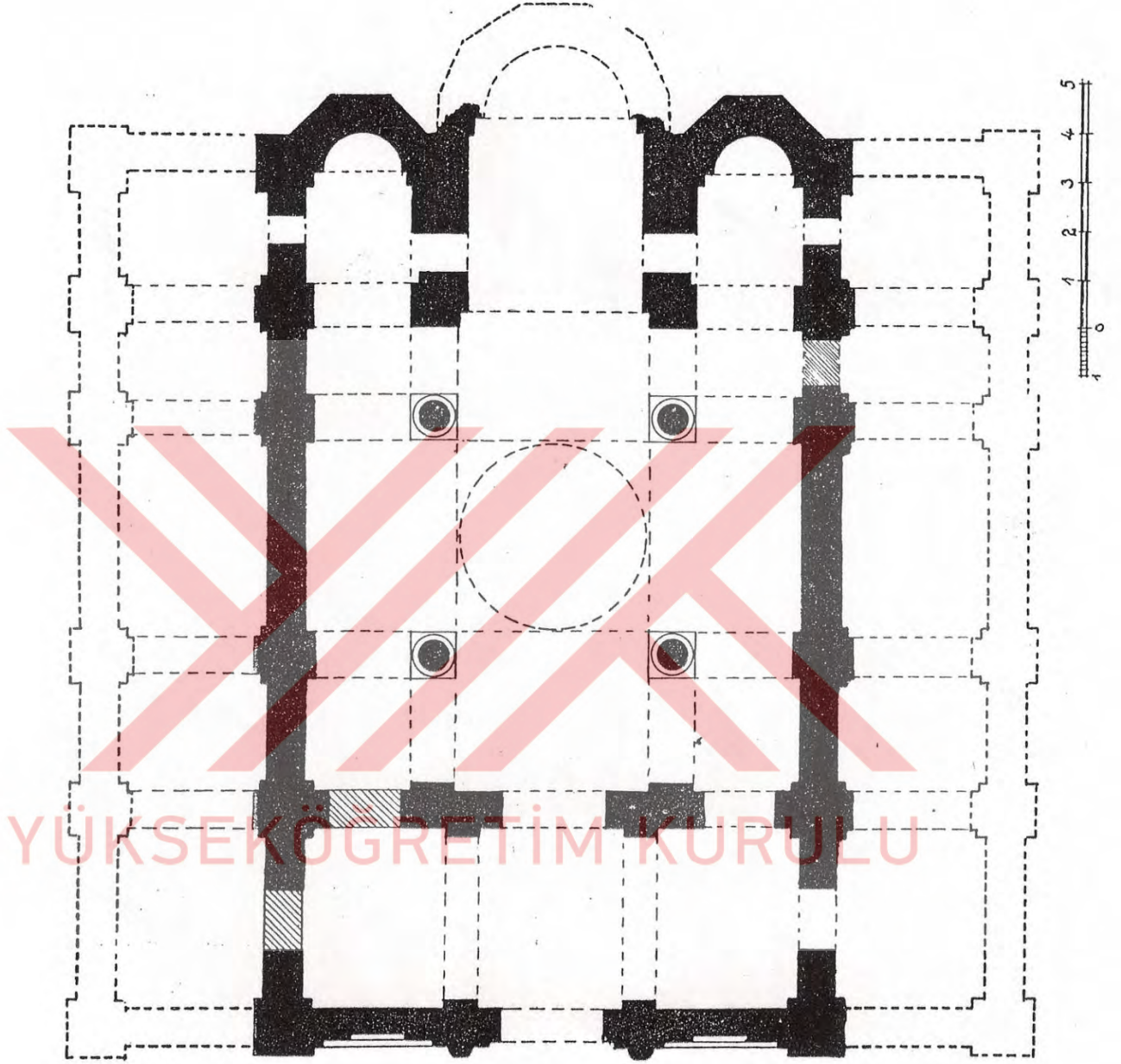
F.43. Kilise kalıntısının kuzeydoğudan görünümü, 2009

Naos, dört sütunun taşıdığı kubbeyle örtülü kare mekan, beşik tonozlu haç kolları ve köşe hücrelerinden oluşmaktadır. Yapı bulunduğu kubbeyi taşıyan sütunların kaideleri yerlerinden sökülerek kaldırılmıştır¹⁷⁸.

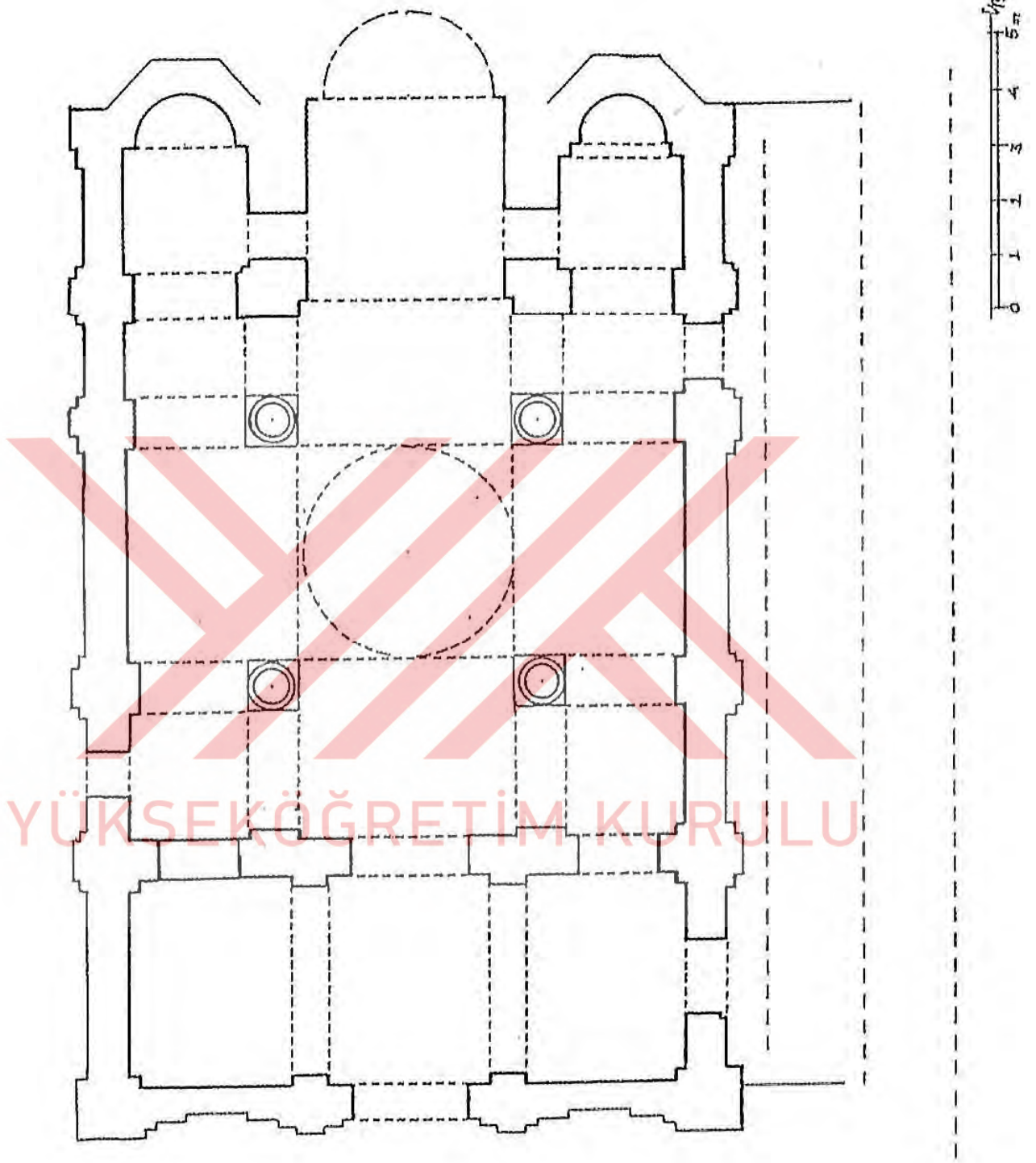
¹⁷⁶ Eyice, **a.e.**, s.39.

¹⁷⁷ Peschlow, planında kuzey duvarda kapı açıklığı göstermemiş ancak dipnotta Eyice'ye atıfta bulunarak narteksin kuzey duvarındaki kapının örülerek kapatıldığını belirtir. Peschlow, **a.g.e.**, 2004, s.208, dn.56.

¹⁷⁸ Eyice, **a.g.e.**, 1949, s.41.

P.7. İstanbul Kapı yakınındaki kilisenin planı, (Eyice, 1949)

P.8. İstanbul Kapı yakınındaki kilisenin planı, (Peschow, 2004)

Haç kollarının köşelerindeki mekanlardan batıdakiler kare, daha az derinliğe sahip doğu haç kolunun iki yanındakiler dikdörtgen biçimlidir (P.7-8). Eyice ve Peschlow'un planlarında naosun kuzey duvarındaki kapı açıklıklarıyla ilgili olarak farklar bulunmaktadır. Peschlow, kuzey duvarda, naosun kuzeybatısındaki mekana açılan bir kapı gösterirken, Eyice, böyle bir kapı açıklığından bahsetmemektedir¹⁷⁹ (P.7-8).

Naosdan derin bir bemaıyla apside bağlanılır. Bemadan yan odalara geçişler bulunmaktadır. Yapının ana apsisi tamamen yıkılmıştır. Olasılıkla apsis içten yuvarlak, dıştan yedi köşelidir¹⁸⁰. 1948'de pastophorion hücreleri iyi durumdayken günümüzde yalnızca diakonikon hücresi mevcuttur. Yan odaların apsisi içten yuvarlak, dıştan üç cephelidir (F.44).

F.44. Diakonikon hücresinin apsisi, 2009

¹⁷⁹ Eyice'nin incelemede bulunduğu 1940'larda yapı daha iyi durumda olduğundan onun vermiş olduğu planın daha doğru olduğu kanısındayız.

¹⁸⁰ Tamamen yıkılan ana apsis için Eyice, içten yuvarlak dıştan yedi köşeli olabileceğini yayınındaki planda taslak olarak belirtmiştir. Eyice, **a.g.e.**, 1949, s.42, lev.XXI.

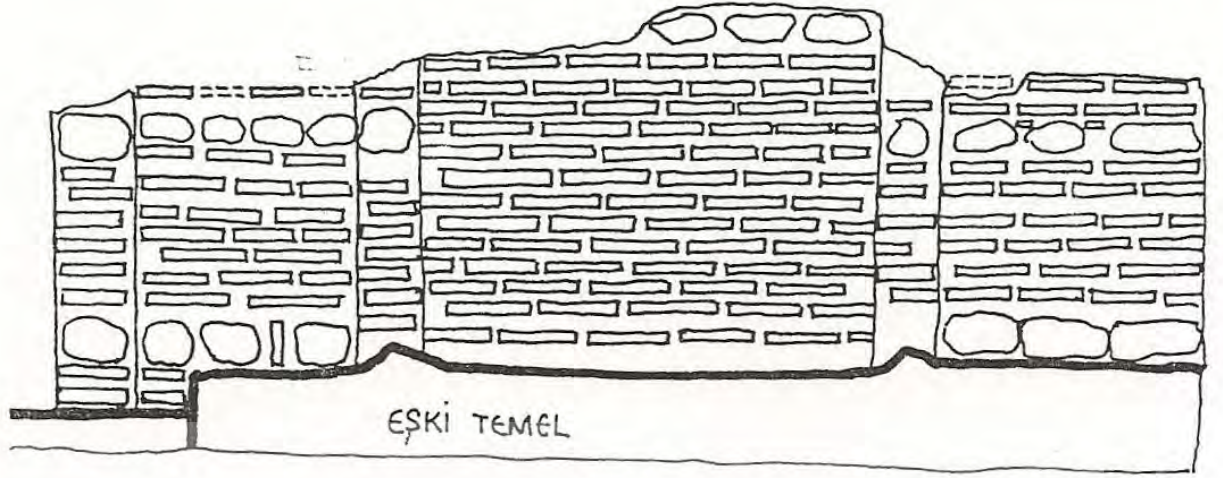
Diakonikon hücresinin ve onun önündeki mekanın güney duvarında birer açıklık bulunmaktadır. Diakonikon hücreesindeki açıklığın Bizans döneminde örülerek kapatıldığı anlaşılmaktadır. Daha çok kırık ve yarım tuğlalarla örülmüş bu duvarın harcı yapının genelinde kullanılan harçtan farklıdır. Kireç yoğunluğu fazla, çakıl taşı katkılı bir harçtır (F.45, Ç.4). Eyice, bu açıklığı kapatılmamış, açık bir kapı olarak göstermiş, Peschow, ise diakonikonun güney duvarında bir kapı açıklığı olmadığını, Eyice'nin planında gösterdiği kapının ise büyük olasılıkla bir pencere olduğunu hatta bunun prothesisin kuzey duvarında da karşılığı bulunması gerektiğini belirtir¹⁸¹. Kulunyar da yapıdaki incelemesinde diakonikonun güney duvarında sonradan örülerek kapatılan bir giriş bulunduğundan bahsetmektedir¹⁸². Olasılıkla Eyice'nin planında yan yana olan iki kapı farklı işlenmiş olabilir. Ancak Peschow'un pencere önerisiyle ilgili olarak kapatılan bölümün yüksekliği göz önüne alındığında pencere için oldukça alçak olduğu söylenebilir.

F.45. Diakonikon hücresi sonradan kapatılan açıklık, 2009

¹⁸¹ Peschow, **a.g.e.**, 2004, 209, dn.58.

¹⁸² Kulunyar, **a.g.e.**, s.39.

Ç.4. Diakonikonun güney cephesinin çizimi, (Kulunyar 1990)

1948 yılında yapıdaki incelemede Eyice kilisenin güney duvarına paralel bir duvar kalıntısı tespit etmiştir. Bu duvar kilisenin güneyinde batı-doğu yönünde uzanan bir galerinin / koridorun bulunduğu göstermektedir¹⁸³. Peschlow'da güney duvardan yaklaşık 2 m. ilerideki temellerin bir yan koridora ait olduğunu belirtmektedir¹⁸⁴. Günümüzde bu yan eklere dair bir duvar izi bulunmamaktadır, ancak diakonikon hücrelerinin apsisinden güneye doğru çıkıntı yapan blok taşın bu koridorla ilgili olması muhtemeldir (F.46-47).

¹⁸³ Eyice, a.g.e., 1949, s.42.

¹⁸⁴ Peschlow, a.g.e., 2004, s.208-209.

F.46.Diakonikon hücresinin doğusundan güneye doğru uzanan duvar kalıntısı, 2009

F.47. Kilise kalıntısının güneydoğudan görünümü, 2009

Buluntular

Kilisede insitu fresk veya mermer kaplamaya rastlanılmamıştır, ancak bazı buluntular yapıda bunların kullanıldığını göstermektedir. Mevcut parçalardan opus sectile tarzında olduğu anlaşılan döşemenin kesin olarak kompozisyonu belirlenememiştir, fakat çeşitli geometrik şekillerdeki beyaz mermer, kırmızı ve yeşil porfir ve sarı killi pişmiş topraktan ufak parçaların kalın harç tabakası içine yerleştirilmesiyle oluşturulmuştur. Yapının ilk bulunduğu zaman ortaya çıkarılan yer döşemesi parçalanarak sökülüştür. Bu parçalardan bir kısmı İznik Müzesi'ne gönderilmiş, bir kısmı ise bahçenin sahibi tarafından kerpiç bir duvarda inşa malzemesi olarak kullanılmıştır¹⁸⁵.

Kilise kalıntısının içinde ve çevresinde birçok mimari plastik parçaya rastlanılmıştır. Eyice incelemede bulunduğu dönemde kubbeyi taşıyan dört sütunun oturduğu attikion üslubundaki mermer kaidelerinden ikisini yapı içinde, ikisini ise yakınlardaki bir bahçe duvarında kullanılmış olarak tespit etmiştir¹⁸⁶. Bunların yanı sıra palmet motifli küçük bir başlık, benzer örnekleri 10.-12. yüzyıla tarihlendirilen üzerinde haç kolları arasında küçük palmetlerin yer aldığı bir korkuluk levhası parçası, olasılıkla kilisede yeniden kullanılan, yapının yanındaki bahçede bulunan bir altar belirlenmiştir¹⁸⁷. Günümüzde de yapının içinde bir tanesinin ön yüzünde haç motifi olan iki adet volütleri işlenmemiş iyonik impost sütun başlığı ve kırık bir mermer sütun gövdesi vardır. Eyice'nin bahsetmediği bu parçalar yakın civarda bulunup buraya taşınmış olabilir. Peschlow da 1991 yılında bu parçaları belgelemiştir¹⁸⁸.

Bunların dışında günümüzde yapının içi dolduğu için büyük bölümü toprak altında kalmış, çok az bir kısmı görülen pembe mermerden, diakonikon hücresinin kuzeyinde bir parça daha yer almaktadır. Eyice, 2.40 m. uzunluğundaki, profilli söve

¹⁸⁵ Eyice, **a.g.e.**, 1949, s.46-47, r.9-11. İznik Müzesi envanter kayıtlarında Ayasofya'dan geldiği belirtilen, aslında Ayasofya'ya ait olmayan döşeme mozaïği parçaları bulunmaktadır. Muhtemelen bu parçalar İstanbul Kapı yakınındaki kiliseye aittir.

¹⁸⁶ Eyice, Bizans kiliselerinde bu tip kaidelerin yaygın olarak kullanıldığı belirterek çeşitli örnekler vermiştir. Eyice, **a.e.**, 41-42.

¹⁸⁷ Eyice, **a.e.**, s.47-48, r.8, 12-13.

¹⁸⁸ Peschlow, **a.g.e.**, 2004, s.209, dn.61, r.19.

parçasının nartekle naos arasındaki kapıya ait olabileceğini söyler¹⁸⁹. Kulunyar da inceleme yaptığı dönemde yapının içi toprakla dolu olmadığından diakonikonun kuzeyinde iki adet profilli söve parçasını tespit etmiştir¹⁹⁰.

¹⁸⁹ Eyice, **a.g.e.**, 1949, s.47.

¹⁹⁰ Kulunyar, **a.g.e.**, s.39, lev.33.

III.I.IV. Yenişehir Kapı Yakınındaki Kilise

Yeri ve Çevresel Özellikleri

Selçuk mahallesinde, İzzet Peşte sokağının kentin ana caddelerinden biri olan Atatürk caddesine açıldığı köşedeki kilise kalıntısı tescillidir (169 ada 27 parsel). İznik surlarının dört ana kapısından biri olan Yenişehir Kapısı yakınındaki kilise kalıntısı günümüzde bakımsız durumdadır.

Tarihi

Schneider, yapıyı duvar işçiliğinden dolayı 1000 yılı civarına tarihlemektedir¹⁹¹. Eyice, nişlerle hareketlendirilmiş duvarlar ve döşeme mozaïği parçalarından yola çıkarak yapının 11.yüzyıldan sonra inşa edildiğini, olasılıkla da Laskarisler dönemi kiliselerinden biri olduğunu belirtir¹⁹². Peschlow, yayınında kilisenin tarihlendirilmesinden sonra tekrar bahsedileceğini söylese de belirli bir tarihlemeye bulunmaz, sadece yapının tipolojisinin ve duvar tekniğinin kesin bir veri sağlamadığına, 11.yüzyıldan – 13. yüzyıla kadar geniş bir dönemde bu duvar tekniğinin kullanıldığına değinir¹⁹³.

Araştırma Tarihçesi

Schneider, 1932-38 yıllarında İznik'te yaptığı incelemede Yenişehir Kapısı ile Tiyatro arasındaki Bizans yapısı olarak adlandırdığı yapının çalılık bir tepe görünümünde olduğunu ve ancak bir takım duvar kalıntılarını tanımlayabildiğini belirtmiştir¹⁹⁴. 1964 yılında Aslanapa'nın bu kalıntı etrafında keramik fırınlarına yönelik yaptığı kazıda yapı ortaya çıkarılmıştır¹⁹⁵. Eyice, 1971 yılındaki makalesinde yapıyı genel olarak ele almış ve bir planını yayınlamıştır¹⁹⁶. 1983 yılındaki

¹⁹¹ Schneider, **a.g.e.**, 1943, s.18.

¹⁹² Semavi Eyice, "Die Byzantinische Kirche in der Nähe des Yenişehir-Tores zu İznik (Nikaia) (Kirche C)", **Materialia Turcica, Byzantino-Altaica: Festschrift für Hans-Wilhelm Haussig zum 65.Geburtstag**, 7/8, 1983, s.158, 161.

¹⁹³ Peschlow, **a.g.e.**, 2004, s.212.

¹⁹⁴ Schneider, **a.g.e.**, 1943, s.18.

¹⁹⁵ Eyice, **a.g.e.**, 1983, s.153.

¹⁹⁶ Semavi Eyice, "Monuments byzantins anatoliens inédits ou peu-connus", **Corsi di Cultura sull'arte Ravennate e Bizantina**, XVIII, 1971, s.314-315.

makalesinde ise yapıyı plan, süsleme ve tarihlendirme yönünden detaylı inceler¹⁹⁷. Kiliseyle ilgili son yapılan araştırmalardan biri Türkiye’deki kiborion planlı yapıları ve kiborion tipinin ortaya çıkışını ele alan doktora tezidir¹⁹⁸.

F.48. Yenisehir Kapı yakınındaki kilisenin genel görünüşü, (Ahmet Vefa Çobanoğlu)

Mimari Özellikleri

22.50 x 19.50 m boyutlarındaki yapı kiborion plana sahip naos ve bunu üç yönden çevreleyen koridorlardan oluşmaktadır. Günümüzde naosun büyük bölümü, ana apsisin bir kısmı ile kubbeyi taşıyan ayakların ve duvarların çoğu ayakta. Naosu çevreleyen kuzey ve güney koridorlardan kuzey koridor temel seviyesindeki apsis kısmıyla mevcuttur. Narteks bölümünün batısında ana giriş kapısının kuzeyindeki ve güneyindeki bir kısım duvarlarla narteksin kuzey duvarı belli bir seviyeye kadar ayakta (F.48).

Kilisede iki farklı duvar örgüsü tekniği kullanılmıştır. Birinci teknik, sadece tuğla ve harçtan oluşan duvarlardır. Yapıda narteksin doğu duvarında (F.49) ve naosda kubbeyi taşıyan, alt kısımlarında bir iki sıra blok taş bulunan ayakların üst

¹⁹⁷ Eyice, a.g.e., 1983.

¹⁹⁸ Özyurt, a.g.e., s.78-81.

bölümlerinde kullanılmıştır. Diğer teknik moloz taş ve tuğla sıralarından oluşan, yer yer çerçeve tekniğinin de uygulandığı almalı örgüdür. Naosun duvarlarında, apsiste ve kuzey koridorda görülmektedir (F.50, Ç.5). Narteksin batı duvarında ve naosun duvarlarının alt bölümlerinde bir veya iki sıra blok taşlar kullanılmıştır¹⁹⁹. Duvar içlerinde ahşap hatıl kullanıldığını gösteren deliklerin izleri görülmektedir.

F.49. Narteksin doğu duvarından duvar örgüsü detayı, 2009

Naosdaki ayaklarda ve narteksin doğu duvarında yer yer tuğla kırıklı, pembemsi renkli harçla yapılmış 0.05 m. kalınlığında sıva izleri bulunmaktadır. Eyice, duvarların üzerinde az da olsa 0.01 m. kalınlığında tuğla kırıklı, küçük çakıl taşı katkılı bir harçla yapılmış sıva izi gözlemlenmiştir. Araştırmamız sırasında narteksin doğu duvarındaki nişin alt kısmında böyle bir sıvaya rastlanılmıştır (F.49).

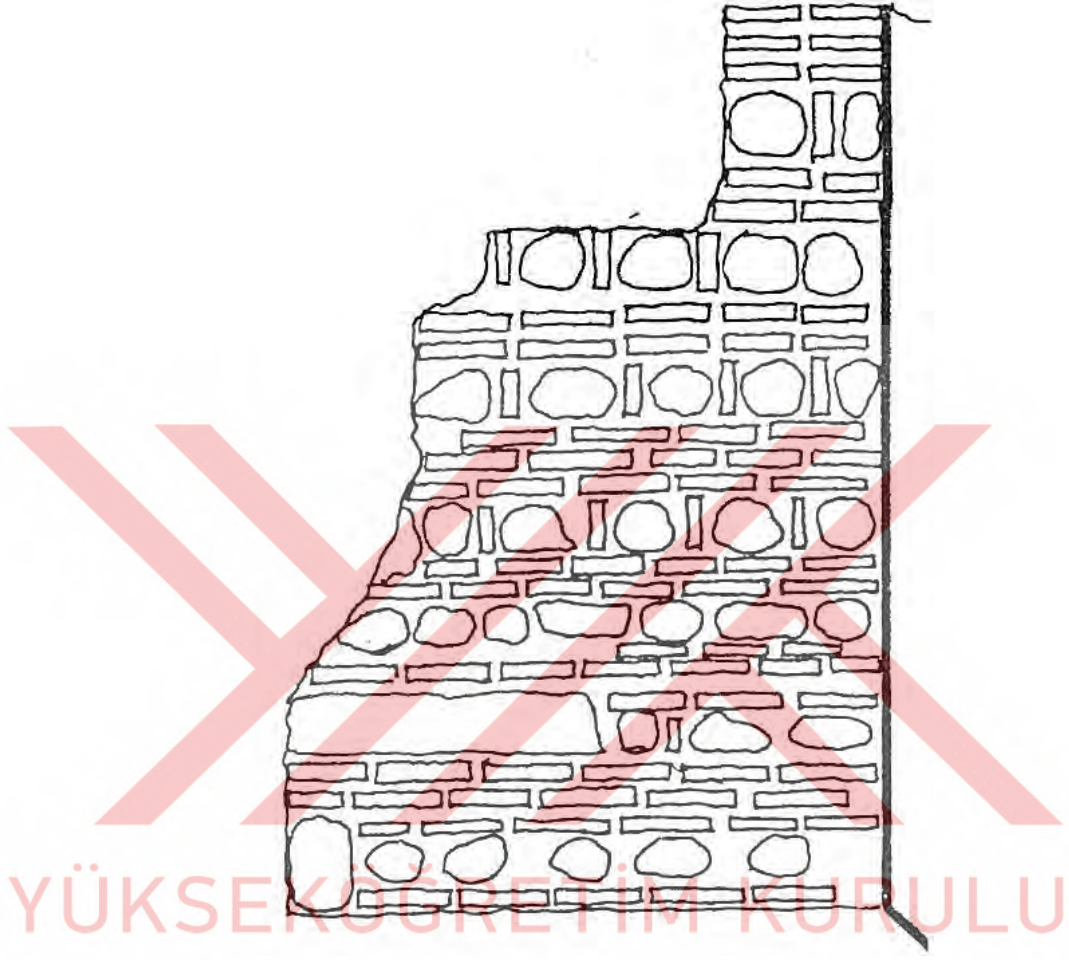
¹⁹⁹ Yalman, duvar örgüsünde alt sırada kullanılan iri blok taşların yapının yakınlarındaki tiyatrodan getirilmiş olduğuna değinmektedir. Bkz. Yalman, **a.g.e.**, t.y., s.116.

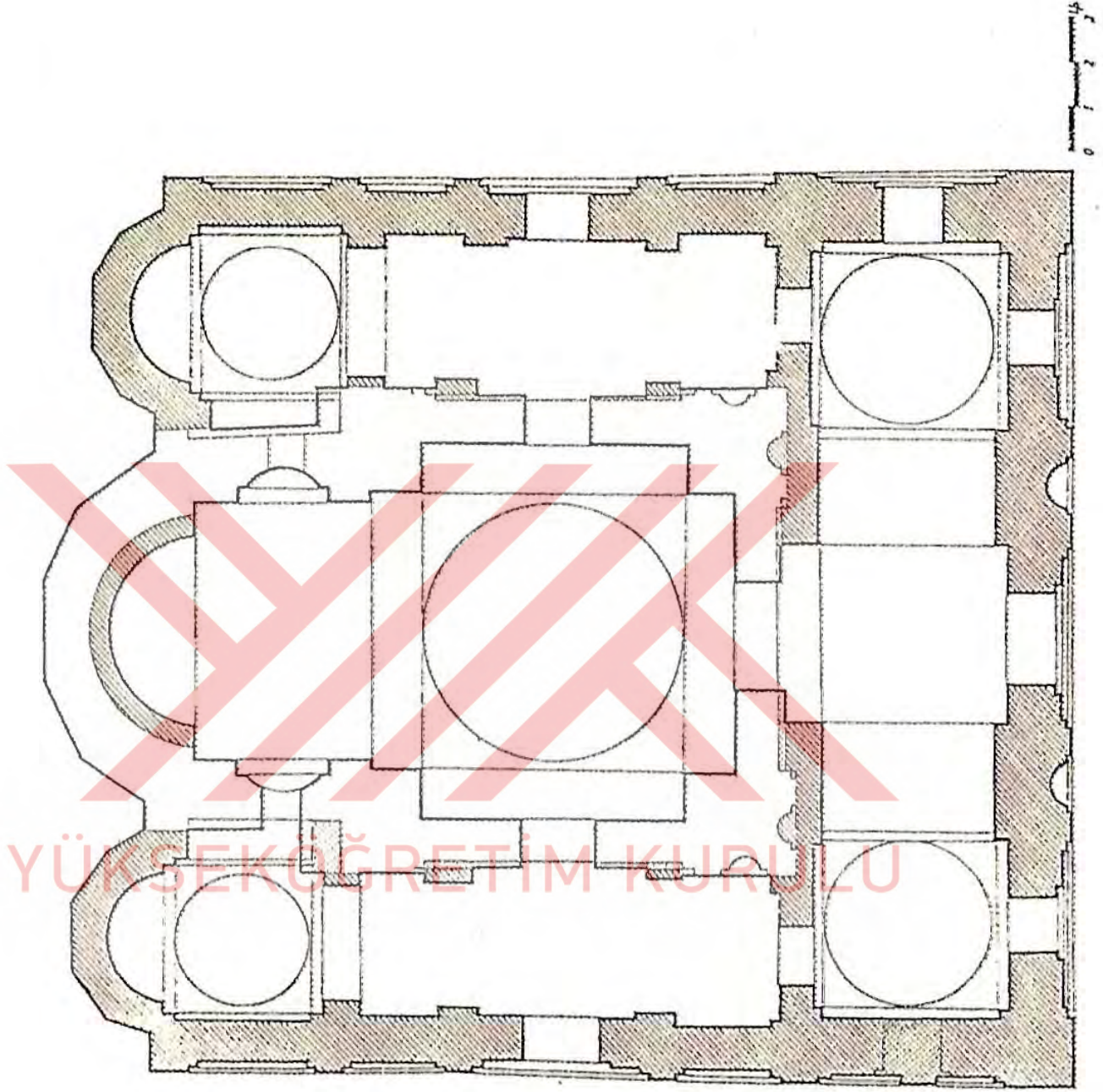
F.50. Naosun batı duvarından duvar örgüsü detayı, 2009

Yapıda kullanılan tuğla boyutları çok çeşitlilik göstermektedir. Farklı ebatlardaki tüm tuğlaların yanında yarım ve kırık tuğlalar da kullanılmıştır. Tuğla boyutlarındaki ve yapılarındaki farklılık kilisede devşirme tuğla kullanıldığını düşündürmektedir.

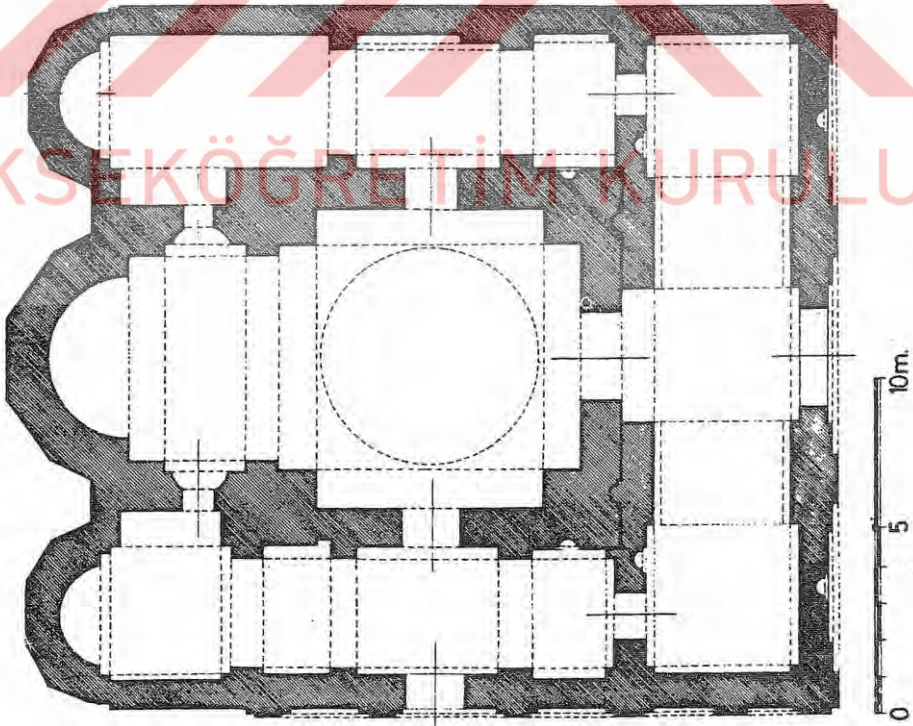
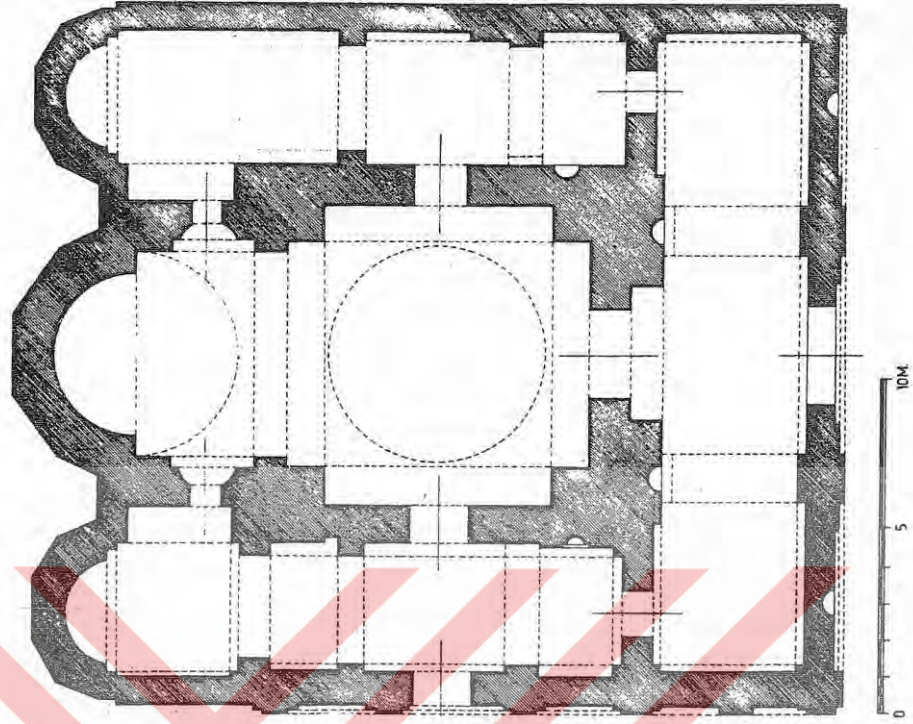
Yapıda kullanılan ölçebildiğimiz tüm tuğlalar 0.35x0.35x0.05, 0.38x0.38x0.04, 0.40x0.40x0.035 m. boyutlarındadır. Duvar içindeki tuğlaların boyutları 0.29x0.035, 0.32x0.035, 0.36x0.04, 0.39x0.04 m. gibi çeşitlilik göstermektedir. Tuğlaların bir kısmı hafif trapez kesitlidir. Yapının genelinde kirli beyaz renkte, çakıl taşı katkılı harç kullanılmıştır. Harç kalınlığı 0.04 m.dir.

Ç.5. Naosun ayaklarından duvar tekniği çizimi, (Kulunyar 1990)

P.9. Yenişehir Kapı yakınındaki kilisenin planı, (Peschow, 2004)

P.10. Eyice'nin yayınlarından Yenişehir Kapı yakınındaki kilisenin planları,
(Ötüken, v.d. 1986)

Batıdan bir kapıyla üç bölümlü nartekse girilmektedir (F.51). Bu ana kapının iki yanında Eyice ve Peschlow birer niş bulunduğunu belirtip, bu nişleri planlarında göstermişlerdir. Eyice nişleri kuzey ve güneydeki koridorların karşısına gelecek şekilde yerleştirmiştir (P.10). Peschlow ise nişleri ana kapıya daha yakın göstermiştir (P.9). Kilise kalıntısında yaptığımız incelemede narteksin batı duvarının kuzey bölümü yıkıldığı için buradaki niş günümüzde mevcut değildir. Ancak batı duvarının güney bölümündeki kalıntılardan, kademeli bir düzenlemeye sahip cephede ana kapıya yakın bir nişin bulunduğu ve sonradan içinin örülerek doldurulduğu tespit edilmiştir. Peschlow, planında kilisenin batı cephesinde üç kapı açıklığı göstermiştir. Duvarlar yıkıldığı için batı cephenin kapı düzenini bilemiyoruz. Ama benzer yapılardan yola çıkarak batı cephede üç kapı olabileceği düşünülebilir²⁰⁰.

F.51. Narteksin kuzeyden görünüşü, 2009

²⁰⁰ İzmit'teki Koimesis kilisesi de aynı plan tipine sahip olup, batı cephede üç kapı açıklığı bulunmaktadır.

Narteksin kuzey duvarında sonradan örülerek kapatılmış bir kapı açıklığı bulunmaktadır (F.52). Peschlow'un planında aynı kapı açıklığı güney duvarda da gösterilmiştir (P.9). Duvar yıkık olduğundan bu konuda bir yorum yapamıyoruz.

F.52. Narteksin kuzey duvarı ve sonradan örülerek kapatılan kapı, 2009

YÜKSEKÖĞRETİM KURULU

Narteksin içinden koridorlara ve naosa birer kapı ile ulaşılmaktadır (F.53). Eyice ve Peschlow planlarında narteksten naosa geçilen ana kapının iki yanında birer niş göstermişlerdir. Bu nişlerden kuzeydeki, duvarın dış kısmı yıkıldığı için görülmemektedir (F.53). Güneydeki niş mevcuttur. Kilisenin narteks ve koridorlarında görülen bu nişler kademeli kemerler içinde yer almaktadır (F.54).

F.53. Narteksin doğu duvarı, 2009

F.54. Narteksin doğu duvarındaki nişlerden biri, 2009

Kare bir mekandan oluşan naosun yaklaşık olarak 6 m. çapında bir kubbeyle örtülü olduğu düşünülmektedir²⁰¹. Kubbeyi taşıyan L biçimli duvar payandalarının dört kenarında oluşan alanlar iç mekanda bir genişleme sağlarlar. Naosun doğusunda yaklaşık olarak 4 m. derinliğinde bir bema yer almaktadır. Bema bölümünün kuzey ve güney duvarları çok derin olmayan sığ nişler biçiminde düzenlenmiştir²⁰². Nişlerin içinde pastophoria odalarına geçişi sağlayan kapılar bulunmaktadır. Pastophorialara geçişte Eyice'nin ve Peshlow'un planlarında farklılıklar bulunmaktadır (P.9-10).

Yapının ana apsisinin orta bölümü mevcut değildir (F.55). İçten yuvarlak bir düzenlemeye sahip olan apsisin kalıntılardan dışarıdan beş köşeli olduğunu söylemek mümkündür²⁰³. Apsiste tek basamaklı bir synthronon olması muhtemel bir basamağın kalıntısı vardır. Basamak 0.45-0.50 m derinliğinde, 0.30 m yüksekliğindedir (F.56).

F.55. Ana apsis genel görünüş, 2009

²⁰¹ Eyice, **a.g.e.**, 1983, s.154; Peschlow, **a.g.e.**, 2004, s.210.

²⁰² Eyice, ana apsis ve bemaadaki bu küçük nişlerle kutsal alanın sanki bir trikonchos biçimi aldığını belirtir. Eyice, **a.e.**, s.154.

²⁰³ Eyice, **a.e.**, s.155.

F.56. Tek basamaklı synthrononun (?) kalıntısı, 2009

Yapıyı iki yandan çevreleyen koridorlardan, güneydeki günümüzde mevcut olmadığı için nasıl bir içyapısı olduğu ve yapının güney duvarıyla ilgili olarak bir yorum yapamamaktayız. Eyice, kilisenin güney cephesini düz, sağır bir duvar olarak belirtirken, Peschlow, cephede kademeli bir düzenleme ve kapı açıkları olduğunu gösterir (P.9-10).

YÜKSEKÖĞRETİM KURULU

Kuzey koridorun içten yuvarlak dıştan beş köşeli apsisi temel seviyesinde mevcuttur. Kuzey nef kuzey duvarındaki bir kapı ile dışa açılır (F.57). Yapının kuzey duvarındaki kademelenmenin içteki bölünmeyi yansıttığı söylenebilir (F.58). Yerinde yapılan incelemede Eyice ve Peschlow'un planlarında özellikle koridorlardaki bölümlenmeyi sağlayan duvarlara bitişik ayakların gösteriminde farklar olduğu belirlenmiştir. Daha iyi durumda olan kuzey yan mekanda yapılan gözlemlerde bu koridordaki bölümlenmeyi oluşturan kemerlerin oturduğu duvar payandalarının farklı bir düzende olduğu görülmüştür. Kuzey yan nefin kuzey ve güney duvarlarındaki payandalar tam olarak karşılıklı gelmemekte, hatta mekanın güney duvarında ayaklar bulunmamaktadır (F.59). Bu duvar belli bir yükseklikten sonra bir miktar geri çekilerek örülmeye devam edilmiştir.

F.57. Kuzey koridorun batıdan genel görünüşü, 2009

F.58. Kuzey cephede kademeli kör kemerler, 2009

F.59. Kuzey koridorun doğudan görünüşü, 2009

Buluntular

Aslanapa, tarafından bulunan mozaik fragmanlar kilisenin döşeme ve duvar mozaikleriyle bezeli olduğunu göstermektedir. Eyice, duvar mozaiklerine ait olan cam ve yaldızlı mozaik küplerin gerçekte yapının ne kadar süslü olduğunu gösterdiğini belirtir²⁰⁴. Opus sectile döşemeye ait fragmanlar geometrik biçimde mermer ve taş parçaları ile yapılmıştır. Eyice, yapıda bulunan döşeme mozaği parçalarını Koimesis ve İznik Ayasofyasıyla karşılaştırarak 11. yüzyıla tarihlendirmektedir²⁰⁵. Özyurt, tez çalışması için yapıda inceleme yaparken opus sectile döşemeye ait parçalar tespit etmiştir²⁰⁶.

Günümüzde kilisenin çevresinde veya içinde herhangi bir mimari plastik kalıntı bulunmamaktadır. Eyice de yapı üzerinde çalıştığı dönemde tarihlendirmede önemli rol oynayan bu unsurların eksik olduğu belirtir²⁰⁷. Ancak Ötüken, yapının kuzeyinde 1.50 ve 2.50 m uzunluğunda, 0.92 m çapında iki granit sütun tespit etmiştir²⁰⁸.

²⁰⁴ Eyice, **a.e.**, s.156-157.

²⁰⁵ Eyice, **a.e.**, s.156.

²⁰⁶ Özyurt, **a.g.e.**, r.108.

²⁰⁷ Eyice, **a.g.e.**, 1983, s.156, 158.

²⁰⁸ Ötüken, v.d., **a.g.e.**, s.229.

III.I.V. Tiyatro Yakınındaki Kilise Alt Yapı Kalıntısı

Yeri ve Çevresel Özellikleri

İzmit ilçesinin, Selçuk mahallesinde, Tiyatro sokak ile Ay sokağın birleştiği köşede bulunan yapı tescillidir (214 ada 3 parsel). Şehrin antik tiyatrosunun yaklaşık 40 m. güneydoğusunda yer alan yapı günümüzde bakımsız durumdadır (F.60).

F.60. Tiyatro yakınındaki kilisenin genel görünüşü, 2009

YÜKSEKÖĞRETİM KURULU

Tarihi

Schneider, yapının duvar tekniği ve tuğla boyutlarından yola çıkarak 12.-13. yüzyıllar arasında inşa edilmiş olabileceğini belirtmektedir²⁰⁹. Yapının kazısını yapan Yalman, yapının 7 no.lu mezar odasında bulunan serpiştirilmiş çiçek bezemeli fresk parçalarını kataloğumuzda da yer alan Mezar Odası 1'in duvar resimleriyle karşılaştırarak 4. yüzyıl sonlarına tarihlendirmektedir. Yalman, fresk parçalarının kilisenin alt yapısıyla çağdaş olduğunu vurgulayarak, altyapı kalıntısının tarihlendirmesinde belirleyici olan bu görüşe Sodini ve Lefort'un da katıldığını belirtir²¹⁰. Yapıda bulunan iskelet ve keramik parçalarını ise 11.-13. yüzyıllara

²⁰⁹ Schneider, **a.g.e.**, 1943, s.18.

²¹⁰ Bedri Yalman, "İzmit'teki Kilise Alt Yapı Kazısı", **VIII. Türk Tarih Kongresi**, 1979, s.466.

tariflendirir²¹¹. Yalman, diğer yayınında ise yapı için freskleri hariç, mimari ve küçük buluntularına göre 11.-13. yüzyıl demektir²¹². Peschlow, Schneider'in tariflendirmesine katılarak 11.-13. yüzyılları önerir²¹³. Foss, yayınında Yenişehir Kapısı yakınındaki ve tiyatro üstündeki kiliseyle birlikte "Laskaris Kiliseleri" başlığı altında ele aldığı yapıyı alternatifli moloz taş – tuğla örgü inşa tekniğinden yola çıkarak, Ayasofya'nın son dönemine ait olan bölümlerde ve ön surlarda aynı tekniğin görüldüğünü, özellikle iri siyah taneli kum ve çakıl taşı katkılı kireç harcın 13. yüzyıl ortaları için karakteristik bir özellik olduğunu belirtir²¹⁴.

Araştırma Tarihçesi

Texier, yapıyı ayazma olarak tanımlamış ve sadece şehir planında göstermiştir²¹⁵. Yapı hakkında ilk kez bilgi veren Schneider, otlar arasındaki yapının kısmen planını çizmiş ve şapel olabileceğini belirtmiştir²¹⁶. Saraybahçe mevkiinde yapılması planlanan okul için Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu surlara ve tiyatroya yakın olmasından dolayı bölgede kazı yapılmasını uygun görmüştür. Bursa Müzesi'nden Bedri Yalman'ın, İznik Müzesi'nden Metin Pehlivaner'in görevlendirildiği, 1974–1975 yıllarında gerçekleştirilen kazıda yapı ortaya çıkarılmıştır²¹⁷.

Mimari Özellikler

Kilise alt yapı kalıntısı doğu-batı uzantılı, dikdörtgen planlı, 17.80 x 11.90 m.²¹⁸ ölçülerindedir. Yapının içinde 8 farklı boyutta mekan vardır. Bu mekanların yanı sıra kuzey ve güney duvarlarının içinde doğu - batı doğrultulu üçerden 6 tane, yapının kuzeybatı köşesinde ise 2 tane olmak üzere toplam 8 adet mezar hücresi bulunmaktadır.

Yalman'ın planına göre kazı sonrasında daha iyi durumda olan yapının günümüzde güney duvarının çoğunluğu tahrip olmuştur. Diğer bölümlerinin bir kısmı dolgu

²¹¹ Yalman, **a.e.**, s.466.

²¹² Yalman, **a.g.e.**, t.y., s.118.

²¹³ Peschlow, **a.g.e.**, 2004, s.213.

²¹⁴ Foss, Tulchin, **a.g.e.**, s.108.

²¹⁵ Texier, **a.g.e.**, 2002, s.152-153.

²¹⁶ Schneider, **a.g.e.**, 1943, s.18, ş.13.

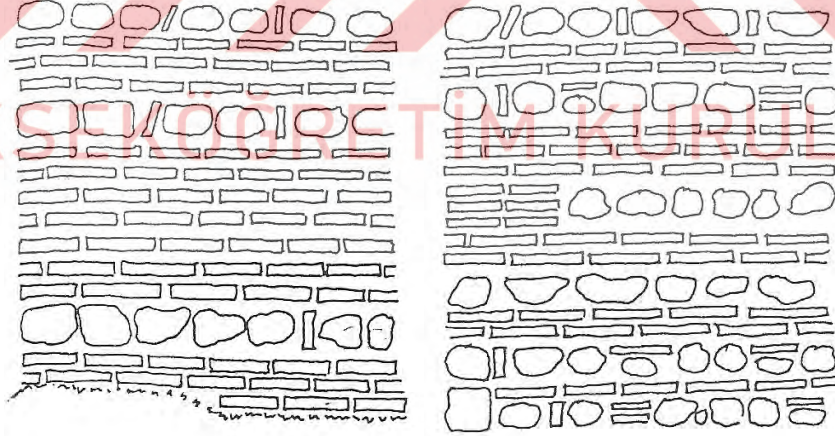
²¹⁷ Yalman, **a.g.e.**, 1979, s.457.

²¹⁸ Yalman, **a.e.**, s.458.

toprak altında kalmış olan yapının zemini de dolgudan ve çağdaş atıklardan görülememektedir.

Yapının bütününde uygulanmış düzgün bir duvar tekniği bulunmamaktadır. Kaba yonu taş ve tuğla dizilerinin sayısının farklılık gösterdiği almaşık teknik yapının büyük bölümünde kullanılmıştır. Yapının kuzey duvarında ve güney duvarının bir bölümünde ise tuğla ve harçtan oluşan bir örgü tercih edilmiştir. Tonzlara geçişlerde ve tonozlarda da sırf tuğla kullanılmıştır. Kullanılan tuğlalar trapez kesitli ve 0.30x0.32x0.025, 0.30x0.33x0.025, 0.29x0.29x0.03 m. boyutlarındadır. Beyazımsı harç çok miktarda iri taneli çakıl taşı ve az miktarda tuğla kırığı katkıdır.

Yalman²¹⁹ ve Kulunyar²²⁰ yapının duvar örgüsü için çeşitli düzenlemeler (Ç.6-7) verseler de duvardan duvara farklılık göstermesinin yanında aynı duvarda farklılık gösteren örgü düzeniyle ilgili bir genelleme yapmak yerine almaşık teknik ve yer yer çerçeve tekniğinin kullanıldığını söylemenin daha doğru olacağı düşünülmektedir (F.61-64).

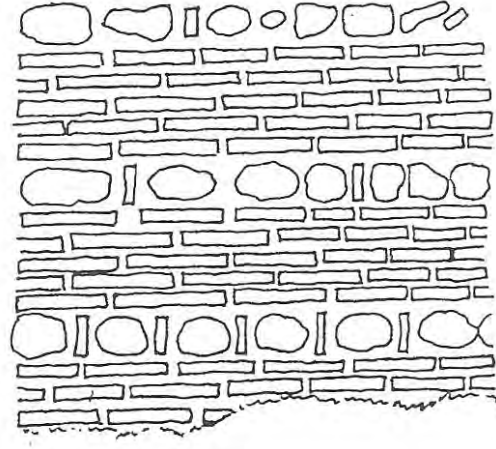

Ç.6. Almaşık duvar detayı çizimi, (Kulunyar, 1990)

²¹⁹ Yalman, yapıdaki duvar örgülerini gruplamaya çalışmıştır ve dört çeşit duvar örgüsü bulunduğunu saptamıştır. Yalman, a.e., s.462-463.

- 1- Zeminde tek sıra taş üst kısmı tamamen tuğla örgülü duvarlar
- 2- Zeminde tek sıra taş, üzerinde iki sıra tuğla, gene tek sıra taş iki veya üç sıra tuğla devam eden duvarlar
- 3- Zeminde tek sıra taş üst kısmı dört-beş sıra tuğla bir sıra taş almaşık örgülü duvarlar
- 4- Zeminde tek sıra taş, üzerinde iki sıra tuğla bir sıra taş şeklinde almaşık örgülü duvarda, taş sırasında aralarda dikey tuğlalar kullanılarak çerçeve tekniği ile örülmüş duvarlar

²²⁰ Kulunyar, a.g.e., s.29-30.

Ç.7. Çerçeve tekniği çizimi, (Kulunyar, 1990)

Yalman, temele yakın kısımlarda Roma dönemine ait devşirme malzemenin de kullanıldığından bahsetmektedir, ancak günümüzde yapının içinin dolmasından dolayı devşirme malzemeler görülememektedir²²¹.

F.61. 2 no.lu odanın kuzey duvardan detay, 2008

²²¹ Yalman, a.g.e., 1979, s.461-462.

F.62. 6 no.lu odanın doğu duvarının inşa tekniği, 2008

F.63. 3 no.lu odanın kuzey duvarından detay, 2008

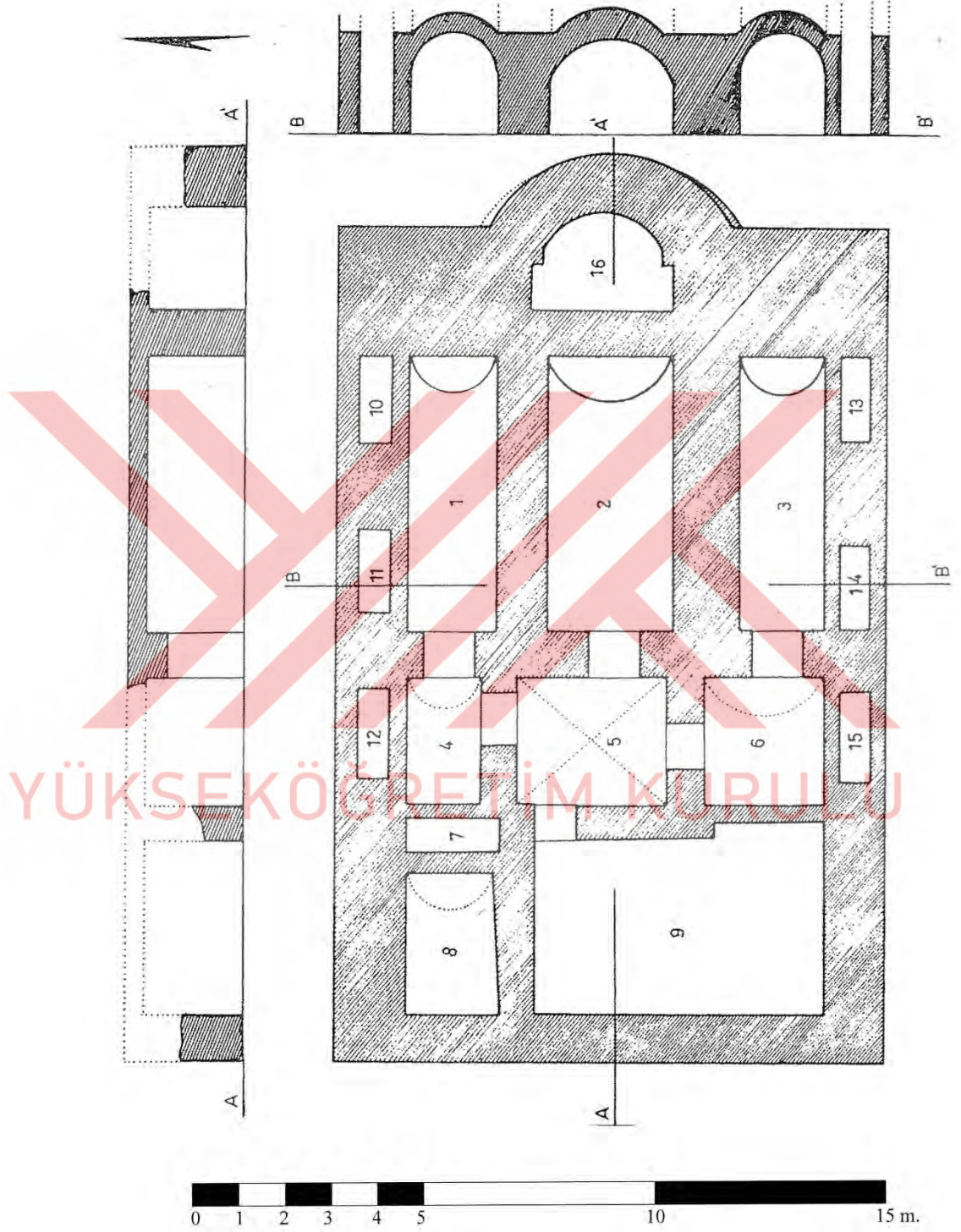
F.64. 14 no.lu mezar odasının duvar örgüsü, 2008

Üst yapıya ait olması muhtemel küfeki taşından bazı blokların izlerinin yer yer görüldüğü belirtilmektedir²²², ancak yapı kalıntısı günümüzde bakımsız durumda olduğundan bu izler pek anlaşılabilir değildir. Alt yapı kalıntısında herhangi bir kapı izi bulunmadığından, muhtemelen kilisenin içinden ulaşılmaktaydı²²³.

Yapının doğu kısmında, kalın duvarlı, yarım daire biçimindeki apsis çıkıntısının olduğu mekan yarım kubbeyle örtülüdür (P.11). Günümüzde içi toprakla dolmuş apsis çıkıntısının içine bir de elektrik direği dikilmiştir.

²²² Yalman, a.e., s.461; Foss, Tulchin, a.g.e., s.108.

²²³ Peschlow, a.g.e., 2004, s.213.

P.11. Tiyatro yakınındaki kilise alt yapı kalıntısının planı, (Yalman, 1979)

1 no.lu mekan²²⁴ (F.65) yapı kalıntısının kuzeydoğu köşesinde, doğu-batı doğrultuludur. 5.90 m. uzunluğunda, 1.83 m. genişliğinde, 2.10 m. yüksekliğindedir. Beşik tonozla örtülü mekanın batısında yuvarlak kemerli, 4 no.lu odaya açılan kapı açıklığı bulunmaktadır²²⁵. Beşik tonoz ve kuzey duvar tuğla örgü iken, güney ve doğu duvarlar bir sıra taş iki veya üç sıra tuğla örgüye sahiptir.

F.65. 1 No.lu mekan, 2008

2 no.lu mekan, (F.66) 1 no.lu odanın güneyinde yer almaktadır. Doğu batı doğrultulu mekanın uzunluğu 5.90 m., eni 2.75 m., yüksekliği 2.10 m.dir. Beşik tonozlu odanın batısında, 5 no.lu mekana açılan 1.10 m. genişliğinde, 1.63 m. yüksekliğinde kapı açıklığı yer almaktadır²²⁶. Odanın kuzey, güney ve doğu duvarları almaşık tekniktir.

²²⁴ Alt yapı kalıntısındaki mekanlar Yalman'ın çalışmasındaki numaralarıyla verilmişlerdir.

²²⁵ Yalman, **a.g.e.**, 1979, s.458-459; Yalman, **a.g.e.**, t.y., s.117.

²²⁶ Yalman, **a.e.**, s.459; Yalman, **a.e.**, s.117.

F.66. 2 No.lu mekan, 2008

3 no.lu oda (F.67) güneydoğudadır. Doğu-batı doğrultulu, beşik tonozlu oda 5.90 m. uzunluğunda, 1.82 m. eninde, 2.10 m. yüksekliğindedir. Batısında 6 no.lu odaya açılan 1.10 m. genişliğinde kapı açıklığı vardır²²⁷. Odanın kuzey duvarı taş-tuğla almalı örgü iken, güney duvarda iki farklı duvar tekniği görülür, doğu kısmı taş-tuğla, batısı tuğla-harç örgülüdür. Odanın tonozu tuğladır.

²²⁷ Yalman, a.e., s.459; Yalman, a.e., s.117.

F.67. 3 No.lu mekan, 2008

4 no.lu oda (F.68) alt yapı kalıntısının merkezine yakın, kuzey duvara bitişiktir. Doğu-batı doğrultulu, beşik tonozlu mekan 2.65 m. uzunluğunda, 1.70 m. genişliğindedir²²⁸. Doğudan 1 no.lu odayla güneyden de 5 no.lu odayla bağlantısı bulunmaktadır. 5 no.lu odaya geçişi sağlayan kapının açıklığı 1.12 m.dir. Odanın kuzey ve batı duvarları ile başlangıcı görülen beşik tonozu tuğladır. Batı duvarı ve güney duvarının büyük bölümü yıkılmıştır.

²²⁸ Yalman, a.e., s.459; Yalman, a.e., s.117.

F.68. 4 No.lu mekan, 2008

5 no.lu oda (F.69) kuzey–güney doğrultulu, 3.20 m. uzunluğunda, 2.40 m. enindedir²²⁹. Mekanın kuzey duvarının büyük bölümü, batı duvarı ise kısmen yıkılmıştır. Doğu duvarındaki tonozun başlangıç izinden odanın çapraz tonozla örtülü olduğu anlaşılmaktadır. Alt yapının merkezinde yer alan odanın dört duvarında birer kapı açıklığı bulunmaktadır.

F.69. 5. No.lu mekan, 2008

²²⁹ Yalman, a.e., s.459; Yalman, a.e., s.117.

6 no.lu oda (F.70) alt yapı kalıntısının merkezine yakın, güney duvara bitişiktir. 2.70 m. uzunluğunda, 2.40 m. enindeki oda beşik tonozla örtülü olmalıdır²³⁰. Mekanın doğu ve kuzey duvarı iyi durumda iken, güney ve batı duvarı yıkıktır.

F.70. 6. No.lu mekan, 2008

7. no.lu oda 2.00 m. uzunluğunda, 0.72 m. eninde bir mezar odasıdır (F.71). Alt yapı kalıntısının batı kısmında, 8 ve 4 no.lu odaların arasındaki mezar hücresi kuzey-güney doğrultuludur. Kapı açıklığı bulunmayan mezara gömü üst yapının zemininden ulaşılarak yapılıyor olmalıydı²³¹. Odanın doğu duvarının büyük bölümü, güney duvarının da bir kısmı yıkıktır. Mevcut kısımlardan anlaşıldığı kadarıyla oda tuğla-harç örgülüdür.

8 no.lu oda yapı kalıntısının kuzeybatı köşesinde. Yamuk planlı mekan bir mezar odasıdır (F.72). 3.00 m. uzunluğundaki odanın batı kısmı 2.00 m., doğu kısmı ise 1.80 m. enindedir. Odanın kuzey duvarı 1.55 m., batı duvarı 1.00 m. kalınlığındadır. Kalan izlerden beşik tonozla örtülü olduğu anlaşılmaktadır. Mekanın duvarları almaşık tekniktir²³².

²³⁰ Yalman, a.e., s.459; Yalman, a.e., s.117.

²³¹ Yalman, a.e., s.459-460, Yalman, a.e., s.117.

²³² Yalman, a.e., s.460, 465; Yalman, a.e., s.118.

F.71. Mezar odası olan 7 no.lu mekan, 2008

F.72. Mezar odası olan 8. no.lu mekan, 2008

9 no.lu oda alt yapı kalıntısının güneybatısındadır. Kuzey–güney uzantılı mekan 6.62 m. uzunluğunda, 3.67 m. enindedir (P.11). Duvarlarında almaşık tekniğin kullanıldığı odanın günümüzde 6 no.lu odayla ortak olan duvarı yıkıktır. Yalman, ara duvarları yıkılmış iki odanın birleşmesinden dolayı böyle büyük bir oda oluştuğunu belirtir²³³. Odanın zemininin moloz dolgu ile kaplı olmasından dolayı bu görüşle ilgili bir yorum yapamamaktayız.

Günümüzde yapının kuzey bölümü toprak altından olduğundan mezar hücresi işlevi gören 10., 11. ve 12. mekanlar görülememektedir (F.73).

F.73. Alt yapı kalıntısının kuzeyden görünüşü, 2009

10 no.lu oda alt yapı kalıntısının kuzey duvarının içinde yer alan üç mezar odasından doğudakidir. Odanın uzunluğu 1.95 m., eni 0.76 m., yüksekliği 2.15 m.dir. Odanın güney duvarı tuğla diğer duvarları iki-üç sıra tuğla, bir sıra moloz taştır. Zeminini tuğla döşelidir²³⁴.

²³³ Yalman, a.e., s.460; Yalman, a.e., s.118.

²³⁴ Yalman, a.e., s.460.

11 no.lu oda kuzey duvardaki üç mezardan ortadakidir. 1.85 m. uzunluğunda, 0.75 m. genişliğinde, 2.15 m. yüksekliğindedir. 10 no.lu odadaki gibi güney duvarı tuğla diğer duvarları iki-üç sıra tuğla, bir sıra moloz taştır. Zemini tuğla döşelidir²³⁵.

12 no.lu oda kuzey duvarın batısındaki mezar odasıdır. Uzunluğu 2.00 m., eni 0.73 m. olan odanın yüksekliği 2.10 m.dir. Odanın 0.35 m. kalınlığındaki güney duvarı tuğla örgüdür. 0.50 m. kalınlığındaki kuzey duvarı ise bir sıra taş dört sıra tuğla düzeniyle almaşık örgülüdür²³⁶.

F.74. Alt yapı kalıntısının güneydoğudan görünüşü, 2008

13 no.lu oda alt yapı kalıntısının güney duvarı içinde yer alan üç mezar odasından doğudakidir. 1.84 m. uzunluğunda, 0.64 m. enindeki odanın²³⁷ günümüzde büyük bölümü yıkılmıştır (F.74).

14 no.lu oda güney duvardaki mezarlardan ortadakidir. 1.82 m. uzunluğunda, 0.67 m. genişliğindedir. Güney duvarı yıkık mezar hücresinin kuzey duvarı tuğla, diğer duvarlar bir sıra taş, iki-üç sıra tuğla örgülüdür. Kuzey duvarda tonoz başlangıç seviyesinde çerçeve tekniği kullanılmıştır²³⁸ (F.64).

²³⁵ Yalman, a.e., s.460.

²³⁶ A.e.

²³⁷ A.e.

²³⁸ Yalman, a.g.e., 1979, s.460-461.

15 no.lu mekan güney duvarın batısındaki mezar odasıdır. Büyük kısmı yıkılmış mezar hücresi 1.94 m. uzunluğunda, 0.63 m. enindedir²³⁹.

Buluntular

Kilise alt yapı kalıntısının kazısı sırasında çoğunluğu mezar hücrelerinin içinden birçok küçük buluntu çıkarılmıştır. Buluntular içinde; kolye parçaları, 3 adet sgraffito tekniğinde kase, 1 adet tek renk sırlı kase, pişmiş topraktan 1 kandil ve sgraffito tekniğinde bir adet kadeh yer almaktadır²⁴⁰. 5. ve 6. odalarda bulunan iki adet kase yapının zamanla geçirdiği tahribat sonucu mezar odalarından sürüklenerek buraya taşınmış olmalıdır.

Keramiklerden en dikkat çekicisi, 11 no.lu mezar odasında ortaya çıkarılan, yeşilimsi sarı sırlı, ağız kenarında ve kaidesinde birer sıra Grekçe yazıt olan kadehtir. Ağızdaki yazıtta: “Bu kase benim kanımda Yeni Ahittir” (Yeni Ahit, Korinthoslulara 1.Mektup, 11:25) yazmaktadır. Kaide de ise: “Tanrım kulunuz Manuel’i hatırlayınız” ifadesi yer almaktadır²⁴¹.

7, 8, 11 ve 15 No.lu. mezar hücrelerinde fresk parçalarına rastlanılmıştır. 7. no.lu mezardaki fresklerde kırmızı ve beyaz şeritlerle bölünmüş yüzeyde çiçek, yaprak, tavus kuşu ve bıldırcın motifleri görülmektedir²⁴².

Tiyatro kazısının 1987 yılı çalışmasında, tiyatronun yanındaki kilise alt yapısında gri kalkerden, 0.25 m. yüksekliğinde, 0.35 m. taban çapında, 0.50 m. uzunluğunda, 0.43 m. eninde bir adet sütun başlığı bulunduğu belirtilmiştir. Ancak parçayla ilgili bir tarihlendirme veya resim verilmeğinden sadece varlığını belirtebiliyoruz²⁴³.

²³⁹ Yalman, **a.e.**, s.461.

²⁴⁰ Yalman, **a.e.**, s.463-465, res.11-17; Yalman, **a.g.e.**, t.y., 118.

²⁴¹ Eric A. Ivison, “Supplied for the journey to heaven’: a moment of West-East cultural exchange: ceramic chalices from Byzantine graves”, **Byzantine and Modern Greek Studies**, 24 (2000), s.157-158.

²⁴² Yalman, **a.g.e.**, 1979, s.460-462, 466. Yalman, **a.g.e.**, t.y., s.118.

²⁴³ Bedri Yalman, “İznik Tiyatro Kazısı, 1987”, **X. KST**, II, 1989, s.358.

III.I.VI. Tiyatro Üzerindeki Kilise Kalıntısı

Yeri ve Çevresel Özellikleri

İznik ilçesinin Selçuk mahallesinde, Saraybahçe mevkiinde yer almaktadır. İlçenin güneybatısında bulunan 2. yüzyıla ait Roma tiyatrosunun²⁴⁴ kuzeydoğu kaveasının ve diazomasının üzerine oturmaktadır (P.12). İznik Roma Tiyatrosu Kazısı'nın 1985–1986 yıllarındaki kampanyalarında kazılan 30, 34, 36, 37 ve 38. açmalarında ortaya çıkarılmıştır. 8. yüzyıldaki Arap akınları sırasında surları takviye etmek amacıyla tiyatronun taşları sökülüştür. Bu uygulamadan dolayı iyice harap olan tiyatro Laskarisler döneminde mezarlık olarak kullanılmıştır²⁴⁵. Osmanlı döneminde de tiyatronun keramik atölyeleri tarafından kullanıldığı kazılarda bulunan keramik fırınlarından anlaşılmaktadır²⁴⁶. Yapının yaklaşık 40 m. güneydoğusunda bir kilise alt yapı kalıntısı bulunmaktadır.

Tarihi

Yapı Laskarisler dönemine 13. yüzyıla tarihlenmektedir²⁴⁷. Foss, kilisenin duvar işçiliğinin Theodoros Laskaris döneminde yapılmış olan surlardaki 19 ve 106 no.lu kulelerin işçiliğiyle paralellik göstermesinden dolayı 13. yüzyıla tarihlendirdiğini belirtmektedir²⁴⁸.

Araştırma Tarihçesi

Tiyatro kalıntısı 16. yüzyıldan itibaren çeşitli seyyahlar tarafından ziyaret edilmiştir. Lubenau, tiyatro kalıntısını saray kalıntısına benzetmiştir²⁴⁹. Pococke, bir kısmı toprak altında düzgün kesme taştan kemerlerin bir tiyatroya ait olabileceğinden bahsetmektedir²⁵⁰. Peyssonel, baruthane olarak kullanılan kemerli mekanların

²⁴⁴ Öncesinde tarım arazisi olarak kullanılan tiyatro 1980 yılında Bursa Müzesi adına Bedri Yalman tarafından kazılmaya başlanmış ve kazılar 2007 yılına kadar devam ettirilmiştir.

²⁴⁵ Peschlow, **a.g.e.**, 2004, s.212.

²⁴⁶ Tiyatroda bulunan seramik fırınları için bakınız: Yalman, **a.g.e.**, 1989, s.339-382; Bedri Yalman, “2003 Yılı İznik Tiyatro Kazısı”, **26. KST**, I, 2005, s.347-356.

²⁴⁷ Foss, Tulchin, **a.g.e.**, s.109; Yalman, **a.g.e.**, t.y., s.131.

²⁴⁸ Foss, Tulchin, **a.e.**, s.109.

²⁴⁹ W. Sahn, **Beschreibung der Reisen des Reinhold Lubenau**, C.2, Königsberg 1930, s.103.

²⁵⁰ Pococke, **a.g.e.**, s.123.

tiyatronun parçası olduğunu belirtir²⁵¹. Texier harap haldeki tiyatronun birkaç kemer kalıntısının ve basamaklarının görüldüğünden bahseder ve şehir planında tiyatroyu gösterir²⁵². Papadopulos, kalıntıları hapishane olarak tanımlamaktadır²⁵³. Tiyatroda ilk bilimsel araştırmayı yapan Schneider tiyatronun basit bir planını ve çeşitli kesitlerini yayınlamıştır²⁵⁴. Ancak hiçbir araştırmacı muhtemelen o dönemde dolgu toprak altında olduğu için tiyatro üstündeki kiliseden bahsetmemiştir.

Narteksdeki mezar nişleri ve çevresindeki geniş mezarlık dolayısıyla bir mezarlık kilisesi olması muhtemel yapıyı, Yalman 1988'de yayınlanan Kazı Sonuçları Toplantısı'nda tanıtmış ve iki planını yayınlamıştır. 2002 yılındaki yayınında da yeni bir plan vermiştir. Kulunyar da tezinde kiliseden bahsederek, Yalman'ın 1988'de yayınladığı planlardan yola çıkarak kilise kalıntısının bir planını çizmiştir.

Mimari Özellikler

Yaklaşık 14 m. uzunluğunda ve 11.50 m. genişliğinde olan, doğu-batı doğrultulu kilise kalıntısından günümüze narteks kısmının büyük bir bölümü ile kuzey ve orta neflerin temel seviyesindeki duvarlarının bir kısmı ulaşmıştır (P.13-14).

YÜKSEKÖĞRETİM KURULU

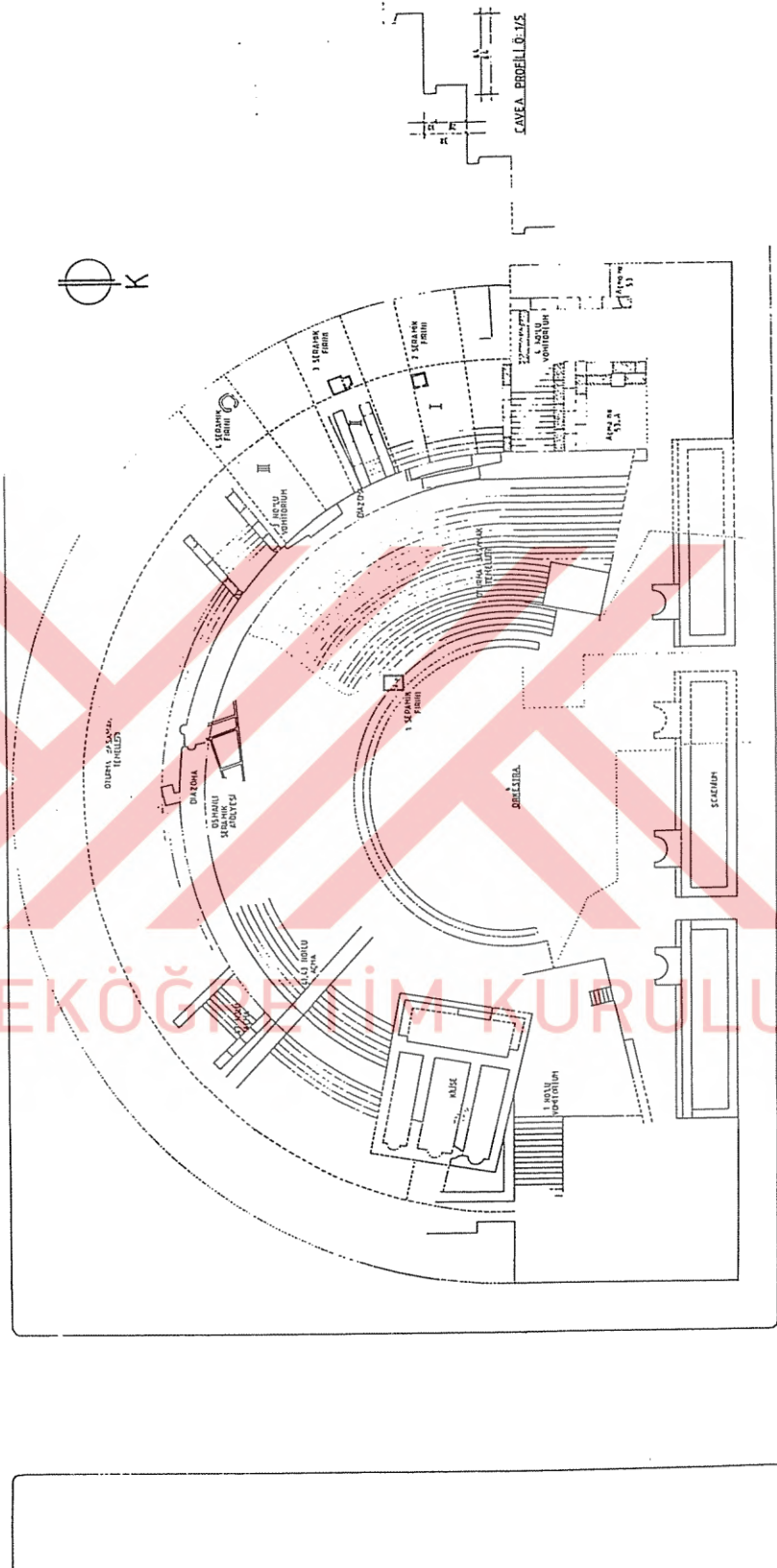
²⁵¹ Peyssonel, **a.g.e.**, s.38.

²⁵² Texier, **a.g.e.**, 1839, s.47-48; Texier, **a.g.e.**, 2002, s.177, 180.

²⁵³ Papadopoulos, **a.g.e.**, s.135-151 ; Rayčanovski, **a.g.e.**, s.234.

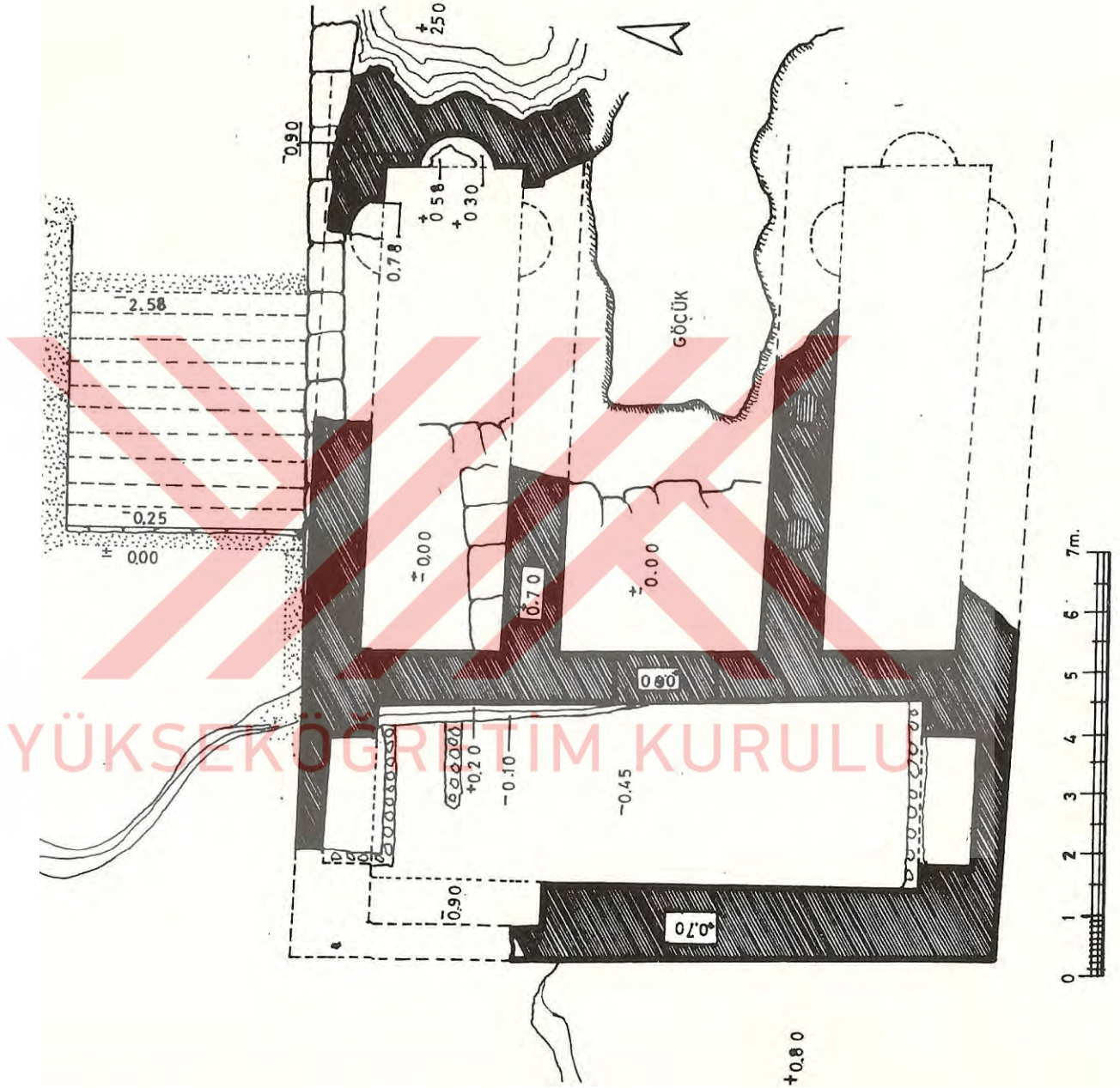
²⁵⁴ Schneider, **a.g.e.**, 1943, s.8-9.

İZNİK TİYATRO KAZISI
GENEL YERLEŞİM PLANI

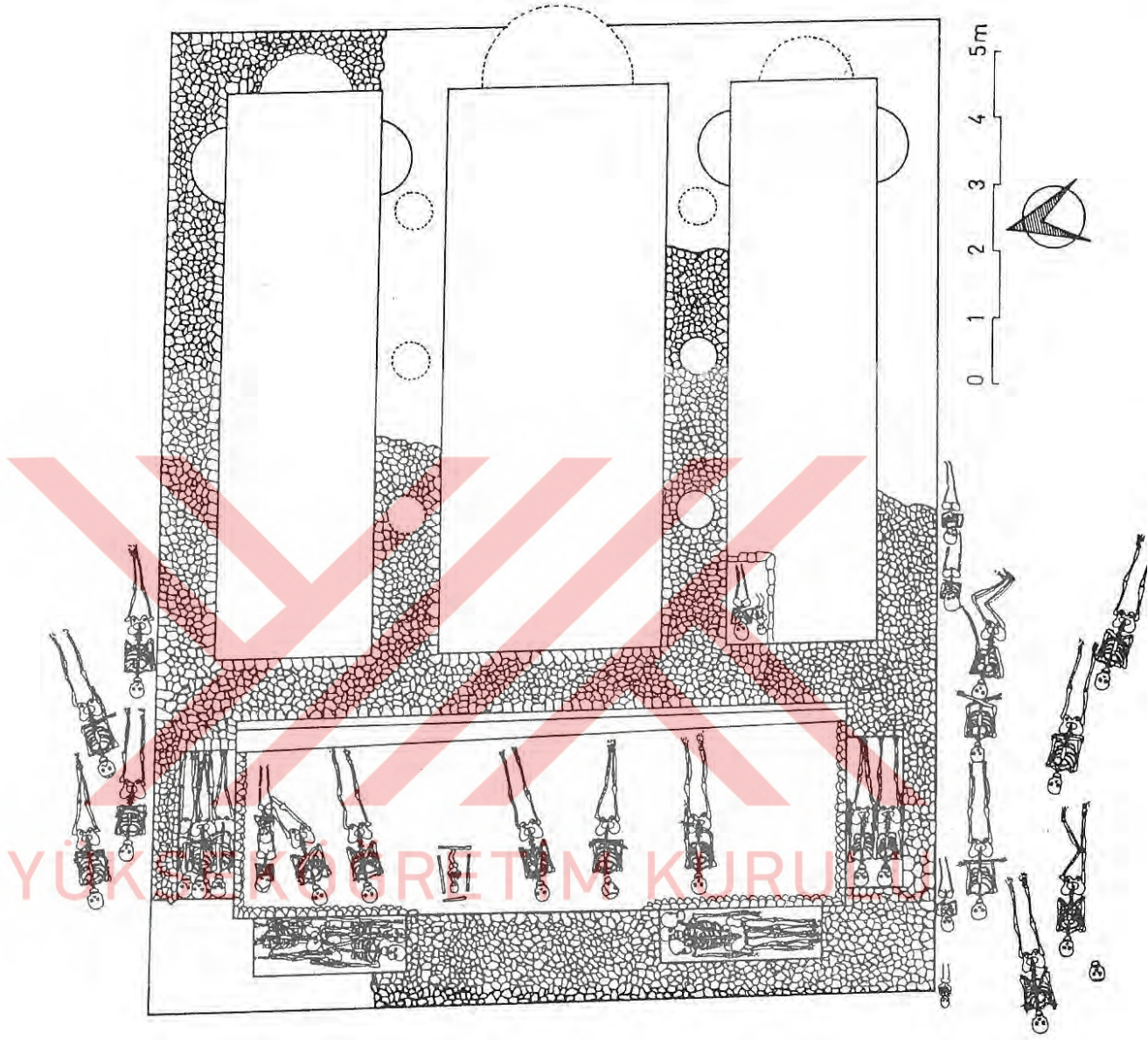

ÖLÇEK : 1/200

P.12. Tiyatro üzerindeki kilisenin tiyatrodaki konumu, (Özkul Fındık, 2001)

P.13. Tiyatro üzerindeki kilise kalıntısının planı, (Yalman, t.y.)

P.14. Tiyatro üzerindeki kilise kalıntısının planı, (Yalman, 1988)

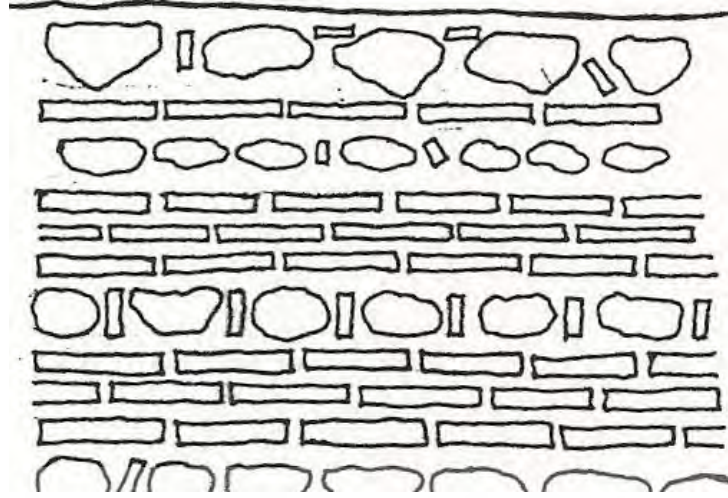
Kilise kalıntısında narteks ve kuzey nefin apsis duvarları en iyi durumda olan kısımlardır (P.14). Diğer bölümler temel seviyesine yakındır. Bu nedenle duvar örgüsüyle ilgili olarak mevcut duvarlar üzerinden bir genelleme yapmak gerekirse de örgülerin farklılık göstermesi bunu güçleştirmektedir. Narteksin duvar örgüsünde tuğla ve moloz taşın alternatif dizilmesiyle oluşmuş bir duvar örgüsü vardır (F.75). Düzenli olmayan bu alternatif düzende tuğla sıralarının sayısı bir ile üç arasında değişmektedir (Ç.8). Bu duvar düzeni içinde yer yer düzgün yer yerde kalın harç

tabakalarının içine sıkıştırılmış tuğlalardan oluşan çerçeve tekniği de kullanılmıştır. Çerçeve tekniğinde kullanılan tuğlalar kırık tuğlalar oldukları için ölçülerinde farklılıklar bulunmaktadır²⁵⁵. Duvarlar yatay kullanılan tuğlalar ise trapez kesitli olup 0.27 x 0.26 x 0.03 m.dir. Narteksin doğu duvarında bir sıra düzgün kesme blok taş kullanılmıştır. Bunun yanı sıra yapının kuzey duvarı tiyatronun iri blok taşlardan yapılmış duvarına oturmaktadır. Duvarın üst kısmı ise taş-tuğla devam etmektedir. Yapıda kullanılan harç kirli beyaz renkli, büyüklü küçüklü çakıl taşıdır. Harcın iyi korunduğu yerlerde şevli kullanıldığı görülmektedir. Tiyatro üzerindeki kilise kalıntısının duvar örgüsü için taş ve tuğla sıralarından oluşan almaşık teknikte olduğunu ve yer yer çerçeve tekniğinin kullanıldığını söylemek yanlış olmaz.

F.75. Tiyatro üzerindeki kilisenin narteksinin güney duvarındaki mezardan duvar örgüsü detayı, 2008

²⁵⁵ Kulunyar, çerçeve tekniğinde dikine kullanılan tuğlalar için 9.00 x 2,50 cm. – 12.00 x 3.00 cm. ölçülerinde olduğundan bahsetse de (Kulunyar, **a.g.e.**, s.49-50) araştırmamızda 9 cm.den 15 cm.ye kadar farklılık gösterdiği belirlendiğinden çerçeve tekniğinde kullanılan tuğlalar için belirli bir ölçü verilmemiştir.

Ç.8. Duvar tekniğinin çizimi, (Kulunyar, 1990)

Dikdörtgen planlı narteksin kuzey duvarıyla batı duvarının kuzey kısmı yıkıktır (F.76-77). Yıkılmasının nedeni tiyatro kamulaştırıldıktan sonra kaveayı örten ve genelde külden oluşan malzemenin resmi kurumlar tarafından alınmasıyla batı duvardaki desteğin kalkmasıdır²⁵⁶. Narteksin boyutu dıştan yaklaşık 11.50 x 4.10 m., içten 8.95 x 2.90 m.dir. Narteksin batı duvarının kalınlığı 1.30 m., mevcut yüksekliği ise 1.10 m.dir. Doğu duvarının kalınlığı 0.95 m., mevcut yüksekliği 1.40 m.dir, iki set üstüne oturan duvar güneyden kuzeye doğru genişlemektedir.

F.76. Narteksin güneyden görünümü, 2007

²⁵⁶ Bedri Yalman, "İznik Tiyatro Kazısı 1986", IX. KST, II, 1988, s.307.

F.77. Narteksin kuzeyden görünümü, 2008

Narteksin batı duvarında iki tane, kuzey ve güney duvarlarında birer tane, toplam 4 adet mezar bulunmaktadır (F.78). Mezar hücrelerinin alt kısımlarında delikler bulunmaktadır²⁵⁷. Mezarlardan kuzey duvardaki ve batı duvarın kuzeyindeki bu bölümler yıkıldığından günümüzde mevcut değildir.

YÜKSEKÖĞRETİM KURULU

F.78. Tiyatro üzerindeki kilisenin narteksinin güneybatı köşesindeki mezar hücreleri, 2008

²⁵⁷ Kulunyar, a.g.e., s.51.

Kilisenin naosu tiyatronun XII. beşik tonozunun üstüne oturmaktadır. Bu tonozun çökmesiyle orta nefin duvarlarının bir kısmı, ana apsis, güney nef ve güney apsis yıkılmıştır²⁵⁸ (F.79). Orta nefin genişliği 3.35 m.dir. Yalman'ın kazı sonrası verdiği ölçüler ve planda orta nefin daha iyi durumda olduğunu anlıyoruz, ancak günümüzde orta nefin kuzey ve güney duvarlarının yaklaşık 3.70 m.lik bölümü ulaşmıştır.

F.79. Tiyatro üzerindeki kilisenin naosunun genel görünüşü, 2008

Kazı sonrasında orta nefin güney duvarında 0.55 m. çapında, tuğla ve harçla örülmüş bir sütun kaidesi temeli tespit edilmiştir. Kaidenin 1.60 m. doğusunda ikinci bir kaidenin izine daha rastlanılmıştır. Muhtemelen bu kaideden doğuya doğru üçüncü bir kaide daha bulunmaktaydı ve orta nefin kuzey duvarında da simetrik konumda aynı kaideler yer almaktaydı²⁵⁹. Tez için yaptığımız incelemede bu izlerin ortadan kalktığı gözlemlenmiştir.

²⁵⁸ Yalman, **a.g.e.**, t.y., s.131.

²⁵⁹ Yalman, **a.g.e.**, 1988, s.305; Yalman, **a.g.e.**, t.y., s.131.

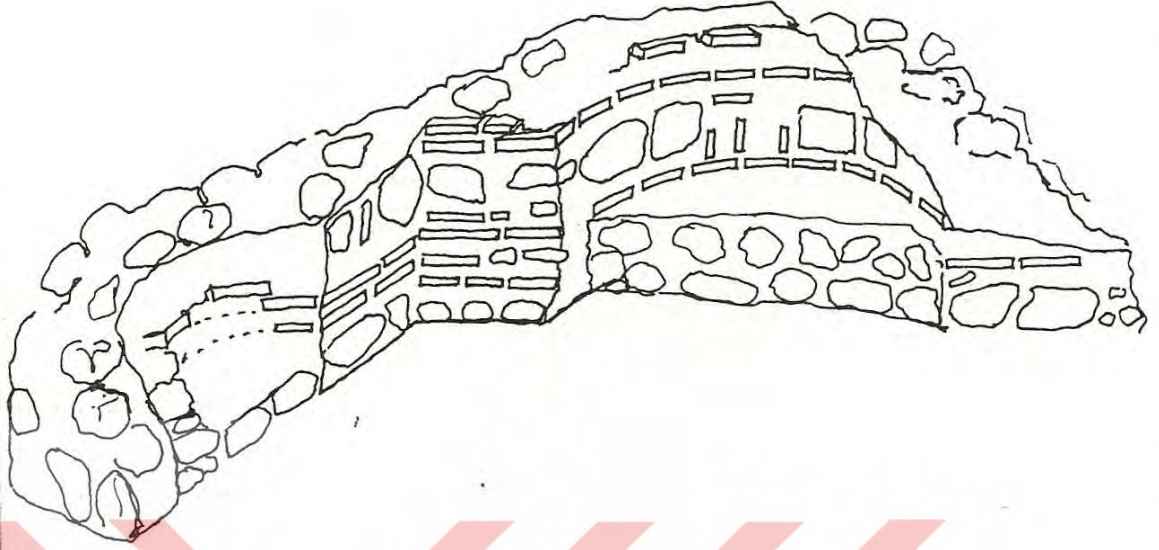
Kilisenin en iyi durumda olan kuzey nefinin içten uzunluğu 8.10 m., eni 2.20 m.dir (F.80). Kuzey nefin doğu duvarında 1.20 m. genişliğinde, 0.50 m. derinliğinde apsis yarım dairesi yer almaktadır. Apsisin mevcut kısmının yüksekliği ~0.50 m.dir. Apsisin kuzeyinde, nefin kuzeydoğu duvarında bir başka niş kalıntısı daha vardır (F.81, Ç.9). Yalman, doğudaki nişte olduğu gibi bu nişte de 0.25 m. yüksekliğinde yarım dairesel bir zemin bulunduğu bahsetmektedir²⁶⁰. Ancak günümüzde oldukça tahrip olmuş kuzey duvardaki nişin zeminini belirlemek zordur. Kulunyar, tez çalışması için incelemede bulunduğu dönemde kuzey apsisin belirgin durumdaki bu düzeninin bir çizimini yapmıştır. Yalman, bu nişin karşısında simetrisi olan bir nişin bulunması gerektiğine değinerek yonca niş düzeninin oluştuğunu ve aynı düzenlemenin güney nefte de olduğunu belirtmektedir²⁶¹.

F.80. Kuzey nefin batıdan görünümü, 2008

²⁶⁰ Yalman, a.e., s.304; Yalman, a.e., s.130-131.

²⁶¹ Yalman, a.e., 1988, s.304.

Ç.9. Kuzey nefin absisi düzeni çizimi, (Kulunyar, 1990)

F.81. Kuzey nef absisi ve kuzeydeki niş kalıntısı, 2008

Buluntular

Yapılan kazıda narteksin zemininde, kilisenin güney nefinde, kilisenin kuzey ve güney duvarlarının dışında çeşitli tipte çoğunlukla bebek ve çocuk²⁶² olmak üzere 47 adet mezar bulunmuştur²⁶³. Kilise içine ve çevresine gömülen iskeletlerin yanında nadiren ölü hediyelerine rastlanılmıştır²⁶⁴.

²⁶² Bu kadar çok çocuğun ölümü muhtemelen kemik üzerinde iz bırakmayan bulaşıcı bir salgın hastalığın sonucu olmalıdır. Metin Özbek, “İznik Roma Açık hava Tiyatrosundaki Kilisede Bulunan Bebek İskeletleri”, **Türk Tarih Kurumu Belleten**, LV / 213, 1991, s.315-321.

²⁶³ Kilisedeki mezarlar gömme biçimine göre 6 grupta toplanmıştır:

- 1- Kilise narteksin duvarına özel olarak yapılan sandık mezarlar
- 2- Toprak üzerine yatırılıp kiremitle örtülü mezarlar
- 3- Kiremitle yapılmış sandık mezarlar
- 4- Ayak ve başuçlarında kiremit dikili mezarlar
- 5- Doğrudan toprağa gömülü mezarlar
- 6- Teskere ile gömülüp, üzeri toprak veya kiremitle örtülü mezarlar

Gömü biçimleri için bkz. Yalman, a.e., 1988, s.312; Yalman, a.g.e., t.y., s.130.

İskeletlerin genel özellikleri:

- 1- İskeletlerin yönleri genellikle doğu-batı, güney-kuzey, güneybatı-kuzeydoğudur.
- 2- Cesetler sırt üstü yatırılmıştır.
- 3- Her cinsiyetten ve yaştan iskelet vardır.
- 4- Bacaklar;
 - a- Genellikle bacaklar birbirine paraleldir.
 - b- Bacaklar karın boşluğuna doğru çekilmiş, hoker tarzda gömülmüş iskeletler de vardır.
 - c- Bacaklardan biri düz uzatılıp, diğeri bunun üzerine hafif kıvrılarak konulmuştur.
- 5- Başlar belli bir yönde değildir. Her yöne doğru konulmuş kafatasları vardır.
- 6- Kollar;
 - a- Genellikle bel üzerinde birbirine kavuşturulmuştur.
 - b- Göğüs üzerinde çapraz konulmuştur.
 - c- Bir kol yanda gövdeye paralel uzanırken diğeri göğüs veya bel üzerine konulmuştur.

İskeletlerin genel özellikleri için bkz. Yalman, a.e., 1988, s.306-311; Yalman, a.g.e., 1989, s.345-350; Bedri Yalman, “2002 Yılı İznik Tiyatro Kazısı”, **25. KST**, II, 2004, s.392-395; Yalman, a.g.e., 2005, s.350-351; Metin Özbek, “Roma Açık Hava Tiyatrosundan (İznik) Çıkarılan Bizans İskeletleri”, **Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, 2 / 1, 1984, s.81-89.

²⁶⁴ Narteksteki mezarlardan birinde bir yağ kandili (bkz. Yalman, a.g.e., 1988, s.308), 41. açmada çukur tipte geç Bizans sikkeleri ve 42. açmadan bir kolye sarkıtı (bkz. Yalman, a.g.e., 1989, s.358.), 88. açmadaki iki mezarda bronz bir sikke, beş çukur Bizans sikkesi, cam küpe, bilezik ve bir boncuk bulunmuştur bkz. Yalman, a.g.e., 2004, s.394.

III.I.VII. Kemalpaşa Mahallesiindeki Altyapı ve Şapel Kalıntısı

Yeri ve Çevresel Özellikleri

Mustafa Kemalpaşa mahallesinde, Arabacı sokak ile Kumbaşı sokak arasında kalan bölgede yer alan yapı kalıntısı tescillidir (260 ada 92 parsel). Kentin kuzeybatı çeyreğindeki yapı, İstanbul Kapı yakınlarındadır. Kalıntının doğusunda İstanbul Kapı yakınlarındaki kilise ve kuzeybatısında, Bağkur evlerinin yanında iki adet kilise kalıntısı bulunmaktadır. Çevresinde 1987 yılında başlayan yapılaşmadan dolayı konutlar arasında kalan yapı bakımsız durumdadır. Bir ara etrafı telle çevrelenen yapının giriş kısmı da demir parmaklıklı bir kapıyla kapatılmıştır.

Tarihi

Yapının duvar örgüsü iki farklı dönemi işaret etmektedir. Düzgün tuğla sıralarından oluşan duvar tekniği erken Bizans dönemine ait olduğu düşünülmektedir. Odaların inşasında kullanılan moloz taş-tuğla sıralarından oluşan, yer yer çerçeve tekniğinin uygulandığı almaşık örgü daha geç bir tarihe, olasılıkla da Laskarisler dönemine ait olmalıdır.

Araştırma Tarihçesi

1981 yılında bölgede yapılan sondajla tespit edilen yapıda, aynı yıl temizlik çalışması yapılmıştır. 1987 yılında etrafındaki yoğun yapılaşma sırasında Kumbaşı sokak tarafındaki parselde inşaat yapılması, Arabacı sokak üzerinde bulunan giriş kısmının da yol açılırken kısmen tıraşlanması ve doldurulmasından dolayı yapının batı kısmından içinin boşaltılmasına başlanmıştır. Bu çalışmada kalıntının batısında üst seviyede, basamaklı girişin güneyinde yan yana iki adet, kuzeyinde bir adet tonozları parçalanmış mezar hücresi ortaya çıkarılmıştır. 1988'de yapının içindeki çalışmalara devam edilmiş ve üst seviyede kazıya başlanmıştır. Kazı sonucunda altyapının üzerinde bir şapel izine rastlanmıştır, şapelin kuzey tarafında ise bir mezar hücresi bulunmuştur. Yapının tonozlarının bir kısmının TEK'in elektrik direği dikme

çalışmaları sırasında delindiği tespit edilmiştir. 1991 yılında ise yapıda ot ve moloz temizliği yapılarak tekrar elden geçirilmiştir²⁶⁵.

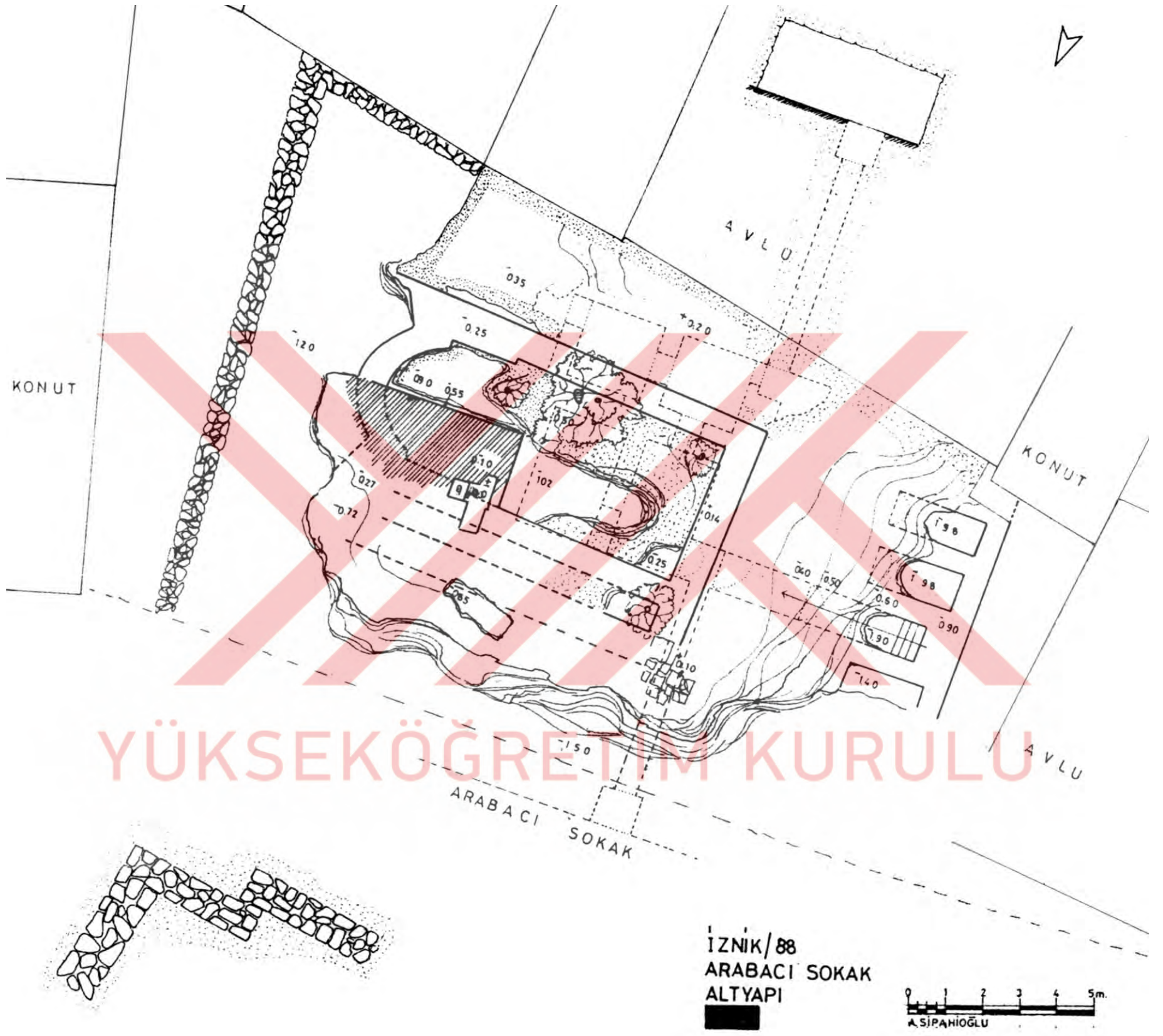

F.82. Altyapı ve şapel kalıntısının genel görüntüsü, 1988 (İÇFK Arşivi)

Mimari Özellikler

Yaklaşık olarak 24 x 21 m. boyutlarındaki bir alana yayılmış altyapı kalıntısının üst kısmında ~11 x 8 m. ölçülerinde bir şapelin temel izleri mevcuttur (F.82). Batı kısmında basamaklı bir girişe sahip altyapı, tonoz örtülü 4 odadan oluşmaktadır (P.15). Altyapının batısında üç adet, üstteki şapelin kuzeyinde ise bir adet mezar hücresi bulunmaktadır (P.15, F.82). Ayrıca altyapıdaki odalarla bağlantılı kuzey ve güneye doğru uzanan dehlizler mevcuttur.

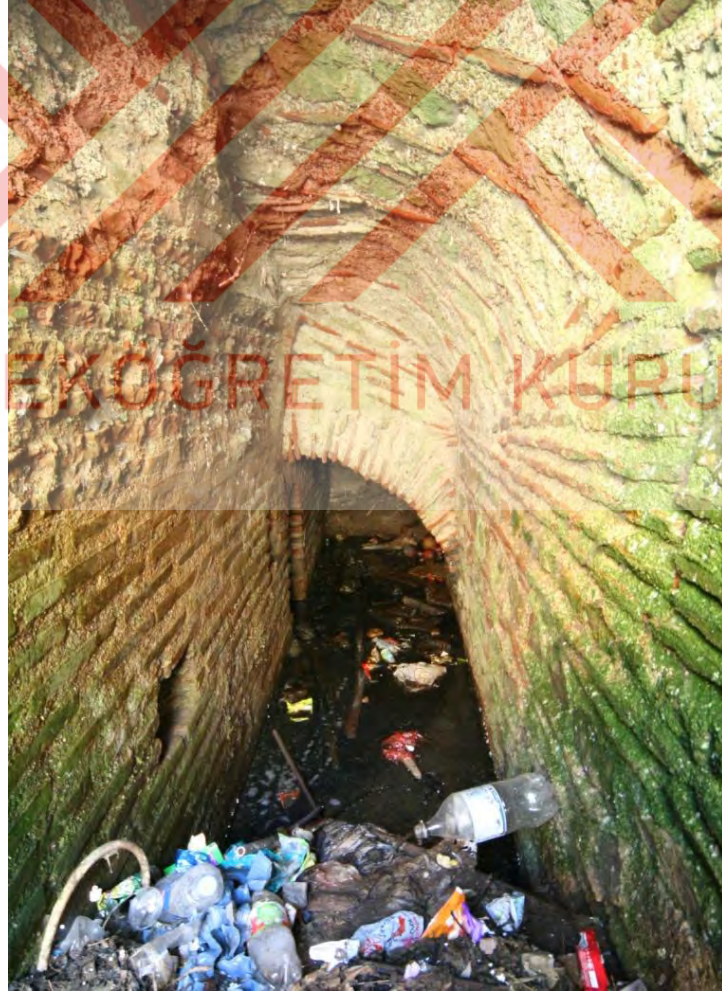
²⁶⁵ Aslanapa, a.g.e., 1983, s.422; Oktay Aslanapa, v.d., **İznik Çini Fırınları Kazısı II. Dönem 1981–1988**, İstanbul 1989, s.47, 226-227, 257-258; Oktay Aslanapa, “İznik Çini Fırınları Kazısı 1987 Yılı Çalışmaları”, **X. KST**, II, 1989, s.385; Aslanapa, a.g.e., 1990, s.364-365; Oktay Aslanapa, “İznik Çini Fırınları Kazısı 1991 Yılı Çalışmaları”, **XIV. KST**, II, 1993, s.478.

P.15. Altyapı ve şapel kalıntısının alt ve üst yapıyı birlikte gösteren planı,
(Aslanapa, 1990)

Dehlizlerde ve odalarda birbirinden farklı inşa malzemesi kullanılmıştır. Dehlizlerin oldukça özenli duvar tekniğinde tuğla-harç kullanılmıştır (F.83). Harç pembemsi renkli, tuğla kırıklıdır. Odaların duvar tekniğinde moloz taş-tuğla sıraları görülmektedir. Genellinde almaşık tekniğin kullanıldığı duvarlarda bazı bölümlerde düzenli olarak bir sıra tuğla – bir sıra irili ufaklı moloz taş kullanıldığı, bazı bölümlerde ise düzensiz bir almaşık teknik görülmektedir. Yer yer de bir sıra tuğla, bir sıra taş ve taş aralarında dikine kullanılan yarım veya kırık tuğlalarla çerçeve tekniği uygulanmıştır (F.84-85). Harç beyazımsı renkte, kireç oranı fazla, çakıl taşı ve iri tuğla kırıklıdır.

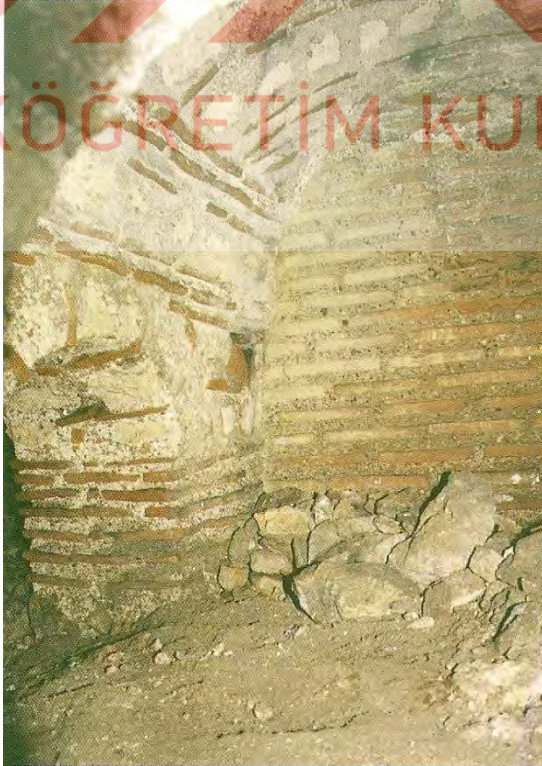
Odaların üst örtüleri beşik tonozlarda ise taş – tuğla malzemenen almaşık örgü görülmektedir. Bir sıra taş – bir veya iki sıra tuğla kullanılmıştır (F.86-89).

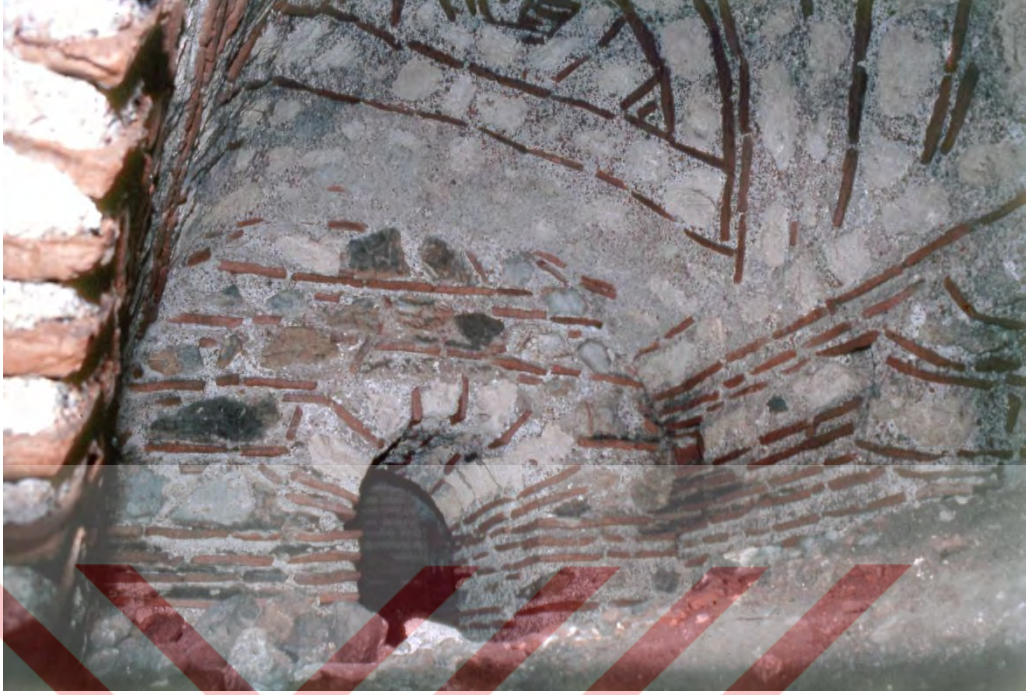
F.83. Altyapının giriş bölümü ve iki farklı dönemin duvar örgüsü, 2009

F.84. Çerçeve tekniğinden detay, 1987 (İÇFK Arşivi)

F.85. Odalardan duvar örgüsü detayı, 1987 (Aslanapa, v.d., 1989)

F.86. Odalardan birinin genel görünüşü, 1987 (İÇFK Arşivi)

F.87. Odanın üst örtüsü, 1987 (Aslanapa, v.d., 1989)

F.88. Diğer odanın tonoz örtüsü, 1987 (İÇFK Arşivi)

F.89. Diğer odanın tonoz örtüsü, 1987 (Aslanapa, v.d., 1989)

Basamaklı girişten bir koridorla yaklaşık olarak ilk odaya geçilir. Bu odanın doğusundaki ve güneyindeki yuvarlak kemerli açıklıklardan diğer odalara ulaşılır.

1. odanın güneyindeki odanın batısındaki açıklıktan günümüzde Kumbaşı sokağına açılan dehlize geçiş bulunmaktadır (F.90). Odanın doğusundaki yuvarlak kemerli açıklıkla hemen hemen aynı boyutlardaki bir başka odaya geçilir. Altyapı kalıntısının doğuya ve batıya doğru devam ettiği düşünülmektedir.

F.90. Kumbaşı sokağına açılan dehliz ağzı, 1987 (İÇFK Arşivi)

Altyapının basamaklı giriş kısmının güneyinde iki adet, kuzeyinde bir adet tonozları parçalanmış mezar hücreleri mevcuttur (F.91). Mezarların mevcut izlerden tuğla-harçtan oluşan beşik tonozlarla örtülü olduğu anlaşılmaktadır. Hücrelerin duvarlarında ise moloz taş-tuğla almaşık örgü kullanılmıştır. Yapılan kazı çalışmasında mezar hücrelerinden girişin güneyinde yer alan iki adet mezarın tonozlarının parçalanarak soyuldukları belirlenmiştir²⁶⁶ (F.92-93).

²⁶⁶ Aslanapa, v.d., a.g.e., s.227, 243-244; Aslanapa, a.g.e., 1989, s.385.

F.91. Yapının batısındaki üç adet mezar hücresi, 1987 (İÇFK Arşivi)

F.92. Batıdaki mezar hücrelerinden en kuzeydeki, 1987 (Aslanapa, v.d., 1989)

F.93. Ortadaki mezar hücresi, 1987 (İÇFK Arşivi)

1988 yılı çalışmasında, altyapı kalıntısının üstünde güney duvarı sağlam, batı ve kuzey duvarı yer yer tahrip olmuş, doğusundaki apsisin bir bölümü de yıkılmış bir şapel ortaya çıkarılmıştır. Şapelde kullanılan inşa malzemesi moloz taş ve tuğladır. Şapel temel seviyesinde bulunduğundan duvar örgüsünün düzeni konusunda bir şey söylemek güçtür. Şapelin apsis kısmı içten ve dıştan yuvarlak formudur (F.94-95).

F.94. Üst kottaki şapelin doğudan görünüşü, 1988 (İÇFK Arşivi)

F.95. Şapel kalıntısının batıdan görünüşü, 1988 (İÇFK Arşivi)

Üst kottaki bu şapelin kuzeyinde, bozulmamış halde, içinde batı-doğu doğrultusunda sırtüstü yatırılmış bir adet iskelet bulunan mezar hücresi ortaya çıkarılmıştır²⁶⁷ (F.96).

F.96. Şapelin kuzeyindeki mezar hücresi, 1988 (İÇFK Arşivi)

Buluntular

Batıda yer alan mezar hücrelerinden ortadaki birbirine karışmış kemikler ve iki adet, haç şeklindeki bronz röliker menteşesi bulunmuştur²⁶⁸. Kabartma tekniğiyle bezenmiş olan röliker haçının üzerinde merkezde orans vaziyetinde bir figür, haçın dört kolunda ise daire biçimli madalyonlar içinde birer büst tasviri yer almaktadır (F.97). Kazıma tekniğiyle bezenmiş röliker menteşesinde de orans vaziyetinde bir

²⁶⁷ Aslanapa, v.d., **a.g.e.**, s.257-258.

²⁶⁸ Aslanapa, v.d., **a.e.**, s.243-244; Aslanapa, **a.g.e.**, 1989, s.385.

figür tasvir edilmiştir. Haçın kısa kollarının uçlarında birer stilize bitki motif yer almaktadır (F.98). Bu menteşelerin ait oldukları rölikerler bulunamamıştır.

F.97. Röliker haçı, 1987 (Aslanapa, v.d., 1989)

F.98. Röliker haçı, 1987 (Aslanapa, v.d., 1989)

12. yüzyıla tarihlendirilen Sgraffito tekniğindeki iki kase²⁶⁹ (F.99) (4405 ve 4406 Env.No) ve 13. yüzyıla tarihlendirilen Slip tekniğindeki küçük bir şişe (F.100) (4407 Env.No) parçasının²⁷⁰ yanı sıra kazı sırasında birçok envanterlik keramik parça bulunmuştur²⁷¹. Kaselerde süsleme olarak kuş figürü, geometrik ve bitkisel bezeme vardır. Bizans keramiğinin yanında az sayıda Osmanlı dönemine ait keramik

²⁶⁹ Aslanapa, v.d., **a.e.**, s.240, 244-245; Aslanapa, **a.g.e.**, 1989, s.385-387; Ödekan, **a.g.e.**, s.244.

²⁷⁰ Aslanapa, v.d., **a.e.**, s.245.

²⁷¹ Aslanapa, v.d., **a.e.**, s.244, 247.

örneklerine de rastlanmıştır²⁷². Küçük buluntuların bir kısmı İznik Müzesi'nde teşhirde bir kısmı da depodadır.

F.99. Sgraffito tekniğindeki kaseler, 1987 (Aslanapa, v.d., 1989)

F.100. Slip tekniğindeki şişe parçası, 1987 (Aslanapa, v.d., 1989)

²⁷² Aslanapa, a.g.e., 1990, s.386-387.

III.I.VIII. Kemalpaşa Mahallesiindeki Kilise Altyapısı

Yeri ve Çevresel Özellikleri

Mustafa Kemalpaşa mahallesinde, Şeyh Bedrettin sokağı üzerinde yer alan altyapı kalıntısı tescillidir (23 ada 32-35 parsel). İlçenin kuzeybatısında, surlara yakın bir konumdadır. Yakın çevresinde, Arabacı sokakta bir başka Bizans dönemi kalıntısı mevcuttur. Yapının güneybatısında yapılan sondajda yarım yuvarlak nişler tespit edilmiştir. Yapının etrafında yapılan sondajlarda Roma dönemine ait temiz ve atık su kanalları da ortaya çıkarılmıştır²⁷³. Yapı kalıntısının güneyinde yer alan “Bağkur Evleri” olarak bilinen yapıların inşası sırasında bir takım kalıntılar tahrip edilmiştir²⁷⁴. Günümüzde etrafı konutlarla çevrili olan kilise altyapısı bakımsız durumdadır.

Tarihi

Yapının tuğla-harç malzemeden oluşan bölümlerinin ilk inşa evresine ait olduğu düşünülmektedir. Yapı daha sonra kapsamlı bir tadilat geçirmiş, hem ilk inşa dönemine ait bölümler elden geçirilmiş, hem de batısına yeni bir birim eklenmiştir. Birinci evre olarak kabul edilen mekanların dış duvarlarında ve iç duvarlarda da yer yer yapının batısına eklenen bölümdeki malzeme ve duvar tekniğinin kullanılmış olması yapının ikinci evre döneminde geniş çaplı bir onarım geçirdiğini göstermektedir. 1065 depremi öncesinde var olan bir yapının, depremde zarar gördüğü ve sonrasında mevcut kalıntılar üzerine yeniden inşa edilmiş olabileceği düşünülebilir. Yapının ikinci evresine ait malzeme ve duvar örgüsünün Tiyatro üstündeki kiliseyle malzeme ve duvar örgüsü yönünden benzeşmesinden dolayı aynı döneme ait olma ihtimali üzerinde durulabilir.

Araştırma Tarihçesi

1987’de İznik Çini Fırınları Kazısı ekibi tarafından tespit edilen yapının etrafı 1988 yılı kazı kampanyasında açılmıştır. 1991’de mevcut kalıntının sınırları belirlenerek kuzeydoğu ve güneybatı köşelerinde kazı çalışmasına başlanmıştır. 1992 yılında

²⁷³ Aslanapa, a.g.e., 1989, s.385.

²⁷⁴ Aslanapa, v.d., a.g.e., s.228.

tabaka kazısı yapılarak yapı tam olarak ortaya çıkarılmıştır. 1994 yılında ise yapıda moloz ve ot temizliği yapılmıştır²⁷⁵.

Mimari Özellikler²⁷⁶

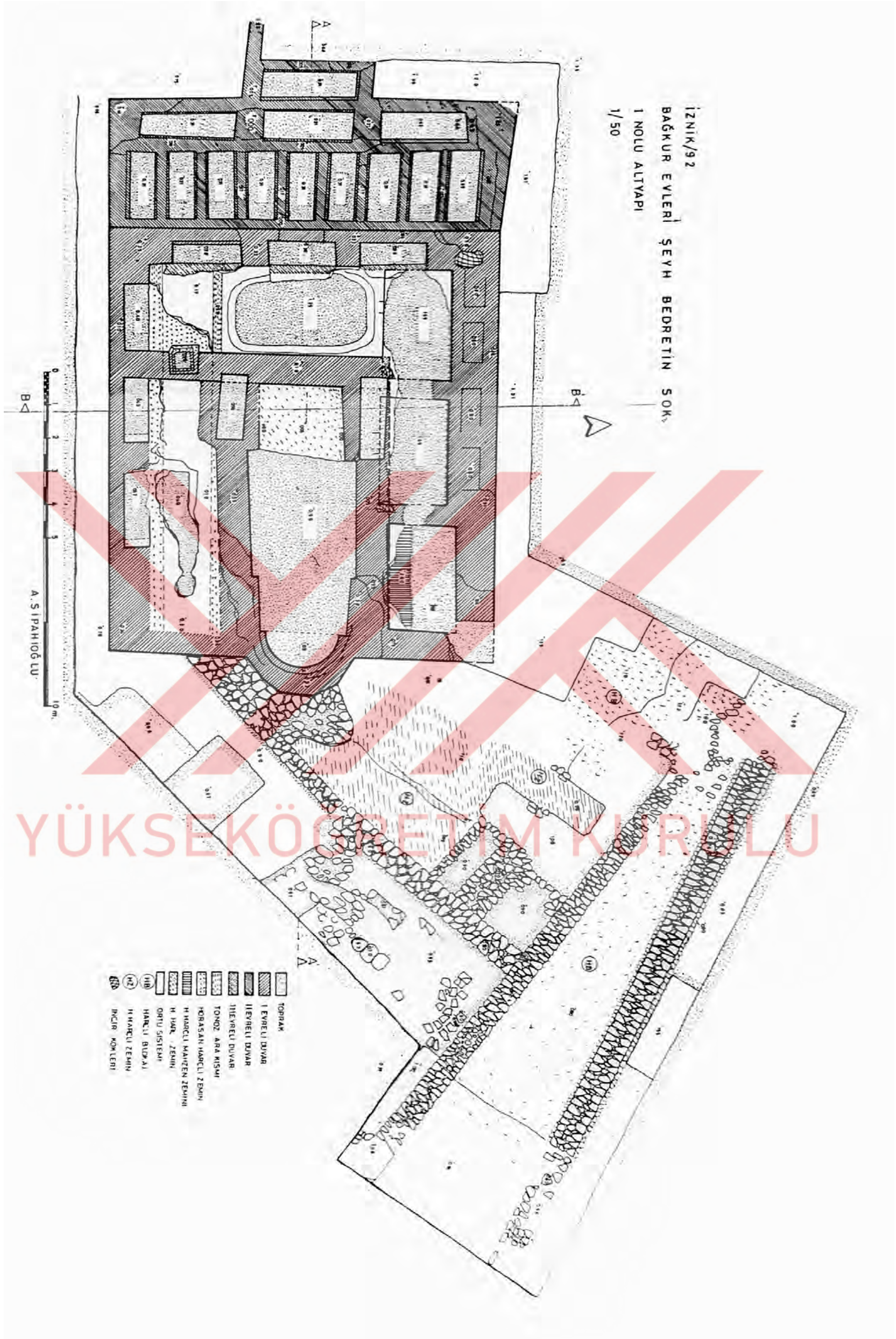
Doğu-batı doğrultusunda inşa edilmiş kilise altyapı kalıntısıdır (F.101). Toplam boyutu yaklaşık olarak 12.2 x 20 m. dir. Yapıdaki farklı duvar örgüleri farklı evrelere işaret etmektedir. Yapıda iki ana evre vardır (P.16).

F.101. Kilise altyapısının doğudan genel görünüşü, 1992 (İÇFK Arşivi)

²⁷⁵ Aslanapa, v.d., **a.g.e.**, s.228, 258-259; Aslanapa, **a.g.e.**, 1989, s.385; Aslanapa, **a.g.e.**, 1990, s.365; Aslanapa, **a.g.e.**, 1993, s.478; Oktay Aslanapa, “İznik Çini Fırınları Kazısı 1992 Yılı Çalışmaları”, **XV. KST**, II, 1994, s.548-549.

²⁷⁶ Günümüzde yoğun bitki örtüsüyle kaplı olduğundan yapının mekanlarını görmek mümkün değildir. Yapının mimari özellikleri hakkındaki değerlendirmeler yayınlarda geçen plan ve İznik Çini Fırınları Kazısı'nın arşivindeki fotoğraflara göre yapılmıştır.

P.16. Kemalpaşa mahallesindeki kilise altyapısının planı, (Aslanapa, 1994)

Altyapının birinci evresi ana mekanının / naosun ve narteksin alt yapısını oluşturan 11.7 x 14 m. ölçülerindeki bölümdür. Bu bölüm sekiz adet, üzeri tonozla örtülü mekandan oluşmaktadır. Yapının bu bölümünde iki farklı duvar işçiliği görülmektedir. İlk inşa dönemine ait olduğu düşünülen duvar örgüsünde tuğla-harç kullanılmıştır (F.102). Yapılan kazıda mekanların içleri döşeme seviyesine kadar boşaltılmadığından duvar örgüsüyle ilgili kesin veriler elimizde bulunmamakla birlikte, mevcut kısımlardan yola çıkarak belli bir seviyeye kadar tuğla-harç dizisiyle örülen duvarların üst kısımlarında iki sıra tuğla - bir sıra moloz taş düzenine sahip almalı örgünün devam ettiği görülmektedir (F.103). Yapının batısına eklenen bölümde de çok düzenli olmayan almalı örgü tekniği bir sıra taş - bir sıra tuğla, bazı yerlerde iki sıra tuğla biçiminde kullanılmıştır. Yapının ikinci inşa dönemine ait bu teknikte kırık ve devşirme tuğla ile moloz taş kullanılmış, sadece duvarların dışa gelen kısımlardaki taşların bu yüzleri düzeltilmiştir. Yapının duvar iç dolguları kırma taş ve harç karışımıyla yapılmıştır (F.104). Tonozlarda sadece tuğla kullanılmıştır.

F.102. Yapının ilk evresine ait duvar örgüsünden örnek, 1992 (İÇFK Arşivi)

F.103. Yapıdaki iki farklı duvar örgüsüne örnek, 1992 (İÇFK Arşivi)

F.104.Yapının batısındaki ek bölümden duvar tekniği, 1992 (İÇFK Arşivi)

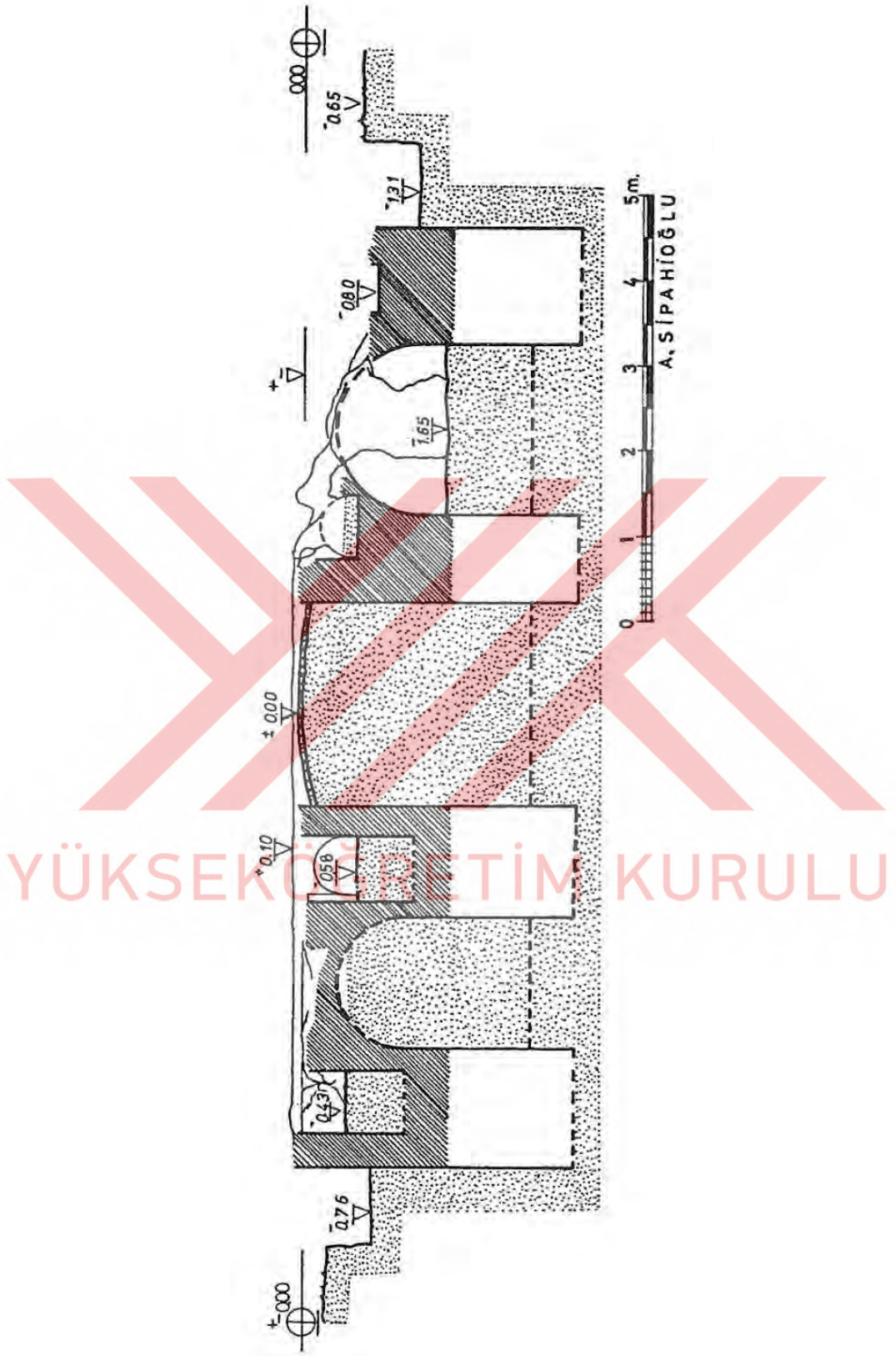
İlk evreye ait ancak sonrasında büyük çaplı bir onarım geçirdiğini düşündüğümüz naosun ve iç narteksin alt yapısını oluşturan bölümün kuzeyinde ve güneyinde üçer, orta kısmında iki adet mekan yer almaktadır (P.16). Kuzeydeki birimlerden, kuzeydoğudaki mekanın güney duvarı önünde zemin yoklaması için bir tranşe açılmış, -1.70 m. derinlikte su çıkmasından dolayı zemine kadar inilmemiştir²⁷⁷ (F.105). Bu nedenle mekanların yükseklikleri konusunda bir tahminde bulunmak zordur. Mekanlardaki ara bölme duvarlarının kalıntılarından yola çıkarak birbirleriyle bağlantılı oldukları düşünülebilir. Kalan tonoz izlerinden bütün mekanların ayrı tonozlarla örtülü olduğu anlaşılmaktadır.

F.105. Alt yapının kuzey mekanları, 1992 (İÇFK Arşivi)

Güneydeki üç mekandan doğudakinin tonozu çökmüş, diğer ikisinin tonozları sağlamdır (P.17).

²⁷⁷ Aslanapa, a.g.e., 1994, s.549.

P.17. Kilise altyapı kalıntısının kesiti, (Aslanapa, 1994)

Yapının orta kısmında iki mekan yer almaktadır. Bunlardan doğudakinde dışarıdan 5 köşeli, içten yuvarlak bir apsis vardır. Yapının apsis kısmı kazılıp, ölçüleri alındıktan sonra kapatılmıştır (F.106).

F.106. Yapının apsisi, 1991 (İÇFK Arşivi)

Kilise alt yapısının üst yapıyı taşıyabilmesi için kalın tutulmuş duvarlarının içlerine mezar olarak kullanılan hücreler yapılmıştır (F.107). Batı ve güney duvarda üçer adet, apsisli mekanın yan duvarlarının içinde ise birer adetten toplam sekiz adet mezar hücresi vardır. Bu mezarların haricinde yapının kuzey duvarının içinde de hücreler bulunmaktadır. Diğerlerine göre biraz daha küçük boyutlu olan kuzey duvardaki mezarların güney duvarlarının yıkıldığı ya da hiç gömü yapılmayarak tamamlanmadıkları düşünülebilir (F.108). Batıdaki ve güneydeki mezar hücrelerinde de yapının içine bakan duvarların daha sonra örülerek kapatıldığı anlaşılmaktadır.

F.107. Güney ve iç duvardaki mezar hücreleri, 1992 (İÇFK Arşivi)

F.108. Kuzey duvar içindeki hücrelerden biri, 1992 (İÇFK Arşivi)

Yapının geçirdiği büyük çaplı onarımda ana mekanın batısına mezar hücrelerinden oluşan bir bölüm eklenmiştir (F.109). 13 adet mezar hücresinden oluşan enine dikdörtgen mekan 12.2 x 6 m. boyutlarındadır. Hücrelerin içi tamamen boşaltılmamıştır, yaklaşık 0.30 m.lik bir bölümü kazılmıştır. Mezar hücrelerinin duvarlarının üst seviyesindeki kademelenme mezarların üzerinin levhalarla örtülmüş olabileceğini düşündürmektedir (F.110). Yapının ikinci evresine ait bu ek birim üst yapıya bir narteks olarak yansımıştır.

F.109. Mezar hücrelerinden oluşan batıdaki ek mekan, 1992 (İÇFK Arşivi)

F.110. Batıdaki mezar hücreleri, 1992 (İÇFK Arşivi)

Kilise alt yapı kalıntısının kuzeydoğusunda, tam olarak işlevi anlaşılmayan, belli bir mimari planı işaret etmeyen, daha geç döneme ait duvar ve döşeme kalıntıları ortaya çıkarılmıştır. Bu duvarlarda moloz taş ve harç kullanılmıştır²⁷⁸ (F.111).

YÜKSEKÖĞRETİM KURULU

²⁷⁸ Aslanapa, v.d., **a.g.e.**, s.259; Aslanapa, **a.g.e.**, 1994, s.549. Aslanapa, yapının güneydoğu köşesinde devam etmekte olan bu duvar ve döşeme kalıntılarının bir mescide işaret ettiği üzerinde durmaktadır. Aslanapa, **a.g.e.**, 1993, s.478.

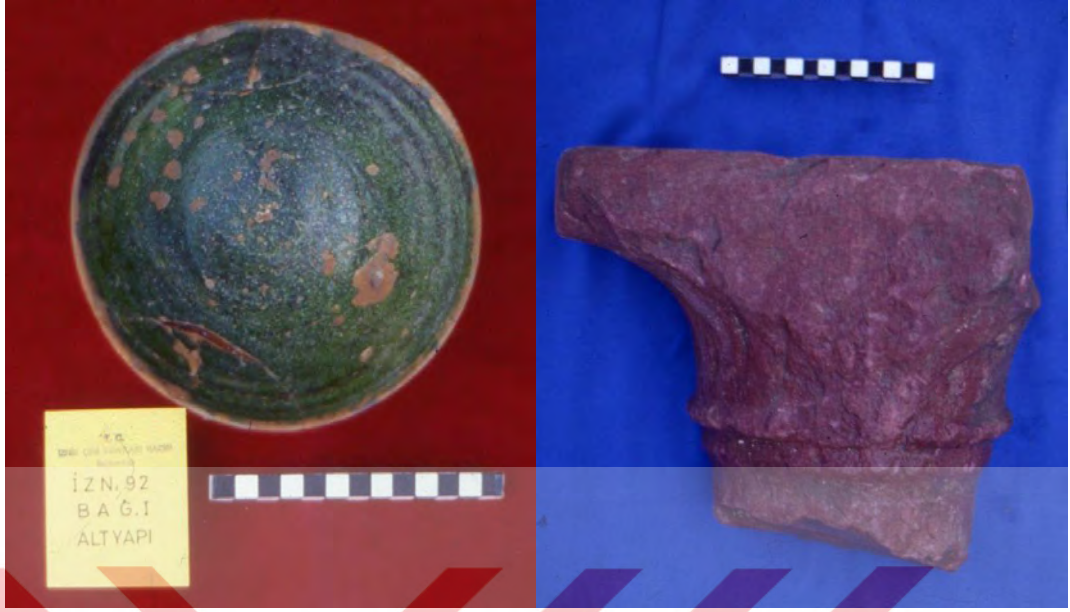
F.111. Yapının doğudan genel görünüşü, 1992 (İÇFK Arşivi)

Buluntular

1988 yılı çalışmalarında İmparator Diokletianus devrine (284-305) ait bakır bir sikke²⁷⁹, 1992 yılı kazı kampanyasında Bizans dönemine ait sırlı keramik kaplar, çeşitli mimari plastik parçalar (F.112) ile Osmanlı dönemine ait çini ve keramik fragmanlarının yanı sıra stratigrafi vermeyen 1 Roma, 4 Bizans, 8 Osmanlı ve 4 niteliksiz sikke bulunmuştur²⁸⁰. Buluntular yapının mekanlarındaki dolgu toprak içinden çıkarıldığından mekanlarla ilgili kesin bilgiler sağlamamakla birlikte yapı hakkında genel bir değerlendirme vermektedir.

²⁷⁹ Aslanapa, v.d., a.e., s.279.

²⁸⁰ Aslanapa, a.g.e., 1994, s.549.

F.112. Buluntulardan çeşitli örnekler, 1992 (İÇFK Arşivi)

III.I.IX. Kemalpaşa Mahallesiindeki Kilise Kalıntısı

Yeri ve Çevresel Özellikleri

Mustafa Kemalpaşa mahallesinde, Deniz sokak üzerinde (23 ada 91 parsel) yer almaktadır. Yakınlarında Şeyh Bedrettin sokak üzerinde bir başka kilise kalıntısı ile Arabacı sokakta bir alt yapı kalıntısı ve şapel bulunmaktadır. Surlara yaklaşık 50 m. mesafededir.

Tarihi

Yapıyla ilgili elimizde herhangi bir veri olmadığından tarihlendirmesiyle ilgili bir şey söyleyememekteyiz. Ancak yapının plan tipi Orta Bizans ve sonrasına işaret etmektedir.

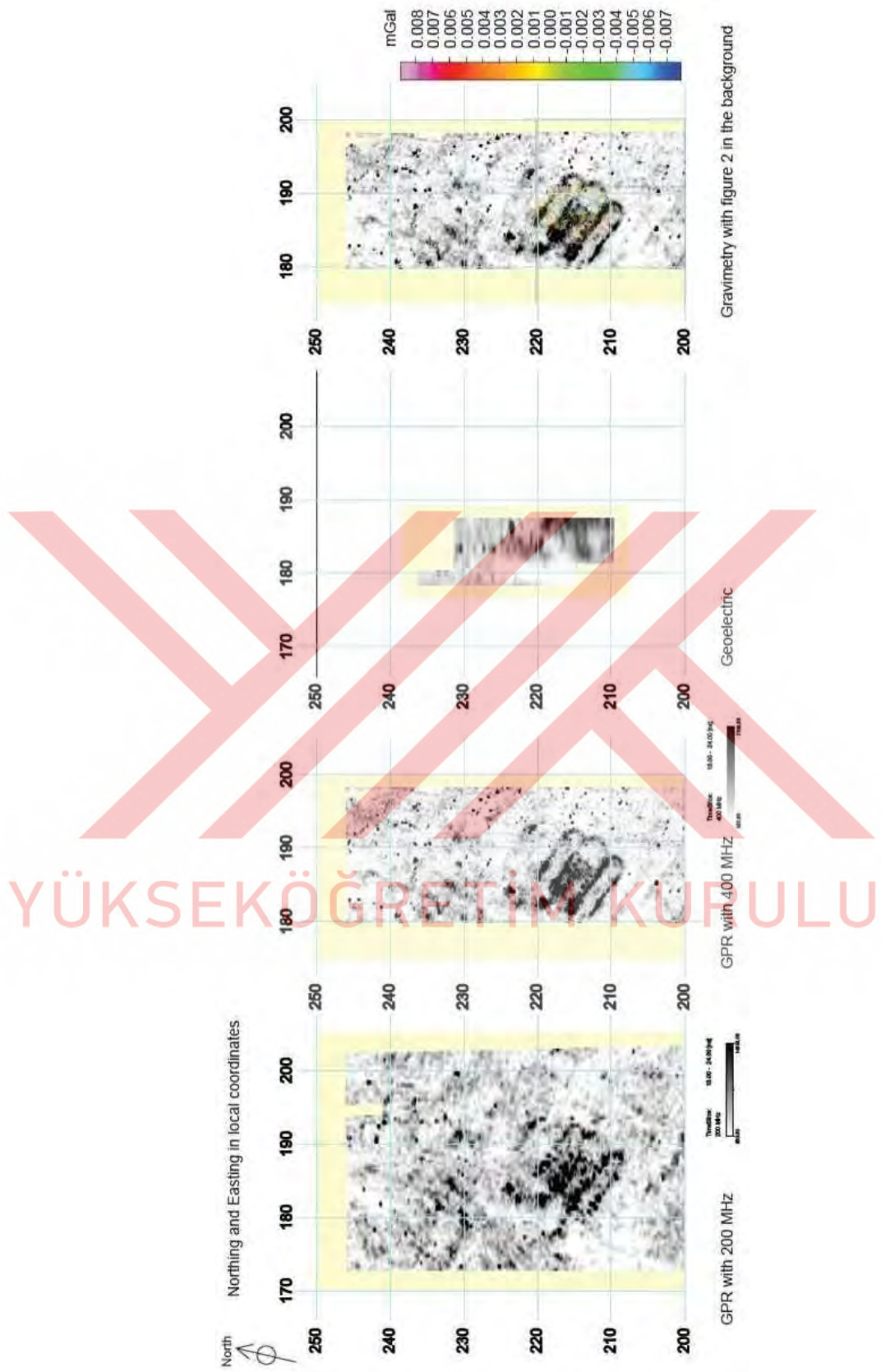
Araştırma Tarihçesi

Kocaeli Üniversitesi'nin Christian Albrechts Üniversitesi (Almanya) ve Comenius Üniversitesi (Slovakya) ile Erasmus programı kapsamında İznik'te gerçekleştirdikleri jeofizik methodlarıyla arkeolojik araştırma yaz kursunda toprak altında saptanmıştır²⁸¹.

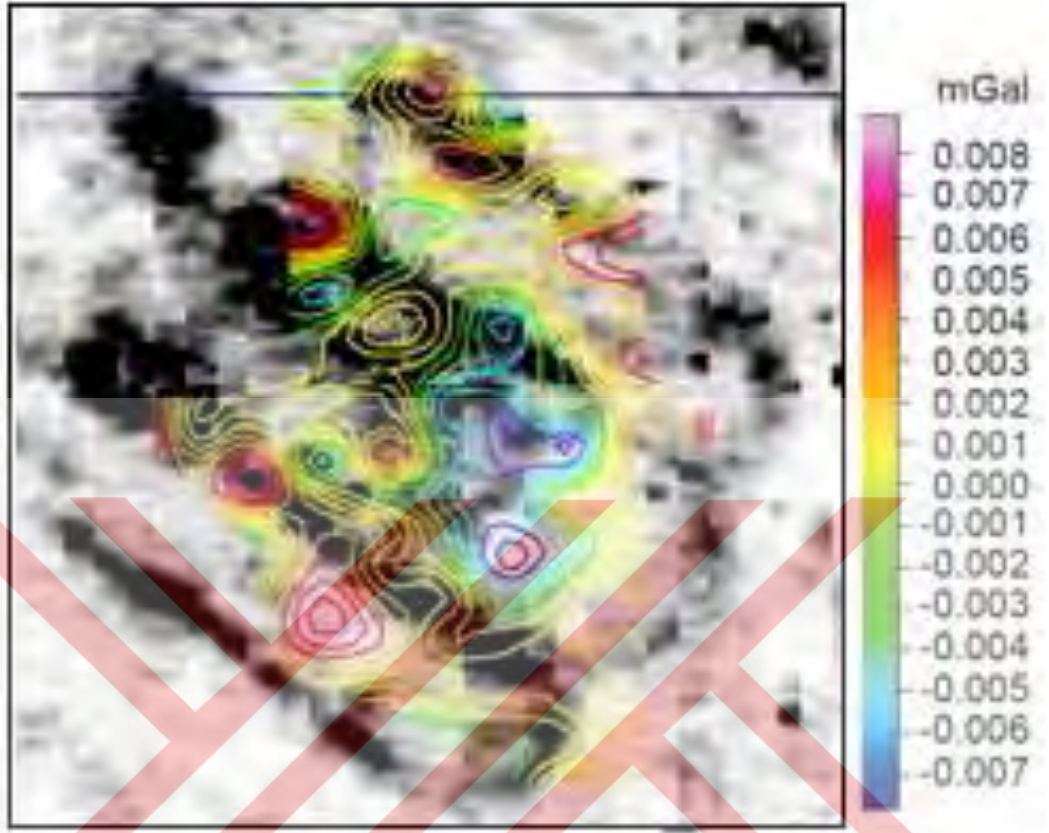
Mimari Özellikler

Yaklaşık olarak 10x15 m. boyutlarındaki, üç apsisli yapının jeofizik etüt sonucunda toprağın ~0.50 m. altında ve iyi durumda olduğu belirlenmiştir (P.18-19).

²⁸¹ W.Rabbel, S.Bariş, R.Paşteka and the INCA-Team, "International Course on ArchaeoGeophysics", **69. Jahrestagung der Deutschen Geophysikalischen Gesellschaft in Kiel**, 2009, (INCA 2008 poster); Arzu Doğru, v.d., "Geophysical Survey of Big Empty Area Iznik, Turkey", **International Course on ArchaeoGeophysics INCA 2008**.

P.18. Jeofizik etüt sonucu haritası, (Doğru, v.d., 2008)

P.19. Jeofizik etüt sonucundan detay,

(W.Rabbel, S.Bariş, R.Paşteka and the INCA-Team 2008)

YÜKSEKÖĞRETİM KURULU

III.I.X. Lefke Kapısının Şehir Yönündeki Şapel Kalıntısı

Yeri ve Çevresel Özellikleri

İznik surlarının dört ana kapısından biri olan Lefke Kapısının kent tarafında, kapının hemen solunda yer almaktadır. Günümüzde zemin seviyesi yükseldiği için yol seviyesinden aşağıdadır.

Tarihi

Şapelin tarihlendirilmesi için kesin bir veri bulunmamaktadır. Hemen doğusundaki sur duvarına yapılan onarımlar ve eklenen burçlar Laskarisler dönemine ait olsa da şapelin tarihlendirilmesi için bir veri sağlamamaktadır.

Araştırma Tarihçesi

Lefke kapıda 2008 yılında orijinal zemine ulaşmak için toprak kaldırılması sonucunda ortaya çıkarılmıştır.

Mimari Özellikler

Yaklaşık olarak 6.5x2.5 m. boyutlarında, doğu-batı doğrultulu, temel seviyesindeki şapelin apsis kısmı ve kuzey duvarı mevcuttur. Temel kısmında devşirme blok taşların yer aldığı şapelin duvar tekniği hakkında bir şey söylemek mümkün değildir (F.113). Şapele kuzeyden bitişik kalıntı dıştan üç cepheli, bir ana apsis gibi görünmektedir (F.114). Yapılacak sistemli bir kazı sonrasında kesin bir tanımlama yapabileceği düşüncesindeyiz.

F.113. Lefke Kapının şehir yönündeki şapelin bulunduğu alanın genel görüntüsü, 2008

F.114. Lefke Kapısının şehir yönündeki şapel kalıntısı, 2008

III.II. Mezar Yapıları

III.II.I. Mezar Odası 1

Yeri ve Çevresel Özellikleri

İznik'in kuzeybatısında, Orhangazi - İznik karayolunun kuzeyinde, İznik'e 5 km., Elbeyli Beldesi'ne 2 km. mesafededir. İznik'in kuzey nekropolünün doğusunda, Çaltepe olarak adlandırılan bölgenin batı eteklerinde yer alan mezar odası Hespekli mevkiinde, H23.a.05.d pafta 2431 parselde bulunmaktadır. Kurulun 16.11.1992 gün ve 2811 sayılı kararıyla 2. dereceden arkeolojik sit alanında, 1. dereceden arkeolojik anıt eser olarak tescilli mezar odası İznik müzesinden alınacak izinle, ziyarete açıktır (F.115).

F.115. Mezar Odası 1 - batı cephe, 2005

Kazı, Restorasyon ve Temizlik Çalışmaları

Mayıs 1967'de yol çalışması için bu bölgeden malzeme alımı sırasında makinelerin mezar odasının tonozunu delmeleriyle ortaya çıkan yapı İznik Müzesi'ne haber verilmiştir. Müze'nin hipojenin kapısının önündeki toprağı kaldırması sırasında

mezar kapısını örten 2. yüzyıla ait üzerinde Herakles'in işlerinin anlatıldığı bir lahit parçası bulunmuştur²⁸².

Bunun dışında mezarın taş kapısı da vardır²⁸³. Yapının içindeki freskleri rutubetten korumak amacıyla mezar odasının çevresindeki toprak tamamen temizlenmiş, yapıya koruyucu bir madde sürülerek, hipojenin üzerine ince bir tabaka toprak serilmiş ve havalanmasını sağlamak için etrafına bir drenaj oluşturulmuştur²⁸⁴. Ancak mezar odasının duvarıyla yeni duvar arasında bir boşluk kaldığından hava değişiminden yeterince korunamamaktadır. Ayrıca mezar odasının batı duvarının da gün ışığına maruz olması sıcaklık değişimlerinden etkilenmesine neden olmakta ve yapıya zarar vermektedir. Mezar odasının içinde havalandırma olmamasından dolayı nem içerde kalarak duvar resimlerini olumsuz etkilemektedir²⁸⁵. 1967 sonrasında define arayıcıları tarafından doğu duvardaki kantharosun tamamı, kristogramın ise büyük çoğunluğu tahrip edilmiştir. Bu tahribat sonucunda zarar gören yerler duvar resminin sağlam olan kısımlarına da taşan biçimde alçıyla sıvanarak resmin bu kısımlarının da bozulmasına neden olmuştur²⁸⁶.

1997–1998 yıllarında Alix Barbet başkanlığındaki ekip tarafından fresklerin sağlamlaştırılması ve temizliği yapılmıştır. Bu çalışmada freskler üzerindeki tuzlanma saf su ile temizlenmiş, daha önceki yıllarda tahrip edilip alçılanmış alanların alçıları sökülerek daha uygun bir malzemeyle yüzeyden daha alçak bir seviyede sıvanmış, fresklerde sağlamlaştırma işlemleri yapılmış, daha önceden duvar

²⁸² Mezar odasının kapısına Herakles betimli bir lahit parçasının konması tesadüfi olmamalıdır. Katakomp resimlerinde pagan motifler ve figürler sıklıkla kullanılmıştır. Bu figürlerden biri de Herakles'tir. Via Latina katakompunda Herakles'in işlerinden sahneler betimlenmiştir. Bu sahneler Herakles'in insanlar için yaptığı iyiliklerin İsa'nın inananlar için yaptığı işlerin bir öncüsü olduğu düşünülerek Hıristiyanlar için yapılmış olabileceği gibi katakompda gömülü paganlar için de yapılmış olabilir (Bkz. Jocelyn M. C. Toynbee, **Death and Burial in the Roman World**, London-Southampton 1971, s.244). Geç Antik–Erken Hıristiyanlık döneminde birçok figürün Hıristiyanlaştırılması söz konusudur.

²⁸³ Nezhir Fıratlı, “An Early Byzantine Hypogeum Discovered at İznik”, **Mansel'e Armağan (Mélanges Mansel)**, II, Ankara 1974, s.919-920; Nezhir Fıratlı, “Byzantine Hypogeum at İznik”, **TTOK Belleteni**, 43/322, Temmuz - Eylül 1974, s.31; Nezhir Fıratlı, “İznik'te Bulunan Erken Bizans Çağı Hipojesi”, **İlgi**, 21, 1975, s.24.

²⁸⁴ Fıratlı, a.e., 1974a, s.924; Fıratlı, a.e., 1974b, s.32; Fıratlı, a.e., 1975, s.25.

²⁸⁵ Alix Barbet, Selçuk Şener, “Conservation work at İznik: Elbeyli tomb paintings”, **XVI. AST, I**, 1999, s.208.

²⁸⁶ Barbet, Şener, a.e., s.204.

resminden kopan iki parça yerine monte edilmiş ve mezar odasının sıcaklık ve nem değerleri ölçülmüştür²⁸⁷.

Tarihi

Mezar odasının tarihlendirmesi için mezar içi buluntularının yeterli olmamasından²⁸⁸ dolayı duvar resimlerinin karşılaştırılmasına başvurulmuştur. Özellikle Bulgaristan Silistra'deki mezar odasındaki giriş ucu motifiyle benzerlik gösteren 1 nolu mezar odasını Fıratlı, 4. yüzyıl ortasına tarihlemekte²⁸⁹ ve Karakaya da bu görüşe katılarak, duvar resimlerindeki Konstantinos döneminde yaygın olarak kullanılan kristogramların da tarihlemede belirleyici olduğunu belirtmektedir²⁹⁰. Yalman ise 4. yüzyıl sonu – 5. yüzyıl başını önermektedir²⁹¹.

Mimari Özellikler

Doğu – batı doğrultulu, dikdörtgen planlı²⁹² (P.20-21), tek bir bölümden oluşan basit tipteki mezar odasında malzeme olarak batı duvarında tamamen tuğla kullanılmıştır. Diğer duvarlar ise alt sıralarda kaba yonu taş, üst sıralarda ise tuğladır. Tonoz kare tuğlalardan yapılmıştır. Batı duvarında yer alan kapı açıklığı yerel mermerle çerçevelidir. Kapı eşiğinin iç yüzünde, hareketli bir kapının olduğunu gösteren sol tarafta bir mil deliği görülmektedir. Fıratlı'ya göre hareketli tarzda bir kapı tasarlanmış, ancak uygulanmamıştır²⁹³. Odanın içinde biri güney diğeri doğu duvarında olmak üzere iki adet mezar yeri bulunmaktadır. doğudaki mezar 1.32 x 0.63 m., güneydeki mezar ise 2.07 x 0.72 m. boyutlarındadır. Fıratlı, kapı eşiğiyle mezar odasının zemini arasındaki yükseklik farkından dolayı güney duvardaki mezarın bir eşinin kuzey duvarda da bulunabileceğini, fakat bunun daha önceden

²⁸⁷ Alix Barbet, v.d., “İznik / Elbeyli Mezar Yapısı Duvar Resimlerinin Konservasyonu”, **15. Arkeometri Sonuçları Toplantısı**, 2000, s.3-8.

²⁸⁸ Mezarlarda birbirine karışmış kemiklerle birlikte yapının tarihlendirilmesi için yeterli olmayan bir kandil parçası bulunmuştur. Fıratlı, **a.g.e.**, 1974a, s.922; Fıratlı, **a.g.e.**, 1974b, s.32; Fıratlı, **a.g.e.**, 1975, s.25.

²⁸⁹ Fıratlı, **a.e.**, 1974a, s.932; Fıratlı, **a.e.**, 1974b, s.36.

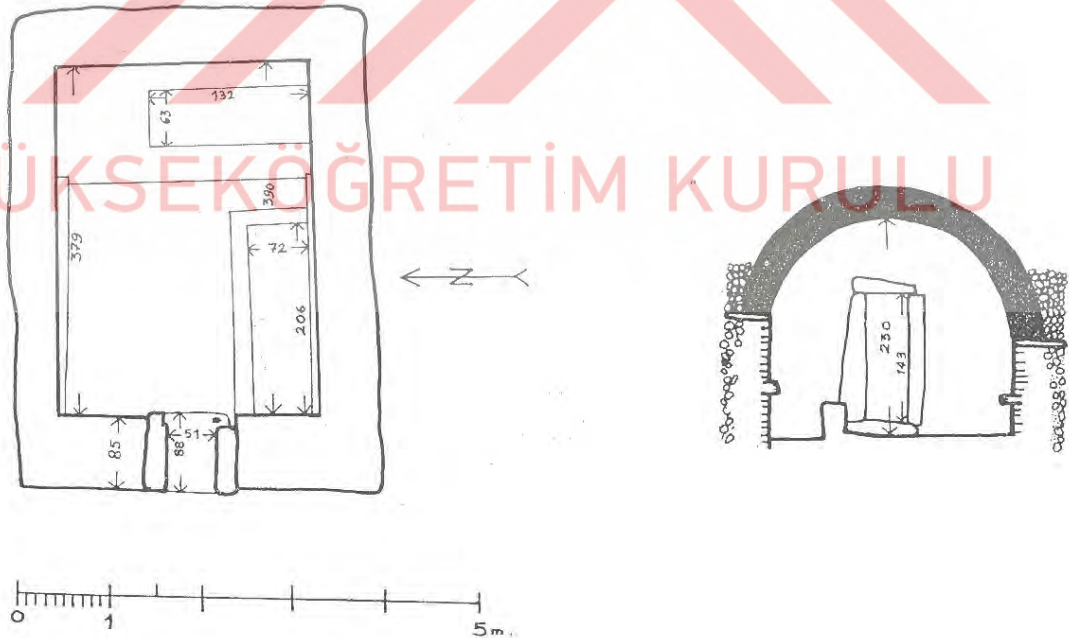
²⁹⁰ Enis Karakaya, “Yurdumuzdaki Geç Helenistik ve Erken Hristiyanlık Dönemi Hipojeleri”, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü Sanat Tarihi Anabilim Dalı Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1987, s.91.

²⁹¹ Yalman, **a.g.e.**, t.y., s.123.

²⁹² Mezar odasının duvarlarının uzunlukları: Batı duvar 2.78 m., kuzey duvar 3.80 m., doğu duvar 2.83 m. ve güney duvar 3.90 m.dir. Bkz. Barbet, Şener, **a.g.e.**, s.212, fig.1.

²⁹³ Fıratlı, **a.g.e.**, 1975, s.25.

tahrip edildiğini belirtmektedir²⁹⁴. Barbet ise çalışmasında güney duvarın alt seviyelerindeki iki adet biraz dışarı çıkıntı yapan küçük tuğlaların bu duvar boyunca devam ettiğini ve mezarla birlikte yapıldığını, aynı uygulamanın kuzey duvarda da bir mezar yeri oluşturulması için hazırlandığını, ancak buraya mezar yapılmadığını belirtir²⁹⁵. Doğu duvarda da bu duvarın yapımı sırasında eklenen iki sıra çıkıntı yapan tuğla bulunmaktadır. Buradaki mezarın üzerine sonradan kuzey ve batı kısımları daha geniş tuğlalardan örülür bir mezar daha eklenmiştir. Bu yeni mezarın yapımında kullanılan beyaz harç daha eski mezarlardaki kaliteli pürüzsüz harçtan farklıdır²⁹⁶. Fıratlı, mezar odasını çevreleyen, mezarların üst hizasında yer alan bu tuğla düzeninden yola çıkarak odanın zemininin bu seviyede olduğunu ve mezarların kapaklı olabileceğini belirtmektedir²⁹⁷. Karakaya'ya göre İstanbul ve Balkanlarda kapaklı tip daha yaygındır. Anadolu'da ise mezarların üzerleri daha çok toprakla örtülüdür²⁹⁸. Ancak İznik'in İstanbul'a yakınlığı, duvar resimlerinin Balkanlardaki örneklere benzerliği, duvardan çıkıntı yapan tuğlalar da göz önünde bulundurulduğunda yapının mezarlarının döşeme altında olma ihtimali büyüktür.

P.20. Mezar odası 1 - plan ve kesiti, (Fıratlı, 1974a)

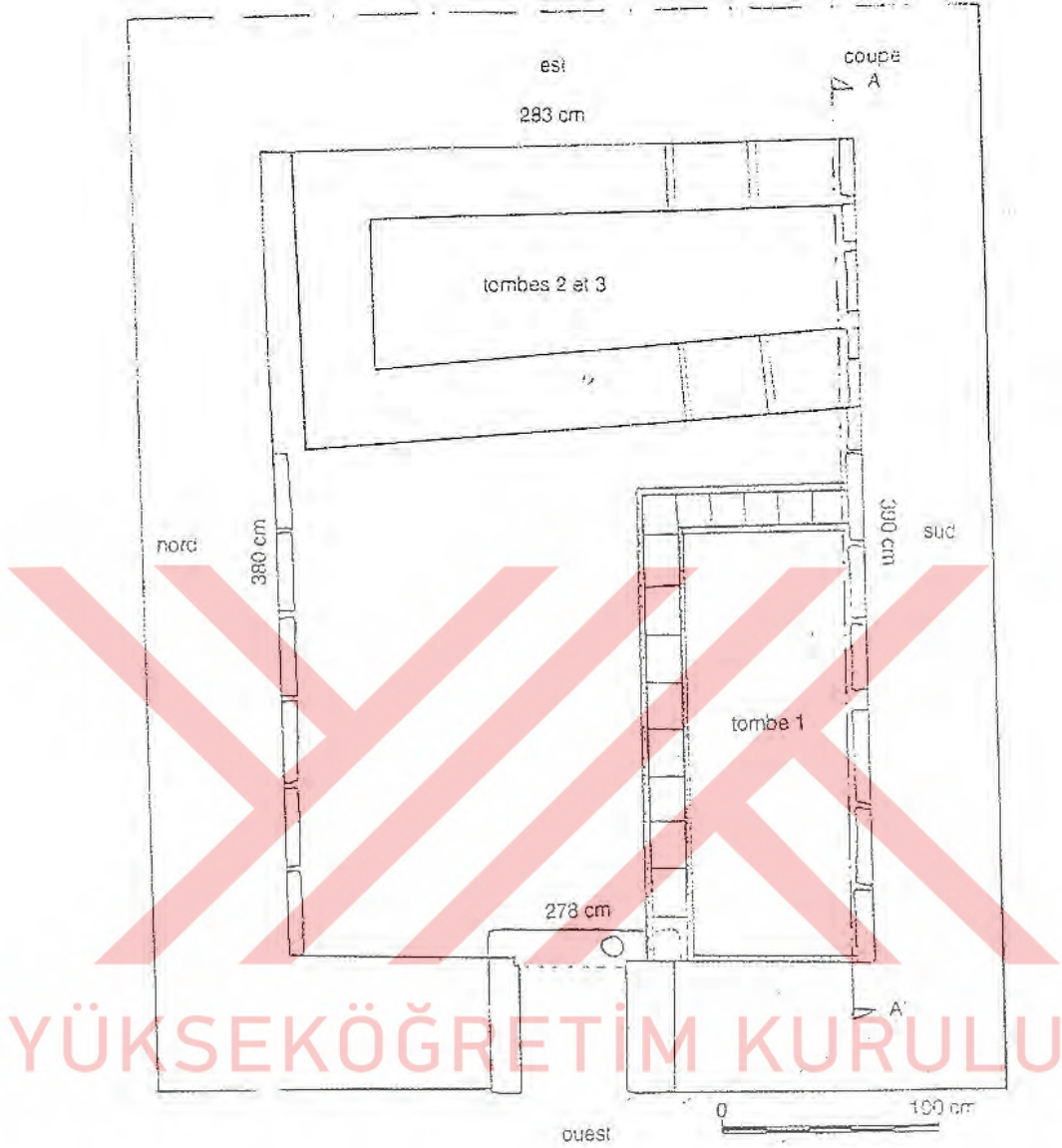
²⁹⁴ Fıratlı, **a.g.e.**, 1974a, s.924; Fıratlı, **a.g.e.**, 1974b, s.32; Fıratlı, **a.e.**, 1975, s.25.

²⁹⁵ Barbet, Şener, **a.g.e.**, s.206.

²⁹⁶ **A.e.**

²⁹⁷ Fıratlı, **a.g.e.**, 1974a, s.924; Fıratlı, **a.g.e.**, 1974b, s.32; Fıratlı, **a.g.e.**, 1975, s.25.

²⁹⁸ Karakaya, **a.g.e.**, 1987, s.82.

P.21. Mezar odası 1 - plan, (Barbet-Şener, 1999)

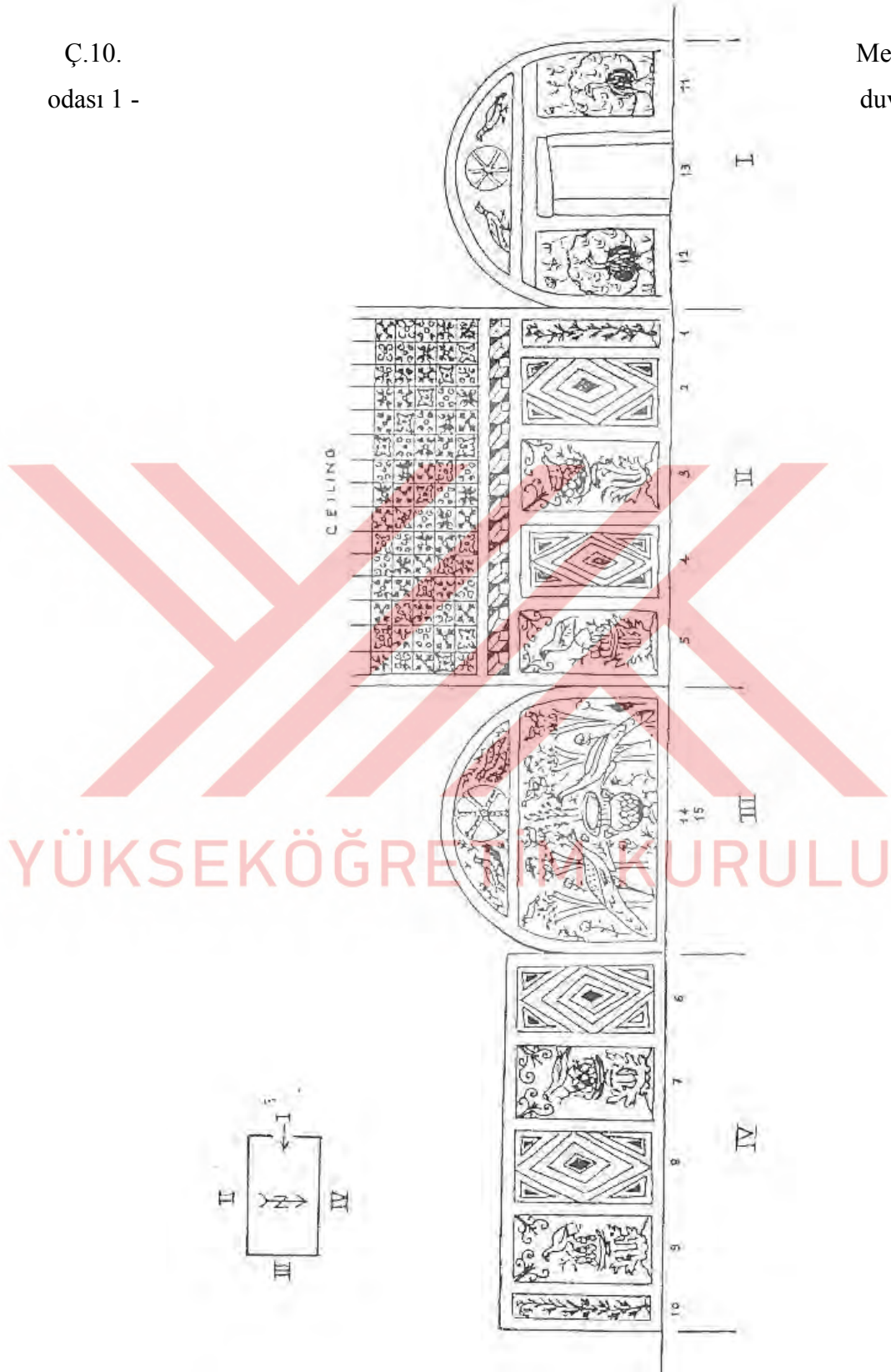
Bezeme Özellikleri

Dört duvarı ve tonozu duvar resimleriyle kaplı mezar odası mimarisinden çok freskleriyle ilgi çekmektedir (Ç.10). Duvar resimlerinin yapım tekniğiyle ilgili çeşitli izler mevcuttur. Bu izler duvar yüzeyinin kompozisyona göre bölümlendiğini ve yaş sıva üzerine ince uçlu bir aletle desenin çizildiğini göstermesi bakımından önemlidir²⁹⁹. Resimlerle bezeli tüm alanların çerçeveleri kalın kırmızı şeritlerle yapılmıştır.

²⁹⁹ Barbet, v.d., a.g.e., s.2, ş.1-4.

Ç.10.
odası 1 -

Mezar
duvar

resimlerinin çizimi, (Fıratlı, 1974a)

Mezar odasında betimlenen her öge, her kompozisyon ölüm, yeniden canlanma ve cennet ile ilgili anlamlar içermektedir. Ölünün yeni hayatına başlamadan önceki geçici istirahat mekanında hayatının bundan sonrasında bulunacağı Cennet'in bahçeleri betimlenmiştir.

Odanın kuzey ve güney duvarlarında bitkisel motifli bordürlerle birbirinden ayrılan dikdörtgen panellerin içlerinde atlamalı olarak geometrik ve bitkisel düzenleme bulunmaktadır. Geometrik düzenlemede dikdörtgen çerçeve içinde merkezde iç içe eşkenardörtgen motifleri, çerçevenin köşe boşluklarında ise küçük üçgenler yer almaktadır. Bitkisel düzenlemede ise geniş bir akantus yaprağının üzerindeki tepsilerde içinde alternatifli olarak elma ve armut, bunların üstünde de birer kuş figürü – keklik – vardır. Meyve tabakları ve ya sepetleri olarak tanımlanan bu düzenleme cennet meyvelerini sembolize eder³⁰⁰ (F.116).

F.116. Mezar odası 1 - kuzey duvar, 2005

³⁰⁰ Armut genellikle İsa'nın yeniden canlanmasıyla ilgili olarak kullanılmaktadır. Ayrıca İsa'nın insanlığa, insanlara olan sevgisini ifade eder. Elma ilk günahın meyvesidir ve Havva genellikle elinde bir elmayla resmedilir. Meryem de yeni Havva olarak elmayla betimlenmiştir. Ayrıca elma İsa'nın da sembolüdür. George Ferguson, **Signs and Symbols in Christian Art**, New York 1955, s.32, 46.

Mezar odasının en önemli süslemesi doğu duvardadır. Fonda serpiştirilmiş çiçeklerin³⁰¹ olduğu kompozisyonda ortada çift kulplu bir kantharosun iki yanındaki birer tavuskuşuyla³⁰² refrigerium sahnesi oluşturulmuştur (F.117).

F.117. Mezar odası 1 - doğu duvar, 2005

YÜKSEKÖĞRETİM KURULU

³⁰¹ Yüzey üzerine serpiştirilmiş çiçekler tek başına kullanıldığı gibi kompozisyona fon oluşturacak biçimde 1.-2. yüzyıldan itibaren kullanılmıştır. Bu düzenlemenin kaynağını Rostovzeff Mısır sanatı olarak yorumlamaktadır (M. Rostovtzeff, “Ancient Decorative Wall-Painting”, **Journal of Hellenic Studies**, XXXIX, 1919, s.161-162). Bu motifin kullanılması mezarların çiçeklerle, güllerle süsleme geleneğiyle ilgili olmalıdır. Toynbee, ölüye sunulan çiçeklerin başında gülün geldiğini ve güllerin yaşamdaki ebedi baharın işareti olduğunu belirterek aynı zamanda yeniden canlanmayla bir bağlantı kurar (Toynbee, **a.g.e.**, s.62-63). Karakaya, bu çiçeklerin ölüm ve uyku sembolü olan gelincik-haşhaş çiçeği izlemine verdiği belirir (Enis Karakaya, “Geç Roma-Erken Hıristiyanlık Dönemlerinin Cennetsel Kompozisyonlu Duvar Resimleri”, **Palmet**, V, 2004, s.127) Gelincik ve haşhaş çiçekleri uyku ve ölüm anlamları taşımakta ve kırmızı renginden dolayı İsa'nın ıstıraplarını ifade etmektedir (Ferguson, **a.g.e.**,s.47).

³⁰² Erken Hıristiyanlık mezar sanatında yaygın kullanılan tavuskuşu antik sanattan birçok etkileşim getirmiştir. Etinin çürümemesi, her yıl tüy değiştirmesi ona ölümsüzlük anlamı yüklemiştir. 4.yüzyıldaki sembolik anlamı bahar, cennet, ölümsüzlük ve yeniden doğuştur. 5.yüzyılda kristogram gibi imparatorluğun zafer sembolü olarak da kullanılmıştır. Tavuskuşu, refrigerium sahnesinin de önemli bir parçasıdır. Kantarosdan su içen tavuskuşları inananların Hıristiyanlığı yudumlayarak yavaş yavaş doyuma ulaşmalarını sembolize eder. Annemarie Weyl Carr, “Peacocks”, **ODB**, III, New York-Oxford 1991, s.1611; Ferguson, **a.e.**, s.23; Karakaya, **a.g.e.**, 1987, s.209; Karakaya, **a.e.**, 2004, s.125; Ebru Parman, “Bizans Sanatında Tavus Kuşu İkonografisi”, **Sanat Tarihinde İkonografik Araştırmalar – Güner İnal'a Armağan**, Ankara 1993, s.387-412.

Lunette ise ortada İsa'nın monogramı olan altı kollu haç³⁰³ ve iki yanında birer keklik bulunmaktadır. Define arayıcıları tarafından kantharosun tamamı ve kristogramın bir kısmı tahrip edilmiştir (F.117). Benzer bir düzenleme Serdica (Sofya) nekropolündeki 6. yüzyıla tarihlendirilen 1 nolu mezar odasının lunetinde madalyon içindeki haçın iki yanında birer tavuskuşu vardır³⁰⁴.

Batı duvarında kapının iki yanında serpiştirilmiş çiçekler arasında karşıdan gösterilmiş birer tavuskuşu (F.118), lunette ise ortada İsa'nın monogramının iki yanında ruhu temsil eden birer kuş – keklik – yer almaktadır. Anamur'daki mezar odasının nişlerinde 3.yüzyılın ikinci yarısına tarihlendirilen, kuyrukları açık, cepheden gösterilmiş tavuskuşları benzer bir örnek olarak verilebilir³⁰⁵. Ancak İznik örneği kadar kaliteli değildir.

F.118. Mezar odası 1 - batı duvardaki tavuskuşu, 2005

³⁰³ 3. yüzyılda ortaya çıkan ve 4. yüzyılda yaygınlaşan İsa'nın adının monogramatik yazılımı kristogram Konstantinos ve oğlu Konstantios döneminde çokça kullanılmıştır. Yunanca Christos kelimesinin ilk iki harfi Chi (X) ve Ro (P)'nun bir araya gelmesinden oluşmaktadır. 4. yüzyıldan 6. yüzyıla kadar kötülüğe karşı koruyucu olarak imparatorluk silahlarında, zırhlarda ve imparatorluğun zafer işareti olarak kullanılmıştır. Bazen İsa'nın zaferini bazen de İsa'nın kendini simgeler. 5. yüzyıldan sonra giderek yerini haça bırakır. Wolfram Hörandner, Annemarie Weyl Carr, "Christogram", **ODB**, III, New York-Oxford 1991, s.441.

³⁰⁴ Kristo Miateff, **Dekorativnata Jivopis Na Sofyiskiya Nekropoli**, Sofya 1925, s.6,10, r.1,4.

³⁰⁵ Elisabeth Alföldi-Rosenbaum, **Anamur Nekropolü**, Ankara 1971, s.19-20.

Mezar odasının duvar ve tonoz ayırımında dış sırası veya kiriş ucu olarak adlandırılan, perspektifli gösterimiyle odayı daha geniş gösteren bir bordür bulunmaktadır (F.119). Hipojenin tarihlendirilmesinde belirleyici olan motifin çok benzeri Bulgaristan'daki Silistra hipojesinde vardır³⁰⁶. Anamur'daki mezar A. IV 2'nin tonoz bezemesinde de kiriş ucuna benzer perspektifli bir motif görülmektedir³⁰⁷. Bu süslemenin kullanıldığı benzer bir örnek gene Belgrad yakınlarındaki Brestovik'deki mezar odasıdır³⁰⁸.

F.119. Mezar odası 1 - kiriş ucu motifinden detay, 2005

Mezar odasının tonozunun freskleri kasetli tavan bezemesini andıran bir tarzdadır. Kırmızı şeritlerin oluşturduğu karelerin içleri dört yapraklı çiçekler ve yapraklarla dolgulanmıştır (F.120). 4. yüzyıl ortalarına tarihlendirilen Silistra³⁰⁹ ve 3. yüzyıla

³⁰⁶ Dimiter P. Dimitrov, "Le système Décoratif et la Date des Peintures Murales du Tombeau Antique de Silistra", *CahArch*, XII, 1962, s.36, 40; Toynbee, *a.g.e.*, s.218.

³⁰⁷ Rosenbaum, *a.g.e.*, 17.

³⁰⁸ Miateff, *a.g.e.*, s.74-75.

³⁰⁹ Dimitrov, *a.g.e.*, s.40.

tarihlendirilen Brestovik³¹⁰ mezar odalarının tonozları İznik'tekinden daha kaliteli örneklerdir.

F.120. Mezar odası 1 - tonoz bezemesinden detay, 2005

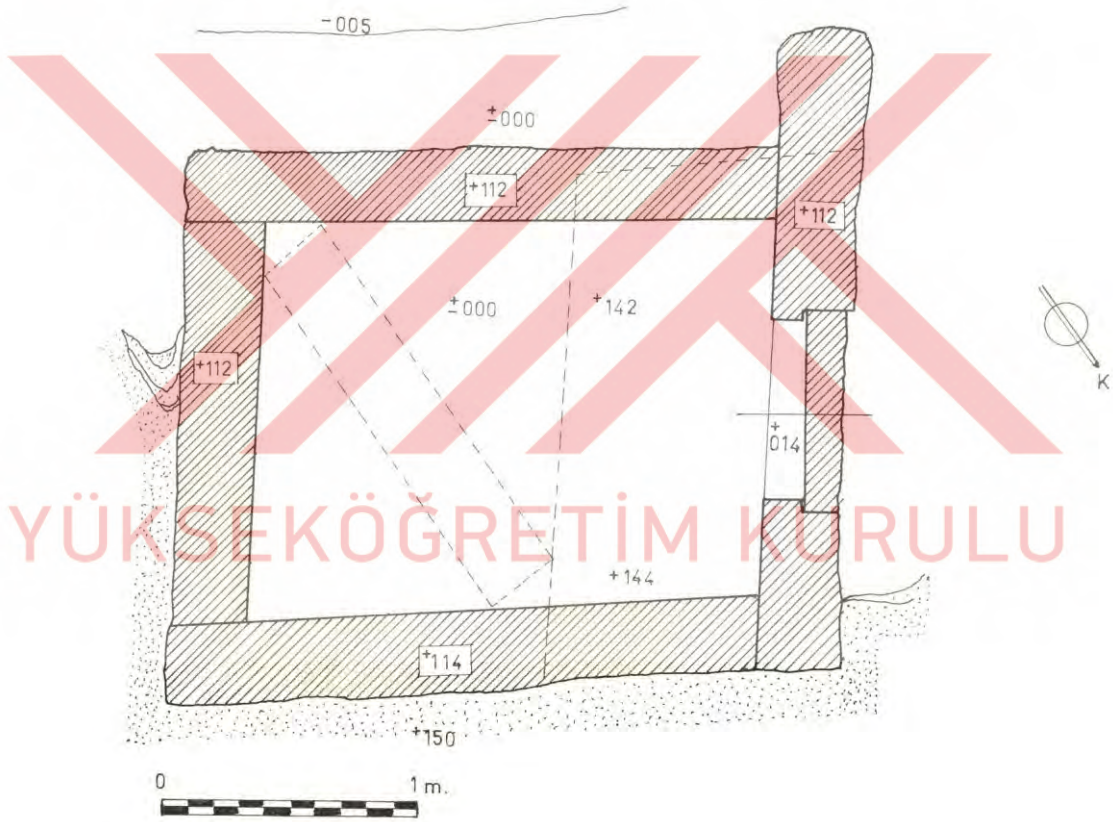
YÜKSEKÖĞRETİM KURULU

³¹⁰ Adam N. Crnobrnja, "Zagrobni običaji rimskoga vremena: studija slučaja groba iz Brestovika", *Glasnik Srpskog arheološkog društva*, 22, 2005, s.161-172.

III.II.II. Mezar Odası 2

Yeri ve Çevresel Özellikleri

Kuzey nekropolündeki, Çaltepe'nin batı eteklerinde yer alan yapı yol yapım çalışması sırasında bu bölgeden toprak alınırken bulunmuştur. Mezar Odası 1 olarak numaralandırdığımız, duvar resimleriyle ünlü hipojenin 100–150 m. kuzeyindedir. Günümüzde mevcut olmayan mezar odası için Fıratlı yakınında bir su kaynağı olduğundan bahsetmektedir, ancak arazi çalışmamızda bu su kaynağına rastlayamadık³¹¹.

P.22. Mezar odası 2 - plan (Karakaya, 1987)

Tarihi

Fıratlı, mezar odası 2 için Roma mezarı olarak bahsetmesine rağmen³¹², buluntuları ve duvarındaki kristogramdan dolayı 4.yüzyıl sonu – 5. yüzyıl başına tarihlendirilen

³¹¹ Fıratlı, a.g.e., 1974a, s.922; Fıratlı, a.g.e., 1974b, s.32; Fıratlı, a.g.e., 1975, s.25.

³¹² Fıratlı, a.e., 1974a, s.922; Fıratlı, a.e., 1974b, s.32; Fıratlı, a.e., 1975, s.25.

İstanbul Yeşilköy'deki hipoje³¹³ ile mimari özellikleri açısından benzerlik gösterdiğinden Mezar Odası 2'yi de Erken Hıristiyanlık dönemine, 4.yüzyıl sonuna tarihlendirmek mümkündür. Karakaya da plan, örtü sistemi, kapı düzenlenmesi ve taş işçiliğinden dolayı benzer örneklerle karşılaştırıldığında Mezar Odası 2'nin 3. – 4. yüzyıla ait olabileceğini belirtmektedir³¹⁴.

Mimari Özellikler

Basit tipte, tek mekanlı mezar odası grubundan olan yapı kuzey – güney doğrultulu, 2.05 x 1.47 m. boyutlarında, 1 m. yüksekliğinde, iri bloklardan yapılmış, dikdörtgen planlıdır (P.22). Yapı yerel beyaz mermerden inşa edilmiştir. Hipojelerin duvarını oluşturan mermerlerin kalınlığı (duvar kalınlığı) 0.33 m.dir. Mezarın üstü yan duvarlara oturtulan iki mermer blokla kapatılmıştır (F.121). Bu bloklardan biri yol yapım çalışmasında parçalanmıştır. Kuzey duvarının ortasında yer alan kapı açıklığına mermer bir blokla, hareketli tarzda bir kapı yapılmıştır³¹⁵.

F.121. Mezar odası 2 - genel görünüş, (BKTVKK Arşivi)

³¹³ Nuşin Asgari, Nezih Fıratlı, “Üç Geç Antik Mezar”, *Arkeoloji ve Sanat*, 3, 1982, s.9-11.

³¹⁴ Karakaya, *a.g.e.*, 1987, s.95.

³¹⁵ Karakaya, *a.g.e.*, s.94.

III.II.III. Mezar Odası 3

Yeri ve Çevresel Özellikleri

İznik'in doğu nekropolündeki mezar odası, İznik'in yaklaşık 3 km. kuzeydoğusunda, Abdülvahap tepesi ile Bahçeboğazı mevki arasında yer almaktadır. 2004 yılında aynı yerde su kanalı çalışmaları sırasında katalogumuzda mezar odası 9 olarak yer alan yapı bulunmuştur (F.122).

Tarihi

Duvar resimlerinden yola çıkılarak yapı için bir tarihlendirme yapmak mümkündür. Serpiştirilmiş çiçek düzenlemesi Roma ve Erken Hıristiyanlık döneminde sıklıkla kullanılmıştır. Yapıda Hıristiyanlığı işaret eden bir figür bulunmasa da benzer örneklerle karşılaştırılması sonucunda 4. yüzyıla ait olması olasıdır³¹⁶.

Kazı Çalışmaları

1998 yılı Nisan ayında DSİ'nin sulama kanalı hafriyatı sırasında bulunmuştur. İznik Müzesi tarafından yapılan kurtarma kazısı sonrasında kapatılmıştır³¹⁷.

Mimari Özellikler

Doğu – batı doğrultulu, dikdörtgen planlı, basit tipte sanduka biçimli bir mezar odasıdır (P.23). Boyutları dıştan 2.60x1.73x1.13 m., içten ise 2.07x1.07x1.00 m.dir. Odanın duvarları 0.33x0.33x0.05 m.lik tuğla ve horasan harcından örülmüştür. Üzeri ise muhtemelen 6 adet 0.80x0.80x0.12 m. boyutlarında kavisli pişmiş topraktan plakayla kapatılmıştır³¹⁸. Mezar odasının kapısına ait duvarlarda bir iz bulunmamaktadır. Büyük olasılıkla üstünü örtmek için kullanılan plakalarla giriş kısmı kapatılmaktaydı. Su kanalı kazısı sırasında mezarın batı ve güney duvarıyla üst örtüsünün büyük bir kısmı yok edilmiştir.

³¹⁶ Enis Karakaya, "İznik'te Bulunan Duvarları Resimli Bir Mezar Odası", **STAD**, 14, 1998, s.57.

³¹⁷ Karakaya, **a.e.**, s.55.

³¹⁸ Karakaya, **a.e.**, s.56.

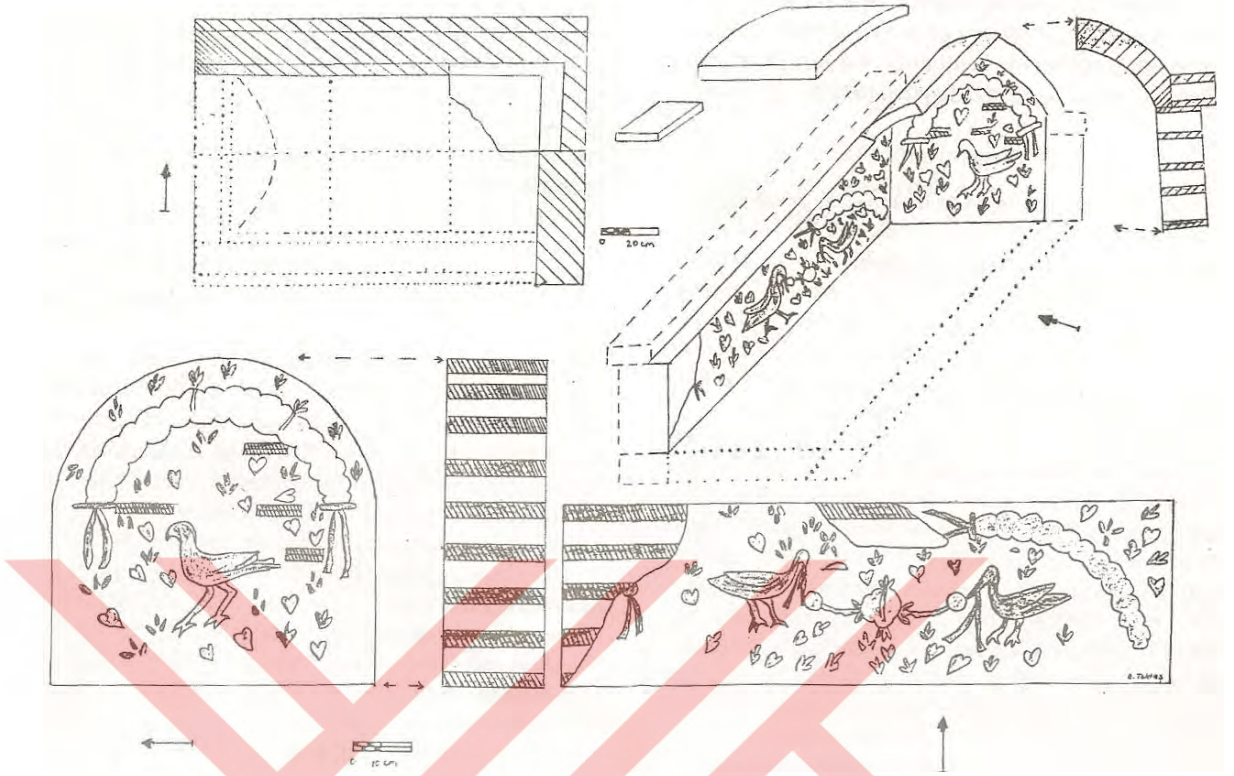

F.122. Mezar odası 3 ve mezar odası 9'un genel görünüşü, 2008
(TAY Projesi Arşivi)

Bezeme Özellikleri

Mezar odasının duvarları kurşuni renkte bir arriccio tabakayla sıvandıktan sonra freskolara fon oluşturan kemik rengi intonacco tabakasıyla boyanmıştır. Geç Roma – Erken Hıristiyanlık döneminin ev ve mezar yapılarında yaygın kullanılmış serpiştirilmiş kırmızı çiçekler bu mezar odasının da mevcut iki duvarında görülmektedir. Doğu duvarında iki ucu mavi kurdelelerle bağlanmış kırmızı bir gırlanın altında uzun bacaklı bir kuş figürü vardır. Kuzey duvarda ise ortada kırmızı renkteki çelenk olarak tanımlanan motifin kurdelelerini tutan karşılıklı iki kuştan oluşan bir kompozisyon görülmektedir. Duvarın doğu kısmında, kuşun üzerine doğru kıvrılan bir gırlan motifi vardır (P.23). Odanın üstünü örten iri plakalarda da kırmızı renkte diyagonal çizgilerin kesişmesiyle oluşmuş baklava dilimleri görülmektedir³¹⁹.

³¹⁹ Karakaya, a.e., s.56-57.

P.23. Mezar odası 3 - plan ve çizimleri, (Karakaya, 1998)

YÜKSEKÖĞRETİM KURULU

III.II.IV. Mezar Odası 4

Yeri ve Çevresel Özellikleri

İznik'in doğu nekropolünde, Delikli Kaya mevki olarak bilinen bölgede, Delikli Kaya'nın güneyinde yer almaktaydı. 1988 yılı Şubat – Mart aylarında makine ile tarla açma çalışmaları sırasında tahrip edildiği öğrenilen mezar odası İznik Çini Fırınları Kazısı 1988 yılı çalışmalarında yerinde tespit edilmiştir. Mezar odasının yakınında Korent üslupta bir sütun başlığı bulunmuştur³²⁰.

Tarihi

Geç Antik Çağa ait olması muhtemel mezar odasının kalıntıları kesin tarih belirtebilmek için yeterli değildir.

F.123. Mezar odası 4 - genel görünüm, 1988 (Aslanapa, v.d., 1989)

³²⁰ Aslanapa, v.d., a.g.e., s.263, 286; Aslanapa, a.g.e., 1990, s.365.

Mimari Özellikler

Oldukça tahrip olmuş olan yapının sadece iki duvarının kalıntısı mevcuttur (F.123). Kalan izlerden basit tipte tek mekanlı, tonoz örtülü bir yapı olduğu anlaşılmaktadır. Duvarlar kaba yonu taş ve tuğla örgülüdür. Duvarlarında fresk izleri görülmektedir. İzlerden, karelere bölünmüş bir bordür gibi algılanabilecek düzenlemenin içinde sadece bir hayvanın başı ve gövdesinin bir kısmı seçilebilmektedir (F.124).

F.124. Duvar resminden detay, 1988 (Aslanapa, v.d., 1989)

III.II.V. Mezar Odası 5³²¹

Yeri ve Çevresel Özellikleri

İznik'in kuzeybatısında, Elbeyli Belde'sine giden yolun doğusunda, Hespekli mevkiindedir. İznik'in kuzey nekropolündeki mezar odası dozerle yapılan taş ocağı düzenleme çalışmaları sırasında bulunmuştur. İznik Müzesi uzmanları tarafından kurtarma kazısı yapılmıştır³²².

Tarihi

Yapıdan sadece Yalman yayınında bahsetmekte ve herhangi bir tarihlendirme önerisinde bulunmamaktadır. Yapıyı göremediğimiz ve ilgili yayında fotoğraf ve plan da bulunmadığından biz de tarihlendirme hususunda bir öneri veremiyoruz.

Mimari Özellikler

Doğu – batı uzantılı, 3.50x1.90 m. ölçülerinde, dikdörtgen planlı, basit tipte tek mekanlı mezar odası 1.10 m. yüksekliğe kadar doğal kayaya oyulmuştur. Duvarların geri kalan kısmı tuğla ile tamamlanmıştır. Mezar odasının üstü beşik tonozla örtülüdür, zemini ise topraktır. Odanın duvarları ve tonozu kireç kum harcı ile sıvalıdır. Herhangi bir bezemeye rastlanmamıştır³²³.

³²¹ Mezar odasıyla ilgili olarak sadece Yalman'ın yayını bulunmaktadı. Tarafımızca görülememiş mezar odasıyla ilgili bilgiler bu yayından alınmıştır. Yayında yapının fotoğrafına ve planına yer verilmemiştir.

³²² Yalman, **a.g.e.**, t.y., s.129.

³²³ Yalman, **a.e.**, s.129.

III.II.VI. Mezar Odası 6

Yeri ve Çevresel Özellikleri

İznik'in doğu nekropolündeki mezar odası Abdülvahap tepesi batı yamacında, Köfüönü mevkiinde, H23.a.10.b paftadadır. Çevresinde tuğla mezarlara da rastlanılmaktadır³²⁴.

Kazı Çalışmaları

1990 yılı Mayıs ayında Karayollarının yol drenaj çalışması sırasında bulunmuştur. Mezar odasında İznik Müzesi uzmanları tarafından temizlik çalışması yapılmıştır³²⁵.

2006 yılında İznik Müzesi tarafından mezar odasının güneyinde kurtarma kazısı yapılmıştır. Kazı sonucunda doğu-batı ve kuzy-güney uzantılı, moloz taş örgülü bir duvar tespit edilmiştir. Mezar odasına bitişik bu duvar yapıyı desteklemek için inşa edilmiş olmalıdır³²⁶.

Tarihi

Yalman, mezar odasını 6. yüzyılın başına tarihlemektedir³²⁷.

Mimari Özellikler

Doğu-batı uzantılı, dikdörtgen planlı, basit tipte hazırlık mekanlı mezar odasıdır (P.24). Duvar ve tonozları tuğla ve kireç harcı ile örülmüş mezar odası dıştan 4.40x8 m. ölçülerindedir. Batıda dört basamaklı merdivenle küçük bir taş kapıya ulaşılır. İki bölümlü mezar odasında batıda beşik tonozunun bir kısmı çökmüş bir ön oda yer almaktadır (F.125). Doğudaki ikinci oda asıl mezar odasıdır. Tonzla örtülü odanın doğu duvarında bir niş bulunmaktadır (F.126). Asıl mezar odasının kuzey, güney ve doğusunda olmak üzere üç adet sandık mezar vardır. Mezarların duvarlarında Roma ve Bizans dönemine ait devşirme malzeme kullanılmıştır. Mezarların içinde ve çevresinde iskelet parçalarının yanı sıra seramik, cam parçaları, kemer tokası ve çeşitli boncuklar bulunmuştur. Odaların zemini mermer ve taş döşelidir. Duvarları ve

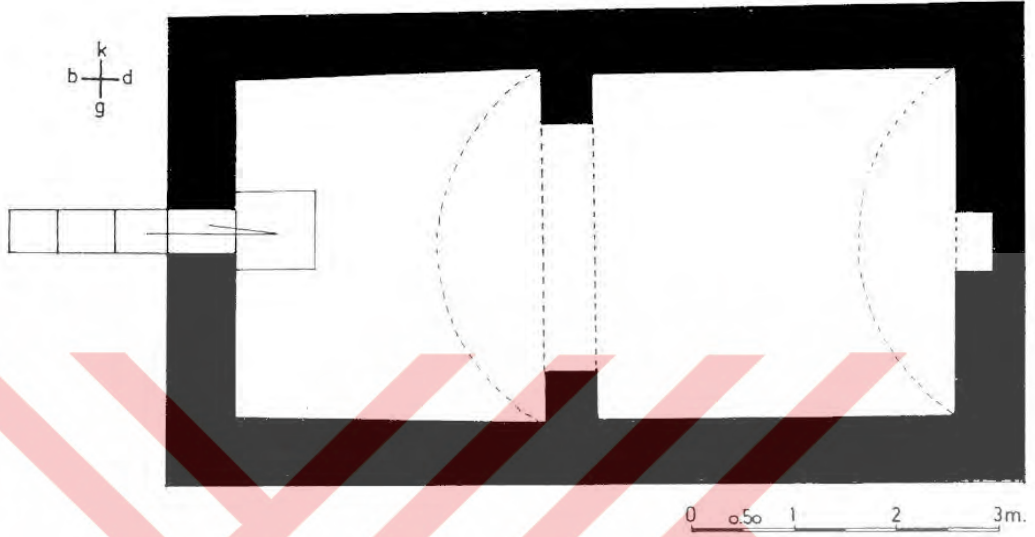
³²⁴ Yalman, a.e., s.124.

³²⁵ A.e.

³²⁶ 19.12.2006 tarihli İznik Müzesi tarafından hazırlanan rapor.

³²⁷ Yalman, a.g.e., t.y., s.125.

tonozu sıvalıdır³²⁸. Doğu ve güney duvarlarının bir kısmı defineciler tarafından tahrip edilmiştir.

P.24. Mezar odası 6 - plan, (Yalman, t.y.)

F.125. Mezar odası 6, 2007

³²⁸ Yalman, a.e., s.124-125.

F.126. Mezar Odası 6'nın içinin grnŖ, 1989 (Ahmet Vefa obanoğlu)

YKSEKGRETİM KURULU

III.II.VII. Mezar Odası 7

Yeri ve Çevresel Özellikleri

İznik'in güneyinde yer alan Dırazali Köyü Köyiçi mevkiinde, H.23.a.15.c pafta 319 parselde günümüzde kullanılmayan ilköğretim okulunun yakınlarındadır. Bursa Koruma Kurulu'nun 23.12.1994 gün ve 3859 sayılı kararıyla tescil edilmiştir. Fosseptik çukuru kazısında bulunan mezar odasında 8-13.08.1994 tarihinde İznik Müzesi tarafından kurtarma kazısı yapılmıştır³²⁹. Mezar odasının tonozu yıkık olduğundan düşme tehlikesi olabilir nedeniyle doldurularak kapatılmıştır (F.127).

F.127. Mezar odası 7 - kapatıldıktan sonraki görünümü, 2007

Tarihi

Yalman, yapıyı 6. yüzyıla tarihlendirmektedir³³⁰. Ön oda ve asıl mezar odasından oluşan hipoje plan tipi ve kullanılan malzeme benzerliğinden dolayı Mezar Odası 6 ile aynı döneme, 6. yüzyıla tarihlendirilebilir.

³²⁹ Yapıyla ilgili bilgiler İznik Müzesi arşivinden alınmıştır.

³³⁰ Yalman, **a.g.e.**, t.y., s.125.

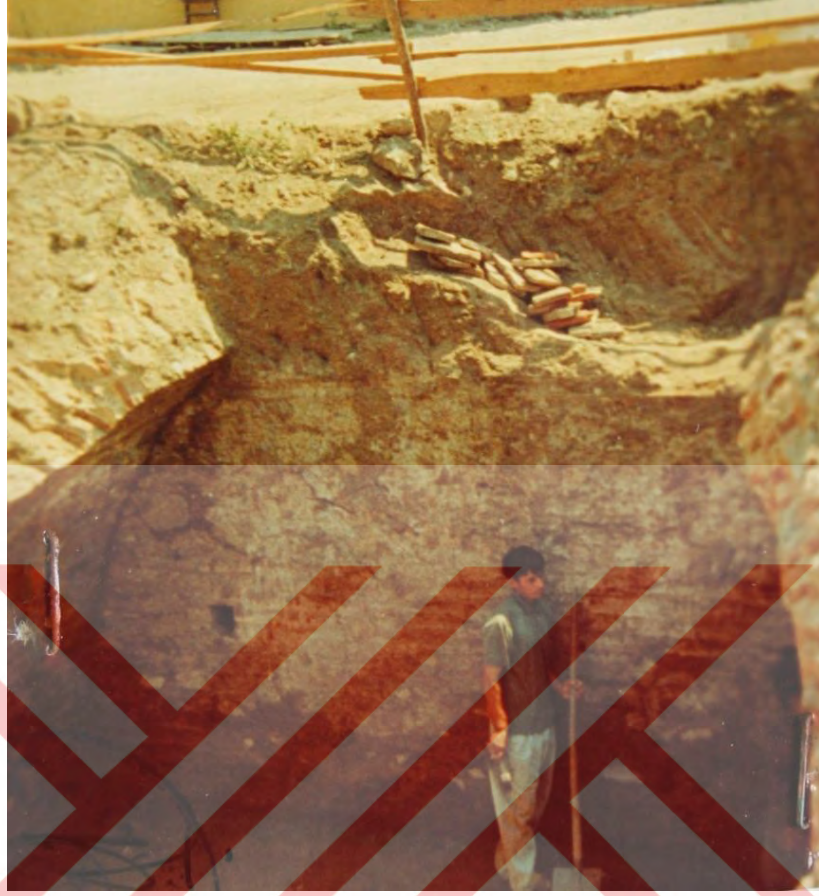
Mimari Özellikler

Doğu – batı uzantılı, dikdörtgen planlı, basit tipte hazırlık mekanlı mezar odasıdır. Yapının duvarlarında alt seviyede moloz taş ve kireç kullanılmış, üzerine tuğla ve kireç harcı ile duvar devam edilmiştir. Duvar örgüsünde kullanılan tuğlanın boyutu 0.33x0.39x0.04 m. dir. Ön oda 2.47x4.66 m. ölçülerinde olup, 2.80 m. yüksekindedir. İki oda arasında moloz taş ve tuğla örgülü, 0.63 m. eninde bir duvar yer almaktadır (F.128). Mezar odası 4.60x4.66 m. ölçülerinde, 2.80 m. yüksekindedir. Yapının beden duvarları 0.90 m. kalınlığındadır. Batıda 1.10x1.43 m. ölçülerinde kapı açıklığı bulunmaktadır. Yapının oldukça kalın duvarlarının olması mezar odasının dışında başka bir amaçla yapılmış olabileceğini, bir alt yapı olabileceğini düşündürse de Mezar Odası 1 olarak katalogda tanımladığımız yapı da 0.85 m. duvar kalınlığına sahiptir.

F.128. Mezar odası 7 - içinin genel görünüşü, (İzник Müzesi Arşivi)

Fosseptik kazısında tonozunun büyük bölümü tahrip edilmiştir (F.129). Duvarların ve kalan tonoz yüzeylerinin de sıvasız olması (F.130-131) nedeniyle mezar odasının tamamlanmadığı ve yapıldığı dönemde kullanılmadığı düşünülebilir.

F.129. Doğu duvar, (İznik Müzesi Arşivi)

F.130. Mezar odasının kuzey duvarının görünüşü, (İznik Müzesi Arşivi)

F.131. Güney duvar, (İznik Müzesi Arşivi)

Mezar odasının doğu ve güney duvarlarına bitişik, zeminden 1.10 m. yüksekte, özensiz taş işçiliğine sahip bir mezar vardır (F.132). Mezarda baş kısmı güneye bakar biçimde sırtüstü yatırılmış, kolları göğüs üzerinde bağlı erişkin bir erkek iskeletinin yanında kemik düğme, bronz yüzük, kabza ve kama parçası bulunmuştur.

F.132. Doğu duvara bitişik olarak sonradan yapılan mezar, (İznik Müzesi Arşivi)

III.II.VIII. Mezar Odası 8

Yeri ve Çevresel Özellikleri

İzник – Adapazarı karayolu üzerinde, İzник'ten yaklaşık 5 km. uzaklıktaki Hocaköy'ün kuzeybatısında bir tarla içindedir. Tarla sürerken ortaya çıkan mezar İzник Müzesi uzmanları tarafından incelenmiştir³³¹. Arazi çalışması sırasında Hocaköy'de iki mezar odası tespit edilmiştir. Ancak yoğun çalılıklarla kaplı olduklarından içlerine girmek mümkün olmamıştır.

Tarihi

Yalman, Erken Bizans dönemine tarihlendirmektedir³³². Sanduka biçimli mezar odaları grubuna dahil 3, 9, 10, 11, 12, 14 ve 15 nolu yapılar gibi bu mezar odasını da 4.-5. yüzyıla tarihlendirebiliriz.

Mimari Özellikler

Yalman'ın tanımından basit tipte, sanduka biçimli mezar odası olduğu anlaşılmaktadır. Mezar odasının duvarları tuğla ve kireç kum harcıyla örülmüştür. Odanın zemini topraktır. Üzeri pişmiş topraktan iri plakalarla kapatılmıştır³³³. Yalman, mezar odasının girişinin iri plakaların dar kenara yakın kısımdan olduğunu söylese de, bu tip sanduka biçimli mezar odalarında kısa kenarlardan birine duvar örülmemekte ve bu açıklık mezarın üzerine de örtülen iri plakalarla kapatılmaktadır.

³³¹ Yalman, a.e., s.129.

³³² A.e.

³³³ A.e.

III.II.IX. Mezar Odası 9

Yeri ve Çevresel Özellikleri

İzник'in doğu nekropolünde, Abdülvahap tepesi ve Bahçeboğazı mevki arasında bulunan mezar odası katalogta Mezar Odası 3 olarak tanımlanan yapının yaklaşık 5 m. güneyindedir (F.122). 20.10.2004 tarihli müze raporunda iki mezar odasının da 2004 yılında çıktığı belirtilmişse de Mezar Odası 3 1998 yılındaki bir su kanalı çalışması sırasında bulunmuştur. 09.09.2004 tarihinde İznik Müzesi tarafından incelenen mezar odalarının sonra defineciler tarafından tahrip edildiği de belirlenmiştir.

Tarihi

Benzer mimariye ve bezemeye sahip Mezar Odası 3, 8, 10, 11, 12, 14 ve 15'in aynı dönemde yapıldığı söylenebilir. Erken Hıristiyanlık dönemine, 4.-5. yüzyıla tarihlendirilebilir.

F.133. Mezar odası 9 - genel görünüş, (Enis Karakaya Arşivi)

F.134. Mezar odası 9, (Adil Can Arşivi)

Mimari Özellikler

Basit tipte sanduka biçimli mezar odası dikdörtgen planlıdır. Mezarın üst örtüsü ve yan duvarlarından biri tahrip edilmiştir. Tuğla ve horasan harcı kullanılarak yapılan duvarların üzeri muhtemelen iki tanesi insitu yerinde duran, 6 adet kavisli pişmiş toprak plakayla kapatılmıştır (F.133). Mezar odasının girişi de bu plakalarla kapatılmış olmalıdır.

Bezeme Özellikleri

Mezar odasının duvarlarına krem rengi bir zemin oluşturulduktan sonra kompozisyon uygulanmıştır. Doğu duvarda duvarın orta kısmından başlayıp yan duvarlara uzanan iki adet yeşil renkte girland ile duvarın üst köşelerinden aşağı doğru sarkıtılmış kurdele birbirini kesmektedir. Girlandların arasındaki boşlukta, kurdelenin üzerine konmuş bir kuş vardır. Yan duvarlarda da aynı düzenleme devam etmektedir. Odanın üstünü örten plakaların iç yüzlerine kırmızı boya ile çapraz çizgilerle eşkenardörtgenler yapılmıştır (F.133-135).

F.135. Mezar odası 9 - yan duvarındaki bezemeden detay, (Adil Can Arşivi)

YÜKSEKÖĞRETİM KURULU

III.II.X. Mezar Odası 10³³⁴

Yeri ve Çevresel Özellikleri

Hisardere Köyü, Bayırdibi mevkiinde, H23.a.05.c ve H23.a.10.b paftalarda 83, 84, 86, 88, 89, 90 nolu parsellerde DSI'nin 2001 yılında yaptığı su kanalı çalışması sırasında ortaya çıkarılan 23 adet mezardan biridir. Mezar Odası 10 olarak tanımladığımız yapı 86 nolu parselde bulunmaktadır. Mezarların bulunmasıyla birlikte İznik Müzesi'ne haber verilmiş ve alanda kurtarma kazısı yapılmıştır. Bulunan mezarlardan biri tonozlu bir mezar odasıdır. Diğer mezarlar kiremit mezar ve basit tipte sanduka biçimli mezar odalarıdır.

Tarihi

Mezar Odası 10'un mimari ve süsleme açısından benzerlik gösterdiği Mezar Odası 3, 8, 9, 11, 12, 14 ve 15 nolu mezar odaları gibi Erken Hıristiyanlık dönemine 4.-5. yüzyıla tarihlendirmek mümkündür.

F.136. Mezar odası 10 - güney duvar, (BKTVKK Arşivi)

³³⁴ Yapı ile ilgili bilgiler ve fotoğraflar Bursa Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu Arşivindeki dosyadan alınmıştır.

Mimari Özellikleri

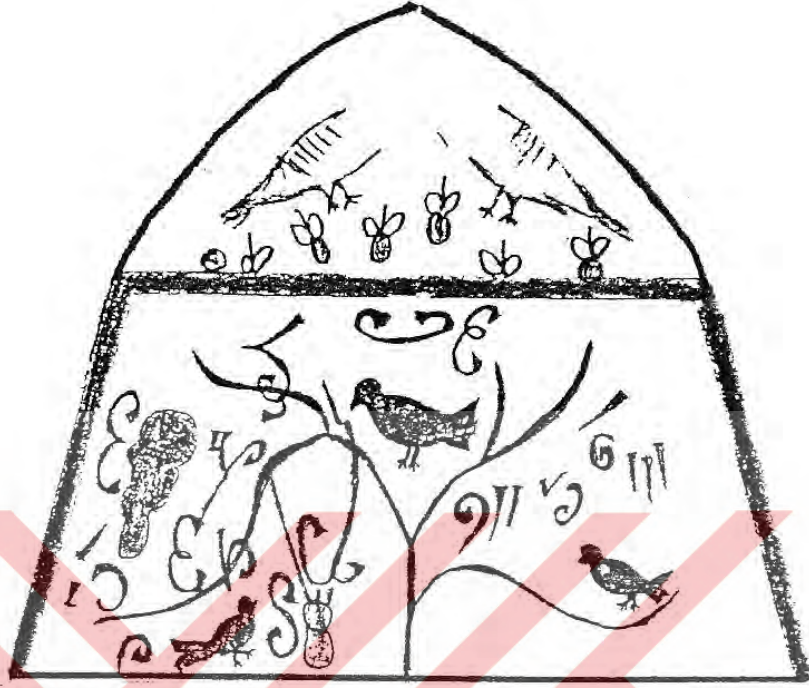
Kuzey – güney doğrultulu dikdörtgen planlı, sanduka biçimli mezar odası 2.75x1.86x1.50 m. ölçülerindedir. Odanın kuzey bölümü tahrip olmuştur. Duvarları 0.90 m. yüksekliğe kadar tuğla-harç örgülüdür. Üzeri diğer örneklerde olduğu gibi 6 adet pişmiş toprak plakayla kapatılmıştır. Mezar odanın zemini tuğla döşelidir.

F.137. Kuzey duvar, (BKTVKK Arşivi)

Bezeme Özellikleri

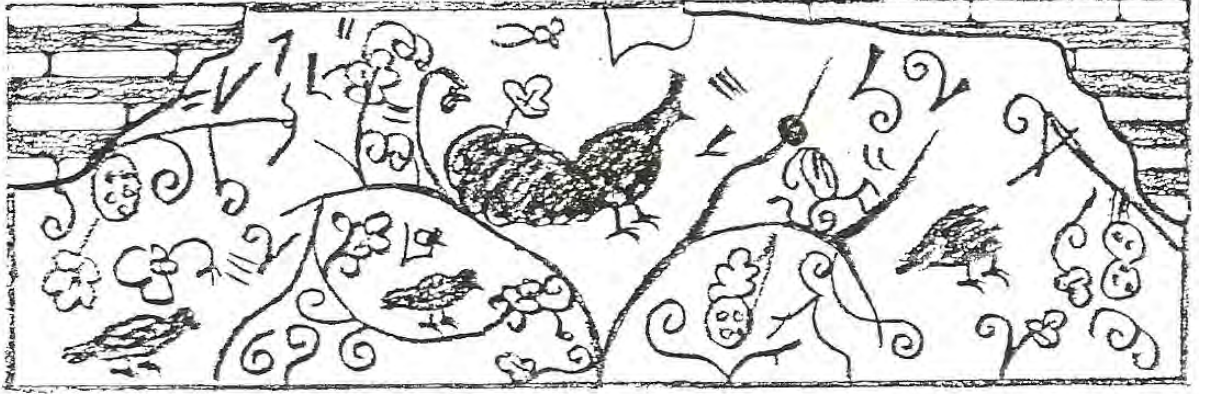
Mezar odasının duvarlarına beyazımsı bir renkle zemin yapılmış, bu zeminin üzerine kırmızı, yeşil ve mavi renklerin kullanıldığı kompozisyon uygulanmıştır. Güney ve kuzey duvarın orta bölümünden çıkan asma dalları bütün duvarı kaplamaktadır. Güney duvarda yer yer dallardan sarkan üzüm salkımları ve dalların üzerine konmuş kuş figürleri bulunmaktadır yan duvarda da aynı düzenleme görülmektedir (Ç.11-14). Mezar odasının üzerini örten plakaların iç yüzeyleri kasetli tavanları andıran karelere bölünmüş alanlarda çeşitli motifler vardır.

Ç.11. Mezar odası 10 - güney duvar çizimi, (BKTVKK Arşivi)

Ç.12. Kuzey duvar çizimi, (BKTVKK Arşivi)

Ç.13. Batı duvar çizimi, (BKTVKK Arşivi)

Ç.14. Doğu duvar çizimi, (BKTVKK Arşivi)

YÜKSEKÖĞRETİM KURULU

III.II.XI. Mezar Odası 11³³⁵

Yeri ve Çevresel Özellikleri

Hisardere Köyü yakınlarında Bayırdibi olarak geçen bölgede 2001 yılında DSİ'nin yaptığı kanal çalışması sırasında bulunan mezar odalarından biridir. Mezar Odası 10 ile aynı yerde, 84 nolu parselde bulunmuştur.

Tarihi

Mezar Odası 11 de inşa tarzı ve süslemeleriyle benzerlik gösterdiği mezar odaları 3, 8, 9, 10, 12, 14 ve 15 nolu yapılar gibi Erken Hıristiyanlık dönemine tarihlendirilebilir.

Mimari Özellikleri

Kuzey-güney yönünde dikdörtgen planlı, basit tipte sanduka biçimli mezar odası 2.75x1.90x1.45 m. ölçülerindedir. Duvarları 1.00 m. yüksekliğe kadar tuğla-harç örgülüdür. Yapının güneydoğu köşesi kanal çalışması sırasında yıkılmıştır. Odanın üzeri 6 adet pişmiş topraktan plakayla kapatılmıştır. Zeminde yer alan tuğla döşeme tahrip edilmiştir.

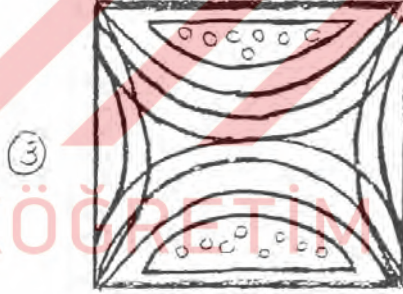
Bezeme Özellikleri

Mezar odasının duvarları sıvalıdır, ancak herhangi bir bezeme bulunmamaktadır. Buna karşılık mezar kapaklarının iç yüzeyinde karelere ayrılmış alanların içinde stilize rozetler, kenarlarında süreklilik gösteren küçük eşkenardörtgenler bulunmaktadır (F.138, Ç.15).

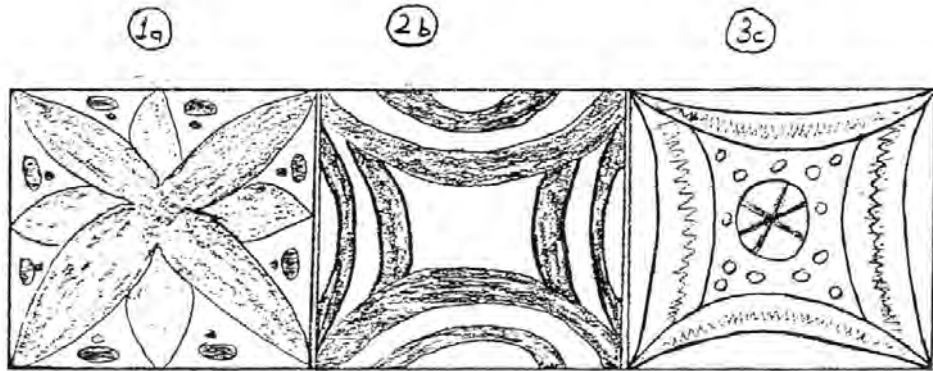
³³⁵ Yapı ile ilgili bilgiler ve fotoğraflar Bursa Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu Arşivindeki dosyadan alınmıştır.

F.138. Mezar odası 11 - üzerini örten plakaların bezemesinden detay
(BKTVKK Arşivi)

YÜKSEKÖĞRETİM KURULU

Ç.15. Mezar odası 11 - plakaların bezemesinin çizimi, (BKTVKK arşivi)

III.II.XII. Mezar Odası 12³³⁶

Yeri ve Çevresel Özellikleri

Abdülvahap Tepesi, Katırcıni mevkiinde yeni su deposu inşaatı ve su kanalı çalışması sırasında 2003 yılında ortaya çıkarılmıştır. İznik-Adapazarı yolundan su deposuna ayrılan tali yolun solunda, sit alanı olan bölgenin dışında bulunmaktadır.

Tarihi

Katalogda yer alan mezar odası 3, 8, 9, 10, 11, 14 ve 15 nolu mezarlarla bezeme ve mimari açısından benzer özellikleri olan yapıyı Erken Hıristiyanlık dönemine 4.-5. yüzyıla tarihlendirmek mümkündür.

F.139. Mezar odası 12 - genel görünüş, (İznik Müzesi Arşivi)

Mimari Özellikleri

Doğu-batı doğrultulu, dikdörtgen planlı, sanduka biçimli mezar odası 2.00x0.95x0.90 m. ölçülerindedir. Üç kenarı tuğla-harç örgülü odanın bir kenarını doğal kaya oluşturmaktadır (F.139). Üstü 6 adet pişmiş topraktan levhayla kapatılmıştır. Müze

³³⁶ Yapı ile ilgili bilgiler ve fotoğraflar İznik Müzesi Arşivindeki dosyadan alınmıştır.

tarafından tespit edilen mezarda temizlik çalışması yapmak için yeterli eleman olmadığından üzeri sac levha ve toprakla kapatılarak korumaya alınmıştır.

F.140. Mezar odasını örten plakalar, (İznik Müzesi Arşivi)

Bezeme Özellikleri

Mezar odasının duvarlarında bezeme bulunmamaktadır, yalnızca üst kapaklarının iç yüzünde kırmızı boya ile çerçevelenmiş alanda aynı renkte stilize rozet görülmektedir (F.140).

III.II.XIII. Mezar Odası 13³³⁷

Yeri ve Çevresel Özellikleri

Abdülvahap Tepesi, Katırcını mevkiinde su deposunun bitişiğindedir.

Tarihi

5.-6. yüzyıla tarihlendirilebilir.

F.141. Mezar odası 13 - genel görünüm, (İznik Müzesi Arşivi)

Mimari Özellikleri

Üç mekandan oluşan mezar odasının yarısına yakın kısmı yıkılmıştır (F.141). Yan duvarlar ve ara duvarların alt bölümlerinde moloz taş – harç kullanılmışken, duvarların üst kısmı ve çok az kalıntısı mevcut olan tonoz tuğla-harç örgülüdür (F.142). Tuğla ölçüsü 0.31x0.03, 0.32x0.03, 0.33x0.035 m.dir. Odalardan doğudaki oda diğerlerinden daha yüksektir. Tonoz üstü yüksekliği 2.40 mdir. Diğer odaların tonoz bitimi yüksekliği yaklaşık 1.80 m.dir. Mezar odalarında bezeme olarak sadece

³³⁷ Yapı ile ilgili bilgiler ve fotoğraflar İznik Müzesi Arşivindeki dosyadan alınmıştır.

iki yan duvarı kısmen mevcut doğudaki odada 0.09 m. eninde, kırmızı renkli bir şerit görülmektedir (F.143). Mevcut kalıntı odalar arasında nasıl bir düzen oluştuğunu anlamamıza tam olarak imkan sağlamamaktadır. Yan yana üç ayrı mezar odası olabileceği gibi birbiriyle bağlantılı bir aile mezarı da olması muhtemeldir.

F.142. Mezar odası 13 duvar örgüsü detayı, 2009

YÜKSEKÖĞRETİM KURULU

F.143. Mezar odası 13 – doğudaki odadan fresk izi, 2009

III.II.XIV. Mezar Odası 14³³⁸

Yeri ve Çevresel Özellikleri

İznik-Elbeyli arasında, Hespekli mevkiinde H.23.a.05.d pafta 2431 parselde 16.11.1992 gün ve 2811 sayılı kurul kararıyla 2.derece arkeolojik sit alanı olarak belirlenen bölgede, tescillenmeden önce inşa edilen hal binasının arkasında, soğuk hava deposunun kuzeybatısında izinsiz yapılan hafriyat çalışmasında 5 adet kiremit mezara ve 1 adet mezar odasına rastlanılmıştır. Mezarlar yüzeyden yaklaşık 0.50-1.50 m. derinlikte bulunmuştur. İznik Müzesi tarafından 24–26.12.1996 tarihlerinde kurtarma kazısı yapılmıştır. Mezarların çıkarıldığı alanın batısında Merdivenli Kaya olarak bilinen tescilli tören alanı, doğusunda da katalogumuzda da yer alan su kaynağı yakınındaki 2 nolu mezar odası ve biraz daha doğusunda mezar odası 1 bulunmaktadır.

Tarihi

Mezar odası plan tipi ve inşa tarzı bakımından benzerlik gösterdiği 3, 8, 9, 10, 11, 12 ve 15 nolu mezar odaları gibi erken Hıristiyanlık dönemine 4.-5. yüzyıla tarihlendirilebilir.

Mimari Özellikleri

Kuzey – güney yönünde, basit tipte sanduka biçimli, 2.40x1.12x0.90 m. ölçülerinde bir mezar odasıdır. Yan duvarları ve kuzey duvarı tuğla-harç örgülüdür. Kullanılan tuğlanın boyutu 0.325x0.325x0.04 m. dir. Yan duvarların kalınlığı 0.35 m.dir. Mezar odasının üstü yan duvarlara oturan 0.82x0.70x0.12 m boyutlarındaki pişmiş topraktan 6 adet plakayla örtülüdür. Kapaklardan iki tanesi mevcut değildir. Bir kapak da mezar odasının içine düşmüştür. Mezarın zemini sıkıştırılmış topraktır. Duvarlarda ve üzerine örten kapaklarda bezemeye rastlanılmamış, sadece beyazımsı bir renkle sıvanmışlardır (F.144).

³³⁸ Yapı ile ilgili bilgiler ve fotoğraflar İznik Müzesi Arşivindeki dosyadan alınmıştır.

F.144. Mezar odası 14 - genel görünüş, (BKTVKK Arşivi)

YÜKSEKÖĞRETİM KURULU

III.II.XV. Mezar Odası 15³³⁹

Yeri ve Çevresel Özellikleri

İznik – Adapazarı karayolunun güneyinde yer alan Çiçekli Köyü'nün Köyiçi mevkiinde kaçak kazı sonucu H23b.06.c.d paftada 1481 nolu parselde ortaya çıkarılan bir mezar odasında İznik Müzesi tarafından 2001 yılında temizlik çalışması yapılmıştır. İznik Müzesi ve Bursa Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu'ndan bir ekibin Nisan 2002 yılında yaptığı incelemede de söz konusu alanın çevresinde başka mezarlar da tespit edilmiştir. Bursa Kurulu'nun 20.06.2002 gün ve 9147 sayılı kararıyla nekropol alanı içinde yer alan H23b.06.c.d pafta 1478, 1480, 1481, 1482, 1484, 1519, 1520, 1521, 1522, 1523 ve 1524 nolu parseller 3. derece arkeolojik sit olarak tescil edilmiştir.

Tarihi

Mezar Odası 15 mimari ve süsleme açısından benzerlik gösterdiği Mezar Odası 3, 8, 9, 10, 11, 12 ve 14 nolu mezar odaları gibi Erken Hıristiyanlık dönemine 4.-5. yüzyıla tarihlendirilebilir.

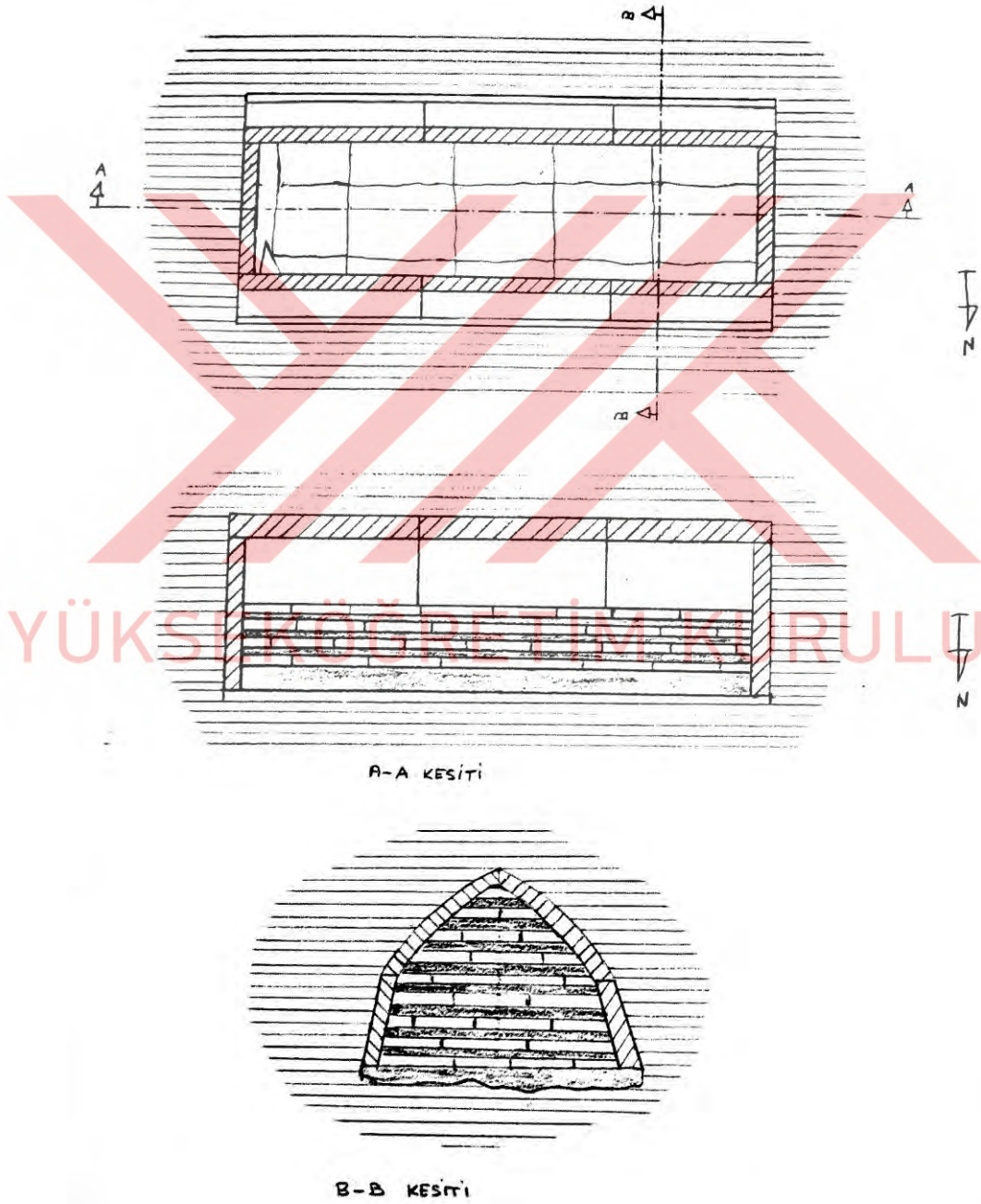

F.145. Mezar odası 15 - içten görünüş, (İznik Müzesi Arşivi)

³³⁹ Yapı ile ilgili bilgiler ve fotoğraflar İznik Müzesi Arşivindeki dosyadan alınmıştır.

Mimari Özellikleri

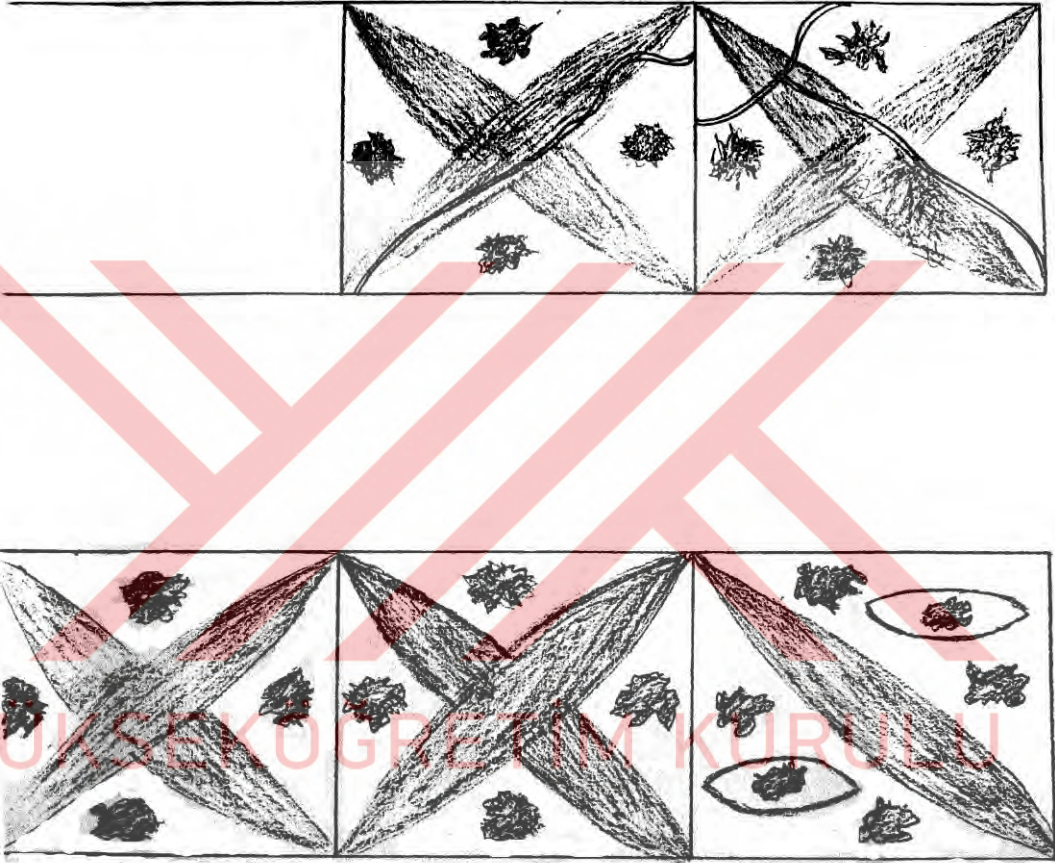
Doğu - batı doğrultulu, 1.90x0.93x0.65 m. ölçülerinde, basit tipte sanduka biçimli mezar odasıdır (Ç.16). Duvarları tuğla-harç örgülü odanın üzeri 6 adet içbükey, 0.68x0.58x0.06 m. ölçülerinde mezar kapağı ile örtülüdür. Mezarın zemini tuğla döşelidir (F.145). Duvar örgüsünde ve zemin döşemesinde kullanılan tuğlaların boyutları 0.33x0.33x0.03 m.dir.

Ç.16. Mezar odası 15 - plan ve kesit çizimleri (İznik Müzesi Arşivi)

Bezeme Özellikleri

Mezar odasının duvarlarında herhangi bir bezemeye rastlanılmamıştır. Ancak mezar kapaklarının iç yüzlerine kırmızı renk kullanılarak serbest fırça ile bezeme yapılmıştır (Ç.17).

Ç.17. Mezarı örten plakaların iç yüzündeki bezemenin çizimi, (İznik Müzesi Arşivi)

III.II.XVI. Mezar Odaları³⁴⁰

Yeri ve Çevresel Özellikleri

İzник'in kuzey nekropolündeki mezar odaları Elbeyli yakınlarında, Çaltepe'nin batı yamacında, duvar resimleriyle tanınan hipojenin yaklaşık 400 m. kuzeyindeydi. Yol yapım çalışmaları için bölgede yapılan hafriyat sırasında ortaya çıkarılmışlar ve 1986 yılı başında bu bölgede tasarlanan hal binası inşaatı için yıkılmışlardır³⁴¹ (F.146).

F.146. Mezar odalarının genel görünümü, (Enis Karakaya Arşivi)

Tarihi

Karakaya, 3. yüzyıl sonu veya 4. yüzyıla tarihlendirilebileceğini belirtmektedir³⁴².

³⁴⁰ Günümüzde mevcut olmayan mezar odaları yan yana sıralanmış olduğundan grup olarak ele alınmıştır.

³⁴¹ Karakaya, **a.g.e.**, 1987, s.92.

³⁴² Karakaya, **a.e.**, s.93.

Araştırma

Mezar odalarıyla ilgili bir yayın bulunmamakta, sadece Karakaya'nın tezinde bahsedilmektedir. Karakaya da aceleyle yıkılan mezar odalarını görememiş, ancak Özkan Ertuğrul'un mezarlar yıkılmadan önce çektiği fotoğraflardan yararlanmıştır.

Mimari Özellikleri

Çaltepe'nin yamaçlarından kuzeye doğru uzanan yapılar üç mezar odası ve bir mezardan oluşmaktadır. En güneydeki basit tipteki mezar odası kuzey – güney doğrultulu dikdörtgen planlı beşik tonozludur (F.147). Duvar örgüsü moloz taş ve tuğla iken tonozda ince tuğla ve harç kullanılmıştır. Kapısı odanın uzun duvarlardan biri olan batı duvardadır. Kapı çevresinde yerel mermer bloklardan yapılmış bir söve mevcuttur. Süslemesi olmayan mezar odasının duvarları ve tonozu sıvandıktan sonra ince bir tabaka kirli sarı renkte boyanmıştır³⁴³.

F.147. Mezar odasının içten görünüşü, (Karakaya, 1987)

Bu mezar odasının 3-4 m. kuzeyinde daha küçük boyutlarda, kuzey – güney doğrultulu, tonoz örtülü ikinci bir mezar odası daha bulunmaktaydı. Bu mezar odasının yanında yer alan basit bir mezardan sonra bir başka beşik tonozlu mezar odası daha vardı³⁴⁴.

³⁴³ Karakaya, a.e., s.92-93.

³⁴⁴ Karakaya, a.e., s.93.

III.III. Su Sistemi ve Su Yapıları

III.III.I. Su Dağıtım Sistemi

Yeri ve Çevresel Özellikleri

İznik şehrinin su sistemi kentin doğusunda yer alan Dereköy'deki Çınarcık deresinden suyunu almaktadır. İznik'e su taşıyan sistem buradan kayaya oyma suyolları ve tünellerle Berberkaya mevkiinde yakınındaki Kayrak Köşkü (Kaymak Köşkü) denilen yerdeki çökertme havuzuna kadar gelir ve buradan kentin içine iki ana yoldan ulaşır. Bu yollardan biri Lefke Kapı'ya ulaşırken, diğeri Topkapı ve İstanbul Kapı yönüne su taşımaktadır. (98 ada 2 parsel ve 195 ada 6 parsel) Her iki su yolu da tescillidir. Yer üstünden giden suyollarının yanında aynı güzergahlara yer altından pişmiş toprak künklerle de su dağıtılmıştır.

Tarihi

İznik şehrinin Roma dönemine ait su sisteminin³⁴⁵ Bizans ve Osmanlı dönemlerinde hatta 20. yüzyılın son çeyreğine kadar onarımlar ve eklemelerle kullanıldığını söylemek mümkündür. Lefke Kapı'nın dışında, yolun güneyinde kalan, tamamen tahrip olmuş kemerinin Justinianus döneminde (527-565) yeniden yapıldığı bilinmektedir³⁴⁶. Yolun kuzeyinde kalan su sistemiyle ilgili ayaklar da bu dönemde Top Kapı ve İstanbul Kapı tarafına su taşıyan sistemin bir parçası olarak yapılmış olmalıdır.

³⁴⁵ İznik şehir surlarında, 42 numaralı kulenin kuzey tarafında devşirme olarak kullanılmış, günümüzde mevcut olmayan yazıtlı parça Hadrianus'un su kanalıyla ilgili bir buyruğunu içermektedir. Yazıtta su yolu çevresinde oturanların su kanalına girmemeleri, kanala ve çevresindeki ağaçlara zarar vermemeleri verdikleri takdirde ceza ödeyecekleri gibi bilgiler bulunmaktadır. Alfons Maria Schneider, Walter Karnapp, **Die Stadtmauer von İznik (Nicaea)**, Istanbul Forschungen, 9, Berlin 1938, s.44-45; Şahin, **a.g.e.**, 1979, nr.1. 120 yılındaki depremde büyük zarar gören kentin imarı için İmparator Hadrianus katkıda bulunmuş, kentin surlarını, kapılarını onartmıştır. Kamil Doğanç, "Bursa ve Civarını Etkileyen Depremler (M.S. 4. Yüzyıla Kadar)", **Bursa Yöresi'nin Depremselliği ve Deprem Tarihi**, Bursa 2001, s.62-63. Muhtemelen bu dönemde kente su taşıyan sistem de yenilenmiş olmalıdır.

³⁴⁶ Procopius, **Buildings**, Çev. H.B.Dewing, Glanvill Downey, London 1954, s.325.

Genel Özellikleri

İznik şehrinin su sisteminin ana kaynağı kente yaklaşık 10 km. mesafedeki Dereköy'den gelmektedir. Dereköy'deki derenin kaynağını bulduğu toplanma alanı İznik'in kuzeydoğusunda bulunan Bilecik'in Osmaneli İlçesi'nin Oğulpaşa ve Hisarcık köyleridir. Dereköy'de Koca Kaya veya Kız Kayası denilen doğal kayanın dibinden geçen Çınarlık deresinin yatağından suyunu alan, ana kayaya oyulmuş Roma dönemine ait su kanalının izi günümüzde de görülmektedir³⁴⁷ (F.148).

F.148. Koca Kaya üzerindeki kayaya oyma su yolu, 2007

Suyolunu kayaya oyma kanaldan sonra takip etmek pek mümkün değildir. Muhtemelen Lefke Kapının doğusundaki Katırcı İni³⁴⁸ ve Berberkaya mevkiilerindeki tepenin içinden Roma dönemine ait bir tünelle Kayrak Köşkü (Kaymak Köşkü) mevki denilen yerdeki dinlendirme/çökertme havuzuna kadar yer altından getirilmekteydi. Tepenin içinden gelen suyunun ağzı yakın zamana kadar mevcut iken bugün görülememektedir (F.151). Günümüzde bakımsız durumdaki dinlendirme

³⁴⁷ Tez kapsamında yapılan arazi çalışmasında Dereköy civarında kayaya oyma su kanalından sonra suyunun nasıl şekil aldığı, hangi yönlere dağıldığı belirlenememiştir. Ancak köy halkının Tavuk Suyu ve Çamlı Tarla veya Kızıl Tarla olarak adlandırdıkları mevkiilerde özenli bir işçiliğe sahip olmayan, kaba yonu taş ve harçla örülmüş, içinde birçok pişmiş toprak küngün olduğu, Osmanlı dönemine ait suyun farklı yönlerde dağıtımını sağlayan su dağıtım terminalleri / üniteleri vardır.

³⁴⁸ Günümüzde İznik'e su sağlayan sudeposu da bu tepe üzerinde bulunmaktadır.

havuzu 20. yüzyıl ortalarına kadar kullanıldığından özgün halini yitirmiştir (F.149-150).

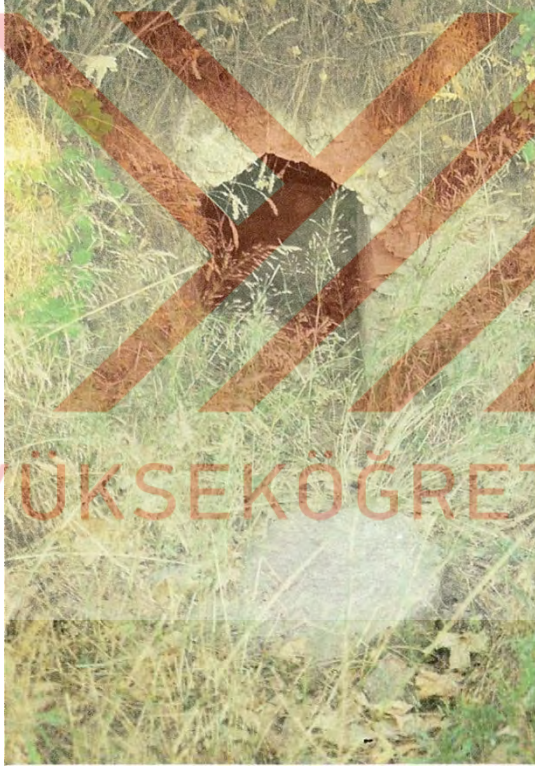

F.149. Çökertme havuzu, 1987 (Aslanapa v.d., 1989)

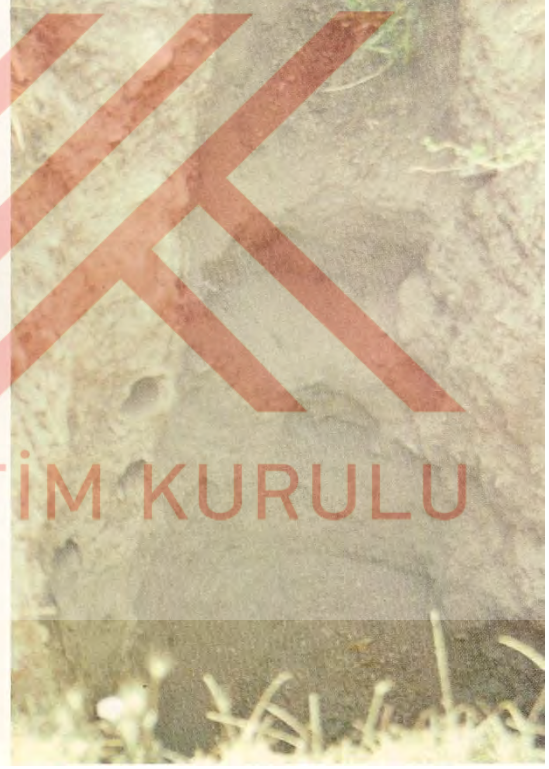

F.150. Çökertme havuzu, 2007

Havuzdan alınan su, yer üstünden su kemerleriyle ve yer altından toprak künklerle şehir içine taşınmıştır. Suyu kente taşıyan kanallar önce kuzeybatıya sonra batıya doğru kıvrılmaktadır. Bu noktada suyolu ikiye ayrılır. Batıya yönelen kol su kemerleri ve yer altından toprak künklerle Lefke Kapı'ya ulaşırken, kuzeybatıya doğru dönen kol yer altından pişmiş toprak künklerle Top Kapı ve İstanbul Kapı'ya ulaşır. 1987 yılında su kanalının şehre doğru ayrıldığı yerde, Top Kapı tarafına toprak künklerle üç sıra halinde yer altından taşınan su boruları saptanmıştır (F.152)³⁴⁹. 2008 yılında Lefke Kapı'daki dolgu toprağın kaldırılmasına yönelik yapılan çalışmalarda pişmiş topraktan künklerle yapılmış suyolu bulunmuştur.

F.151. Dağın içinden gelen Roma su tüneli, 1987 (Aslanapa v.d., 1989)

F.152. Kayrak Köşkü (Kaymak Köşkü) mevkiinde Top Kapı yönüne su taşıyan toprak künkler, 1987 (Aslanapa v.d., 1989)

³⁴⁹ Aslanapa v.d., a.g.e., s.228.

Lefke Kapıya su taşıyan su kemerinde moloz taş, devşirme malzeme, tuğla ve kireç harcı kullanılmıştır³⁵⁰. Kanalın uzunluğu 822 m.dir. Su yolunun en yüksek yeri 3.60 m., suyun aktığı kanalın derinliği 0.50 m., genişliği 0.45 m.dir³⁵¹. Suyolunun birçok kez onarım gördüğü çok farklı tipte malzeme kullanılmasından ve duvar örgüsünden anlaşılmaktadır. 1970'lerde dahi kullanılan suyolunda bu dönemlerde de onarım yapılmıştır. Suyolunun birçok kemeri sonradan örülerek doldurulmuştur. Su kemerinin en iyi durumdaki kısmı Lefke Kapı'nın dışında kalan bölümüdür (F.153-154). 2008 yılında Lefke Kapı'nın çevresinde yapılan zemin seviyesi indirme çalışmalarında su kemerinin şehre girdiği bölümün de etrafı açılmıştır (F.155-156). Osmanlı döneminde suyun kente girdiği yerin şehir tarafında, hemen Lefke Kapı'nın önüne bir çeşme yapılmıştır (F.157).

F.153. Su kemerinden bir görünüm, 2008

³⁵⁰ Su kanalı üstünde biri çökertme havuzundan sonra kanalın batıya kıvrıldığı köşede tuğladan, diğeri Lefke kapısının şehir yönünde yerel taştan iki adet Osmanlı dönemine ait çeşme bulunmaktadır.

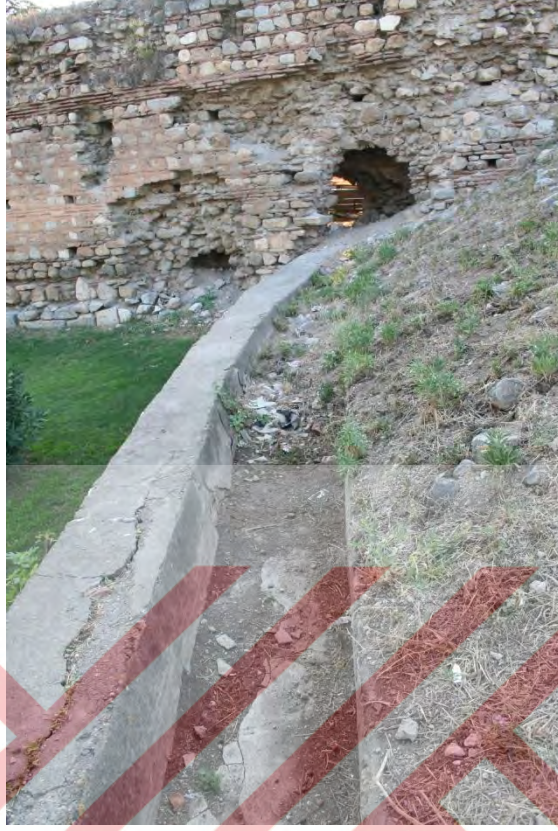
³⁵¹ Yalman, **a.g.e.**, t.y., s.93.

F.154. Su kemerinden bir görünüm, 2008

F.155. Su kemerinin Lefke Kapıdan surların içine girmesi, 2008

F.156. Su kemerinin Lefke Kapıdan surların içine girmesi, 2007

F.157. Lefke Kapının güneyinde kent tarafındaki Osmanlı çeşmesi, 2008

Lefke kapının dışında yolun kuzeyinde mezarlık içinde kalan payeler Bursa kurulunun arşiv dosyasında suyolu olarak tescillenmiştir. Dosyasındaki vaziyet planında beş adet olarak gösterildiyse de sadece birini tespit edebildiğimiz payenin su sistemiyle ilgisi tarafımızdan tam olarak saptanamamıştır³⁵² (F.158).

F.158. Mezarlık içinde kalan paye, 2008

Arazi çalışması sırasında bizim rastlayamadığımız İstanbul Kapı yakınındaki su kanalını Yalman tespit etmiştir. Surlara 23.50 m. uzaklıktaki kanalın uzunluğu ise yaklaşık 140 m.dir³⁵³.

³⁵² 1982 yılında payelerin ikisini tespit eden Ötüken ve ekibi de bu kalıntıların ne olduğunu belirleyememişler, ancak Evliya Çelebi'nin bahsettiği ve Otto-Dorn'un da değindiği Halil Hayrettin Paşa'nın İmaret-i ile ilgili olabileceğini belirtmişlerdir. Ötüken, v.d., **a.g.e.**, s.258.

³⁵³ Yalman, **a.g.e.**, t.y., s.126-127.

III.III.II. Karasu Deresi Köprüsü

Yeri ve Çevresel Özellikleri

Günümüz İznik – Orhangazi karayolundan görülen kesme taştan yapılmış, üç kemer açıklığına sahip Roma köprüsünün yaklaşık 1 km. kuzeybatısında olan yapı İznik'ten yaklaşık 5.50 km. uzaklıktadır. Kaynağı Samanlı dağlarının eteklerinde olan Karasu deresinin (Pharmutios deresi) eski yatağı üzerinde bulunmaktadır. İki köprü de İznik – İzmit antik yolu üzerinde yer almaktadır. Yalman, 1950'lerde İznik – Çakırca yolunun Karasu deresi köprüsünden geçtiğini belirtmektedir³⁵⁴.

F.159. Karasu deresi köprüsü, 2009

Tarihi

Iustinianus döneminde şehrin batısında, önüne çıkan her şeye zarar verebilen derecede güçlü bir akıntıya sahip bir akarsuyun üstünde köprü yapıldığından Prokopios yapılar kitabında bahsetmektedir³⁵⁵. Karasu deresi üstünde yer alan bu

³⁵⁴ Yalman, a.e., s.101.

³⁵⁵ Procopius, a.g.e., s.323-324.

köprü 6. yüzyıl ortalarında Iustinianus döneminde (527–565) yapılmış olan köprü olmalıdır. Lefort, Komnenoslar döneminde köprünün elden geçirildiğini belirtmektedir³⁵⁶.

Mimari Özellikler

Köprüde üç kemer açıklığı bulunmaktadır. Kemer aralarında kaba yonu taş ve yer yer iri çakıl taşı ile harç kullanılmıştır (F.159). Harç beyazımsı renkli, bol kireç ve irili ufaklı çakıl taşı katkılıdır. Kemerlerde ise almaşık olarak devşirme, iri kesme blok taş ve tuğla sıraları kullanılmıştır. Kemerlerdeki on sıra tuğla düzeninde, kilit taşının iki yanındakilerde onar sıra diğerlerinde altışar tuğla vardır (F.160-161). Tuğla boyutu 0.42x0.055, 0.42x0.05, 0.21x0.055 m.dir. Köprünün ayaklarının büyük bölümü alüvyon tabakası içinde kalmıştır. Bu nedenle kemer açıklığının ne kadar olduğu tam olarak ölçülememektedir. Ana kemerlerin arasında kemerli tahliye gözleri bulunmaktadır (F.162). Bu gözler taşkınlar sırasında fazla suyun atılmasını sağlayarak köprünün zarar görmesini önlemektedir.

F.160. Köprünün kemer açıklıklarından biri, 2007

³⁵⁶ Jacques Lefort, “Les Communications entre Constantinople et la Bithynie”, **Constantinople and its Hinterland**, Cambridge 1995, s.214-215.

F.161. Kemerin içten görünüşü, 2009

F.162. İki kemer arasındaki kemerli tahliye gözü, 2009

III.III.III. Böcek Ayazması

Yeri ve Çevresel Özellikleri

Yeni mahallede, Yakup Çelebi sokağı üzerindeki yapı tescillidir. (118 ada 13 parsel) Yapı Koimesis Kilisesi'nin yaklaşık 50 m. doğusundadır. Günümüzde yükselen kottan dolayı yol seviyesinden aşağıda kalan yapının L şeklindeki merdivenlerinin üst seviyedeki kolu sonradan eklenmiştir (F.163). Schneider'ın 1930'larda çizdiği planında sadece yapının batısında yer alan 11 basamaklı merdiven gösterilmiştir. 1946 yılına ait fotoğrafta da merdivenlerin ikinci kademesinin olmadığı görülmektedir. Onarım görererek çevresi betonlanmış, girişine demir parmaklık yapılmış olan bakımsız durumdaki yapı müzenin izni ile gezilebilir durumdadır.

F.163. Böcek ayazmasının dış görünüşü, 2005 (Ahmet Vefa Çobanoğlu)

Tarihi

Schneider yapıyı 6. yüzyıla tarihlendirmektedir³⁵⁷.

³⁵⁷ Schneider, a.g.e., 1943, s.17.

F.164. 1946'da böcek ayazmasının batıdan görünüşü, (Yalman, t.y.)

Araştırma Tarihçesi

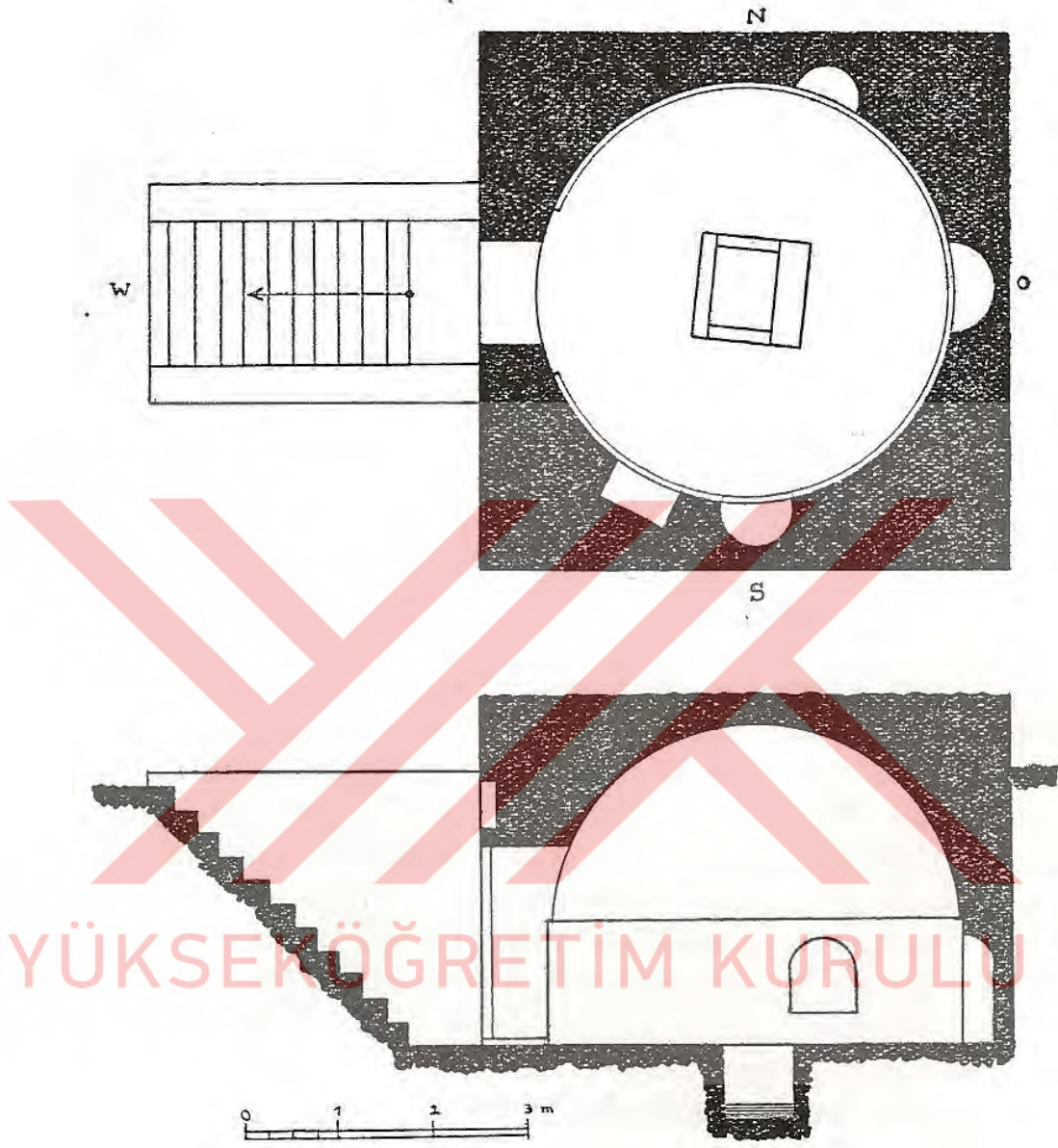
1930 yılında Alman Arkeoloji Enstitüsü tarafından başlanan İznik araştırması kapsamında şehrin antik ve ortaçağ yapıları ele alınmıştır. Bu araştırma içerisinde Böcek Ayazması 1935 senesinde Schneider tarafından incelenmiş, plan ve çizimleri yapılmıştır³⁵⁸. Papadopulos, 1870'lerde yapıda ayin yapıldığını ve yapının 1921'e kadar da ayazma olarak kullanıldığını belirtmektedir³⁵⁹.

Mimari Özellikler

Dıştan kare, içten dairevi düzenlemeye sahip merkezi planlı yapının üzeri kubbeyle örtülüdür (P.25). Kubbe başlangıç seviyesine kadar moloz taş-tuğla almaşık örgü kullanılmıştır (F.165). Kubbe, niş kemerleri ve giriş kapısının alınlığı tuğla olan yapının zemini de tuğla levha döşelidir (F.166).

³⁵⁸ Schneider, a.e., s.17.

³⁵⁹ Papadopulos, a.g.e., 1914, s.140-141.

P.25. Böcek ayazmasının planı, (Schneider, 1943)

Yapıda çeşitli boyutlarda tuğla kullanılmıştır. 0.325×0.035 m., 0.28×0.045 m. ölçülerinde görülmektedir. Yarım tuğlalar ise $0.28 \times 0.16 \times 0.04$ m., $0.31 \times 0.17 \times 0.03$ m. boyutundadır. Döşemede 0.32×0.32 m.lik tuğlalar kullanılmıştır. Çakıl taşı katkılı kireç ağırlıklı harcın kalınlığı $0.02-0.035$ m. arasında değişmektedir. Yapıda kapı açıklığının ve nişlerin köşelerinde küfeki ve devşirme malzeme kullanılmıştır.

F.165. Yapının içinden duvar örgüsü detayı, 2009

F.166. Bökçü ayazmasının içinin görünüşü, 2005 (Ahmet Vefa Çobanoğlu)

Ayazmanın içinde duvarlarda asimetrik dört niş bulunmaktadır. Nişlerden üç tanesi yuvarlak bir tanesi köşelidir. Nişlerin kemerlerinin etrafı bir sıra yatay tuğla ile çerçeve yapılarak belirginleştirilmiştir. Doğu duvarda yer alan nişin üstünde sonradan doldurulmuş bir pencere açıklığı bulunmaktadır (F.167).

F.167. Doğu duvardaki niş, 2009

Yapının kubbesi 4.50 m. çapında, 3.80 m. yüksekliğindedir³⁶⁰. Kubbe yapının beden duvarlarının üzerine oturmaktadır. 1.75 m. yükseklikten sonra 0.05 m. dışarıya doğru çıkıntı yaparak merkeze doğru daralarak üst örtüyü oluşturur (F.168).

³⁶⁰ Yalman, a.g.e., t.y., s.120.

F.168. Kubbenin içten görünüşü, 2009

Yapının içindeki doğu duvarda yer alan nişin iki yanında devşirme kullanılmış Erken Bizans dönemine ait birer arşitrav parçası vardır. Bu parçalardan sağdaki 2007 yılında çalınmıştır³⁶¹ (F.167).

Yapının ortasında dıştan 1.10x1.00 m., içten 0.65x0.60x0.80 m. ölçülerinde bir havuz yer almaktadır³⁶² (F.166). Havuzun ağzını çevreleyen, 0.90x0.30x0.20 m. boyutundaki doğudaki parça Marmara Adası mermerinden yapılmıştır. Dar yüzünde Tevrat'tan alınmış; “Her bedene iyi olanı verir. Çünkü O'nun lûtfu ebedidir” anlamına gelen İbranice bir kitabe³⁶³ ve yedi kollu şamdan figürü vardır³⁶⁴ (F.169).

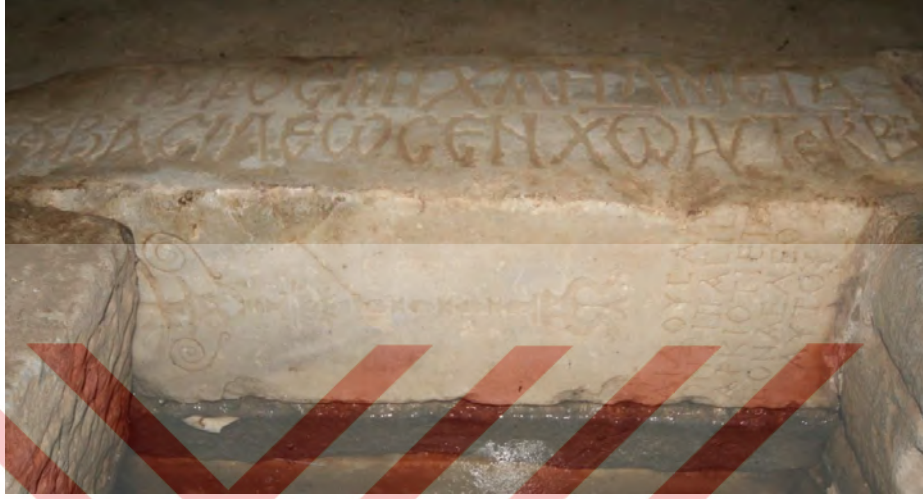
³⁶¹ İznik Müzesi'nin 14.03.2007 tarih ve 115 sayılı yazısıyla Kültür ve Turizm Bakanlığı'na bildirilmiş, takibi sürdürülmektedir. Çalınan parçanın boyutları ve çizimi içi bkz. Schneider, **a.g.e.**, 1943, r.12. Hırsızlık sırasında havuzun etrafındaki devşirme parçalardan biri de yerinden oynatılmıştır.

³⁶² Schneider, **a.e.**, s.17.

³⁶³ Schneider, **a.e.**, s.17, 36; Şahin, **a.g.e.**, 1979, nr.615.

³⁶⁴ Schneider, İbranice yazıtlı parçayı 2. yüzyıla tarihlendirmektedir. Schneider, **a.e.**, s.17. Pralong ise mermer parçanın üç kere kullanıldığını; birinci kullanımının İbranice yazıttaki harflerin karakteri ve şamdan motifinin benzer örneklerle karşılaştırılması sonucunda 4. yüzyıla tarihlendirilmesinin daha uygun olacağına değinir. İkinci kullanımı ise taşın ön yüzündeki 0.22 m. çapındaki bezemededir. Bezemede eş merkezli üç dairenin içi uçları merkeze dönük üçgenlerle dolguludur. Üçgenlerin pek düzgün olmayan bir yüzeyde bulunması içlerine erimiş cam kakıldığını düşündürmektedir. Bu motifin benzerleri Kıbrıs'ta Hagios Philon bazilikasında vardır. Pralong, bu benzer örnekten yola çıkarak Arapların İstanbul kuşatması sonrasında Anadolu'da tecrübeli denizcilere ihtiyaç duyulmasıyla

Levhanın geniş kenarında ise İmparator Mikhael'in adının geçtiği "Hıristiyan imparator yüce kral Michael Kulesi" yazılı Grekçe bir yazıt vardır³⁶⁵ (F.170). Eyice, surlara ait olan bu kitabenin ayazmada bulunmasının Rum halkı tarafından yapının onarıldığını gösterdiğini belirtmektedir³⁶⁶.

F.169. Kuyunun ağzında devşirme kullanılan yazıtlı parça ve yan yüzdeki şamdan motifi, 2009

F.170. Kuyunun ağzında devşirme kullanılan yazıtlı parçanın ön yüzündeki eş merkezli daire ve sur onarım yazıtı, 2009

Marmara denizinin güney sahiline özellikle Kyzikos'a Kıbrıslıların yerleştirilmesine değinerek, İznik'teki bu parçanın üzerindeki bezemenin de Kıbrıs ekili olabileceğini ve bezemenin 7.yüzyıl sonuna tarihlendirilebileceğini belirtir. Parçanın üçüncü kullanımı ise 9. yüzyılda sur onarımı yazıtının eklenmesidir. Annie Pralong, "À propos d'un bloc de marbre d'Iznik", **EYΨYXIA, Mélanges offerts à Hélène Ahrweiler**, (Byzantina Sorbenensia 16), Paris 1998, s.603-609.

³⁶⁵ Schneider, Karnapp, **a.g.e.**, s.51; Schneider, **a.g.e.**, 1943, s.17, 36; Şahin, **a.g.e.**, 1979, nr.463. Aynı metne sahip altı parça bulunmaktadır. Bir kısmı yapılarda devşirme kullanılmışken, bir kısmı müzeye taşınmıştır. İznik Müzesi'ne taşınan parçaların envanter numaraları: Env.No.801, Env.No.806, Env.No.810, Env.No.1546 bkz. Şahin.**a.e.**, nr.460-467.

³⁶⁶ Eyice, **a.g.e.**, 1988, s.23.

III.III.IV. Sarnıç

Yeri ve Çevresel Özellikleri

Eşrefzade Mahallesi, Çınar sokakta 68 ada 15 parselin güney bölümünde yer alan sarnıç kalıntısı tescillidir. Kalıntısının yakınlarında, Çınar sokak ve Mevlana Sokak köşesinde 1972 yılına kadar bir su terazisinin bulunduğu, ancak yol çalışması sırasında yıkıldığı belirlenmiştir³⁶⁷ (F.171).

F.171. Sarnıçın genel görünüşü, 1981 (BKTVKK Arşivi)

Tarihi

Yalman, sarnıcı 13. yüzyıla tarihlemektedir³⁶⁸. Yalman, neden 13. yüzyıla tarihlendirdiği konusunda bir bilgi vermemektedir. Kanımızca İznik ilçe merkezinde aynı döneme tarihlendirilen Laskarisler devrine ait yapılarda yaygın olarak kullanılan iri çakıl taşlı, bol kireçli harç ile karşılaştırıldığında 13. yüzyıla tarihlendirilmesi önerilebilir.

³⁶⁷ Yalman, **a.g.e.**, t.y., s.196.

³⁶⁸ Yalman, **a.e.**, s.196.

Araştırma Tarihçesi

Yapı ile ilgili ayrıntılı bir çalışma yapılmamıştır. 1981’de tarla olarak kullanılan alanın içinde yer alan sarnıç mal sahibi tarafından tahrip edilmiştir. 2008 yılında parselin geri kalan bölümünde inşaat yapabilmek için kuruldan izin istenmiştir.

F.172. Duvar örgüsünden detay, 2008

YÜKSEKÖĞRETİM KURULU

Mimari Özellikleri

9.70 x 4.60 m.³⁶⁹ ölçülerinde, köşeleri yuvarlatılmış dikdörtgen planlı bir sarnıçtır. Bursa Kurulu Arşivi’ndeki krokisinde doğu-batı doğrultulu olarak gösterilmiştir. Moloz taş ve tuğla örgülü yapıda kullanılan harç ise iri çakıl taşlı beyaz renklidir. Tuğla boyutu 0.30 x 0.03 m., harç kalınlığı 0.03 m.dir. Günümüzde harap halde olduğu için görmek mümkün olmasa da (F.173) Kurul raporlarından içinin sarnıç sıvasıyla sıvalı olduğu ve köşelerinin de pahlı / yumuşatılmış olduğu öğrenilmektedir. Yapıda yer yer devşirme parçalar da kullanılmıştır³⁷⁰.

³⁶⁹ Günümüzde kötü durumdaki yapıdan ölçü almanın imkanı bulunmamaktadır. Tezde kullanılan ölçüler yapının 16.03.30 numaralı Bursa Koruma Kurulundaki dosyasından alınmıştır.

³⁷⁰ 1.10.1981 tarihli İznik Müzesi’nin hazırladığı rapor; Yalman, a.g.e., t.y., s.196.

F.173. Sarıncın genel görünüşü, 2008

YÜKSEKÖĞRETİM KURULU

III.IV. İşlevi Hakkında Öneri Getirilen Kalıntılar

III.IV.I. Selçuk İlköğretim Okulu Bahçesindeki Kalıntı

Yeri ve Çevresel Özellikleri

Selçuk mahallesinde Selçuk sokak, Çayır sokak, Sakin sokak ve Sabah sokak arasında kalan, 222 ada 1 parselde bulunan Selçuk İlköğretim Okulu'nun bahçesinde yer alan kalıntının üzeri BKTVKK'nun kararıyla betonlanarak kapatılmıştır.

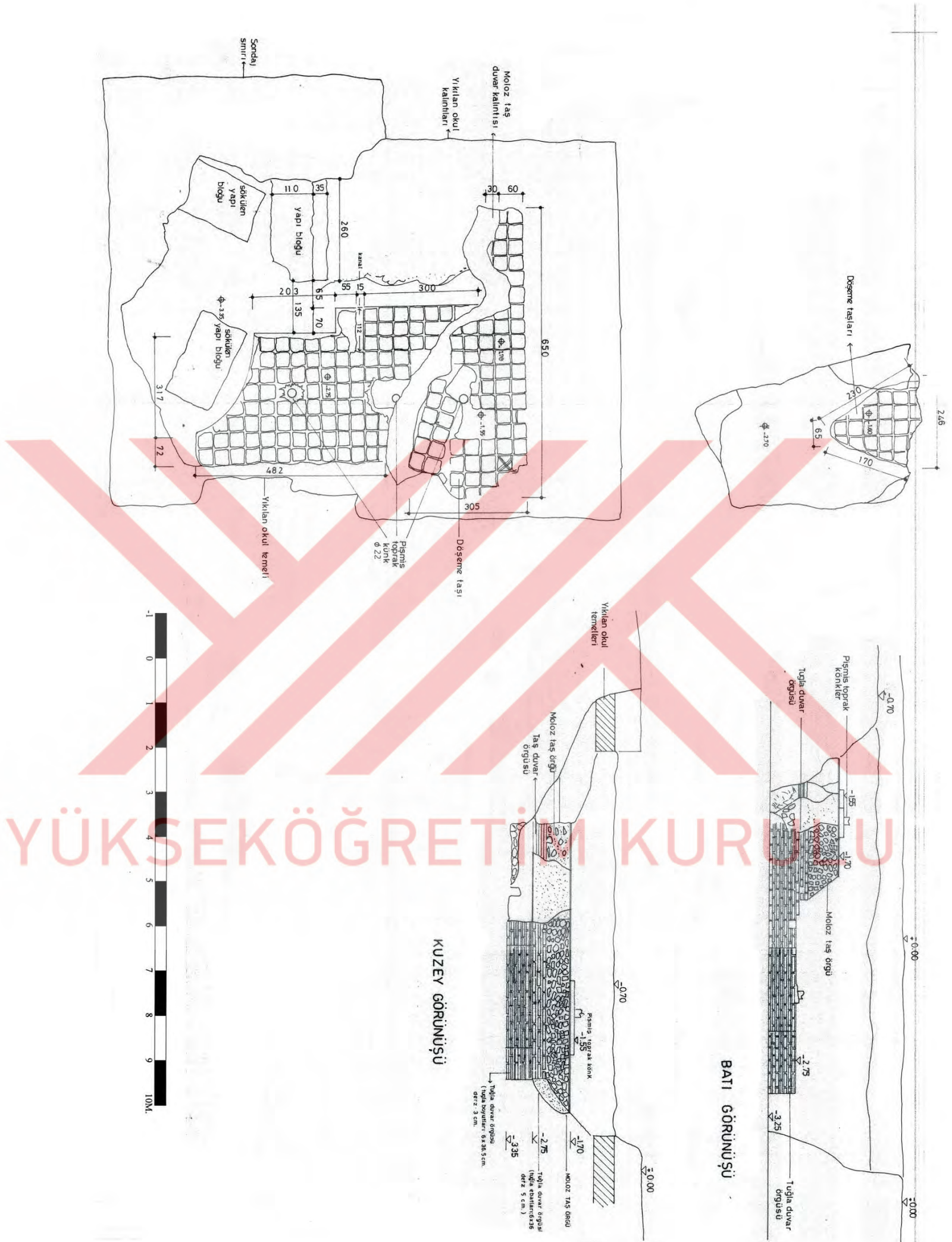
Tarihi

Yapı kalıntısının tarihlendirmesiyle ilgili olarak elimizde kesin veriler bulunmamakla birlikte inşa tekniği ve kullanılan malzeme geç antik dönemi işaret etmektedir.

Araştırma Tarihçesi

1999 depreminde zarar gören ilkokul binasının yıkılarak yerine yeni bir binanın yapılması için 18–21.08.2000 tarihinde deneme ve araştırma sondajları yapılmıştır. Sondajlarda kalıntıya rastlanması üzerine 11–14.09.2000 tarihinde bir kurtarma kazısı yapılmıştır. Yapılan kurtarma kazısı da sondaj şeklinde sürdürüldüğünden ve tüm alan kazılmadığından alandaki kalıntıların tam olarak ortaya çıkarılması mümkün olmamıştır. Yapılan kazıda 1963'de yapılan ve 1999 depreminde zarar gören ilkokul binasının da kalıntıların bir kısmına zarar verdiği tespit edilmiştir. Yapılan kazı çalışmalarında toplam 10 adet sondaj açılmıştır. 1, 2, 3, 4 ve 5 nolu açmalar parselin kuzey bölümündedir. 6, 7, 8, 9 ve 10 nolu sondaj alanları parselin güney kısmında yapılmıştır ve yapılan kazı sonucunda bu alanda mimari buluntuya rastlanılmaması nedeniyle yapılacak yeni okul binasının burada inşa edilmesine karar verilmiştir³⁷¹.

³⁷¹ Raporlar BKTVKK Arşivindeki yapının dosyasından alınan 21.08.2000 ve 15.09.2000 tarihli İznik Müzesi tarafından hazırlanan raporlar.

P.26. Selçuk ilköğretim okulu bahçesindeki kalıntının plan ve kesiti, (BKTVKK Arşivi)

Mimari Özellikleri³⁷²

Yapılan kazı sonucunda bir duvar kalıntısı ortaya çıkarılmıştır (P.26). Tuğla–harç örgülü duvarda kullanılan tuğlalar yaklaşık olarak 0.36x0.35x0.06 m. boyutunda, tuğla kırıklı kireç harç ise 0.03 m. kalınlığındadır. Duvarlarda yer yer kalın sıva izleri vardır. Duvarın içinde yaklaşık 2 m. arayla düşey olarak kullanılmış 3 adet pişmiş toprak künk yer almaktadır (P.26, F.176). Sondaj alanını kaplayan, batı, doğu ve güneye doğru devam eden kalıntının batı ve güney yönleri açılmış ancak inşaat hafriyatı dışında kaldığı gerekçesiyle doğu yönü açılmamıştır.

Yapının bulunduğu alanda sistemli bir kazı yapılmaması, kurtarma kazısı sırasında ortaya çıkan molozların kaldırılmaması kalıntıların net bir şekilde değerlendirilmesine engel olmaktadır (F.175). Günümüzde okul bahçesinde bulunmasından dolayı üzeri kapatılan kalıntılar hakkında ancak fotoğraflardan bir değerlendirme yapılabilmektedir.

F.174. Selçuk İlköğretim Okulu Bahçesindeki kalıntının kazı sonrasındaki görünümü, 2000 (BKTVKK Arşivi)

³⁷² Günümüzde üzeri kapatılmış durumdaki yapıyla ilgili bilgiler Bursa Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu Arşivindeki ilgili dosyadan ve İznik Müzesi'nin 21.08.2000 ve 15.09.2000 tarihlerinde hazırladığı rapordan alınmıştır.

Duvar kalıntısı bir kademe yapmakta (F.175) ve alt seviyedeki duvarda güney yönde yuvarlak bir niş yeralmaktadır (F.176). Ancak bu nişin yarısı muhtemelen daha önceki okul inşaatı sırasında tahrip olmuştur. Duvarın batı kısmı 0.50 m. yüksekliğinde, düzgün tuğla-harę örgülü devam ederken, doğu bölümü bu seviyeden sonra yaklaşık 1 m. daha iki-üç sıra tuğla örgü ve devamında moloz taş-harę karışımıyla devam etmiştir.

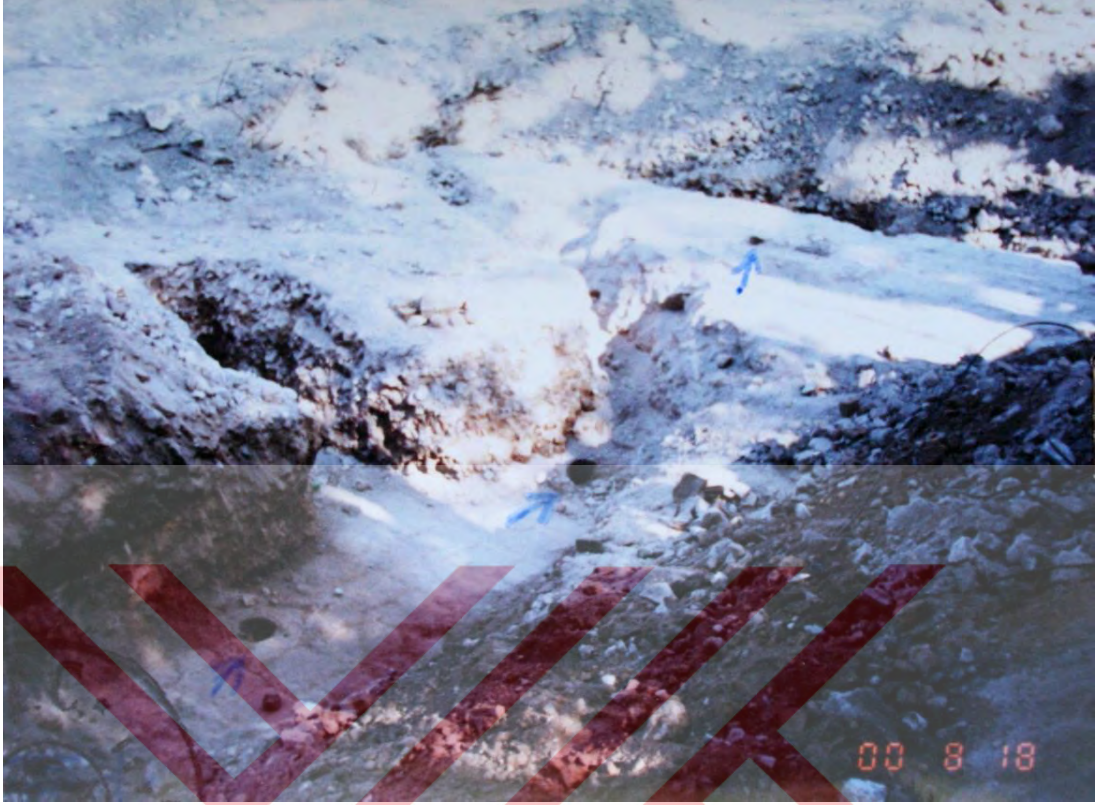

F.175.Kalıntının yakından görünümü, 2000 (BKTVKK Arşivi)

F.176. Alt seviyedeki tuğla duvardan detay, 2000 (BKTVKK Arşivi)

Moloz taş-harç örgülü duvarın içinde 0.17x0.14 m. boyutunda dikdörtgen bir gider ağzı bulunmaktadır. Bu duvarda yer yer 0.03 m. kalınlığında sıva kalıntıları vardır. Yaklaşık olarak 8 x 6.50 m. boyutundaki duvar üzerinde aynı hat üstünde, iki tanesi 0.50 m. yüksekliğinde, bir tanesi 1.50 m. yüksekliğinde üç adet ağız çapları 0.18-0.22 m. arasında olan pişmiş toprak künk bulunmaktadır (F.177). Kalıntının bulunduğu alanda düzgün bir kazı yapılmaması, mevcut kalıntıların değerlendirilmesini güçleştirmektedir.

F.177. İki farklı kottaki dikey künklerin görünüşü, 2000 (BKTVKK Arşivi)

YÜKSEKÖĞRETİM KURULU

III.IV.II. Roma Tiyatrosundaki Bizans Kalıntıları

Yeri ve Çevresel Özellikleri

İznik ilçesinin Selçuk mahallesinde, Saraybahçe mevkiinde yer alan 2. yüzyıla ait Roma Tiyatrosu'nun taşları surları takviye etmek amacıyla 8. yüzyılda sökülüştür. Bu uygulamadan dolayı iyice harap olan tiyatro Laskarisler döneminde mezarlık olarak kullanılmıştır. Osmanlı döneminde tiyatronun keramik atölyeleri tarafından kullanıldığı kazılarda bulunan keramik fırınlarından anlaşılmaktadır³⁷³.

Tarihi

Tiyatrodaki Bizans dönemine ait mimari kalıntılar, tiyatro üzerindeki kilisenin inşa edildiği ve mezarlık alanının oluştuğu 13. yüzyıla ait olmalıdır. Tiyatrodaki mezarlarda ortaya çıkarılan buluntular da bu tarihi desteklemektedir.

Araştırma Tarihçesi

Tarım arazisi olarak kullanılan tiyatro 1980 yılında Bursa Müzesi adına Bedri Yalman tarafından kazılmaya başlanmış ve kazılar 2007 yılına kadar devam etmiştir.

Mimari Özellikler

Tiyatro'da yapılan kazılarda kilise kalıntısının haricinde Bizans dönemine ait duvar kalıntıları ve fresk parçaları bulunmuştur. Ancak çeşitli kazı kampanyalarında ortaya çıkarılan duvarların düzgün bir planın bulunmaması kalıntıların algılanmasını ve yorumlanmasını zorlaştırmaktadır (P.27).

Skenenin doğuya uzanan bölümlerini araştırmak ve analemma ile proskene arasındaki ilişkiyi ortaya çıkarmak için sahne binası çevresinde kazılar yapılmıştır. Kazı sonucunda 25, 27, 28, 29, 30, 65, 71, 72 ve 78. plankarelerde Bizans dönemine ait mimari kalıntılara rastlanmıştır. Proskene ile skenede ve çevresindeki bölümler Bizans döneminde ilave duvarlarla değiştirilmiştir. Kazı sonucunda skene doğusunda ve batısında karşılıklı iki yarım daire biçiminde mekanın izine rastlanıldığı

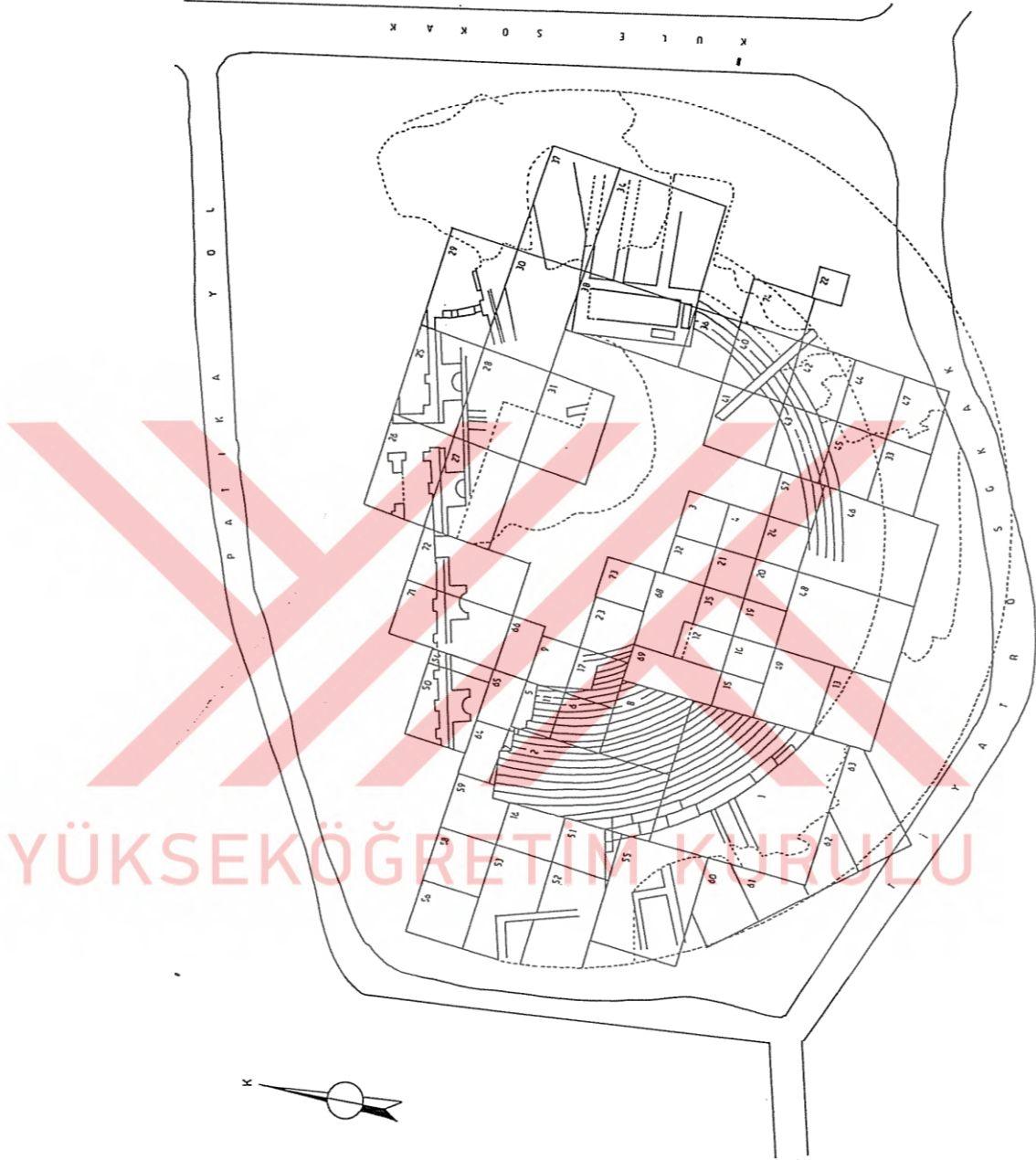
³⁷³ Tiyatroda bulunan seramik fırınları için bakınız: Yalman, a.g.e., 1989, s.339-382; Yalman, a.g.e., 2005, s.347-356.

bildirilmektedir. Sahne binası ve önündeki alandaki mevcut mimariden yararlanılarak bazı boşlukların tuğla-harç veya moloz taş-tuğla örgü ile kapatılarak bir takım oda denilebilecek mekanlar elde edilmiştir. Sahne binasının etrafındaki Bizans dönemine ait mekanlardan fresk parçaları ve sırlı keramik fragmanlar bulunmuştur³⁷⁴. Günümüzde bitki örtüsü ve dolgu toprak nedeniyle belirlenmesi güç olan bu kalıntılardan sadece iki duvar kalıntısı tespit edilebilmiştir (F.178).

Tiyatroda ortaya çıkarılan Bizans dönemine ait diğer bir kalıntı 2004 yılında orkestra ve kavea arasında yer alan, rigol olarak da tanımlanan kanalın kaba yonu iç duvarlarında bulunan fresktir. 4. açmada ortaya çıkarılan bu kalıntıların devamı 76. açmada izlenmektedir. Zemini tuğla kaplı kanalın, güney duvarının uzunluğu 5.50 m., yüksekliği 1.40 m., genişliği 0.75 m.dir. Kanalın içinden toprakla karışık taş, tuğla ve seramik parçaları çıkarılmıştır. Kanalın her iki yüzü de kaba yonu taşlarla örülmüş olup, 0.04–0.005 m. kalınlığında kireç kum harcıyla sıvanarak oluşturulmuş fresklerle kaplıdır. Güney duvarın doğusunda yer alan 1.42 m. yüksekliğinde, 0.78 m. genişliğindeki freskte tahtta oturan Meryem kucığında çocuk İsa yer almaktadır (F.179). Meryem'in yüzü tahrip olmuştur. Bu sahnenin devamındaki freskte ise Meryem'e doğru eğilmiş, oturan bir melek figürünün izi görülmektedir. Sağda ise ayakta duran bir başka figür vardır. Sahnenin iki yanında birer plaster bulunmaktadır. Figürlerin ayaklarının dibinde bitkisel motifler yer almaktadır. Kalan izlerden iki figür olduğu anlaşılan kuzey duvarındaki fresklerin büyük kısmı dökülmüştür³⁷⁵.

³⁷⁴ Bedri Yalman, "İznik Tiyatro Kazısı", **VII. KST**, 1986, s.580-582; Bedri Yalman, "İznik Tiyatro Kazısı 1985", **VIII. KST**, 1987, s.234, 238-239; Yalman, **a.g.e.**, 1988, s.299-302; Yalman, **a.g.e.**, 1989, s.344-345; Bedri Yalman, "İznik Tiyatro Kazısı 1988", **XI. KST**, II, 1990, s.307; Bedri Yalman, "İznik Tiyatro Kazısı 1992", **XV. KST**, II, 1995, s.429-430; Bedri Yalman, "1994 İznik Roma Tiyatrosu Kazısı", **XVII. KST**, II, 1996, s.342-344; Bedri Yalman, "2001 İznik Tiyatro Kazısı", **24. KST**, I, 2003, s.130; Yalman, **a.g.e.**, 2004, s.393.

³⁷⁵ Bedri Yalman, "2005 Yılı İznik Tiyatro Kazısı", **28. KST**, II, 2007, s.388, 391-394.

P.27. Tiyatronun plankare düzenini ve kalıntıları gösteren planı, (Yalman, t.y.)

F.178. Tiyatrodaki işlevi belirlenemeyen kalıntılardan proskenede tespit edilen Bizans dönemine ait duvar kalıntısı, 2008

F.179. Meryem ve çocuk İsa freski, (Yalman, 2007)

III.IV.III. İstanbul Kapı Yakınındaki Kalıntı

Yeri ve Çevresel Özellikleri

Beyler Mahallesi, Akçeşme Sokak 53 ada 6 parselde yer alan kalıntı tescillidir. İstanbul Kapısı yakınındaki yapı Atatürk caddesinin doğusundadır. Caddenin kuzeyinde İstanbul kapı yakınındaki kilise kalıntısı bulunmaktadır.

Tarihi

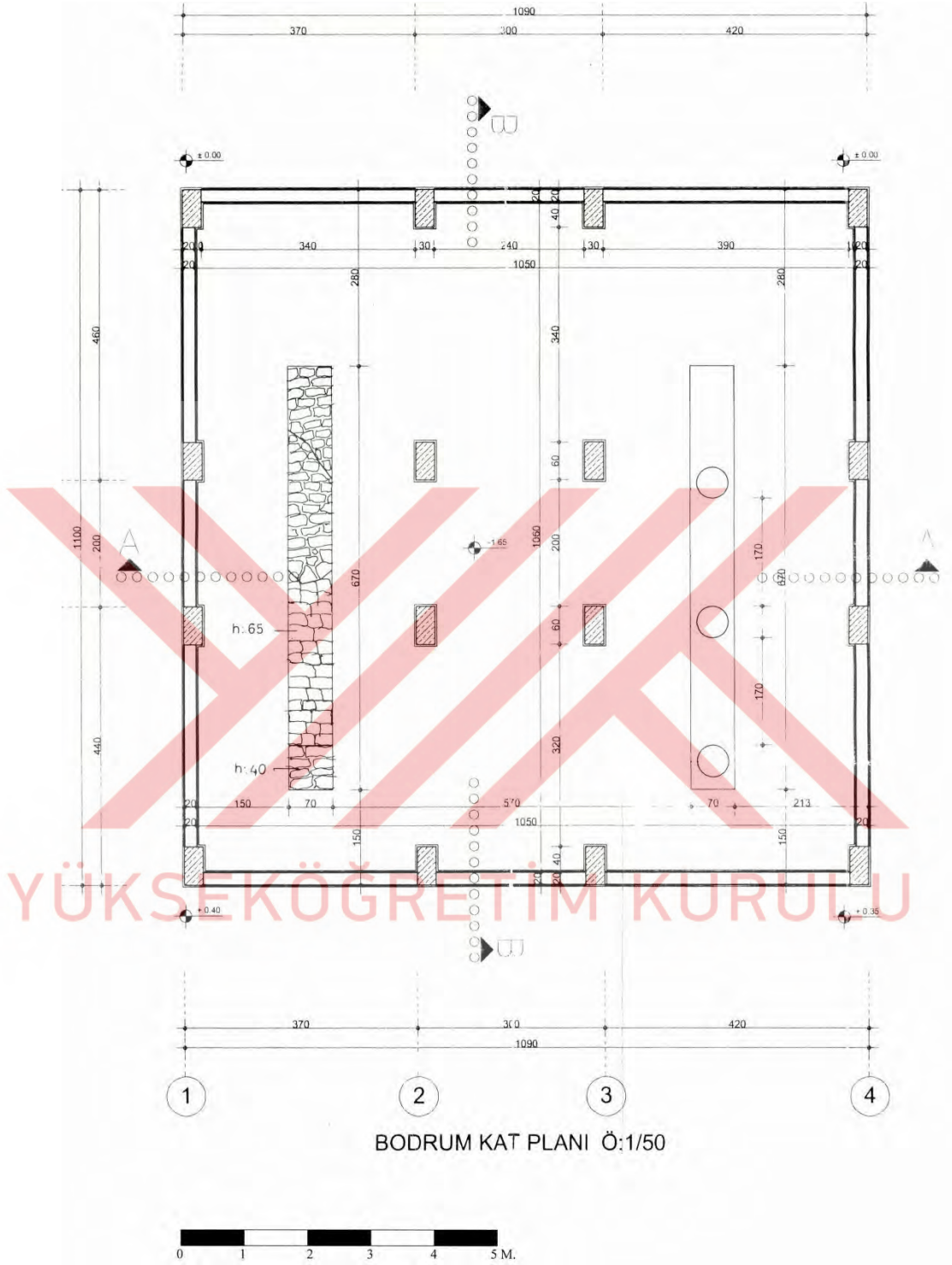
Mevcut mimari kalıntılar ve küçük eser bulguları tarihlendirme için yeterli veri sağlamadığından bir tarih önerisinde bulunulamamaktadır.

Araştırma Tarihçesi

Özel mülkiyete ait alanda inşaat yapılması istemiyle İznik Müzesi tarafından 02.05.2006 tarihinde gerçekleştirilen sondaj kazısında bir takım kalıntılar ortaya çıkarılmıştır. BKTVKK kalıntılarının korunarak inşaatın yapılmasına karar vermiştir.

F.180. İstanbul Kapı yakınındaki kalıntının genel görünüşü, 2006
(Ahmet Vefa Çobanoğlu)

P.28. İstanbul Kapı yakınındaki kalıntının üzerine yapılan inşaatın bodrum kat planı³⁷⁶ (BKTVKK Arşivi)

³⁷⁶ Üzerine inşa edilecek binanın bodrum kat planında gösterilen kalıntılar eksik gösterilmiştir. Yerinde aldığımız ölçülerde stylobatın daha uzun olduğu ve üzerinde dört adet kaide bulunduğu belirlenmiştir.

Mimari Özellikler

Doğu – batı doğrultulu kalıntının doğusunda kesme blok taşlardan bir stylobat bulunmaktadır. Stylobatın boyu yaklaşık 10.5 m.dir. Stylobatın üzerinde 4 adet, batıdakinin yarısı kırılmış sütun kaidesi insitu olarak durmaktadır. Doğudan 1.-2. ve 2.-3. sütun kaidelerinin arası sonradan moloz taş ve harçla kapatılmıştır (F.180-181). Kalıntının güney yönünde ise moloz taş–harç örgülü doğu-batı uzantılı bir duvar parçası bulunmaktadır (F.180). Zemin tuğla içeriği fazla, kırmızı renkli bir harçla kaplıdır. Alanı güneybatıdan doğuya doğru uzanarak çapraz kesen, güneydeki duvarın altından devam eden bir künk sırası vardır (F.180). Künk sırasının etrafında dikkat edildiğinde tuğla döşeme izleri yer yer görülebilmektedir.

F.181. Stylobat ve kaideler, 2006 (Ahmet Vefa Çobanoğlu)

Buluntular

Kazı sonucunda 3 adet sikke bulunmuştur. Oldukça korozyonlu olan sikkelerin sadece bir tanesinin arka yüzündeki M harfi sayesinde Bizans dönemine ait bir follis olduğu anlaşılabilir³⁷⁷.

³⁷⁷ Buluntularla ilgili bilgi kalıntının BKTVKK arşivi dosyasındaki 3.5.2006 ve 23.5.2006 tarihli Müze raporlarından alınmıştır.

III.IV.IV. Şerefiye Köyü Yonca Planlı Kalıntı

Yeri ve Çevresel Özellikleri

İznik'in güneydoğusundaki Şerefiye Köyü'nün dışında, tarla içindedir. Arazi çalışmasında yapının bulunduğu yerde, yoğun bitki örtüsü nedeniyle herhangi bir kalıntı tespit edilememiştir. Köy halkı geçen yıllarda kalıntının bulunduğu tarla yakınında artezyen kuyusu açılması sırasında bir takım kalıntıların ve iki adet granit sütunun ortaya çıktığını belirtmiştir.

Tarihi

Tuğla-harç malzemeden inşa edilerek yapılmış vaftiz kurnası/havuzu olduğunu düşündüğümüz kalıntıyı 5.-6. yüzyıla tarihlendirmek mümkündür.

Araştırma Tarihçesi

İlk olarak 1981 yılında İznik Çini Fırınları Kazısı ekibinin Müze müdürlüğü ile birlikte Şerefiye köyünde yaptığı yüzey araştırmasında tespit edilmiştir³⁷⁸. Ayrıca 16.08.1982 tarihinde Vakıflar Genel Müdürlüğü'nce yayınlanan Vakıf Abideler ve Eski Eserler başlıklı kitap için yapılan çalışmada da yayın ekibi tarafından incelenmiştir³⁷⁹.

Mimari Özellikler³⁸⁰

Trikonkhos (üç yapraklı yonca) planlı bir kalıntıdır. Kurnada / havuzda yaklaşık olarak 0.90x0.90 m.lik kare alan kuzey, güney ve doğu yönlerinde yarım yuvarlak nişlerle, batıda ise dikdörtgen bir kolla genişletilmiştir. Nişler ~0.35 m., batı kolu ise 0.23 m. derinliğindedir. Duvar örgüsü tuğla ve harç karışımıdır. Kalıntının etrafı toprak dolu olduğundan duvar kalınlığı alınamamıştır. Tuğla-harç örgülü duvarların yaklaşık yüksekliği 1.20 m.dir. Vaftiz havuzunun ortasında içten 0.50 m. çapında bilezik vardır (F.182, P.29). Kalıntının fotoğrafında duvarlarda yer yer sva izi görülmektedir. 1981 yılında İznik Çini Fırınları Kazısı ekibinin incelemesinde vaftiz

³⁷⁸ Aslanapa, v.d., a.g.e., s.48.

³⁷⁹ Ötügen, v.d., a.g.e., s.277.

³⁸⁰ Yapıyla ilgili ölçüler ve mimari veriler 1981'de yerinde ölçü alıp çizimini yapan Prof. Dr. M. Baha Tanman'ın çiziminden alınmıştır.

havuzunun güneydoğusunda, yaklaşık 4 m. uzağında bir takım duvarlar tespit edilmiştir.

Buluntular

Yapı çevresinde tespit edilen ve İznik Müzesi'ne getirilen aslan başlı su olukları bulunmaktadır³⁸¹. 2116 ve 2117 envanter numaralarıyla kayıtlı çörtenlerin müzeye geliş tarihi 1971'dir.

F.182. Yonca planlı kalıntının genel görünüşü, 1981 (Aslanapa, v.d., 1989)

³⁸¹ Aslanapa, vd, **a.g.e.**, s.48.

P.29. Yonca planlı kalıntının planı,

III.V. Askeri Yapılar

III.V.I. İznik Surları

Yeri ve Çevresel Özellikleri

İznik'i çevreleyen surlar düzgün olmayan çokgen bir görünümündedir. Depremlerden ve özellikle insan eliyle yapılan tahribatlardan zarar görmüş ve görmeye de devam etmektedir.

Tarihi

İznik şehrinin Helenistik dönemde surlarla çevrili olduğu kaynaklardan bilinmektedir, ancak bu surlardan bir kalıntı günümüze ulaşmamıştır³⁸². Sonrasında, Vespasianus ve oğulları döneminde, 78-79 yıllarında kentin kuzey ve doğu kısımlarına, kentin sınırlarını belirleyen birer zafer takı yapılmıştır³⁸³. 123 yılındaki depremde tahrip olan taklar Hadrianus döneminde (117-138) yenilenmiştir. Schneider ve Foss olasılıkla bu dönemde takların bir surla birbirine bağlandığı üzerinde durmaktadırlar³⁸⁴. Fakat 3. yüzyılda sona eren Pax Romana döneminde bir surun yapılmış olması düşündürücüdür. Hadrianus döneminde yapıldığı düşünülen surun 258 yılında Got saldırıları sonucunda yıkılmasıyla birlikte yeni surların inşasına imparator Gallienus döneminde (253-268) başlanmış ve Claudius Gothicus (268-270) döneminde bitirilmiştir. Yenişehir ve Göl kapıları bu dönemde eklenmiştir³⁸⁵. Bu eklemeler ve onarımlarla günümüzdeki boyutlarına ulaşan surlar 8.yüzyılda Arap akınları sırasında büyük zarar görmüştür, özellikle İstanbul Kapı ve çevresinde III. Leo (717-741) döneminde kapsamlı bir onarım yapılmıştır³⁸⁶. 9.yüzyılda III. Mikhael (842-867) döneminde mevcut kulelerin arasına yeni kuleler eklenmiş ve sur duvarları yükseltilecek surlar güçlendirilmiştir³⁸⁷. İznik'te büyük

³⁸² Strabon, **a.g.e.**, s. 60.

³⁸³ Clive Foss, "İznik'in Bizans Surları 260-1330", **Tarih Boyunca İznik**, İstanbul 2004, s.249.

³⁸⁴ Foss, **a.e.**, s.249-250; Alfons Maria Schneider, "The City Walls of Nicaea", **Antiquity**, 12, 1938, s.438.

³⁸⁵ Schneider, Karnapp, **a.g.e.**, s.3.

³⁸⁶ Schneider, Karnapp, **a.e.**, s.4; Foss, **a.g.e.**, 2004, s.250-251; Sencer Şahin, "Helenistik ve Roma Çağlarında İznik / Nikaia", **Tarih Boyunca İznik**, İstanbul 2004, s.17-18.

³⁸⁷ Foss, **a.e.**, s.253; Şahin, **a.e.**, s.18.

yıkıma yol açan 1065 depremi sonrasında surlar da onarılmıştır. Bu dönemin onarımlarında gizli tuğla tekniği kullanılmıştır³⁸⁸. I.Haçlı seferinde haçlılar tarafından kuşatılan şehrin surları oldukça tahrip olmuştur. Kuşatma sonrasında özellikle Diz Çöken Kule olarak adlandırılan burç civarında I.Aleksios Komnenos (1081-1118) döneminde eklemeler yapılmıştır, bu onarımların en bilineni inşasında Selçuklu mezar taşlarının da kullanıldığı burçtur³⁸⁹. Laskarislerle birlikte surlarda çeşitli onarımlar yapılmıştır. Surlardaki en kapsamlı değişim mevcut surların önüne ikinci bir sur ördürülmesi ve onunda önüne yeni bir hendek açılması olmuştur. Bu değişimin ne zaman olduğuyla ilgili iki farklı görüş vardır. Biri I.Theodoros Laskaris devrinde (1204-1222)³⁹⁰, diğeri de III.Ioannes Vatatzes döneminde (1222-1254) yapıldığı şeklindedir³⁹¹. Orhan Gazi'nin İznik kuşatması sırasında yapılan değişikliklerde bir kısım açıklıklar örülmüş ve surlar yükseltilmiştir³⁹².

Araştırma Tarihçesi

1930'lu yıllarda İstanbul Alman Arkeoloji Enstitüsü tarafından incelenmeye başlanan İznik surları ile ilgili en kapsamlı çalışma Schneider ve Karnapp tarafından yayınlanmıştır³⁹³. Sonrasında Bizans kalelerini inceleyen Foss, kitabında İznik'e ayrı bir bölüm ayırmıştır³⁹⁴.

1958 yılında Lefke Kapı'nın şehir tarafına bakan yüzündeki kitabelerin bir kısmını örten Osmanlı dönemine ait duvarlar İznik Müzesi tarafından kaldırılmıştır³⁹⁵. 2002 yılında İstanbul Kapı ve göl arasındaki 69-72. burçlar arasındaki alanda yapılacak restorasyon öncesinde sur duvarlarının çevresi ile surların ve burçların üst kısmında temizlik çalışması yapılmıştır³⁹⁶. 2008 yılında İznik Kaymakamlığı'nın teşvikiyle

³⁸⁸ Schneider, Karnapp, **a.g.e.**, s.40-43; Foss, **a.e.**, s.255.

³⁸⁹ Schneider, Karnapp, **a.e.**, s.43; Foss, **a.e.**, s.257.

³⁹⁰ Schneider, Karnapp, **a.e.**, s.16, 43.

³⁹¹ Clive Foss, David Winfield, **Byzantine Fortifications: An Introduction**, Pretoria 1986, s.114; Foss, **a.g.e.**, 2004, s.259.

³⁹² Foss, **a.e.**, s.261.

³⁹³ Schneider, Karnapp, **a.g.e.**

³⁹⁴ Foss, Winfield, **a.g.e.**

³⁹⁵ Sencer Şahin, **Bithynische Studien / Bithynia İncelemeleri**, Bonn 1978, s.77, dn.10.

³⁹⁶ Bilgi için bkz. Bursa Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu arşivindeki sur dosyaları.

İznik Müzesi Lefke Kapı'daki dolgu toprağı kaldırmış ve orijinal zemin ortaya çıkarılmıştır.

Seyyahların hemen hemen hepsi surlardan bahsetmektedir. Burada önemli gördüğümüz birkaç tanesini belirtmek istedik.

1332'de İznik'i ziyaret eden İbni Batuta'nın gölün şehri her yandan çevirdiğinden ve şehre girmek için köprü gibi bir yolu geçmek gerektiğinden bahsetmesi, hendeğın kullanıldığını gösteren bir ayrıntıdır³⁹⁷.

1555'de İznik'e gelen Dernschwam surlardan genel olarak bahsetmektedir³⁹⁸.

Polonyalı Simeon, 17. yüzyıl başında şehrin etrafının büyük surlar ve burçlarla çevrili olduğunu, burçların içlerinin kilisede olduğu gibi aziz tasvirleriyle süslendiğini, kulelerin kendi haline bırakılmış olduğunu belirtir³⁹⁹.

17. yüzyıl ikinci yarısındaki gözlemlerini anlatan Covel, surlardan oldukça ayrıntılı bir şekilde bahseder, kitabelerden, fresklere, kullanılan malzemeye kadar detaylar verir⁴⁰⁰.

18. yüzyılın ilk yarısında kente gelen Pococke, özellikle kapılardan bahsedip şehrin genel bir planını çizmiştir⁴⁰¹.

1745 yılında yaptığı seyahat sırasında İznik'i de ziyaret eden Peyssonel surları ayrıntılı bir biçimde gezmiş ve birçok kitabeyi not etmiştir. Ayrıca surlarda aziz tasvirlerini gördüğünü de belirtmiştir⁴⁰².

³⁹⁷ Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, **İbn Battûta Seyahatnamesi**, Çev.A.Sait Aykut, I, İstanbul 2004, s.430-431.

³⁹⁸ Dernschwam, **a.g.e.**, s.319-320.

³⁹⁹ Hrand D. Andreeasyan, **Polonyalı Simeon'un Seyahatnâmesi 1608-1619**, İstanbul 1964, s.21.

⁴⁰⁰ Raby, **a.g.e.**, s.150-158.

⁴⁰¹ Pococke, **a.g.e.**, s.122.

⁴⁰² Peyssonel, **a.g.e.**, s.33-38.

19. yüzyılın başında şehre gelen Kinneir, ana kapılardan, surlardaki kitabelerden, devşirme kullanılmış parçalardan bahseder⁴⁰³.

Texier,1830'larda gezdiği İznik'in şehir planını yayınında vermiş, surlardan, kapılardan, kitabelerden, burçlardaki fresklerden ayrıntılı olarak bahsedip çizimler yapmıştır⁴⁰⁴.

1837'de İznik'e gelen Poujoulat, göle bakan taraf bir yana bırakılırsa, surların gayet iyi korunmuş olduğundan, göl tarafı hariç hendekle çevrili bulunduğu bahsetmektedir⁴⁰⁵.

1838'de kenti gezen Fellows da surlarda gördüğü kitabelere ve devşirme parçalara değinmektedir⁴⁰⁶.

Mimari Özellikler

Günümüze ulaşmayan Helenistik dönem surları 16 stadion (yaklaşık olarak 2960 m.) uzunluğunda olup dört kapısı bulunmaktaydı⁴⁰⁷. Vespasianus döneminde yapılan zafer takları, 123'deki depremde sonra Hadrianus tarafından onarılmıştır (F.183-184). İznik'in güçlü surlarla çevrelenmesine neden olan olay 258 yılındaki Got istilası sonrasındır. Günümüzdeki boyutlarına ulaşan surların (4970 m.) güney ve batısına da birer ana kapı eklenerek dört ana kapılı hale getirilmiştir (P.30). Bu dönemde surların yüksekliği 9 m., sayıları 80'i bulan kulelerin yüksekliği ise 13 m.dir⁴⁰⁸. Surlar moloz taş-harç karışımıyla örülmüş, aralarda duvarın eni boyunca devam ederek duvarı güçlendiren tuğla hatıllar kullanılmıştır. Tuğla hatılların yüksekliği 0.30-0.35 m. arasında, taş sıralarının yüksekliği ise 1.80-2.20 m. arasında değişmektedir (F.185). Surlara 60-70 m. aralıklarla eklenen, 8-9 m. çapındaki yarım

⁴⁰³ Kinneir, **a.g.e.**, s.28-31.

⁴⁰⁴ Texier, **a.g.e.**, 1839, s.39-47; Texier, **a.g.e.**, 2002, s.164-177.

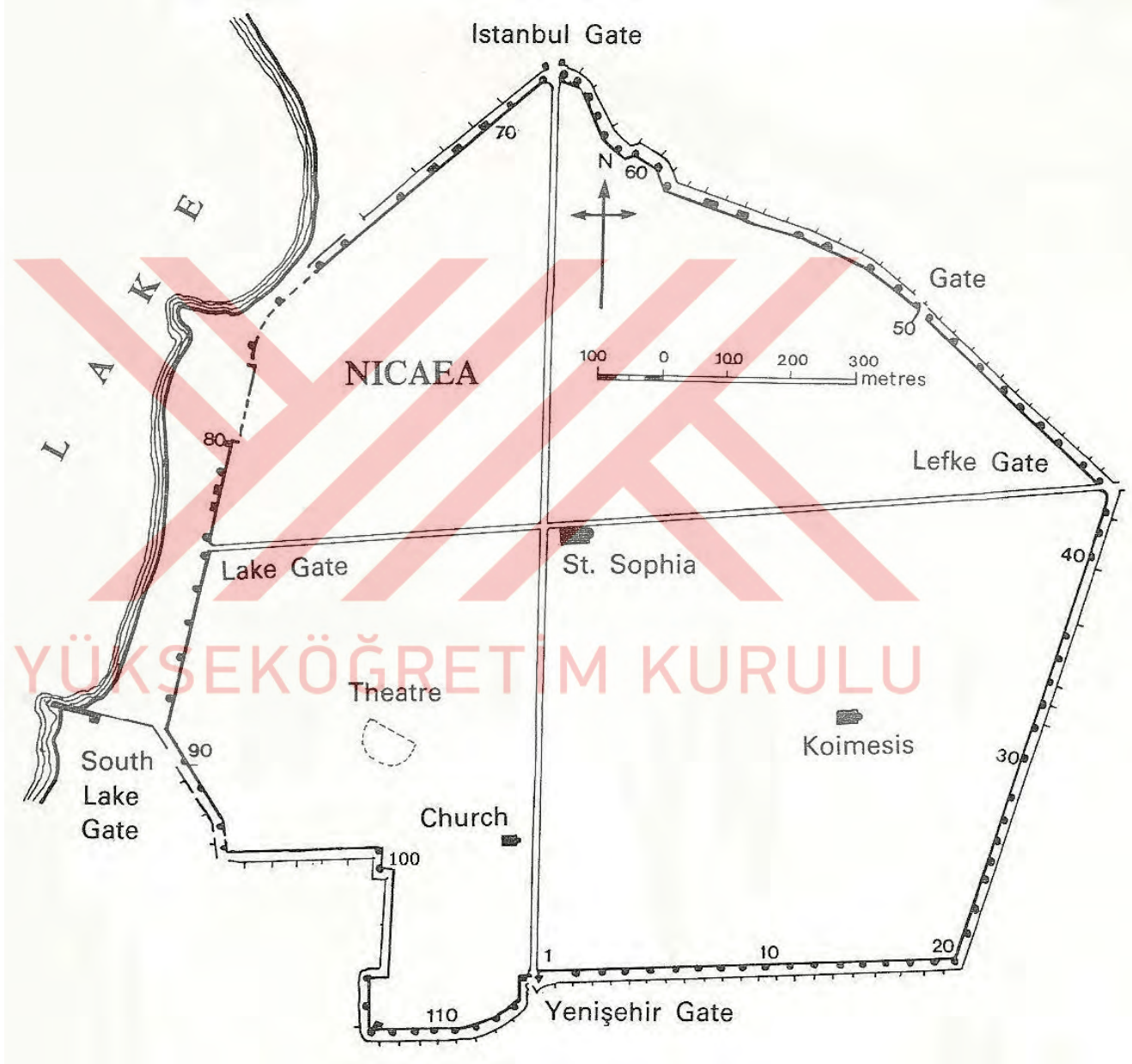
⁴⁰⁵ Poujoulat, **a.g.e.**, s.179-181.

⁴⁰⁶ Charles Fellows, **Travels and Researches in Asia Minor, More Particularly in the Province of Lycia**, London 1852, s.83-87.

⁴⁰⁷ Strabon, **a.g.e.**, s. 60.

⁴⁰⁸ Foss, **a.g.e.**, 2004,s.250.

daire burçlar tamamen tuğladandır. İlk döneme ait burçlarda tonozlu yan kapılar bulunmaktadır (F.186). Muhtemelen önünde bir hendek yer almaktaydı⁴⁰⁹.

P.30. İznik surlarının genel planı, (Foss, Winfield, 1986)

⁴⁰⁹ Schneider, Karnapp, a.g.e., s.9-12, 36-37; Foss, Winfield, a.g.e., s.81-82.

F.183. Lefke Kapının kazı sonrası görünümü, 2008

F.184. İstanbul Kapı, 2006 (Nurcan Yazıcı)

F.185. Lefke Kapı – Top Kapı arasındaki sur duvarından detay, 2007

F.186. Tonozlu yan geçişin şehir yönünden görünümü, 2007

Surların 8. yüzyıla kadar bir onarım geçirdiği veya ilaveler yapıldığı konusu kesin olarak bilinmemektedir. Ancak 4. yüzyılda İznik’i de etkileyen depremlerden zarar görmüş ve onarılmış olabileceği üzerinde durulmaktadır⁴¹⁰.

727 yılındaki Arap kuşatması surların özellikle İstanbul Kapı ve göl arasındaki bölümüne büyük zarar vermiştir. Özellikle 70., 71. ve 72. burçlar ile bu aradaki sur duvarı pembe renkli, tuğla kırıklı kaliteli harç ve devşirme blok taşlarla yeniden inşa edilmiştir⁴¹¹. Surlar yükseltilmiş, surların üstüne yürüme yolu ve devşirme blok taşlardan siperlikler, korkuluklar yapılmıştır (F.187). Bu dönemde güneydeki göl kapısı ve buna bitişik surlarda da onarım yapılmıştır. Bu onarımlara ek olarak göl yönünde surlar su seviyesinden geride inşa edildiğinden gölden gelebilecek zararları önlemek için kuzeye ve güneye iki duvar eklenmiştir⁴¹². Eklenen bu set duvarları aynı zamanda limanın da güvenliğini sağlamaktaydı.

F.187. 70-71. burç arası sur duvarındaki yürüme yolu, 2002 (BKTVKK Arşivi)

⁴¹⁰ Schneider, Karnapp, **a.e.**, s.3; Foss, Winfield, **a.e.**, s.80; Alfons Maria Schneider, “The City Walls of Nicaea”, **Antiquity**, 12, 1938, s.438.

⁴¹¹ Foss, Winfield, **a.e.**, s.82, 90.

⁴¹² Foss, **a.g.e.**, 2004, s.252-253.

Surlardaki sonraki onarım imparator III.Mikhael (842-867) döneminde olmuştur. Bu dönemde surlarda tahribata neden olan bir olay bilinmemektedir. Kesin olmamakla birlikte İznik'te 740 depreminin surlara da zarar verdiği düşünülmektedir⁴¹³. III.Mikhael döneminde sur duvarları yaklaşık 1.80 m. yükseltilmiş ve yeni burçlar eklenmiştir. Güney ve güneydoğu yönündeki surlarda, burçlar geniş aralıklarla sıralandığından bunların arasına yeni kuleler ilave edilmiştir. Mevcut burçlar örnek alınarak yapılan burçların temelleri devşirme blok taşlarla, üst bölümleri ise ilk dönem tuğlalarından daha ince tuğlalarla örülmüştür. Yaklaşık olarak 2 m. daha yüksek olan bu kuleler surlarla fiziksel bir bağ içermediğinden yan kapıları da bulunmamaktaydı (F.188). Böyle inşa edilmelerinin nedeni kuşatma sırasında kule yıkılacak veya ele geçirilecek olursa bu durumun tüm suru etkilememesiydi. Savunmayı güçlendirmek için yeni eklenen kulelerin gövdelerine mazgallar açılmış, ek odalar yapılmıştır⁴¹⁴.

F.188. III.Mikhael döneminde eklenen 5.burç, 2007

⁴¹³ Foss, a.e., s.253.

⁴¹⁴ Foss, a.e., s.254; Schneider, Karnapp, a.g.e., s.15-16; Foss, Winfield, a.g.e., s.82.

Şehirde tahribata neden olan 1065 depreminden surlar da etkilenmiş, özellikle doğu bölümü büyük zarar görmüştür. Gizli tuğla tekniği ile onarılan bu bölümlerde burcun veya sur duvarının dışına yapılan onarımlar ahşap kirişler sayesinde moloz ve harçtan oluşan içyapıyla bağlantılandırılarak kuvvetlendirilmiştir⁴¹⁵ (F.189).

F.189. 37. burçtan gizli tuğla tekniğinde duvar örgüsü detayı, 2007

İznik Selçukluların hakimiyetindeyken I.Haçlı ordusu tarafından kuşatılır. Uzun süren kuşatma sonrasında Türkler, kenti Bizans imparatoru I.Aleksios Komnenos'a bırakırlar. Bizanslılar, Selçuklulardan şehri aldıktan sonra ilk iş olarak surları onarırlar. Diz Çöken Kule olarak bilinen⁴¹⁶ 106. burcun önüne, aralarında Selçuklu mezar taşlarının da kullanıldığı devşirme malzemeye daha küçük bir burç inşa edilir⁴¹⁷.

⁴¹⁵ Foss, **a.e.**, s.255.

⁴¹⁶ Anna Komnena, **Alexiad**, Çev. Bilge Umar, İstanbul 1996, s.326-327.

⁴¹⁷ Foss, **a.g.e.**, 2004, s.257; Clive Foss, "Byzantine Responses to Turkish Attack Some Sites of Asia Minor", **AETOS, Studies in honour of Cyril Mango**, Stuttgart-Leipzig 1998, s.155. Foss, Selçukluların İznik'te hüküm sürdükleri 15 yıllık süre içinde surduşında, şehrin güneyinde bir mezarlık alanı oluşturduklarını belirtmektedir ve dört mezar taşının kitabesinin metnini yayınında vermiştir. Foss, **a.g.e.**, 1998, s.156-157.

Herhangi bir tarihi kaynakta geçmemesine ve onarım kitabesi de bulunmamasına rağmen Foss, İkinci Haçlı seferi döneminde Manuel Komnenos zamanında (1143-1181) İznik surlarının göl tarafında tuğla ve taşla örülmüş kuşaklar, tuğlanın bol kullanıldığı özenli bir kaplamadan oluşan duvar örgüsünün Manuel'in yaptırıklarına benzemesinden dolayı bu yorumda bulunur⁴¹⁸.

13. yüzyıla kadar yapılan onarımlar ve ilaveler 3. yüzyılda inşa edilen surlara yapılmıştır. 1204'te İstanbul'un Latinler tarafından işgal edilmesinden sonra İznik'i merkez seçen Bizanslılar ilk iş olarak surları güçlendirmişlerdir. I. Theodoros Laskaris (1204-1222) surların güney bölümüne iki büyük kare burç (19. ve 106. burçlar) eklettirmiştir. Batıdaki, göle daha yakın olan, Kız Kulesi veya Babil Kulesi olarak da adlandırılan 106. burç⁴¹⁹ Diz Çöken Kule'nin yerine yapılmıştır (F.190). 19 numaralı diğer burç ise kent surlarının güneydoğu köşesine inşa edilmiştir (F.191). Bu dönem kuleleri hemen hemen duvarın yarı yüksekliğine kadar devşirme taş malzemeyle, üst kısımları tuğlayla inşa edilmiştir. Yer yer çerçeve tekniği uygulanmıştır. Ayrıca dış kaplamayı iç dolguya bağlayan ahşap kirişler de kullanılmıştır. Harç kireç katkılı küçük çakıl taşı ve tuğla kırıklıdır. Sıva da ise pembe renkli tuğla katkılı harç kullanılmıştır. Derzler şevlidir. 111. ve 112. burçlar arasındaki, çerçeve tekniğinin kullanıldığı sur duvarı da bu döneme aittir⁴²⁰.

⁴¹⁸ Foss, **a.e.**, s.258.

⁴¹⁹ Texier, bu kulenin Anna Komnena'nın bahsettiği Sultanikon ve Roma döneminde yapılan Iustinianus tarafından yenilenen saray yakınında olduğundan bahseder. Texier, **a.g.e.**, 2002, s.160-161. Anna Komnena'nın bahsettiği Sultanikon'un bir yapıdan ziyade Selçukluların başkentini veya hakimiyetini ifade ettiği düşünülmektedir. Foss, Tulchin, **a.g.e.**, s.204.

⁴²⁰ Foss, **a.e.**, s.258-259; Foss, Winfield, **a.g.e.**, s.82, 85-86, 95-97.

F.190.106. burç genel görünüşü, 2007

Laskarisler döneminde İznik surlarındaki en önemli değişiklik ön surlardır (F.192). Bu dönemde esas sur 2.5 m daha yükseltilir. Esas surun 13-16 m. uzağına, 3-4 m. yüksekliğinde, 2 m. enindeki ön sur inşa edilir. Kenti sadece üç yönden çevreleyen, göl yönünde bulunmayan ön surlar moloz taş, tuğla ve harçla örülmüştür. Belli bir düzende olmayan alternatifli örgüye sahip ön surlarda yer yer çerçeve tekniği de kullanılmıştır. Savunmayı daha güçlü kılmak için esas surun duvarlarına denk gelen yerlerde ön sura burçlar ilave edilmiştir. Ayrıca ön sur duvarına çeşitli tipte birçok mazgal pencere açılmıştır⁴²¹.

⁴²¹ Schneider, Karnapp, **a.g.e.**, s.16, 18; Foss, Winfield, **a.e.**, s.83; Foss, **a.e.**, s.259. Bu dönemde kullanılan mazgal tipleri için bkz. Schneider, Karnapp, **a.e.**, s.17, ş.8.

F.191. 19. burcun genel görünüşü, 2007

F.192. 8. – 9. burç arasındaki ön surun içten görünüşü, 2007

Palaiologoslar döneminde de surlarda çeşitli değişiklikler yapılmıştır. Burçlar kuvvetlendirilmiş, bazı açıklıklar mazgala dönüştürülmüş, bazı mazgallar da kapatılmıştır⁴²². 1290 yılında II.Andronikos (1282-1328) göl tarafındaki surlarda özenli tuğla işçiliğinin görüldüğü bir onarım yaptırmıştır⁴²³. Foss 83-88. burçları bu döneme tarihlemektedir. Alt bölümlerinde devşirme malzeme kullanılan burçların, üst kısmı moloz taş-tuğla alternatif örgüyü sahiptir (F.193). 1306'da Osmanlılar İznik'i kuşatmışlardır, fakat Bizans'ın Moğollarla anlaşması üzerine bu kuşatma başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Kuşatmadan sonra surlarda çeşitli onarımlar yapılmıştır⁴²⁴.

F.193. 13. yüzyıl sonuna tarihlenen 88. burç, 2007

⁴²² Foss, Winfield, a.e., s.83.

⁴²³ Foss, a.g.e., 2004, s.260.

⁴²⁴ Foss, a.e., s.261.

Kitabeler

Lefke Kapı'daki zafer takının şehre bakan yüzünde yer alan 78-79 yıllarına tarihlendirilen Plancius Varus'un sunu yazıtı⁴²⁵:

“G(aius) Cassius Chrestus'un çabasıyla yapımı tamamlanan (bu eseri), prokonsül M. Plancius Varus İmparatorların yüce evine ve eyaletin başşehri Nikaia'ya adadı”

Aynı sunu yazıtı Lefke Kapı'daki zafer takının ovaya bakan yüzünde, İstanbul Kapıdaki zafer takının şehre ve ovaya bakan yüzlerinde de tekrarlanmıştır⁴²⁶. Metal harflerden oluşan kitabedeki İznik şehrine ait onursal unvanların Lefke Kapı'da hem harfleri yerinden çıkarılmış, hem de yerleri kazanmıştır. İstanbul Kapı'da ise sadece metal harfler sökülmüştür⁴²⁷.

Lefke Kapı'daki arşitravin şehir ve ova yönünde Hadrianus için sunu yazıtı⁴²⁸:

“İmparator Kayser, Tanrı Traianus Parthicus'un oğlu, Tanrı Nerva'nın torunu, halkın egemenlik yetkisini kendinde taşıyan, Traianus Hadrianus Augustus'a, Augustusların en dindar Neokoru, Dionysos ve Herakles soyundan gelen, Bithynia ve Pontus'un birinci (şehri), imparatorların ve kutsal (Roma) Senatosunun kararları uyarınca ise metropolis (olan Nikaia sundu)”

Aynı kitabe İstanbul Kapı'nın arşitravinin şehre bakan yüzünde ve arşitravin altındaki kemerin iki yanındaki bloklarda yazılıdır. Olasılıkla ovaya bakan yüzde de vardı⁴²⁹.

Lefke Kapı'daki zafer takının şehre bakan yüzünde, kuzeydeki ve güneydeki yan girişlerin üzerindeki frizde prokonsül M.Plancius Varus onuruna yazıtlar bulunmaktadır. Olasılıkla buradaki nişlerde prokonsülün heykeli yer almaktaydı⁴³⁰.

⁴²⁵ Şahin, **a.g.e.**, 1979, nr.25.

⁴²⁶ Şahin, **a.e.**, nr.26-28.

⁴²⁷ Şahin, **a.g.e.**, 1978, s.78-79, 89-93.

⁴²⁸ Şahin, **a.g.e.**, 1979, nr.29-30.

⁴²⁹ Şahin, **a.e.**, nr.30a; Şahin, **a.g.e.**, 1978, s.87-89.

⁴³⁰ Şahin, **a.e.**, 1978, s.80-81. Lefke Kapı'daki zafer takının kuzey ve güney ayaklarındaki diğer iki yazıt için bkz. Şahin, **a.e.**, s.94-96.

Yenişehir Kapı'nın içteki kapısında bulunan yazıt⁴³¹:

“Nikaiaların muhteşem, görkemli ve yüce şehri, suru konsül, elçi ve Augustus'un propraetoru ekselans Velleius Macreinus ve logist (curator) ekselans Sallius Antoninus'un memuriyetleri sırasında, İmparator Kayser M. Aur(elius) Claudius Eusebes Eutyches Augustus, ikinci kez hükümdar, prokonsül (ve) vatanın babasına ve kutsal Roma Senatosuna ve Roma Halkına (adadı)”

Günümüzde mevcut olmayan Göl Kapı'daki yazıt⁴³²:

“İmparator Kayser Marcus Aur(elius) Claudius Eusebes (dindar) Eutyches (bahıtlı) Augustus (ulu), en yüce rahip, ikinci kez hükümdar, konsül, vatanın babası, prokonsül, muhteşem Nikaia (şehri) için, konsül elçi ve Augustus'un Antoninus'un (memuriyetleri) sırasında bu surları (yaptırdı)”

727 Arap istilasını sonrasında yenilenen 71. burçta yer alan kitabe⁴³³: (F.194)

“Düşmanın cüretinin, Tanrının yardımıyla, utanca dönüştüğü (yenilgiye) şu yerde, Hıristiyan dostu krallarımız Leon ve Konstantin, yüz basamaklı bir zafer kulesi yaptırdılar; coşku içinde giriştikleri bu işi gerçekleştirerek, Nikaia şehrini içten bir gayretle onardılar; her üne layık saray mabeyincisi patrik Artavasdos'un ise yapının tamamlanmasında büyük emeği geçti”

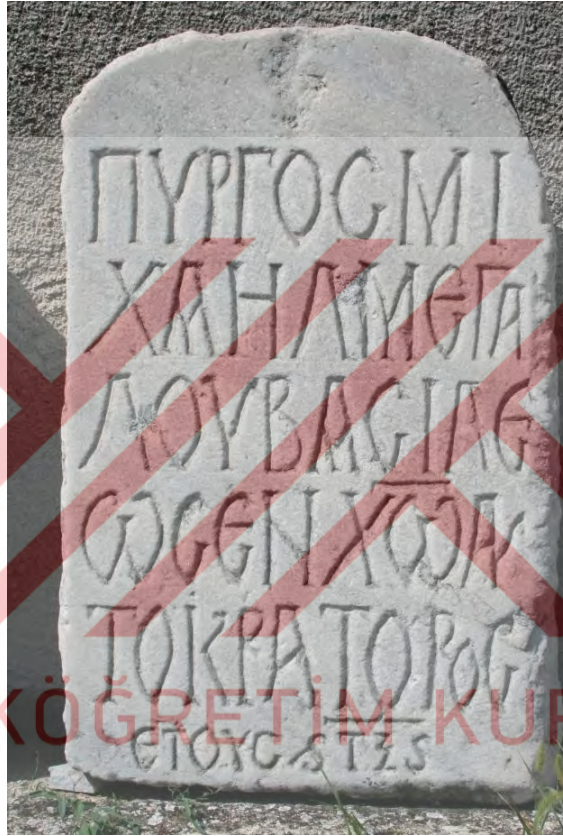
F.194. 71. burçtaki onarım kitabesi, 2007

⁴³¹ Şahin, a.g.e., 1979, nr.12.

⁴³² Şahin, a.e., nr.11.

⁴³³ Şahin, a.e., nr.450.

İmparator III. Mikhael, yaptırdığı onarımların göstergesi olan kitabeleri surların birçok yerine koydurmuştur. Fakat günümüze insitu olarak gelen örnek bulunmamaktadır. İznik Müzesi'nde olan parçaların yanında (Env.No.801, 806, 810 ve 1546), Böcek Ayazması'nda ve Koimesis kilisesinin döşemesinde devşirme kullanılmış birer parça bulunmaktadır. Bu metinlerde “Hıristiyan İmparator yüce kral Mikhael Kulesi” yazmaktadır⁴³⁴ (F.195).

F.195. İznik Müzesi'ndeki 810 env.no.lu parça, 2007

I. Theodoros Laskaris'in adının geçtiği, seyyahların bahsettiği kitabelerden ikisi günümüzde mevcut değildir. Biri surların kuzey bölümünde, muhtemelen İstanbul Kapı ve Top Kapı arasında bulunan, Covel, Kinneir ve Fellows tarafından görülüp, not edilen kitabedir⁴³⁵.

“Bu (yapı) efendimiz Theodoros Laskaris tarafından yeniden yapıldı”⁴³⁶

⁴³⁴ Şahin, a.e., nr.460-467.

⁴³⁵ Raby, a.g.e., s.151-152, dn.4; Kinneir, a.g.e., s.28; Fellows, a.g.e., s.87; Schneider, Karnapp, a.g.e., s.53, nr.38.

⁴³⁶ Şahin, a.g.e., 1979, nr.482.

Diğeri Peyssonel tarafından not edilen kitabe olmalıdır⁴³⁷.

“Romalıların Hıristiyan imparatoru Theodoros Komnenos Laskaris Kulesi”⁴³⁸

106. kuledeki, Theodoros Laskaris’in adının geçtiği kitabe⁴³⁹: (F.196)

“Bu, Babil Kulesi; düşmanın hücumlarını bozguna uğrattı. Laskaris [] Theodoros, şaşılması bu (yapıtı) []”

F.196. 106.burçtaki kitabe, 2009

Kaynaklarda bahsedilen bu kitabelerin haricinde 1988 yılında, Deniz Kapı ile surların limana doğru bir set duvarı oluşturduğu bölge arasında, esas sur duvarı üzerinde harca yazılmış bir kitabe tespit edilmiştir (F.197). Günümüzde surlarda yaptığımız incelemede tespit edemediğimiz bu kitabenin elimizde sadece 1988’de çekilmiş fotoğrafı bulunmaktadır. Kitabedeki yazı fotoğrafın çok net olmamasından dolayı kesin olarak okunamamaktadır⁴⁴⁰.

⁴³⁷ Peyssonel, **a.g.e.**, s.33; Schneider, Karnapp, **a.g.e.**, s.53, nr.39.

⁴³⁸ Şahin, **a.g.e.**, 1979, nr.480.

⁴³⁹ Şahin, **a.e.**, nr.481.

⁴⁴⁰ Kitabenin fotoğrafını çeken ve benimle paylaşan Yrd.Doç.Dr.Ahmet Vefa Çobanoğlu’na ve fotoğrafı inceleyip eksik durumdaki yazıtın fotoğraftan tam olarak okunamadığı bilgisini veren Yrd.Doç.Dr.Emre Erten’e teşekkür ederim.

F.197. Esas surdaki harca yazılmış kitabe, 1988 (Ahmet Vefa Çobanoğlu)

Bezeme Özellikleri

Birçok devşirme parça inşa malzemesi olarak kullanılmanın yanında bezeme unsuru olarak da surlarda ve kapılarda yer almıştır. Bunlardan en bilineni İstanbul Kapı'daki masklardır. Önceleri medusa başı olduğu düşünülse de sonradan tiyatroya ait masklar olduğu fikri kabul görmüştür⁴⁴¹.

Lefke ve İstanbul kapılarında ön surda devşirme olarak kullanılan, tarihi bir olayın tasvir edildiği kabartmalı bloklar ve Lefke Kapı ile Yenişehir Kapı arasındaki sur duvarındaki aynı tipteki parçanın bir anıta ait olduğu düşünülmektedir⁴⁴².

Sur duvarlarında ve burçlarda az da olsa tuğla ile yapılmış çeşitli motifler bulunmaktadır. Lefke Kapı'nın ön sur burçlarında tuğladan balıksırtı kuşak,

⁴⁴¹ Semavi Eyice, "İznik'de İstanbul Kapısının Medusaları", **TTOK Belleteni**, 269, 1964, s.14-16; Eyice, **a.g.e.**, 1988, s.16; Bedri Yalman, "İznik Surlarında Tiyatroya ait Mimari Parçalar", **İlgi**, 57, 1989, s.25-27.

⁴⁴² Sencer Şahin, "ALAMA[?]NIA, nicht „ALAMANNIA“, Zum epigraphischen Verständnis eines stets mißverstandenen historischen Reliefblockes von İznik (Nikaia)", **Epigraphica Anatolica**, 23 (1994), 1995, s.125-136.

Yenişehir Kapı'da ön sur kapı açıklığının yanındaki pencerenin kemerinin çevresi ile 19. ve 48. burçlarda testere dişi friz kullanılmıştır. Yer yer sur duvarlarında tuğladan güneş kursları, damla motifleri, haçlar, tuğlanın yatay ve dikey dizilmesiyle oluşmuş çeşitli bezemeler görülmektedir (F.198-200).

F.198. Lefke Kapının iç sur duvarının kuzeyindeki duvardan tuğla bezeme, 2009

F.199. Yenişehir Kapı yakınında esas sur duvarı üzerindeki haç motifi, 2007

F.200. 48. burçtaki testere dişi friz, 2007

Seyyahların surları gezerken belirttikleri bir nokta burçların fresklerle bezeli olduğudur. Polonyalı Simeon girdiği her kulede freskler gördüğünden bahsetmektedir⁴⁴³. Texier, kentin doğu yönündeki surları anlatırken güneydoğudaki kulenin büyük bir odası olduğunu ve 1834’de açılan bu kulenin üst katındaki odada, 12. yüzyıla tarihlenebilecek din adamları, azizler ve at üstünde Aziz Georgios freskleri bulunduğunu belirtir⁴⁴⁴. Covel, İstanbul Kapı’da Aziz Nikolaos ait bir fresk olduğuna değinir⁴⁴⁵. Schneider, İstanbul Kapı’nın şehre bakan yüzündeki nişlerden doğudakinde fresk kalıntısı tespit etmiştir⁴⁴⁶. Günümüzde Lefke Kapı’da şehre bakan nişlerin içinde, Texier’in bahsettiği burç olma ihtimali bulunan 20 numaralı burçta ve Schneider’in değindiği nişte fresk kalıntıları görülmektedir.

⁴⁴³ Andriasyan, **a.g.e.**, s.21.

⁴⁴⁴ Texier, **a.g.e.**, 2002, s.168.

⁴⁴⁵ Raby, **a.g.e.**, s.152, 178.

⁴⁴⁶ Schneider, Karnapp, **a.g.e.**, s.26.

III.V.II. Karacakaya Hisarı

Yeri ve Çevresel Özellikleri

İzmit – Bursa karayolu üzerinde, İzmit'ten yaklaşık 8-9 km. uzaklıktaki Karacakaya olarak bilinen kayalık tepenin üzerinde yer almaktadır (F.201). Yalman, Karacakaya'nın üzerinde, tahrip edilmiş, iri blok taşlardan yapılmış, Roma dönemine ait bir mezar odası olduğunu belirtir⁴⁴⁷.

Tarihi

Roma ve Bizans dönemlerinde çevredeki kentlere ulaşımı sağlayan yolun üzerindeki karakol görevi yapan kalelerden biri olan yapının ne zaman inşa edildiği kesin olarak bilinmemekle beraber, mevcut duvarların inşa tekniğinden yola çıkarak Orta Bizans dönemine 11.-13.yüzyıl arasına tarihlendirilebilir.

Araştırma Tarihçesi

İlk olarak Yalman 1993 ve 2002 yıllarındaki yayınlarında mezardan ve sur duvarlarından bahsetmiştir. Sonrasında Giros ve Kaplanoğlu 2003'te yayınlanan çalışmalarında kısaca kaleye değinmişlerdir⁴⁴⁸.

Mimari Özellikler

Doğal şartlardan dolayı oldukça tahrip olmuş hisardan, bazı sur parçaları günümüze ulaşmıştır. Yer yer doğal kayaların da kullanıldığı sur duvarı irili ufaklı moloz taş ve tuğladan örülmüştür (F.202). Harç, çakıl taşı katkılı kireç harcıdır.

Buluntular

Sur kalıntısının doğusunda, göle inen yolun kenarında kiremit mezarlara rastlanmıştır. Ayrıca çevresinde Prehistorik, Roma ve Bizans dönemlerine ait

⁴⁴⁷ Bedri Yalman, "İzmit ve Çevresinde Belirlenen Eski Eser Tahribatları ve Öneri Koruma Tedbirleri", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih – Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 36 / 1-2, 1993, s.464.

⁴⁴⁸ Yalman, a.e., 1993, s.464; Yalman, a.g.e., t.y., s.100, 125-126; Christophe Giros, "Les Fortifications Médiévales", *La Bithynie au Moyen Âge*, Paris 2003, s.215; Raif Kaplanoğlu, *Doğal ve Anıtsal Eserleri ile Bursa*, Bursa 2003, s.186.

keramik parçalar bulunmuştur.⁴⁴⁹ Francis, keramikleri 10.-13. yüzyıl arasına tarihlendirmektedir⁴⁵⁰.

F.201. Karacakaya'nın genel görünüşü, 2005

F.202. Karacakaya'daki sur duvarından detay, 2005

⁴⁴⁹ Yalman, a.e., s.464.

⁴⁵⁰ Véronique François, "Le Céramique Byzantine et Ottomane", **La Bithynie au Moyen Âge**, Paris 2003, s.299-300.

III.V.III. Karatekin Hisarı

Yeri ve Çevresel Özellikleri

İzmit'in 13 km. doğusunda, Karatekin köyünün girişindeki ilk tunç çağına ait buluntular veren, Roma ve Bizans dönemlerinde de iskan gören höyük üzerindedir (F.203). Çevresi tarım arazisi olarak kullanılmaktadır. Köyün kurulu oldu alanda ve yakınlarında tuğla mezarlar ortaya çıkarılmıştır⁴⁵¹. Karatekin yakınlarında Schinae adında bir yerleşme olduğu bilinmektedir.

F.203. Karatekin höyüğünün genel görünüşü, 2008 (TAY Projesi Arşivi)

Tarihi

Bizans dönemine ait olduğu bilinen hisarın ne zaman yapıldığıyla ilgili kesin bir bilgi yoktur. Mevcut kalıntılar da tarihlendirme önerisinde bulunulacak kadar yeterli değildir.

⁴⁵¹ Bkz. Nekropol Alanları ve Mezar Odalarının Değerlendirilmesi, s.361.

Araştırma Tarihçesi

Osmanlıların İznik'i kuşatmasında adı geçen kalenin mimarisi hakkında kaynaklarda bir bilgiye rastlanmamaktadır⁴⁵². Texier, Karatekin köyü yakınında bulunan ordu karargahının izlerinin görüldüğünden bahsetmektedir⁴⁵³. Giros, Bithynia'daki Ortaçağ kalelerini ele aldığı makalesinde kaleye kısaca değinmektedir⁴⁵⁴.

Mimari Özellikler

Günümüzde büyük bölümü tahrip olmuş hisardan bazı izler ve duvar parçaları mevcuttur. Zirvede ve biraz aşağısında moloz taş ve tuğla ile düzensiz biçimde örülmüş duvar kalıntıları tespit edilebilmektedir (F.204).

F.204. Mevcut duvar kalıntısından bir parça, 2007

Buluntular

Bizans dönemine ait seramik buluntular 12.yüzyıl sonu-13.yüzyıla tarihlendirilir⁴⁵⁵.

⁴⁵² Neşri, **a.g.e.**, s.78 ; Hoca Sadettin Efendi, **a.g.e.**, s.47, 71.

⁴⁵³ Texier, **a.g.e.**, 2002, s.156.

⁴⁵⁴ Giros, **a.g.e.**, s.216.

⁴⁵⁵ François, **a.g.e.**, s.300.

III.V.IV. Kaynarca Gözetleme Kulesi

Yeri ve Çevresel Özellikleri

İznik'in yaklaşık 10 km. doğusunda, Kaynarca köyünün kuzeyinde tarlalar arasındadır.

Tarihi

Kulenin ne zaman yapıldığıyla ilgili kesin bir bilgi yoktur. Mevcut kalıntılar da tarihlendirme önerisinde bulunulacak kadar yeterli değildir.

Araştırma Tarihçesi

Giros, Ortaçağ kaleleriyle ilgili çalışmasında Kaynarca kalesi olarak bahsetmektedir⁴⁵⁶.

Mimari Özellikler

Günümüzde tamamen yıkılmış olan kulenin, kalıntılardan moloz taş ve kireç harcıyla inşa edildiği anlaşılmaktadır. Kalıntıların kapladığı alan göz önünde bulundurulduğunda bir kaleden ziyade kule olduğu düşünülmektedir (F.205-206).

Buluntular

Çevresinde herhangi bir küçük buluntuya rastlanılmamıştır.

⁴⁵⁶ Giros, a.g.e., s.216.

F.205. Kaynarca kulesinin bulunduğu alanın genel görüntüsü, 2007

F.206. Kuleden mevcut kalıntılar, 2008 (TAY Projesi Arşivi)

IV. DEĞERLENDİRME

IV.I. Dini Yapıların Değerlendirilmesi

Çnik'teki en önemli dini yapılardan biri 787 yılındaki VII. Ökumenik diğer bir deyişle II. Çnik Konsili'nin toplandığı kutsal bilgeliğe adanmış **Ayasofya Kilisesi**'dir. Plan özellikleri bakımından İstanbul'daki 5. yüzyıl ortalarına tarihlendirilen, klasik bazilika planına sahip Studios ve Khalkoprateia kiliseleriyle benzerlik göstermektedir. 4. yüzyıl sonundan – 6. yüzyıl sonuna kadar kilise plan tipinde bazilikal Çena temel kilise planı olarak kullanılmıştır¹.

Yapının güneydoğusunda yer alan, mimari yönden kiliseyle bağlantılı ek yapı/Çapel kilisenin ilk inÇadönemiyle çağdaş olup, 5.-6. yüzyıla tarihlendirilmektedir². Çnik Ayasofya'sının ek yapısına benzer bir örnek olarak 5. yüzyıl ikinci yarısına tarihlendirilen Selanik Akheiropoeitos kilisesini verebiliriz. Bu yapının da güney duvarına bitişik olarak yapılmış, yapıyla bağlantılı bir Çapel bulunmaktadır. Ancak bu Çapelin yapıyla çağdaş olup olmadığı tartışmalıdır³.

Kiliseyle bağlantılı ek yapıların veya kilisenin içinde yer alan çeşitli mekanların işleviyle ilgili olarak birçok görüş bulunmaktadır. Öncelikle gömü mekanları oldukları üzerinde durulmuştur. Ancak yapılan araÇtırmalar bu mekanların aynı zamanda özel / kişisel ayinler için Çapel olarak kullanıldıklarını da göstermektedir⁴. Mathews, Azize Katherina Manastırı'ndaki Çapelleri örnek vererek bu Çapellerin her birinde liturji için gerekli donanımların, kilise mobilyalarının olduğunu belirtir. Ayrıca altarnın solunda prothesis ayininin hazırlıkları için ayrılmış bir niÇ

¹ Cyril Mango, **Bizans Mimarisi**, Çev. Mine Kadiroğlu, b.y. t.y., s.50; Richard Krautheimer, **Early Christian and Byzantine Architecture**, Harmondsworth, Middlesex 1965, s.68-69.

² Sabine Möllers, **Die Hagia Sophia in Iznik/Nikaia**, Alfter 1994, s.62.

³ Akheiropoeitos'un ek yapısında gerçekleştirilen kazıda apsise yakın bir çukur saptanmasından dolayı vaftizhane olabileceği üzerinde durulmaktadır. Eugene Kleinbauer, "Remarks on the Building History of the Akheiropoeitos Church at Thessaloniki", **Actes du Xe Congres International d'Archeologie Chretienne**, II, 1984, s.241, 255-256.

⁴ Thomas Mathews, " "Private" Liturgy in Byzantine Architecture: Toward a Re-appraisal", **CahArch**, 1982, s.125-138.

bulduğundan bahseder⁵. Ayasofya'nın apsisinin güneyinde, günümüzde diakonikon hücresinin kuzey duvarı bir bölümünü kapamasına rağmen büyük kısmı görünen bir niç bulunmaktadır. Bu niçin içevinin litürjiyle ilgili olup olmadığı konusunda kesin bir görüş belirtmemektedir.

Ayasofya kilisesinin bulunduğu konumdan dolayı atrium inşa edilmemiştir. Çizimlerini kuzey-güney ve doğu-batı yönlerinde kesen sütunlu caddelerin kesiştiği noktada yer alan kilisenin natreksinin önünden Roma dönemine ait cadde geçmektedir. I.Murad hamamının restorasyonu sırasında bir bölümü insitu olarak ortaya çıkarılan bu caddenin hemen hemen günümüzdeki Kılıçarslan ve Atatürk caddeleriyle aynı doğrultuda oldukları belirlenmiştir. Bahsi geçen yollar nedeniyle yapının batısında ve kuzeyinde atriumun yer alması mümkün değildir. Güney yönünde kiliseye bitişik bir ek yapı bulunmaktadır, ayrıca günümüzde mevcut olmayan piskoposluk yapılarının da bu yönde olduğu görüşünden dolayı güney yönünde de artırımın yer alması güçtür. Bunlara ek olarak herhangi bir arkeolojik verinin olmaması yapıya atrium yapılmadığını düşündürmektedir.

Ayasofya'nın sonraki onarımlarından birinde, apsisin iki yanına pastophoria hücreleri eklenmiştir. Bazı araştırmacılar odaların 1065 sonrasında eklendiğini belirtirken⁶, bazıları ise 13.-14. yüzyılda eklenmiş olabileceğini üzerinde durur⁷.

Orta Bizans dönemi kilise mimarisinin planı Ortaçağ litürjisine uygun olarak geliştirilmiştir. Pastophoria odaları kesinlikle Orta Bizans dönemi litürjisinin uygulanmasıyla bağlantılıdır⁸. Erken Bizans döneminde, İstanbul kiliselerinde üçlü kutsal alan düzenlemesi yerine yan kapeller görülmektedir. 4.-5. yüzyılda ana

⁵ Mathews, a.e., s.130.

⁶ Möllers, a.g.e., s.51; Alfons Maria Schneider, **Die Römischen und Byzantinischen Denkmäler von Çizim – Nicaea**, Istanbul Forschungen, 16, Berlin 1943, s.14; Semavi Eyice, **Çizim, Tarihçesi ve Eski Eserleri**, İstanbul 1988, s.16.

⁷ Brunov, pastophoria hücrelerinin Palaiologoslar dönemi özelliği gösterdiğini belirtmektedir. **Nikolai Brunov**, "L'Eglise de Sainte Sophie a Nicée", **Echos d'Orient**, 24, 1925, s.480; Clive Foss, Jacob Tulchin, **Nicaea: A Byzantine Capital and Its Praises**, Brookline 1996, s.104.

⁸ Janet Charlotte Smith, "Form and Function of the Side Chambers of Fifth and Sixth Century Churches in Ravenna", **Journal of the Society of Architectural Historians**, 49/2, 1990, s.181, Mathews, a.g.e., 1982, s.125.

kiliseyle aynı dönemde yapılmış, tam olarak yapıyla uyumayan, apsisin iki yanına konumlandırılmış odalar, 5. yüzyıl ikinci yarısından sonra mimari açıdan kiliseyle daha uyumlu biçimde karşımıza çıkmaktadır⁹. Ravenna’da, Antakya’da ve Kuzey Suriye’de 5.-6. yüzyıldan beri var olan yan odalar hazinenin saklanması, mezar, martirium, Çapel ve kütüphane gibi birçok amaç için kullanılmaktadır. İstanbul’da ise 9. yüzyıla kadar yan odalar görülmemektedir¹⁰. Ayin hazırlığı için de kullanılan bu mekanların bulunmaması, gerekli hazırlığın yapının başka bir yerinde yapılmış olabileceğini akla getirir. Mathews, narteksin iki yanındaki odaların prothesis hazırlığı ve diğer bazı amaçlar için kullanıldığını belirtmektedir¹¹. İznik’teki Ayasofya kilisesinin narteksinin sadece doğu duvarı günümüze ulaştığı için, narteks düzeni ve buradaki odalar konusunda bir yorum yapamamaktayız. Ancak, güneydoğudaki Çapelin bir mezar Çapeli olduğu düşünülürse, dini törenlerin hazırlığı için İznik Ayasofyası’nda da narteksdeki mekanların kullanılmış olabileceğini göz önünde bulundurmak gerekir.

Synthronon, Erken Bizans dönemi kilise mimarisinin bir unsurudur. İznik Ayasofya’sının da altı basamaklı tuğladan yapılmış synthrononu yapının ilk inçâ dönemindedir. Schneider, 8.-9. yüzyılda synthrononun merkezine yuvarlak bir niç eklendiğini ve 11. yüzyılda bu niçin düz bir biçim aldığını belirtir¹². Möllers de bu görüşle katılmaktadır¹³. Altripp de synthrononun değişime uğradığını belirterek, 740 depremi sonrasında zarar gören synthrononun o dönemin ekonomik durumu göz önünde bulundurulduğunda hemen onarılamamış olabileceği, 787 yılındaki VII. Konsil’in öncesinde bir onarımın yapılmış olma ihtimalinin daha yüksek olduğu üzerinde durur¹⁴.

⁹ Slobodan ğurHiĦi, “Architectural Significance of Subsidiary Chapels in Middle Byzantine Churches”, **Journal of the Society of Architectural Historians**, 36/2, 1977, s.94-95.

¹⁰ Smith, **a.g.e.**, s.203; Thomas Mathews, **The Early Churches of Constantinople: Architecture and Liturgy**, London 1980, s.106.

¹¹ Mathews, **a.e.**, s.108.

¹² Schneider, **a.g.e.**, 1943, s.15-16.

¹³ Möllers, **a.g.e.**, s.15, 44, 49.

¹⁴ Michael Altripp, “Überlegungen zum Synthronon der Hagia Sophia in Iznik /Nikaia”, **BZ**, 92/2, 1999, s.449-451.

Deprem bölgesinde yer alan Ğznik, tarihi boyunca birçok kez depremlerin yaptığı yıkımlara maruz kalmıĞtır. Bizans döneminde kaynaklarda da bahsedilen iki önemli deprem vardır. Bunlardan biri 26 Ekim 739/740 depremi, diğeri 1063/1064 depremidir. Büyük bir etkileme alanına sahip olduğu bilinen, çoğunlukla 740 depremi olarak kaynaklarda geçen deprem Ğstanbul merkezli olup, Trakya, Ğmit ve Ğznik'te de etkisini göstermiĞtir. Ğznik'te bu depremden bir kilisenin kurtulduğundan kaynaklar bahsetmektedir¹⁵. Yaygın olarak 1063 depremi olarak anılan depremlerle ilgili olarak Mango, kroniklerden faydalanarak 1063'de olan depremin aralıklarla 1065 yılına kadar devam ettiğini ve 1065'de Ğiddetli bir depremin olduğunu belirtir¹⁶. Depremlerle ilgili yayınlar 19 Ğubat 1063'te Ğstanbul'da, 23 Eylül 1064'de Ğznik, Bandırma, Mürefte ve Ğstanbul'da etkili iki depremden bahsetmektedir¹⁷. Olasılıkla Mango'nun bahsettiği depremler bunlar olmalıdır.

Ayasofya'da 1065 depremi sonrasında nef ayırımında kullanılan sütunların yerine tuğla payeler eklenerek payeli-sütunlu bir düzenleme yapılmıĞı, yapının zemini 1.40 m. yükselmiĞi, batı duvarı yeniden inĞaedilmiĞi, apsis onarım görmüĞtür. Daha önce bahsettiğimiz, araĞtırmacıların tarihlendirilmesiyle ilgili farklı görüşleri olan pastophoria mekanlarının da deĞiĞen litürji ve ek yapıyla olan iliĞkisi göz önüne alındığında bu dönemde eklenmiĞ olması daha makul gelmektedir.

1065 sonrası apsiste yapılan onarımlarda gizli tuğla tekniği kullanılmıĞtır. Bu duvar tekniğinde iki tuğla sırası arasındaki geniĞ harç tabakası içine, daha geride kalacak ve dışardan görülemeyecek biçimde bir tuğla sırası yerleĞtirilmektedir. Tuğla sırası

¹⁵ İĞn Demirkent, "Bizans Kaynaklarına göre IV.-XI. Yüzyıllarda Ğstanbul ve Çevresinde Depremler", **Tarih Boyunca Anadolu'da Doğal Afetler ve Deprem Semineri**, Ğstanbul 2001, s.62-63; Theophanes the Confessor, **The Chronicle of Theophanes Confessor: Byzantine and Near Eastern History AD 284-813**, Çev. Cyril Mango, Roger Scott, Oxford 1999, s.572; Glanville Downey, "Earthquakes at Constantinople and Vicinity, A.D. 342-1454", **Speculum**, 30/4, 1955, s.598-599.

¹⁶ Cyril Mango, "The date of the nathex mosaics of the church of the Dormition at Nicaea", **DOP**, 13, 1959, s.248-249.

¹⁷ Hüseyin Soysal, v.d., **Türkiye ve Çevresinin Tarihsel Deprem Kataloğu (M.Ö.2100-M.S.1900)**, Ğstanbul 1981, s.38.

yerine ta levhaların kullanıldığı örnekler de bulunduğundan Vocotopoulos, “gizli tuğla” teriminden ziyade “gizli hatıl” tekniğı adını kullanmaktadır¹⁸.

Gizli tuğla tekniğı olasılıkla 10. yüzyılın ikinci veya üçüncü çeyreğinde, öncelikle İstanbul’da ortaya çıkmış ve yakın çevresinde, ayrıca Kiev’de, Yunanistan’da, Sakız Adası’nda, Makedonya’da, güney Sırbistan’da, batı Bulgarsitan’da ve Kudüs’te 14. yüzyıl sonuna kadar kullanılmıştır. Başkent İstanbul mimarisinin bir özelliğı olarak kabul edilen teknik, İstanbul dışındaki yapılarda da başkent etkisini göstermektedir. Yapının tümünde uygulanıldığı örneklerin yanında yapının sadece cephesinde, örtü sisteminde kullanılan örnekler de bulunmaktadır. Bu ayırım estetik, yapısal ve ekonomik nedenlere bağlanmıştır¹⁹.

Ayasofya’nın apsisinde gizli tuğla tekniğinin kullanıldığı yerlerde kalın harç tabakası üzerindeki sıvada W veya M harfine benzer bir motif ve derzlerde çizgiler görülmektedir²⁰ (F.207). Tağ veya tuğla sıraları arasındaki derzlerin ince bir sıva ile düzeltilip üzerlerine çitler, nadiren çeğili harfler ve geometrik motifler yapılması Bizans mimarisinin her döneminde karşımıza çıkmaktadır. Tağ tuğla sıralarının daha düzgün görünmesini sağlamanın yanında, yatay ve dikeyde çekilen çizgilerle tuğla hatıl izlenimi uyandırmaya çalışılmaktadır. Bu çizgilerin yapılmasında erken dönemde yapısal kaygılar ön plandayken, sonrasında görünüm önem kazanmıştır²¹.

¹⁸ Selanik Akheiropouietos’da ve Aynaroz, Vatopedi Manastırında Kolutous Kulesinde tuğla yerine ince tağ levhalar kullanılmıştır. P.L. Vocotopoulos, “The Concealed Course Technique: Further Examples and a few Remarks”, **JÖB**, 28, 1979, s.247-dn.2, 255, 258.

¹⁹ Vocotopolulos, **a.e.**, s.247-248, 258-259; Yıldız Ötügen, “Bizans Duvar Tekniğinde Tektonik ve Estetik Çözümler”, **Vakıflar Dergisi**, XXI, 1990, s.396-397, 402-403; Robert Ousterhout, “Observations on The “Recessed Brick” Technique During The Palaeologan Period”, **Arkaiologikon Deltion**, 39 (1984), 1990, s.164; Robert Ousterhout, **Master Builders of Byzantium**, Philadelphia 2008, s.174-176.

²⁰ Hartmut Schäfer, “Architekturhistorische Beziehungen zwischen Byzanz und der Kiever Rus im 10. und 11. Jahrhundert”, **Istanbulur Mitteilungen**, 23/24 (1973/1974), 1974, s.222-223.

²¹ Ötügen, **a.g.e.**, 1990, s. 398-403.

F.207. Ayasofya kilisesi apsis penceresi içinden derz detayı, 2009

Ayasofya Kilisesi'nin fresklerinin tarihlendirilmesiyle ilgili farklı bir takım görüşler bulunmaktadır. Günümüzde oldukça kötü durumda olan pastophoria odalarındaki freskler, tütün kurutmak için fırın yakılmasından dolayı isle kaplanmış ve bir kısmı da tahrip edilmiştir. Bu nedenle fresklerin üslubu hakkında yorum yapılamamaktadır. Brunov, pastophoria hücrelerinin mimari özelliklerinin Palaiologos dönemini işaret ettiğini belirtir²². Dolayısıyla freskleri de bu döneme tarihlenir. Alpatov da fresklerin 13.-14. yüzyıllardan daha sonraya ait olamayacağını, buradaki fresklerin Komnenoslar ve Makedonyalılar dönemi üslubuna yakın olduğunu ve bazı özellikleri gösterdiğini belirtir²³. Lazarev²⁴, Möllers²⁵ ve Thierry²⁶ de bu freskleri 13. yüzyıla, Laskaris dönemine tarihlendirirler.

²² Brunov, **a.g.e.**, s.480

²³ Mikhail Vladimirovich Alpatov, "Les fresques de Sainte Sophie de Nicée", **Echos d'Orient**, 25, (1926), s.42-45.

²⁴ Viktor Lazarev, **Storia della pittura bizantina**, Torino 1967, s.290.

²⁵ Möllers, **a.g.e.**, s.56.

²⁶ Nicole Thierry, "L'art monumental byzantin en Asie Mineure du XIe siècle au XIVe", **DOP**, 19, 1975, s.109.

Restle de freskleri 13. yüzyıla tarihlendirir.²⁷ Anadolu'daki Bizans duvar resmi ile ilgili yayınında Ğnik Ayasofyası'nın kubbeli mekanında olduğunu belirttiği madalyon içinde bir figürün oldukça iyi durumda bir fotoğrafını vermiđir²⁸ (F.208). Bu figürün günümüzde hangisi olduğu tam olarak tespit edilememiğir.

F.208. Ayasofya kilisesi pastophoria hücrelerinden bir fresk, (Restle 1967)

YÜKSEKÖĞRETİM KURULU

Fresklerin Laskarisler dönemine ait olduğu görüğüne katılmaktayız ve fresklerin üzerinde sonradan kapatıldıklarını gösteren bir iz rastlanmamış olmasından dolayı, kilise camiye çevrildikten sonra da bu fresklerin açık kalmış olabileceğini düşünmekteyiz.

Pastophoria hücrelerinde kemer içlerinde, pencere kemerlerinde ve kapı sövesinde görülen stilize süslemeleri Möllers, Euphemia Kilisesi'ndekilerle karşılaştırarak 13. yüzyıla tarihlendirmektedir²⁹. Bu bezemelerin 13. yüzyıla tarihlendirilen pastophoria hücrelerinin içindeki fresklerle birlikte yapılmış olması muhtemeldir.

²⁷ Marcell Restle, **Reclams Kunstführer: Istanbul, Bursa, Edirne, Iznik, Baudenkmaler und Museen**, Stuttgart 1976, s.300.

²⁸ Marcell Restle, **Die Byzantinische Wandmalerei in Kleinasien**, I, III, Verlag 1967, s.187, r.551.

²⁹ Möllers, **a.g.e.**, s.36, 56.

Burada Laskaris dönemi resim sanatının üslubunun nasıl olduğu konusuna değinilirse: Bu döneme tarihlenen duvar resmi örneklerinin sınırlı olmasından ötürü minyatürlü el yazmaları ve ikonalarla dönemin üslubu belirlenmeye çalışılmıştır. Sonuçta, Çanakkale’te yeni oluşansanatın en önemli eğiliminin eski geleneğin yeniden canlandırılması olduğu belirlenmiştir. Bu eğilim de Palaiologoslar döneminin Rönesans olarak adlandırılan sanatının hazırlayıcısı olmuştur. Tabii ki Çanakkale’te ortaya çıkan sanat tek başına bunu oluşturmamıştır, İstanbul’un restorasyonundan sonra farklı bölgelerden başkente gelen sanatçıların da etkisi vardır³⁰. Çanakkale Ayasofyası’nın fresklerinin iyi durumda olmamaları ne yazık ki bu üslupla ilgili verilerin sınırlı kalmasına neden olmaktadır.

Arkosolium kemerindeki freskin tarihlendirmesinde de farklı görüşler bulunmaktadır. Thierry, 11. yüzyıla tarihlendirirken³¹, Restle, 13. yüzyıla ait taç üslubunda olduğunu belirtir³². Möllers, daha öncesine ait bir mezarın 13. yüzyılda, Laskaris döneminde yeniden kullanıldığı, bu kullanımda Deisis sahnesinin yapıldığı ve bu freskin büyük olasılıkla pastophoria hücrelerindekiyle aynı dönemden olduğu üzerinde durur³³. Yalçın, çizgisel üslupta, sabit bakış figürlerden oluşan Deisis kompozisyonunun tarihlendirmesinde benzer örneklerden ve üsluptan yola çıkar. Çanakkale Ayasofyası’ndaki Deisis sahnesiyle, 11. yüzyıla tarihlendirilen İstanbul Ayasofyası ve Aya İnisi arasındaki kazıda bulunan, bugün Ayasofya deposunda olan bir Deisis freskini, Demre, Nikolaos kilisesi fresklerini, Çanakkale Koimesis Kilisesi narteks mozaiklerini ve 10. yüzyıl sonu-11. yüzyıl başına tarihlendirilen minyatürleri karşılaştırır. Freskin betimlenmesinde, Çanakkale’nin giysilerindeki geniş ve ince çizgiler ile sol omuzdaki üçgen formun 10. yüzyıl sonu–11. yüzyıl başında görülen bir üslup olduğunu vurgular. Benzer örnekler ve üslup analizi sonucunda arkosolium kemerindeki freskin başkentakımlarından haberdar, yerel bir sanatçı tarafından 11. yüzyılın ilk yarısında yapılmış olabileceğini belirtir³⁴.

³⁰ Otto Demus, “The Style of the Kariye Djami and its Place in the Development of Palaeologan Art”, **The Kariye Djami**, Vol.4, Princeton 1975, s.142-143.

³¹ Thierry, **a.e.**, s.84, dn.48.

³² Restle, **a.g.e.**, 1976, s.300.

³³ Möllers, **a.g.e.**, s.56.

³⁴ Asnu Bilban Yalçın, “La Chiesa della Santa Sofia a Nicea (Iznik) Problemi di Architettura”, Università degli Studi Roma Facoltà di Lettere, Tesi di Laurea in Storia dell’Arte Bizantina, Roma

2008-2009 yılları arasında yapılan son restorasyonda yapının Bizans, Osmanlı ve sonrasında kapatılan bazı pencerelerindeki dolgunun kaldırılmasıyla birlikte kuzey duvarda batıdan ikinci pencerenin ve güney duvarda batıdan dördüncü ve beşinci pencerelerin kemer içinde freskler ortaya çıkarılmıştır. Kilisenin kuzey ve güney duvarlarındaki bazı alt sıra pencerelerinin bir kısmı ve üst sıra pencereleri 1065 sonrasında inşa edilmiştir. Bu sırada ilk döneme ait bazı pencerelerin de içleri örülerek kapatılmıştır. Fresklerin bulunduğu pencereler de bu dönemde doldurulmuştur. Möllers, analogik cephe çizimlerinde bu pencerelerin içlerinin Ortaçağ dolgusuyla kapatıldığını göstermektedir³⁵. Bu dolgu fresklerin tarihlendirilmesinde en geç tarihin 1065 depremi olabileceğini ortaya koymaktadır. Fresklerin tarihlendirilmesi için iki olasılık vardır: biri yapının ilk dönemiyle çağdaş olması, diğeri 740 depremi ve 787 yılındaki II. Öznik Konsil'i öncesi yapıda çeşitli onarımların yapıldığı 8. yüzyıla tarihlendirilmesidir. Geometrik bezemeye sahip fresklerin yanında tam olarak üstündeki sıvanın kaldırılmadığı örnekte kısmen iki kolu görülen, bir haç motifi olması muhtemel bezemeden yola çıkarak 740 depremi sonrasında, İkonoklazma döneminde yapıma ihtimali daha büyük bir olasılık gibi görünse de freskin üzerindeki sıvanın kaldırılmasıyla daha kesin bir tarihlendirme önerisinde bulunulabilir. Geometrik yönü ağır basan, sürekliliğe sahip düzenlemeli freskler İkonoklazma döneminde ve sonrasında kullanılmıştır. İkonoklazma dönemine örnek olarak Antalya Yanartağ'daki Bizans kilisesindeki freski³⁶, Orta Bizans dönemine örnek olarak da 12. yüzyıla tarihlendirilen Trebenna'daki bir kilisedeki freski³⁷ verebiliriz.

Kilisenin 5.-6. yüzyıla tarihlendirilen, synthrononun önünde insitu olarak yer alan geometrik bezemeli döşemesinin bir bölümü, yapının sonraki onarımında, yükselen zemin kotuyla birlikte bemanın üst seviyesinde yeniden kullanılmıştır. Schneider,

1986, s. 176-177; Asnu Bilban Yalçın, "Un Affresco con la «Deesis» Nella Santa Sofi adi Öznik-Nicea", *Milioni*, 2, 1990, s.376-380.

³⁵ Möllers, *a.g.e.*, ek 13.

³⁶ Vincenzo Ruggieri, v.d., "Gli affreschi iconoclastici della chiesa di Chimera", *CahArch*, 44, 1996, s.33-48.

³⁷ Engin Akyürek, "The Medieval Church of Trebenna and its Pictorial Program: A Vanishing Monument in its Historical Context", *CahArch*, 52 (2005-2008), 2009, s.52, 54, fig.12.

kazıya devam edebilmek için kaldırdığı bu döşemeyi yapının ikinci dönemine (1065 sonrasında) tarihlemektedir³⁸.

Yapının orta nefinin batı kısmında yer alan geçmeli opus sectile döşemeyle ilgili genel kanı 1065 depremi sonrasında ait olduğuyken³⁹, son yıllarda yapılan bir çalışmada bu döşeme mozağinde yer alan kakma tekniğinde yerleştirilmiş zambak (fleur-de-lys) motifinden yola çıkarak (F.209) yeni bir tarih önerisinde bulunulmuştur. Pinatsi, zambak motifinin Batı kaynaklı olduğuna, Latin istilası öncesinde Bizans'ta nadir kullanılan bu motifin Latin istilası sonrasında daha yaygın olarak kullanıldığına değinir. Ayrıca Çnik örneğinde opus sectile ve opus tessellatum tekniklerinin bir arada kullanıldığını ve bu tarz örneklerin 12.-13. yüzyılda görüldüğünü, Çnik Çmparatorluğu'nun İstanbul'daki Latin Çmparatorluğu'yla yakın ilişkilerini, Çnik Çmparatorluğu'nun sikkelerinde zambak motifinin kullanılmasını ve Çnik'teki döşeme mozağine en yakın örnek olan Trabzon Çmparatorluğu dönemine, 13. yüzyıla tarihlendirilen Trabzon Ayasofyası'ndaki döşemeyi göz önünde bulundurarak Çnik Ayasofyası'ndaki omphalionu 13. yüzyılın ilk yarısına tarihlemenin daha doğru olacağını belirtir⁴⁰. Ancak Çnik'te büyük tahribat yapan ve sonrasında onarım faaliyetlerinin yoğunlaştığı 1065 depremini unutmamak gerekir. Koimesis Kilisesi'nde 1065 depremi sonrasında yapılmış bir opus sectile döşemeyi almaktadır. Bu dönemde Çhrin başkilsesi olan Ayasofya Kilisesi'ne de bir döşeme yapılmış olmalıdır. Ayrıca, Schneider, yapının ikinci dönemine (1065 sonrası) ait zeminin birinci dönemin 1.40 m. üstünde olduğundan bahsetmektedir⁴¹. 1065 sonrası onarımın zemini ile 13. yüzyıl Laskarisler dönemindeki zemin aynı seviyededir. Buradan yola çıkarak Ayasofya Kilisesi'ndeki 11. yüzyılda yapılmış opus sectile

³⁸ Schneider, a.g.e., 1943, s.16, Taf.12.

³⁹ Semavi Eyice, "Two Mosaic Pavements from Bithynia", *DOP*, 17, 1963, s.373-374; Yıldız Demiriz, *Örgülü Bizans Döşeme Mozaikleri / Interlaced Byzantine Mosaic Pavements*, İstanbul 2002, s.90.

⁴⁰ Christina Pinatsi, "New Observations on the Pavement of the Church of Hagia Sophia in Nicaea", *BZ*, 99/1, 2006, s.121-126.

⁴¹ Schneider, a.g.e., 1943, s.14. Kilisenin zemin seviyesi camiye çevrildiği zaman yaklaşık 0.50 m. daha yükselmiştir. Bu seviye değişikliğini güneydoğuda yer alan mihrap nişinin konumundan anlamak mümkündür.

döğemnin 13. yüzyılda değıınler ve ilavelerle elden geçirilerek yeniden kullanıldığı görüğündeyiz.

F.209. Ayasofya orta nefteki opus sectile döğmeden zambak (fleur-de-lys) ayrıntısı, 2009

ğnik'te I.Theodoros Laskaris'in taç giyme töreninin nerede yapıldığı konusu tartışmalıdır. Tören sırasında yeni imparatorun alkışlarla karşılanması geleneğinden ötürü galerili bir kilisede, bu duruma en uygun yapı olan Koimesis'te yapılmış olduğu düşünmektedir⁴². Ancak Koimesis kilisesinin 1065 sonrasındaki onarımında, nartesis doğu duvarında, galeri seviyesinde sonradan kapatılmış kapı açıklıkları Orta Bizans ve sonrasında kilisenin galerili olmadığını göstermektedir. Diğer bir deyişle Foss'un alkışlarla karşılanmageleneğinden dolayı Koimesis'te taç giyildiği fikrini mimari veriler desteklememektedir. Laskaris döneminde ğnik'te taç giyme törenlerinde eski bir gelenek olan imparatorun kalkan üzerinde havaya kaldırılması ritüelinden dolayı galerilere ihtiyaç duyulmamış olabileceği görüşünde bulunmaktadır⁴³. Pinatsi, bu görüşler doğrultusunda Ayasofya kilisesindeki opus

⁴² Foss, Tulchin, **a.g.e.**, s.111.

⁴³ Michael Angold, "Nikaia Kenti M.S. 1000-1400", **Tarih Boyunca ğnik**, İstanbul 2004, s.36.

sectile tekniğindeki omphalionun taç giyme töreninde kullanılmış olabileceği üzerinde durur⁴⁴.

Ayasofya'dan müzeye gelen, bereket boynuzu ve sepet figürlü korniç parçaları arasında üslup farkının olması daha sonradaki bir dönemde korniçin asıl düzenlemeye sadık kalınarak yeniden onarıldığını, bozulan kısımların yerine yenilerinin yapıp konulduğunu akla getirmektedir. Barsanti de korniçledeki motiflerin biçimlerindeki farklılıkları belirterek aynı dönemde içtenmemiş oldukları üzerinde durur. Üslup açısından ise bereket boynuzlarının Iustinianus dönemini işaret ettiğine, ancak sepet motiflerinin Mezopotamya örneklerini çağrıştırdığına değinir⁴⁵.

Kilisenin kutsal alan ve naos arasında yer alan templon düzenlemesiyle ilgili olarak mevcut kalıntılardan bir varsayımında bulunulabilir. Kilisenin ilk döneme ait templonunun nefler sütun dizisiyle birbirinden ayrıldığından Π harfi formunda olduğunu düşünmekteyiz. 1065 depreminden sonra pastophoria odalarının duvarı bema duvarının blok taşlardan oluşan stylobatının üzerine oturduğundan bu dönemde kutsal alan ve naos arasında düz bir templon bulunmaktaydı. Schneider, Orta Bizans dönemine ait restitüsyonda düz bir templon göstermiştir. Ayrıca bemada yaptığı kazıda bulunduğu templon korkuluğunu da bu çizimde vermiştir. Möllers, Çanakkale Müzesinde 833 Env.No.lu parçanın bu korkuluk babası olduğunu düşünmektedir⁴⁶.

Orta Bizans dönemi templon kuruluşlarında ikonalar kullanılmaya başlanmıştır. Ancak bu ikonalar sabit olmayıp, yerinden çıkarılabilir niteliktedir. Templon üzerindeki ikonaların yanı sıra kilisenin doğu ayakları üzerinde mozaik veya fresk tekniğinde, mermerden, süslemeli bir kemer içinde ikonalar da kullanılmıştır⁴⁷. Çanakkale

⁴⁴ Pinatsi, **a.g.e.**, s.124.

⁴⁵ Claudia Barsanti, "Çanakkale / Nikaia Arkeoloji Müzesi Kataloğunun Peşinde", **Tarih Boyunca Çanakkale**, İstanbul 2004, s.285.

⁴⁶ Möllers, **a.g.e.**, s.15, dn.108.

⁴⁷ Monolis Chatzidakis, "İkonostas", **RBK**, III, 1978, s.338; Cyril Mango, "On the History of the Templon and the Martyrion of St.Artemios at Constantinople", **Zograf**, 1979, s.40; Viktor Lazarev, "Trois Fragment d'Epistyles Peintes et le Templon Byzantin", **DChAE**, 4, 1966, s.131; Andre Grabar, "Deux Notes sur l'Histoire de l'Iconostase d'Après des Monuments de Yougoslavie", **ZRVI**, 7, 1961, s.22. Erken Hıristiyanlık döneminden itibaren kiliselerde dini törenin yapıldığı bema kısmıyla cemaatin bulunduğu naosu birbirinden ayıran templonun tanımı ve gelişimiyle ilgili olarak ayrıca bkz. Ü.Melda Ermiç "Çanakkale ve Manisa Çevresindeki Orta Bizans Dönemi Templon Arçtırmaları", İstanbul

Ayasofyası'nda da 1065 sonrası doğu ayaklarda böyle bir düzenleme görölmektedir. Ayakların oturduğu blok tağlarda buradaki ikonayı çerçeveleyen mimari plastik öğenin zıvana delikleri ve sütunce yerleri bellidir (F.210).

F.210. Ayasofya kilisesi güneydoğu ayaktaki sütunce izleri, 2009

YÜKSEKÖĞRETİM KURULU

Çnik'in en bilinen kiliselerinden olan **Koimesis Kilisesi**'nin 1922 yılına kadar varlığını sürdürmesi, Bizans dönemine ait orijinal mozaiklerinin olması pek çok araştırımcı tarafından incelenmesini sağlamıştır.

Plan tipi yönünden araştırmacılar tarafından farklı yorumlanan yapının planı esas itibariyle; köğeduvalları üzerinde yükselen kemerler ve pandantiflerle tağnan kubbe ile dört yönde mekanı genişleten dar kollardan meydana gelmektedir. Eyice, bu tipteki yapıları kiborion mekanlı olarak adlandırmıřtır⁴⁸. Bu plana sahip yapılar üç

Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2003, s.4-11.

⁴⁸ Semavi Eyice, **Son Devir Bizans Mimarisi, İstanbul'da Palaiologos'lar Devri Anıtları** İstanbul 1980, s.108-109.

nefli kubbeli bazilika⁴⁹, kubbeli haç planlı kilise⁵⁰ veya dumura uğratılmış yunan haçı⁵¹ diye de tanımlanmaktadır. Özellikle 6. yüzyıl sonları ile 9. yüzyıl arasına tarihlendirilen bir grup yapının plan tipi bazilika Çeşmesine sahip kiliselerden farklı özellikler göstermektedir. Alt kotta bazilika planına sahip bu yapılar üst seviyede kubbe ile örtülü olmakla kubbeli bazilika planlarına benzemekle beraber, naosun kısa kollarla yanlara doğru genişmesi ile bu yapılardan ayrılırlar. Bu özellikleri ile de Orta Bizans dönemine damgasını vuran kapalı kollu yunan haçı planını andırmalarından dolayı araştırmacılar tarafından farklı isimlerle adlandırılmışlardır. Selanik Ayasofyası, Ankara Klemens kiliselerini bu dönem yapılarına örnek olarak verebiliriz. Mango, 610-850 tarihleri arasında inşa edilmiş kiliselerin tarihlendirilmesinde dikkat edilmesi gerektiğini, haç biçimli-kubbeli bazilikalar olarak tanımladığı yapıların Erken ve Orta Bizans dönemleri arasında bir geçişin göstergesi olduğunu belirtir⁵².

Koimesis Kilisesi'nin tarihlendirmesiyle ilgili olarak katalog kısmında bahsettiğimiz gibi farklı görümler bulunmaktadır. Mimari plastik parçalar ve mozaiklerden yola çıkarak yapılan bu tarihlendirmelerden 7. yüzyıla ait görümler bize daha olası gelmektedir. Mango, manastırın kurucusu Hyakinthos'un monogramının bulunduğu bir arçitrav parçasının kitabesini epigrafik açıdan değerlendirerek Koimesis Kilisesi'ni Konoklazmanın başlangıcını da göz önüne alarak 7. yüzyıl sonuna

⁴⁹ Theodor Schmit, **Die Koimesis-Kirche in Nikaia das Bauwerk und die Mosaiken**, Berlin-Leipzig 1927, s.4, 20; Urs Peschlow, "Nikaia / Çnik Kiliseleri", **Tarih Boyunca Çnik**, İstanbul 2004, s.205; Yıldız Ötüken, v.d., **Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler**, IV, Ankara 1986, s.232; Avni Kulunyar, "Çnik'teki Bizans Dönemi Yapılarında Tarihlendirme Sorunları ve Malzeme-Teknik", Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1990, s.43.

⁵⁰ Krautheimer, **a.g.e.**, 1965, s.201-213.

⁵¹ Robert Ousterhout, **The Architecture of the Kariye Camii in Istanbul**, Washington 1982, s.22-23. Ousterhout'un "atrophied greek-cross plan" olarak tanımladığı plan tipi Türkçeye dumura uğratılmış yunan haçı (Hatice Özyurt Özcan, "Bizans Dini Mimarisinde Kiborion Tipinin İstanbul ve Anadolu'daki Örnekleri Işığında Değerlendirilmesi", İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2002, s.23, 155) veya güdük yunan haçı (Zeynep Mercangöz, "Kapıkırı Adasındaki Manastır Kilisesi Üzerine Düşünceler", **Arkeoloji-Sanat Tarihi Dergisi**, VI, 1992, s.82) olarak çevrilmiştir.

⁵² Mango, **a.g.e.**, t.y., s.130-142.

(II.Iustinianos'un ilk dönemine veya IV.Konstantinos'un ikinci dönemine) tarihlendirir⁵³.

Koimesis'in mimari plastik elemanlarının bezemelerini 700 yılı civarına tarihlendiren Ulbert, özellikle 725-726-727 ve 749 Env.no.lu parçaların asma dallı ve palmetli süslemelerine değinerek parçadaki bitkisel bezemelerin erken Ğlam sanatı etkili olduğunu, hatta Emevi örnekleriyle benzerlik gösterdiğini belirtir⁵⁴. Peschlow ise bu parçaları San Marko'daki mimari plastik eserlerle ve orta Bizans dönemine ait parçalarla karşılaştırarak 1065 sonrasına tarihlemektedir⁵⁵. Buchwald da palmet ve asma yapraklı Koimesis parçalarının San Marko Kilisesi'ndeki parçalarla benzerliği üzerinde durarak 1065 depreminden sonra kilisenin yenilenmesi zamanında yapılmıģ olabileceklerini belirtmektedir⁵⁶.

Bu noktada yapının mimari plastik elemanları üzerinden, Ğkonoklazma öncesi, Ğkonoklazma dönemi ve Ğkonoklazma sonrası sanatının genel bir değerlendirmesinin yapılmasının konun daha iyi anlaşılmasını sağlayacağı düşünceindedir.

565-726 yılları arasındaki dönem Bizans Ğmparatorluğu'nda siyasi ve dini sorunların yoğun yaşandığı, ekonomik düzenin bozulduğu ve dolayısıyla inĞafaaliyetlerinin de azaldığı bir dönemdir. Bu devirde yeni inĞaallardan çok tahrip olan yapılar ile savunma amaçlı yapılara ağırlık verilmiştir⁵⁷. Dönemin sanatına örnek olarak Ğstanbul Ayasofyası'nın güney rampası üzerinde yer alan ve güney galeriye açılan, 6.yüzyıl sonu-7.yüzyıla ait büyük ve küçük papaz odalarından, küçük sekretonun tonozundaki, Ğkonoklazma döneminde değitirilmeden kalmıģ bitkisel bezeme

⁵³ Cyril Mango, "Notes D'épigraphie et D'archéologie Constantinople, Nicée", **Travaux et Mémoires**, 12, 1994, s.350-353.

⁵⁴ Thilo Ulbert, "Untersuchungen zu den byzantinischen Reliefplatten des 6. bis 8. Jahrhundert", **Istanbul Mitteilungen**, 19/20 (1969-1970), 1971, s.348-349.

⁵⁵ Urs Peschlow, "Neue Beobachtungen zur Architektur und Ausstattung der Koimesiskirche in Iznik", **Istanbul Mitteilungen**, 22, 1972, s.176-178.

⁵⁶ Hans Buchwald, **Church of Archangels in Sige near Mudanya**, Byzantina Vindobonensia, 4, Wien 1969, s.60-61. San Marko mimari plastikleriyle ilgili olarak bkz. Hans Buchwald, "The Carved Stone Ornament of the High Middle Ages in San Marco, Venice", **Jahrbuch der Österreichischen Byzantinischen Gesellschaft**, 11/12, 1962/1963, s.169-209.

⁵⁷ Gülgün Köroğlu, "Bizans Sanatında Ğkonoklazma Dönemi (Mimari ve Mimariye Bağlı Resim Sanatı)", Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı Yayınlanmamıģ Doktora Tezi, Ğstanbul 1995, s.29-30.

verilebilir (F.211). Sarmal dallardan oluşan bitkisel bezemeli bu mozaik Kubbet-ül Sahra'daki mozaikler ile benzerlik göstermektedir⁵⁸.

F.211. İstanbul Ayasofyası küçük sekretonun tonozu, 2005 (Haluk Çetinkaya)

İkonoklazma döneminde İslam dünyasında Bizanslı ustalar faaliyet göstermişlerdir. İslam Emeviye ve Kubbet-ül Sahra gibi Emevi yapılarında Bizans'tan çağrılan ustalar veya bölgedeki Hıristiyan ustalar çalışmışlardır⁵⁹. İkonoklazma dönemi sanatına Aya İzzet'in apsisi kemerindeki bordürlerde dörtgenler içindeki palmetleri örnek olarak verebiliriz. Köroğlu, bunları uçları palmet şeklinde sonuçlanan eğit kollu haçlar olarak tanımlamıştır⁶⁰. Bunun dışında Kapadokya'daki kaya kiliselerinde İkonoklazma devri sanatı örnekleri bulunmaktadır. Soğanlı-Ürgüp arasındaki Cemil köyündeki

⁵⁸ Köroğlu, a.e., s.30.

⁵⁹ Köroğlu, a.e., s.35. Ayrıca, II.Iustinianos'un ikinci döneminde (705-711) Arapların isteği üzerine Mekke'ye sütun, Medine'ye para ve tessera, İslam'a içi, tessera ve alet-edevat gönderildiği bilinmektedir. Marlia Mundell Mango, "Imperial art in the seventh century", **New Constantines: The Rhythm of Imperial Renewal in Byzantium, 4th-13th Centuries**, Aldershot 1994, s.118.

⁶⁰ Köroğlu, a.e., s.40.

Bağmelik Manastırı'nın Aziz Stephanos'a adanmış Çapelinin tavanı sarmal dallı bitkisel motifler ve geçmelerle bezelidir⁶¹ (F.212).

F.212. Aziz Stephanos Çapelinin tavan bezemesinden ayrıntı, 2007
(Haluk Çetinkaya)

İkonoklazma sonrasında ve Makedonyalılar Hanedanlığı döneminde (867-1056) kullanılan motifler arasında özellikle İslam sanatı etkili, çeşitli tipte palmeler, rozetler ve kufi yazılar bulunmaktadır. Bu motifler sadece mimari plastikte değil Bizans küçük el sanatlarında da kullanılmıştır. İkonoklazma döneminden sonra yapılan Skripou Kilisesi'nin 873-874 tarihli templonu ikonoklazma ve hemen sonrasında üslubunu göstermesi bakımından önemli bir örnektir⁶².

Orta Bizans döneminde Bağkent'te bu etkilerin görüldüğü bilinen ilk örnek 907 tarihli Konstantinos Lips Manastırı'nın (Fenari İsa Camisi) Kuzey Kilisesi'nin mimari plastik elemanlarıdır⁶³. Burada İkonoklazma sonrası örneklerini belirtmemizin nedeni sonrasında da bu üslubun ve İslam etkisinin devam ettiğini vurgulamaktır. Peschlow ve Buchwald Orta Bizans örneklerinden yola çıkarak

⁶¹ Köroğlu, a.e., s.68-69; Gülgün Köroğlu, "İkonoklazma Döneminde Bizans Resim Sanatı Örnekleri", **Sanat ve Kültür**, II, İstanbul 2004, s.35-36.

⁶² A.H.S. Megaw, "The Skripou Screen", **The Annual of the British School of Archaeology at Athens**, 61, 1966, s.1-32.

⁶³ Andre Grabar, **Sculptures Byzantines de Constantinople (IVe-Xe Siècle)**, Paris 1963, s.100-122, Pl.47-52.

Koimesis parçalarını bu döneme tarihlendirse de İkonoklazma öncesine ait benzer örnekler göz önüne alındığında, Ulbert'in korkuluk levhalarıyla ilgili tarihlendirmesini destekleyen Mango'nun epigrafik analizinin doğrultusunda 7. yüzyıl sonunu bu korkuluk levhaları için daha olası bir tarihlendirme olarak görmekteyiz.

Koimesis Kilisesi'nin mozaikleriyle ilgili farklı görüşler bulunmaktadır. Bema kemerindeki karşılıklı melek figürleriyle ilgili olarak; De Maffei, bu tasvirlerin, İkonoklazma döneminde badanayla kapatıldığı, sonrasında badananın kaldırıldığı, kısacası meleklerin yapının ilk dönemiyle çağdaş olduğu görüşündedir⁶⁴. Kitzinger da melek figürleriyle ilgili çüphleri olduğunu, meleklerin iki dönemin özelliklerini de gösterdiği üzerinde durur⁶⁵. Lipsic, Naukratios'un Theodore Stoudios'un öğrencisi olduğunu göz önünde bulundurarak, İkonoklazmanın sona ermesi ve Naukratios'un ölümü arasında 842-848 tarihlerinde bu mozaiklerin yapılmış olabileceğinden bahseder⁶⁶. Ayrıntılı bir şekilde melek mozaiklerini inceleyen Underwood ise bunların ikonoklazma sonrasına ait olduğunu belirtir⁶⁷. Katı bir ikon kırıcı uygulayıcısı olmayan Koimesis keçiğinin De Maffei'in belirttiği gibi bema kemerindeki melekleri İkonoklazma döneminde kapamış olmaları ve sonrasında açıp, bazı bölümlerini restore etmeleri daha makul görünmektedir. Lazarev, bema mozaiklerinin İkonoklazma öncesi Bağlantı resim sanatıyla ilgili ipuçları sağladığı fikrindedir⁶⁸. Melek figürlerinden özellikle Dynamis'in yüz güzelliğinin Helenistik etkili olduğu, 8. yüzyıl bağında Bizans anıtsal resim sanatında Helenistik etkinin azalmaya bağlanması ve çizgisel bir üslubun ortaya çıkması dikkate alındığında Koimesis Kilisesi'nin apsis mozaığının en geç 7. yüzyıl sonuna tarihlenebileceği söylenebilir.

⁶⁴ Fernanda de Maffei, "İznik'te II.Konsil VII.Ökümenik Konsil ve İznik Bakire Meryem Dormisyon Kilisesi Bemasındaki Mozaikler", **Tarih Boyunca İznik**, İstanbul 2004, s.114.

⁶⁵ Ernst Kitzinger, "Byzantine Art in the Period between Justinian and Iconoclasm", **Berichte zum XI. Internationalen Byzantinisten-Kongress**, München 1958, s.12-16.

⁶⁶ Ye. E. Lipsic, "Navkratiy i Nikeyskiye Mozaiki", **Zbornik Radova Vizantologog Instituta**, VIII, (Melanges Georges Ostrogorsky, II), Belgrad 1964, s.241-246.

⁶⁷ Paul Atkins Underwood, "The Evidence of Restorations in the Sanctuary Mosaics of the Church of the Dormition at Nicaea", **DOP**, 13, 1959, s.240-242.

⁶⁸ Victor Lazarev, **Storia della pittura bizantina**, Torino 1967, s.67.

Kilisenin ilk döneminde apsis yarım kubbesindeki tasvirle ilgili olarak araştırmacıların farklı yorumları vardır. Bema kemerindeki ve apsis yarım kubbesindeki kitabelerden yola çıkarak, çoğu Konoklazma dönemi öncesinde Meryem figürü olduğu düşünülmüşken⁶⁹, bir kısmı da İsa figürü olabileceği üzerinde durmaktadır⁷⁰. Apsis yarım kubbesindeki Meryem ve çocuk İsa figürünün tarihlendirmesiyle ilgili olarak De Maffei, 787 yılındaki II. İznik Konsili'nin son oturumunda ikona serbestliğinin tanınmasıyla birlikte, bu buyruğu ilk uygulayanların Hyakinthos Manastırı'nın keşişleri olabileceğine değinir⁷¹.

1065 sonrasında yapıya yeni mozaikler eklenmiştir. Narteksteki ve naosda, yapının doğu ayakları üzerindeki mozaikler için Lazarev, İstanbul ekolü etkili olduklarını, çizgisel üslubun bu mozaiklerde de bulunduğunu belirtir⁷².

Yapının 1065 depremi sonrasındaki onarımında kullanılan duvar tekniğiyle ilgili olarak da farklı yorumlar yapılmıştır. Schneider⁷³ ve Mango, gizli tuğla tekniğinin kullanıldığından bahsetmektedir. Mango, fotoğraflardan yola çıkarak kubbede, tympana kemerinde ve batı cephede bu tekniğin kullanıldığını öne sürmektedir⁷⁴. Fakat Peschlow, yaptığı incelemelerde yapıda gizli tuğla tekniğinin kullanılmadığını saptamıştır⁷⁵. Ousterhout, makalesinde Velenis'in kitabından bahsederek İznik Koimesis Kilisesi'nde geri çekilmiş tuğla olmaksızın geniş harç tabakasının kullanıldığını, bunun estetik nedenlere bağlı olduğunu belirtir⁷⁶.

1065 depremi sonrasında yenilenen narteksin batı cephesi duvar payeli, kademeli kör kemerlerli ve niçli bir düzenlemeye sahiptir. Cepheyi hareketlendirmek için kullanılan niçer ilk kez Orta Bizans dönemi mimarisinde karşımıza çıkmaktadır.

⁶⁹ Edmund Weigand, "Zur monogramminshrift der Theotokos (Koimesis) Kirche von Nicaea", *Byzantion*, 6, 1931, s.420; Underwood, *a.g.e.*, s.240; Mango, *a.g.e.*, 1994, s.350.

⁷⁰ De Maffei, *a.g.e.*, s.114. Barber, apsis yarım kubbesindeki mozaik kompozisyonun geniş bir teolojik anlam içerdiğini, teslisi ve İsa'nın beden bulmasını ifade ettiğini belirtir. Charles Barber, "The Koimesis Church, Nicaea", *JÖB*, 41, 1991, s.52-60.

⁷¹ De Maffei, *a.g.e.*, s.113-114.

⁷² Lazarev, *a.g.e.*, 1967, s.194.

⁷³ Schneider, *a.g.e.*, 1943, s.19

⁷⁴ Mango, *a.g.e.*, 1959, s.250-251

⁷⁵ Peschlow, *a.g.e.*, 1972, s.164-165.

⁷⁶ Ousterhout, *a.g.e.*, 1990, s.164.

Erken örnekleri Konstantinos Lips Manastırı'nın Kuzey Kilisesi'nin apsisinde ve Myrelaion Manastırının Kilisesi'nin (Bodrum Camisi) apsisinde görülmektedir. Yapının iç bölünmesini dışarıya duvar payeleri ve kör kemerler aynı zamanda cephede dikey hatların vurgulanmasını sağlayarak bir hareket getirmektedir⁷⁷.

Koimesis Kilisesi seyyahlar tarafından oldukça ilgi görmüştür, bazıları tarafından çizimleri yapılmıştır. Bunlardan biri Rahip Covell'dir. Eyice, Covell'in planının Koimesis'e uymadığını Yenişehir Kapı yakınındaki kilisenin planıyla daha büyük bir benzerlik içinde olduğunu belirtir⁷⁸. Özyurt da Eyice'nin bu görüşüne katılmaktadır⁷⁹. Ancak Covell'in metinde verdiği bilgiler, bu planın Koimesis Kilisesi'ne ait olduğunu göstermektedir. Covell'in gezi notlarını yayınlayan Raby de yapının içinde yer alan Komnenos lahdi, Ermenilere ait bölüm⁸⁰ gibi bilgilerin Koimesis kilisesini içine aldığı görüşündedir⁸¹. Covell'in yapının batı cephesini gösteren çizimi (Ç.18) de Koimesis'in fotoğraflarıyla benzerdir. Bunun yanı sıra 1745 yılında İzmir'e gelen Peyssonel de yapının batı cephesinin bir çizimini yapmıştır (Ç.19) ve bu çizim Covell'inkiyle benzerlikler göstermektedir.

Yapının 1807'de yenilenen kubbesinin ne zaman çöktüğü tam olarak bilinmemektedir. Peschlow, 1740'da yapıyı gören Pococke'un herhangi bir zarardan bahsetmemesi ve 1779'da kiliseyi ziyaret eden Sestini'nin kubbenin harap olduğunu belirtmesinden dolayı 1740-1779 arasını önermiştir⁸². Ancak, 1745 yılında yapıyı gören Peyssonel'in kubbenin yıkık olduğunu belirtmesinden⁸³ dolayı bu tarihi 1740-1745 arasına çekebiliriz. Bu tarihler arasında İzmir ve civarını etkileyen bir deprem

⁷⁷ Eyice, a.g.e., 1980, s.126-127; Emine Tok, "Türkiye'deki Orta ve Son Bizans Dönemi Kiliselerinde Cephe Düzeni", Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir 1997, s.65-67.

⁷⁸ Semavi Eyice, "Die Byzantinische Kirche in der Nähe des Yenişehir-Tores zu Iznik (Nikaia) (Kirche C)", *Materialia Turcica, Byzantino-Altaica: Festschrift für Hans-Wilhelm Haussig zum 65.Geburtstag*, 7/8 (1981/1982), 1983, s.159.

⁷⁹ Özyurt, a.g.e., s.78.

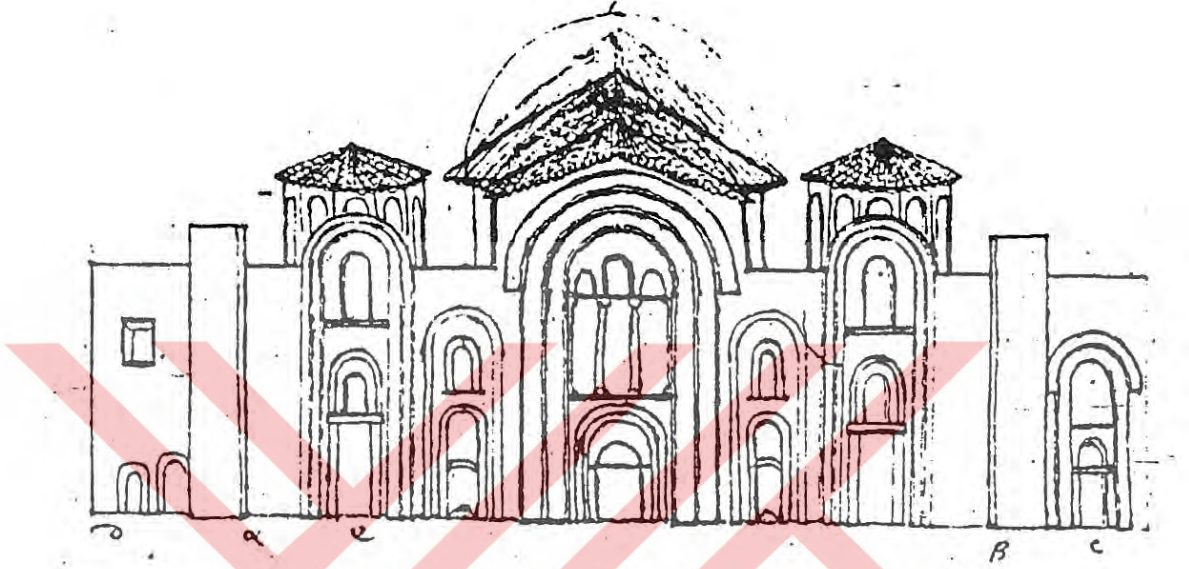
⁸⁰ Schmit, yapının kuzeybatı köşesinde özellikle narteks çevresinde Ermenilere ait grafitilere rastladığından bahsetmektedir. Schmit, a.g.e., s.7.

⁸¹ Julian Raby, "A Seventeenth Century Description of Iznik-Nicaea", *Istanbul Mitteilungen*, 26, 1976, s.162-164, 183, dn.24.

⁸² Peschlow, a.g.e., 1972, s.147, dn.17.

⁸³ Charles de Peyssonel, *1745 Yılında İzmir ve İzmir'e Yapılmış Bir Gezinin Öyküsü*, Çev.F.Yavuz Ulugün, Kocaeli 2005, s.39.

bulunmamaktadır. Yapıda başka bir zarar belirtilmemesi de depremden ziyade kubbenin inşasıyla ilgili bir sorundan dolayı yıkılmış olabileceğini akla getirmektedir.

Ç.18. Koimesis kilisesinin Covell tarafından yapılan batı cephesi çizimi,
(Raby, 2005)

YÜKSEKÖĞRETİM KURULU

Ç.19. Koimesis kilisesinin Peyssonel tarafından yapılan batı cephesi çizimi,
(Peyssonel, 2005)

Büyük bölümü günümüze ulaşan **Yenişehir Kapı yakınındaki kilise** kalıntısının planı Koimesis Kilisesi'nin de plan tipi olan kiboriondur⁸⁴. Bu yapı için de dumura uğramış Yunan haçı⁸⁵ ve kubbeli bazilika⁸⁶ tanımlamaları kullanılmıştır.

Peschlow, kilisede kullanılan farklı duvar tekniklerinden yola çıkarak iki inç evresine sahip olduğunu, birinci evrede kare ana mekan ve buna birleşen bema ile apsis kısmının, ikinci evrede ise ana mekan tamamlandıktan kısa bir süre sonra koridorların ve narteksin inç edildiğini belirtir⁸⁷. Ancak, yapının günümüzde mevcut olan kuzey ve batı duvarının inç tekniği kubbeyi taşıyan, ana mekandaki L biçimi ayaklardan farklı değildir. Bu nedenle yapının bir kerede inç edildiğini düşünmekteyiz. Fakat inç sırasında, muhtemelen statik bir sorundan dolayı ilaveye ihtiyaç duyularak naosda kubbeyi taşıyan L biçimli duvarların iç köşelerine birer destek ve ana mekanın batı duvarına, diğer bir deyişle narteksin doğu duvarına takviye bir duvar yapılmış olmalıdır.

Yapının duvar örgüsünde çerçeve tekniği (cloisonné) de uygulanmıştır. Bu teknik Roma mimarisinde bilinmekle birlikte pek kullanılmamıştır. Bizans mimarisinde daha yaygın olarak görülmektedir. Kesme taş sırasındaki taşların arasına dikey yerleştirilen tuğlalar ile oluşturulan çerçeve tekniği 11. yüzyıl ve sonrasında Yunan ve Sırp taş ustaları tarafından en çok tercih edilen inç tekniği olup, Balkanların tümünde görülmektedir. Başkentte ve onun etkisinin yoğun hissedildiği yerlerde bu teknik uygulanmamıştır⁸⁸. Ancak, Laskaris dönemi mimarisinin duvar tekniğinde taş tuğla almaçık düzenle birlikte çerçeve tekniği kullanılmıştır. Bu dönemde bazı yapılarda düzgün biçimde karşımıza çıkan çerçeve tekniği, bazılarında ise düzensiz bir görünümde⁸⁹. Latmos 8 nolu kilisede (Kahveasar Adası Yunan haçı planlı

⁸⁴ Plan tipiyle ilgili olarak bkz. S.314-315.

⁸⁵ Ousterhout, **a.g.e.**, 1982, s.23.

⁸⁶ Kulunyar, **a.g.e.**, s.32.

⁸⁷ Peschlow, **a.g.e.**, 2004, s.210-211.

⁸⁸ Yıldız Ötügen, "İstanbul Son Devir Bizans Mimarisinde Cephe Süslemeleri", **Vakıflar Dergisi**, 12, 1978, s.218; Jelena Trkulja, "Aesthetics and Symbolism of Late Byzantine Church Façades, 1204-1453", Princeton University, Department of Art and Archaeology, PhD Thesis, Princeton 2004, s.34-35.

⁸⁹ Zeynep Mercangöz, "Batı Anadolu'da Geç Dönem Bizans Mimarisi: Laskarisler Dönemi Mimarisi", Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, Güz 1985, s.179.

kilise), Kızıda 4 nolu Kilisede, Kapıkırı Adasındaki manastır kilisesinde, Kirselik'teki Manastır Kilisesi'nde, Eğridere'deki kilisede, Kuşadası'ndaki Kurçunlu Manastır'ın kilisesinde ve Kemalpağadaki Laskarisler sarayında çerçeve tekniği kullanılmıştır⁹⁰.

Yenişehir Kapı yakınındaki kilisenin kuzey duvarında payeler ve kademeli kör kemerler mevcuttur. Ana mekanın kuzeybatı ve güneybatı köşelerinde duvarın üst seviyesinde yuvarlak kemerli nişler bulunmaktadır. Nişlerin kavsaralarında tuğlaların radyal dizilmesiyle bir hareketlilik sağlanmıştır. Orta Bizans döneminde cephe düzeninde kullanılmaya başlanan payeler, kör kemerler, yarım sütunlar ve nişler Laskaris dönemi mimarisinde de sıklıkla kullanılan öğelerdir. Bafa Gölü ve çevresindeki yapıların (F.213), Sardes E Kilisesi'nin, Alaşehir Peygamber Naum Kilisesi'nin cephelerinde duvar payeleri ve kör kemerler görülmektedir⁹¹.

F.213. Kahveasar adasındaki kilisenin doğu cephesinden tuğla bezeme, (Soyhan 1969)

⁹⁰ Hans Buchwald, "Lascarid Architecture", *JÖB*, 28, 1979, s.284; Mercangöz, *a.g.e.*, 1992, s.79-80; Zeynep Mercangöz, "Bafa Gölü, Kirselik'teki Manastır Kilisesi", *Arkeoloji-Sanat Tarihi Dergisi*, 5, 1990, s.123; Zeynep Mercangöz, "Çmir ve Çevresi Bizans Yapıları; Kurçunlu Manastır", *II.Uluslararası Çmir Sempozyumu Tebliğleri*, Çmir 1998, s.38-39; Kemalpağadaki Laskarisler sarayında ilk kat seviyesinde bir az da olsa kullanılan çerçeve teknik yapının geri kalan bölümlerine uygulanmamıştır. Semavi Eyice, "Çmir Yakınında Kemalpağa(Nif) da Laskaris'ler Sarayı", *Türk Tarih Kurumu Belleten*, XXV / 97, 1961, s.7.

⁹¹ Buchwald, *a.e.*, s.282-283; Mercangöz, *a.g.e.*, 1985, s.174-175.

YeniÇehirkapı yakınındaki kiliseyle ilgili olarak üzerinde durmak istediğimiz bir konu da synthronondur. Synthrononun Orta Bizans döneminde ortadan kalktığı gözlemlenmiştir. Fakat ender birkaç örnekten 12. yüzyıla ait Pantokrator Manastırı'nın güney kilisesinde iki⁹² ve 10. yüzyıla ait kayaya oyma Tokalı Kilise'de pseudo-synthronon olarak tanımlanan bir basamak bulunmaktadır⁹³. YeniÇehirkapı yakınındaki kilisenin apsisinde ufak bir parçası mevcut kalıntının tek basamaklı bir synthronon olabileceği düşünülmektedir.

Çnik'teki kiliselerden bir diğeri **Ğstanbul Kapı yakınındaki kilisedir**. Yapının tarihlendirilmesi için araştırmacılar genel olarak 11.-13. yüzyıl arasını önermektedir⁹⁴. Ancak yapıda kullanılan, 0.26 x 0.26 m. boyutlarındaki, trapez kesitli tuğlaların 1204-1222 yılları arasında, Laskarisler döneminde onarılan surlardaki 19 nolu kulede de kullanılmış olması yapının Laskaris dönemine ait olma ihtimalini kuvvetlendirmektedir⁹⁵.

Dört sütunlu kapalı Yunan haçı planına sahip yapı bu plan tipinin gelişmiş bir örneğidir. Eyice, planın doğu-batı yönünde bir uzama gösterdiğini, bu uzamanın haçın doğu kolu ile ana apsis arasında bir bölüm oluşmasını ve pastophoria odalarının ayrı birer oda olmalarını sağladığını belirtir⁹⁶. Yapı, bu özelliği ile Laskarisler dönemine tarihlenen Sardis E Kilisesi'nin planıyla benzerlik göstermektedir⁹⁷.

Ayrıca yapı ilk bulunduğu güneyinde mevcut olan kalıntıların, yapının güney duvarındaki kapı açıklıkları da göz önüne alındığında Ğstanbul kiliselerine özgü bir unsur olan yan koridorlar / nefler olabileceği belirtilmiştir⁹⁸. Yapının kuzey

⁹² Arthur H.S. Megaw, "Notes on Recent Work of the Byzantine Institute in Istanbul", **DOP**, 17, 1963, s.340, fig.D.

⁹³ Mathews, **a.g.e.**, 1982, s.126-127.

⁹⁴ Semavi Eyice, "Çnik'te Bir Bizans Kilisesi", **Türk Tarih Kurumu Belleten**, XIII / 49, 1949, s.38; Eyice, **a.g.e.**, 1988, s.21; Buchwald, **a.g.e.**, 1979, s.263.

⁹⁵ Eyice, **a.g.e.**, 1949, s.39; Peschlow, **a.g.e.**, 2004, s.210; J.B. Papadopoulos, "Ho en Nikaia tes Bithynias naos tou Hagios Tryphonos", **Epeteris tes Hetaireias Byzantinon Speudon**, 22, 1952, s.110-113.

⁹⁶ Eyice, **a.g.e.**, s.44.

⁹⁷ Hans Buchwald, "Sardis Church E – A Preliminary Report", **JÖB**, 26, 1977, s.266.

⁹⁸ Eyice, **a.g.e.**, 1949, s.42; Peschlow, **a.g.e.**, 2004, s.208-209.

duvarında da kapılar bulunmaktadır, fakat bu yönde herhangi bir arkeolojik veriye rastlanmamıştır. Eyice, muhtemelen bu yönde de bir ek bölüm olabileceği ve bu özelliğiyle kilisenin iki yanında koridor / galeri olan yunan haçı planlı kiliseleri hatırlattığı üzerinde durmaktadır⁹⁹. Yunan haçı planlı en erken örnek günümüzde mevcut olmayan, 9. yüzyıla ait İstanbul'da imparatorluk sarayının içindeki Nea Kilisesi'dir. Ancak, son yıllarda yapılan dendrokronolojik araştırmalarda Tirilye Fatih Camisi'nin 799 yılına tarihlenmesiyle en erken örnek değişmiştir¹⁰⁰. Lips Manastırı'nın kuzey kilisesi ve Myrelaion Kilisesi bu plan tipinin 10. yüzyıl başına ait erken örnekleridir¹⁰¹. Kuzey ve güneyinde galeriler yer alan tipe örnek olarak İstanbul'daki Kalenderhane Camisi'ni ve Atik Mustafa Paşa Camisi'ni verebiliriz¹⁰². Yapının duvar yüksekliğinin az olmasından dolayı, duvar örgüsü için belli bir düzen söylenememektedir. Genel olarak taştılla almalı düzene sahip kilisede yer yer düzensiz çerçeve tekniğine de rastlanmaktadır. Duvar seviyesi yapının cepheleriyle ilgili yorum yapmamıza da engel olmaktadır. Fakat, 1948'de yapının batı cephesi daha iyi durumdayken incelemede bulunan Eyice, cephede duvar payelerinin ve kademeli kör kemerlerin kullanılmadığını, hatta ana kapının iki yanında yarım sütunlar bulunduğunu bildirmektedir¹⁰³.

Şehir merkezinde ve çevresinde kalıntıları mevcut, fakat isimleri bilinmeyen yapıların yanında kaynaklardan bilinen ancak yerleri tespit edilemeyen yapılar da bulunmaktadır. Bunların başında birçok araştırmacı tarafından çeşitli öneriler getirilmiş olan **Aziz Tryphonos Kilisesi** gelmektedir.

II. Theodoros Laskaris, Bulgar Çarı Mikhael Asen'e karşı Berrhoia'da kazandığı zaferden önce rüyasında Aziz Tryphonos'u görür ve bu sefer için aziz, imparatoru teğvikedir. Theodoros azize saygısının bir göstergesi olarak 1254 sonu-1255 başında Şehir'de sular altında kalmış Aziz Tryphonos'un kilisesini yeniler ve zaferini anlatan

⁹⁹ Eyice, **a.e.**, s.42-43.

¹⁰⁰ Haluk Çetinkaya, "İstanbul'da Orta Bizans Dini Mimarisi (843-1204)", İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2003, s.236

¹⁰¹ Mango, **a.g.e.**, t.y., s.159-168.

¹⁰² Orta Bizans döneminde, Başkentteki kapalı kollu yunan haçı planlı yapılar ve yan nef düzenlemeleri ile ilgili olarak bkz. Çetinkaya, **a.g.e.**, s.236-240, 244-245.

¹⁰³ Eyice, **a.g.e.**, 1949, s.39-40.

bir yazıt yerleştirilir. Kilisenin yanına da biri gramer diğeri retorik iki okul yaptırır¹⁰⁴.

Eyice'nin 1949 yılındaki yayını doğrultusunda Papadopoulos, İstanbul kapı yakınındaki kilise kalıntısının daha önceden var olan bir yapının üstüne inşa edildiğini ve bu özelliğiyle de II. Theodoros Laskaris'in onarttığı Aziz Tryphonos Kilisesi olduğunu, kilisenin güneyinde devam eden kalıntıların da okula ait olabileceğini belirtmektedir¹⁰⁵. Eyice, 1988 yılındaki yayınında Patrik Arsenios'un 1259 yılında konakladığı, Çehrin içinde ve surlara yakın konumda belirtilen Agalma Manastırı'nın İstanbul kapı yakınındaki kalıntılar olabileceği düşüncesini dile getirir¹⁰⁶. Mercangöz, İstanbul kapı yakınındaki kilisenin çevresindeki kalıntılardan dolayı Tryphonos olabileceğini ancak kaynaklarda Agalma Manastırı'nın da İstanbul kapı yakınında geçmesinden dolayı kesin sonucun yapılacak bir kazıyla belirlenebileceği üzerinde durur¹⁰⁷. Foss, İstanbul kapı yakınındaki kilise kalıntısının Tryphonos için daha uygun olduğuna, yapıda kullanılan malzemenin, duvar örgüsünün Laskaris dönemini işaret ettiğine değinir. Ayrıca kilise kalıntısının sonradan eklenen bölümlerle genişletilmesini de göz önünde bulundurarak Tryphonos Kilisesi olabileceğini belirtir. Bu öneride bulunmasının bir sebebi de Aziz Genç Ioannes'in cesedinin Agalma Manastırı'ndan Tryphonos Kilisesi'ne kadar taşındığını anlatan hikayedir¹⁰⁸. Bu mucizeye göre Agalma Manastırı surların dışında, Aziz Tryphonos Kilisesi de suriçinde İstanbul Kapı yakınlarında tarif edilmiştir. Patrik Arsenios'un Çznik'ten ayrılırken geceyi Agalma Manastırı'nda geçirdiği de kaynaklarda anlatılmaktadır. Janin, yapıyı Çehrin içinde olarak yorumlamıştır¹⁰⁹, ancak Çehri terk eden patriğin sur dışında, Çzmit yolu üzerinde konaklaması daha olasıdır. Peschlow, Tryphonos Kilisesi'nin tartışmalı olduğunu,

¹⁰⁴ Foss, Tulchin, **a.g.e.**, s.105-107; Franz Dölger, **Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches**, III, München-Berlin, 1826; Raymond Janin, **Les Églises et les Monastères des Grands Centres Byzantins**, Paris 1975, s.121.

¹⁰⁵ Papadopoulos, **a.g.e.**, 1952, s.110-113.

¹⁰⁶ Eyice, **a.g.e.**, 1988, s.22.

¹⁰⁷ Mercangöz, **a.g.e.**, 1985, s.68.

¹⁰⁸ Foss, Tulchin, **a.g.e.**, s.82-83, 107-108.

¹⁰⁹ Janin, **a.g.e.**, s.111.

Foss'un İstanbul kapı yakınındaki kiliseyle ilgili yorumunun kesin verilere dayanmadığını belirtir¹¹⁰.

Yenişehir kapı yakınındaki kilisenin bulunmasıyla birlikte, Eyice, zengin mozaik buluntuya sahip, büyük boyutlu, bu kilisenin Aziz Tryphon Kilisesi için daha uygun olduğunu söylemektedir¹¹¹. Ancak Tryphonos için bizim de görüşümüz İstanbul kapı tarafında olduğudur. Foss'un Yenişehir kapı yakınındaki kilise için önerisi, III.Ioannes Vatatzes'in yaptırdığı, Aziz Anthonios'a adanmış kadınlar manastırı olabileceğidir¹¹².

Kentteki bir bağıkakilise **tiyatro üzerindeki kilise kalıntısıdır**. Küçük boyutlu kilise çevresindeki mezarlarla birlikte değerlendirilmektedir¹¹³. Yapının plan tipiyle ilgili iki farklı görüş vardır. Foss ve Peschlow basit tipte, üç nefli bazilika planında derken¹¹⁴, Yalman kubbe ile örtülü haç plana sahip olabileceğini düşünmektedir¹¹⁵. Yapının günümüze ulaşan kısmı örtü sistemi ve cephe düzeni hakkında kesin bilgiler verecek düzeyde değildir. Kazılar sırasında tespit edilen orta nef ayrımındaki sütun kaidelerinin izlerinden yola çıkarak, sütunların birbirine olan mesafesi orta nefin kubbeye örtülebilmesi için yeterli görünmemektedir. Bundan dolayı bazilikal planda bir yapı olduğu düşünülmektedir.

Yapının duvar tekniğinde alternatifli düzende yer yer çerçeve tekniği kullanılmıştır. Çerçeve tekniğinde kullanılan tuğlalar kırık tuğlalardır. Bu özellikler Tiyatro yakınındaki altyapıda, İstanbul Kapı yakınındaki kilisede, Yenişehir Kapı yakınındaki kilisede, Arabacı sokak üzerindeki altyapıda ve geyh Bedrettin sokaktaki altyapıda görülmektedir.

Kilisenin narteksindeki mezar nişlerinin alt kısımlarında ikişer delik bulunmaktadır. Bu deliklerden ilk kez Kulunyar bahsetmiş ve gömü geleneğiyle ilgili olabileceğini

¹¹⁰ Peschlow, **a.g.e.**, 2004, s.215

¹¹¹ Eyice, **a.g.e.**, 1983, s.157-159, 160-161.

¹¹² Foss, Tulchin, **a.g.e.**, s.109, 120; Janin, **a.g.e.**, s.111.

¹¹³ Peschlow, **a.g.e.**, 2004, s.212-213; Foss, Tulchin, **a.e.**, s.109.

¹¹⁴ Peschlow, **a.e.**, s.213; Foss, Tulchin, **a.e.**, s.109.

¹¹⁵ Bedri Yalman, "Günik Tiyatro Kazısı 1986", **IX. KST**, II, 1988, s.305.

belirtmiştir¹¹⁶. Sicilya’da, Roma ve Erken Bizans dönemine ait bir yerleşme olan Kaukana’da son yıllarda yapılan kazılarda ortaya çıkarılan 6. yüzyıla ait bir evin içindeki mezarın kapağında bir delik bulunduğu ve bunun libasyonla ilgili olduğu ifade edilmektedir¹¹⁷. Bizans döneminde Yunan ve Roma dönemlerine ait bu gelenek sürdürülmüştür¹¹⁸. Röliker mahfazalarının kapaklarında, bazılarının hem kapak hem de tabanında libasyon için delikler bulunmaktadır¹¹⁹. Tiyatro üzerindeki kilisenin mezarlarındaki deliklerin bu amaçla kullanılıp kullanılmadığı kesin olarak bilinmemekle birlikte, böyle bir ihtimal vardır.

Kilisenin güney batısındaki plankareden iskeletlerle birlikte kumaç parçasına sarılı olarak çukur tipte sikkeler bulunmuştur¹²⁰. Kavea’nın alt basamaklarındaki bir plankarede de bir iskeletin başının altında 23 adet III.Ioannes Dukas Vatatzes dönemine (1222-1254) ait sikke ortaya çıkarılmıştır¹²¹. Bu buluntular mezarların ve tiyatro üzerindeki kilisenin tarihlendirilmesinde de etkilidir.

Yalman, günümüzde bölgenin “Saraybahçe” adıyla anılmasından dolayı tiyatro içindeki kalıntıların Laskarislere ait saray olabileceğini belirtmektedir¹²². Ancak Laskarisler döneminde saray olarak kullanılan bölgenin aynı zamanda mezar alanı olarak da kullanılması uygun görünmemektedir. Bölgenin bir mezarlık alanı olduğu göz önünde bulundurularak çevresindeki kiliselerle birlikte değerlendirilmelidir. Tiyatrodaki Bizans dönemine ait mimari kalıntılar ile orkestra ve kavea arasında yer alan kanalın fresklerinin tiyatro üzerindeki kiliseyle ilişkili olabileceği düşünüldüğünde burası için daha farklı bir yorum getirilebilir. Kesin olmamakla birlikte mezarlık alanında gerçekleştirilen anma törenleriyle ilgili oldukları söylenebilir.

¹¹⁶ Kulunyar, **a.g.e.**, s.51.

¹¹⁷ <http://www.sciencedaily.com/releases/2008/10/081013210144.htm> 31.07.2009;
<http://news.softpedia.com/news/Mysteries-of-A-Roman-House-Tomb-Unveiled-95724.shtml>
31.07.2009.

¹¹⁸ http://www.ims.forth.gr/joint_projects/e-mem/burial_customs.htm#byzantine 31.07.2009

¹¹⁹ Semavi Eyice, “Anadolu ve İstanbul’da Lahit Biçiminde Rölik Mahfazaları”, **İstanbul Arkeoloji Müzeleri Yıllığı**, 15-16, 1969, s.110.

¹²⁰ Bedri Yalman, “Günlük Tiyatro Kazısı, 1987”, **X. KST**, II, 1989, s.358, r.29.

¹²¹ Bedri Yalman, “Günlük Tiyatro Kazısı 1981”, **IV. KST**, 1983, s.229-230.

¹²² Bedri Yalman, **Nikaia/Günlük**, b.y. t.y., s.89.

Bir başka kalıntı **tiyatronun yakınındaki kilise altyapısıdır**. Altyapının üzerinde yer alan kilisenin planıyla ilgili farklı yorumlar vardır. Peschlow, mezarlık kilisesi olarak ele aldığı yapıyı apsise dik uzanan üç mekandan dolayı üç nefli bazilika eklinde tanımlamıştır¹²³. Foss ise yapının tek apsisli, tek narteksli, kapalı yunan haçı planlı bir kilise üst yapısına sahip olabileceğini belirtir¹²⁴. Kanımızca da üst yapının kapalı yunan haçı planlı olması daha büyük olasılıktır.

Tiyatro yakınındaki altyapının mezarlarından birinde bulunan, bir rahibe ait olması muhtemel keramik kalıs 1204-1261 yılındaki Latin istilasından sonra Katolik Batı ve Ortodoks Doğu arasında eili sanatsal etkileşimlerin olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Ivison, kalisi üslupsal olarak 13. yüzyıl sonu-14. yüzyıl başınatarihendirilir. zlık'teki kalise form ve bezeme yönünden örnek olarak, 13. yüzyıla tarihli üç kadehi verebiliriz. Bunlar Yunanistan'da Gümölcüne (Komotini) Müzesi'ndeki kalıs, Lakonia'da Geraki Kilisesi kazısından çıkarılan kalıs ve Selanik Demetrios Kilisesi'nde bulunan kadehtir. Ivison, liturjik ve kanonik kaynakların 13. yüzyıldan önce Bizans gömü geleneğinde cenaze kalisinin bulunmadığını desteklediğini, Batıda ise 10. yüzyılda rahip sınıfına ait mezarlarda, iskeletin göğsünde duran bir kalıs kullanıldığını, kısacası 1204 sonrasında Batılı ruhban sınıfının gömü geleneğinin Ortodoks doğuya getirildiğini belirtmektedir¹²⁵.

Foss, bu yapı için Tornikios Manastırı olabileceği önerisinde bulunmaktadır¹²⁶. Theodore Mouzalon 1294'te stanbul'da ölünce, cesedi zlık'teki Tornikios Manastırı'na gömölmek üzere zlık'e nakledilmiştir¹²⁷. Bu manastırla ilgili olarak Foss, Demetrios Tornikios'un vakfi olabileceği üzerinde durur¹²⁸.Kaynaklarda yapıyla ilgili başka bir bilgiye rastlanmamaktadır. Foss, yapıdaki mezar hücrelerinden yola çıkarak böyle bir yorum yapmıştır. Fakat zlık'teki kiliselerin

¹²³ Peschlow, **a.g.e.**, 2004, s.213.

¹²⁴ Foss, Tulchin, **a.g.e.**, s.108.

¹²⁵ Eric A. Ivison, "Supplied for the journey to heaven": a moment of West-East cultural exchange: ceramic chalices from Byzantine graves", **Byzantine and Modern Greek Studies**, 24 (2000), s. 147-193.

¹²⁶ Foss, Tulchin, **a.e.**, s.108.

¹²⁷ Foss, Tulchin, **a.e.**, s.109; Janin, **a.g.e.**, s.120.

¹²⁸ Foss, Tulchin, **a.e.**, s.109.

çoğunda defin yeri bulunmaktadır. Bu nedenle Foss'un bu önerisinin başka verilere de dayandırılması gerektiğini düşünmekteyiz.

1980'lerin sonu 1990'ların başında Ğnik Çini Fırınları Kazısı tarafından ortaya çıkarılan, Bizans mimarisi yönünden incelenmeyen iki yapı bulunmaktadır. Bunlardan biri **Kemalpağamahallesindeki Ğeyh Bedrettin sokakta bulunan kilise altyapı kalıntısıdır.**

Altyapıda kullanılan malzeme ve inĞatekniği iki farklı dönemi iĞaet etmektedir. Yapıda büyük çaplı bir tahribata neden olan bir olay sonrasında bu inĞatın yapıldığı düşünülebilir. 1065 depreminin Ğnik'te yıkıcı sonuçlar doğurduğu göz önüne alındığında, sonrasında 1078-1097'de Ğarin Selçuklu egemenliğinde bulunmasından dolayı¹²⁹ bu tarihten sonra yenilenmiş olması muhtemeldir. Kullanılan malzeme ve teknik bakımdan Laskaris dönemi yapılarıyla benzerliklerin bulunması, 1065 sonrasında, Laskarisler döneminde mimari faaliyetin yoğunlaşması, yapının bu döneme ait olduğu tezini kuvvetlendirmektedir. Altyapının üzerindeki kilisenin Orta Bizans ve sonrasında yaygın olarak tercih edilen kapalı yunan haçı planında olduğunu düşünmekteyiz.

Kentteki bir başkalkıntı **Kemalpağamahallesindeki alt yapı ve Ğapıdır.** Ğstanbul kapı ile göl arasındaki bölgede yer alan kalıntının inĞatekniği ve malzemesi iki farklı evreyi göstermektedir. Olasılıkla erken döneme ait bir kalıntı Laskarisler döneminde ilaveler yapılarak genişletilmiştir.

Altyapı kalıntısının batısındaki mezar hücrelerinden 13. yüzyıla tarihlendirilen 2 adet haç Ğklinde röliker menteĞesi çıkarılmıştır¹³⁰. 4403 Env.No.lu röliker haçına Ğstanbul Arkeoloji Müzeleri Maden Bölümündeki 5358 (M) envanter numarası ile kayıtlı, 10.-12. yüzyıla tarihlenen ve Benaki Müzesindeki 21990-91 envanter numaralı, 10.-11. yüzyıla tarihli parçaların bir yüzünde orans vaziyetinde Meryem ve

¹²⁹ İĞn Demirkent, "Ğnik'in Haçlılar Tarafından KuĞatılması (6 Mayıs-19 Haziran 1097)", **Tarih Boyunca Ğnik**, Ğstanbul 2004, s.122-129.

¹³⁰ Oktay Aslanapa, v.d., **Ğnik Çini Fırınları Kazısı II.Dönem 1981-1988**, Ğstanbul 1989, s.227, 243-244.

madalyon içinde dört Ğncl yazarının bulunduğu rölaker haçlarını kompozisyon yönünden benzer örnekler olarak verebiliriz¹³¹. Benzer örnekler doğrultusunda 4403 envanter numaralı parçanın üzerindeki figürleri Meryem ve dört Ğncil yazarı olarak tanımlamak mümkündür.

4402 Env.No.lu rölaker parçasına örnek olarak Ğstanbul Arkeoloji Müzeleri Maden Bölümünde 2462(M) Envanter numarasıyla kayıtlı, 10.-12. yüzyıllar arasına tarihlendirilen, üzerinde orans vaziyetinde Meryem figürü bulunan rölaker haçını gösterebiliriz. Haçın kısa kollarında stilize bitki motifleri ve ortada yer alan figürün elbisesinin çizgisel üsluptaki gösterim biçimiyle Ğznik örneğine benzemektedir¹³².

Bu noktada kaynaklarda bahsedilen yapılara geri dönecek olursak; Ğznik'teki en önemli kiliselerden biri **Kutsal Pederler Kilisesi**'dir. I. Ökümenik Konsil 325'te imparator Konstantinus baĞkanlığında Ğznik'te sarayda toplanmıştı¹³³. Ğznik'teki sarayın ne zaman yapıldığı kesin olarak bilinmemektedir. Roma imparatorları birçok eyalet merkezinde seyahatleri sırasında konaklayacakları saraylar yaptırmışlardır. Ğznik'teki saray da bunlardan biri olmalıdır¹³⁴. Sarayın Iustinianos döneminde onarıldığını Prokopios bildirmektedir¹³⁵.

Konsilin toplandığı yer pederlere saygı için sonradan bir kiliseye dönüştürülmüştür. Kilisenin tam olarak ne zaman yapıldığı bilinmemekle birlikte 700'lü yıllarda kiliseden bahsedilmektedir. Yapıdan ilk bahseden 727 yılında Ğznik'e gelen Ğngiliz hacı Willibald'dır. Kilisede konsile katılan piskoposların tasviri bulunduğunu ve

¹³¹ Ayla Ödekan (Ed.), "**Kalanlar**" 12. ve 13. Yüzyıllarda Türkiye'de Bizans, Ğstanbul 2007, s.186; Robin Cormack, Maria Vassilaki (Ed.), **Byzantium 330-1453**, London 2008, s.226, 429.

¹³² Ödekan, a.g.e., s.182.

¹³³ Philip Schaft, Henry Wace (Ed.), **A select Library of Nicene and Post-nicene Fathers of the Christian Church - Eusebius**, Vol.I, Edinburgh, Michigan 1991, s.521-522; Philip Schaft, Henry Wace (Ed.), **A select Library of Nicene and Post-nicene Fathers of the Christian Church - Socrates-Sozomenus Church Histories**, Vol.II, Edinburgh, Michigan 1989, s.253-254.

¹³⁴ Cyril Mango, "Birinci Ökümenik Konsil'in Toplandığı Yer ve Kutsal Pederler Kilisesi", **Tarih Boyunca Ğznik**, Ğstanbul 2004, s.305; Cyril Mango, "The Meeting-Place of the First Ecumenical Council and the Church of the Holy Fathers at Nicaea", **DChAE**, 26, 2005, s.27.

¹³⁵ Procopius, **Buildings**, Çev. H.B.Dewing, Glanvill Downey, London 1954, s.325.

yapının planının Kudüs'teki Göğe Yükseliş Kilisesine benzediğini belirtir¹³⁶. Sonrasında kiliseden 727 yılındaki Arap kuşatmasıyla ilgili kaynaklar bahsetmektedir. Theophanes, 727 yılının Haziran'ında Müslümanların uzun süren bir kuşatma sonrasında surlara büyük ölçüde zarar vermesine rağmen Çarı alamadıklarını, alamamalarının nedeninin de Kutsal Pederlerin duaları olduğunu anlatmaktadır¹³⁷. Bu kuşatma sırasında İstanbul Kapı ile göl arasındaki surlar oldukça zarar görmüş ve sonrasında onarılmıştır. Onarım kitabesi 71.kulede insitu olarak yerinde durmaktadır¹³⁸.

Kiliseden bahseden diğer kaynak, Kaiseria kilisesinin bir papazı Gregorios'un 318 Pederin onuruna yazmış olduğu bir methiyedir. Gregorios, konsilin sarayın hemen yanında bulunan büyük bir salonda toplandığını ve pederlerin eğlence salonun güzelliğini hala koruduğundan bahseder. Sonrasında kutsal pederlerin bir mucizesine değinir. Asurluların Roma İmparatorluğu'na büyük zarar verdiği sırada Çnik'in hiç zarar görmediğini, hatta Asur kumandanının Pederler Kilisesi'ne girmeye ve orda ibadet etmeye kalkıştığını ancak mucizevi bir şekilde durdurulduğunu anlatmaktadır. Mango, Gregorios'un Asurlular olarak ifade ettiği kişilerin aslında Araplar olduğuna, metnin de bu olayın hemen ardından yazılmış olabileceğine ve methiyede pederlerin tasvirinden bahsedilmemesinden dolayı ikonoklast kurallara uygun yazıldığına dikkat çekmektedir¹³⁹.

815 yılında Theophanes Pederler Kilisesi'nin resimlerinden söz etmektedir. 820-828 arasında Çnik'i ziyaret eden Patrik Nikephoros da bu tasvirlerden bahseder. Pederler Kilisesi'ndeki bu resimler tarihi içerikleri ve ikonoklast yaklaşım destekleyen I.Konsili göstermesi nedeniyle İkonoklazma döneminde tahrip edilmemişlerdir¹⁴⁰.

¹³⁶ Mango, a.g.e., 2004, s.305; Mango, a.g.e., 2005, s.27-28; J.P.A. Van Der Vin, **Travellers to Greece and Constantinople: Ancient Monuments and Old Traditions in Medieval Travellers' Tales**, Vol.I-II, İstanbul 1980, s.15, 485.

¹³⁷ Theophanes the Confessor, a.g.e., s.560-561.

¹³⁸ Kitabenin metniyle ilgili olarak bkz. Çnik Surları, s.290.

¹³⁹ Mango, a.g.e., 2004, s.308-310; Mango, a.g.e., 2005, s.30-32.

¹⁴⁰ Mango, a.g.e., 2004, s.310.

Willibald'ın metnine dönecek olursak, Kudüs'teki Göğe Yükseliş Kilisesi ile benzediğini belirttiği kilise kubbesinin üzeri açık bir rotunda olmalıydı. Bu tarif sarayın konsilin toplandığı bölümünü akla getirmektedir. Willibald'ın bu salonu mu yoksa kiliseyi mi gördüğü kesin bilinmemektedir. Ancak, Gregorios'un methiyesinde konsilin toplandığı salonun güzelliğini hala koruduğundan bahsetmesi, salonun 8. yüzyılda hala var olduğu anlamına gelmektedir. Bu noktada akla gelen soru; bu yapı mı kiliseye çevrilmiştir, yoksa yakınına başkibir kilise mi yapılmıştır. Arkeolojik verilerin yetersizliği bu sorunun cevaplanmasını imkansız kılmaktadır. Sadece fikir yürütmek mümkündür. Kaynaklar 8. yüzyılda Kutsal Pederlere adanmış bir kiliseden bahsetmektedir ve aynı dönemde sarayın salonu da ihtiyacını korumaktadır. Bu ifadelerden dolayı konsilin toplandığı salonun yanına bir kilise yapılmış olduğu düşünülebilir.

Yapıyla ilgili diğer bir belge Koimesis Kilisesi'nde döşeme devşime olarak kullanılan, Papadopoulos tarafından kopya edilen Pederler kilisesine ait kitabeli bir levhanın metnidir¹⁴¹. Bu metin Kutsal Pederler Manastırı'nın dış avlusunun sınırlarının ne kadar genişte olduğu, manastırın personel sayısının ne olduğu gibi bilgiler vermektedir. Verilen ölçülere göre boyutu kuzey-güney 25 m., doğu-batı 46 m. olmalıdır. Kitabedeki tarih 1191 ve 1291 arasını göstermektedir¹⁴².

Kutsal Pederler Kilisesi 1065 depreminde zarar görmüştür. 1065 depremi sonrasında 13. yüzyıla kadar kaynaklarda yapıdan bahsedilmemektedir¹⁴³. 1234'te kilise yeniden gündeme gelir. Öznik'te toplanan sinod için Roma'dan gelen heyet I.Konsil'e katılan pederlerin tasvirlerini görmeleri için Pederler Kilisesi'ne götürülürler¹⁴⁴.

¹⁴¹ K. Papadopoulos, "He Nikaia hetoi monographia historike, arkhaiologike, palaiographike kai ekklesiastike tes poleos tantes", **Ho en Konstantinopolei Hellenikos Philologikos Syllogos**, XXXIII, 1914, s.138.

¹⁴² Mango, **a.g.e.**, 1994, s.355-356.

¹⁴³ Janin, **a.g.e.**, s.119

¹⁴⁴ Van der Vin, **a.g.e.**, s.100, 553.

Sonuç olarak; Mango, yazma eserlerden yola çıkarak Kutsal Pederler Kilisesi'nin İstanbul Kapısının batısında yer aldığına değinmektedir¹⁴⁵. Eyice, sarayın İstanbul kapısına giden ana cadde ile göl arasında olabileceği üzerinde durur¹⁴⁶. Aslanapa da Arabacı sokaktaki alt yapı ve Çapel kalıntısı ile ğeyh Bedrettin sokaktaki alt yapı kalıntısının birbiriyle ve Ğznik Sarayı ile bağlantılı olduğunu düĞünmektedir¹⁴⁷. Bu yapılara jeofizik çalıĞmasında belirlenen, Deniz sokak üzerinde yer alan kilise kalıntısı ve İstanbul kapı yakınındaki kilise kalıntısı da dahil edildiğinde, bu bölgenin ayrı bir önemi olduğu ortadadır.

Bu veriler doğrultusunda ğeyh Bedrettin sokağında yer alan, iki farklı yapı evresine sahip, ikinci evresi inĞa tekniğinden yola çıkarak Laskarisler dönemine tarihlendirilen yapının Kutsal Pederler Kilisesi olduğunu düĞünmekteyiz.

Ğznik'te **patriklik makamının** nerede olduğu da tartışılan bir konudur. İstanbul'da patriklik makamının Ayasofya ve Ayairini çevresinde olduğu bilinmektedir¹⁴⁸. Anadolu'da piskoposluk merkezlerinde Ğörin ana kilisesi yanında piskoposluk sarayı bulunmaktadır. Efes, Afrodisyas, Milet, Side gibi kentlerde piskoposluk sarayına ait kalıntılar bulunmaktadır¹⁴⁹. Ğznik'te erken dönemde Ayasofya'nın ana kilise olmasından dolayı piskoposluk makamı da ona yakın bir konumda olmalıydı. Ancak 1204 Latin istilasıyla birlikte Patriklik makamının Ğznik'e taĞınmasıyla patrik mevcut piskoposluk binalarını kullanmıĞolabileceği gibi yeni bir yapılaşmaya da gidilmiĞolabilir. Kaynaklar 1209'da Hyakinthos Manastırı'nın pronaosunda toplanan Patrik Mikhael'in başkanlık ettiği bir sinoddan bahsetmektedir. 1232 yılında Ğznik ve

¹⁴⁵ Mango, **a.g.e.**, 2004, s.310.

¹⁴⁶ Semavi Eyice, "Ğznik'ten Hatıralar ve DüĞünceler", **Uluslararası Ğznik Sempozyumu**, İstanbul t.y., s.331.

¹⁴⁷ Aslanapa,v.d., **a.g.e.**, s.258; Oktay Aslanapa, "1981 Ğznik Çini Fırınları Kazı ve Sondajları ile Yüzey AraĞtırmaları", **IV. KST**, 1983, s.422; Oktay Aslanapa, "Ğznik Çini Fırınları Kazısı 1988 Yılı ÇalıĞmaları", **XI. KST**, II, 1990, s.365; Oktay Aslanapa, "Ğznik Çini Fırınları Kazısı 1991 Yılı ÇalıĞmaları", **XIV. KST**, II, 1993, s.478.

¹⁴⁸ Feridun Dirimtekin, "Le local du Patriarcat a Ste.Sophie", **Istanbul Mitteilungen**, 13/14, 1963/1964, s.123-127; Wolfgang Müller-Wiener, **İstanbul'un Tarihsel Topografyası**, Çev.Ülker Sayın, İstanbul 2001, s.84, 112.

¹⁴⁹ Guntram Koch, **Erken Hıristiyan Sanatı**, Çev.AyĞ Aydın, İstanbul 2007, s.114, 229-230, 244, 278; Semavi Eyice, "Türkiye'de Bizans Dönemi Yerleşimi Hakkında Notlar", **Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşim / Housing and Settlement in Anatolia. A Historical Perspective**, İstanbul 1996, s.208.

Epiros Kiliselerinin birliğini tartışmak için toplanan sinoda patriğin patriklikteki kubbeli rotundada veya patriklikte başkanlık ettiği bildirilir. 1234'de de Doğu ve Batı kiliselerin birliği için Ğnik'e gelen Latin heyeti ile toplantılar patriklikte olmuştur. Bu tanımlamalar gösteriyor ki o dönemde patrik katedrale ve saraya sahipti. 1208'de Autoreianos Ğnik'te patrik seçilmiştir, olasılıkla 1209'da patriklik için ayrılmığayrı bir makamın olmadığı düğünülebilir. Bu nedenle sinod Hyakinthos Manastırı'nda toplanmıştır. 1234'de ise kaynakların bir patriklik makamından bahsetmesi yeni bir yapı inşa edildiğini düğündürmektedir. Angold, bu sorunla ilgili olarak piskoposluk ve patriklik makamlarının bir süre ayrı devam ettiklerinden, 1220'lerde patriklik yönetiminde birleğtiklerinden bahsetmektedir¹⁵⁰. Foss, Kutsal Pederler Kilisesi'nin bu dönemde katedral olabileceğini belirtir¹⁵¹. Muhtemelen patriklik makamı Laskarislerin sarayı civarındaydı.

Kaynaklarda adı geçen kiliselere dönecek olursak; **Bağmlek Mikhael Kilisesi**'nin patrikliğe yakınlığından bahsedilmektedir¹⁵². Ayrıca 1240'da Patrik Germanos Ğnik'te ölünce Latin iğgaliile Ğstanbul'daki Kyriotissa Manastırı'ndan gelen keğiğer tarafından kurulmuğolabileceği üzerinde durulan Ğnik'teki **Kyriotissa Kilisesi**'ne gömülmüĖür¹⁵³. Gerlach, Ğnik'e gelme fırsatı bulamamıştır. Fakat 1575'de Ğstanbul'da Ğnik metropolitiyle tanışıp, Ğnik kiliseleri hakkında ondan bilgi almıştır. Metropolit, Ėbirde üç kilisenin bulunduğundan ve Meryem Kilisesi'nin olduğu yerde, 318 pederin toplandığu meydanın hala durduğundan bahsetmektedir¹⁵⁴. Patriklik makamının Ğstanbul Kapı yakınında olabileceği fikrinden yola çıkarak, bu ifadenin Koimesis Kilisesi'nden çok Patrik Germanos'un da gömüldüğü Kyriotissa Kilisesi olabileceği düğünülebilir. Bu bilgiler doğrultusunda kesin olmamakla birlikte Ėeyh Bedrettin sokağındaki altyapının hemen yanında Deniz sokakta yer alan kilisenin Bağmlek Mikhael veya Kyriotissa Kilisesi olabileceği üzerinde durmak mümkündür.

¹⁵⁰ Angold, **a.g.e.**, s.36, 38-39.

¹⁵¹ Foss, Tulchin, **a.g.e.**, s.111-114.

¹⁵² Foss, Tulchin, **a.e.**, s.70, 110; Janin, **a.g.e.**, s.112.

¹⁵³ Janin, **a.e.**, s.112-114.

¹⁵⁴ Stephan Gerlach, **Türkiye Günlüğü 1573-1576**, Çev.Turkis Noyan, Ğstanbul 2007, s.196.

Kaynaklarda bahsedilen yapılar ve mevcut kalıntıların inÇa özellikleri Çznik'te Laskaris döneminde yoğun bir mimari faaliyetin olduğunu göstermektedir. Bu nedenle Çznik'te bu döneme ait olduğunu düÇündüğümüz mevcut yapı kalıntılarının daha iyi anlaşılabilmesi için **Laskaris mimarisinin genel özelliklerine** değinip, Bizans mimarisindeki konumunu kısaca belirtmenin faydalı olacağı görüÇündüçüz.

Laskaris mimarisinin duvar tekniğinde taÇve tuğla alternatifli örgü ile birlikte kimi zaman düzenli, çoğunlukla düzensiz biçimde çerçeve tekniğı uygulanmıÇtır. Bir baÇka özelliğı ise harç içinde kullanılan kırık tuğlalardır. Buchwald, "tuğla ile doldurulmuÇharç tabakası" olarak tanımladığı bu uygulamayı gizli tuğla tekniğine benzetir ve bu tekniğın bir türü olarak değeriendirir¹⁵⁵. GörünüÇtenormal tuğla-harç sırasından bir farkı olmayan duvar örgüsü, derzin ve harcın dağılmasıyla açığa çıkar. Bizans'ın içinde bulunduğu ekonomik Çatlar devÇirme malzeme tercihinde etkili olmuÇtur. Harç tabakası içinde kırık tuğla, kiremit ve keramik parçaları kullanılmıÇtır. Mevcut malzemelerin değeriendirilmesi (devÇirmekullanım) ve zayıf bileÇlerden oluşanharcın direncini arttırmak için bu teknik tercih edilmiÇtır¹⁵⁶. Latmos 8 nolu kilisede, Eğridere Kilisesi'nde görülmektedir¹⁵⁷. Laskaris döneminin bu inÇa tekniğı Palaiologos döneminde Çstanbul'da bazı yapılarda karÇımza çıkmaktadır. 13. yüzyıl sonu -14. yüzyıl baÇına tarihlenen Esekapı Mescidi'nde, Boğdan Sarayı ğapeli'nde ve Tekfur Sarayı'nın kuzey kanadında tuğla ile doldurulmuÇharç tabakası tekniğı kullanılmıÇtır. Ayrıca Trakya'daki yapılarda da tuğla ile doldurulmuÇharç tabakası görülmektedir. Bunda Trakya'nın Laskaris kontrolü altında olması ve sonrasında da burasının imparatorlar tarafından ikamet yeri olarak kullanılması etkilidir. Erken Osmanlı mimarisinde Bursa ve çevresinde de uygulanmıÇtır¹⁵⁸. Laskaris mimarisinin tanınmasında önemli verilerden biri olan çerçeveli teknik de Erken Osmanlı yapılarında görülmektedir¹⁵⁹.

¹⁵⁵ Buchwald, **a.g.e.**, 1979, s.271-272.

¹⁵⁶ Ötüken, **a.g.e.**, 1990, s.398; Ousterhout, **a.g.e.**, 1990, s.164-165.

¹⁵⁷ Buchwald, **a.g.e.**, 1979, s.284-285.

¹⁵⁸ Ousterhout, **a.g.e.**, 1990, s.166-168; Ötüken, **a.g.e.**, 1990, s.398.

¹⁵⁹ Zeynep Mercangöz, "Batı Anadolu'daki Türk Yapılarının Duvar Tekniğı ve Tuğla Süslemelerinin Kaynağı Üzerine DüÇünceler", **9.Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi**, II, 1995, s.485-495.

Orta Bizans döneminin yapılarının cephesinde karşımıza çıkan payeli, kör kemerli, niçli düzenlemelerin Laskaris döneminde de gelişecek devam ettiği, sonrasında da Palaiologoslar döneminde farklı cephe süslemelerinin de eklenmesiyle son noktasına eriştiği söylenebilir.

Ötüken, son devir Bizans mimarisinin İstanbul ve Yunanistan'daki yapılarını cephe süslemesi bakımından incelerken Anadolu'dan Sardes ve Bafa gölü örnekleriyle karşılaştırmaktadır¹⁶⁰. Aslında bunlara Çizik örneklerini de eklemek gerekmektedir. Çizik'teki Laskaris dönemi yapılarının çok iyi durumda günümüze gelmemiş olması ve araştırmacılar tarafından çalışılmaması bu örneklerin atlanmasına sebep olmuştur.

Laskaris ve Palaiologos dönemlerinin mimarisindeki benzerliklerden ötürü "Palaiologos Rönesansı" olarak adlandırılan dönemin Laskaris devrinde başladığı düşünülmektedir. En azından bir taş atölyesinin İstanbul'a getirildiği ve burada Palaiologos dönemi mimarisinin olgunlaşmasına hız kazandırmış olabileceğini düşünmek mümkündür. Bu varsayım İstanbul'da görülen tuğla doldurulmuş harç tabakasını ve cephe bezemelerini açıklamaya yardımcı olmaktadır¹⁶¹. Bağkente geç devir Bizans mimarisinde zengin cephe süslemeleri kesinlikle bir gelişimin sonucudur. Bu gelişimin kaynağı Anadolu'da Laskaris dönemi yapılarında aranmalıdır¹⁶². Laskaris dönemi yapılarının iyi durumda günümüze ulaşması ve kesin tarihli örneklerin azlığı bu etkinin dayanaklarının azalmasına neden olmaktadır. Ancak unutmamak gereken bir nokta da Laskaris dönemi mimarisinin Latin işgali öncesindeki Bağkent mimarisinin devamı olduğudur. Orta Bizans döneminde uygulanan kör kemerler, iç mekanın dışa yansımaları, duvar payeleri gibi çeşitli unsurlar Laskaris mimarisinin karakteristik özelliği olmuş ve bu gelenek farklı unsurların eklenmesiyle Buchwald'ın eklektik olarak yorumladığı¹⁶³ Laskaris döneminin mimarisini ortaya çıkarmıştır.

¹⁶⁰ Ötüken, a.g.e., 1978, s.220.

¹⁶¹ Ousterhout, a.g.e., 1990, s.167-169.

¹⁶² Yıldız Ötüken, "Karacabey Çeşmesindeki Tophisar Köyünün Ortaçağdaki Önemi ve Tarihi Eserleri", **Arkeoloji-Sanat Tarihi Dergisi**, IV, 1988, s.97.

¹⁶³ Buchwald, a.g.e., 1979, s.293-294.

Ötüken çevresinde yaptığımız arazi çalışmasında herhangi bir kilise kalıntısına rastlanılmamıştır. 1983 yılında Ötüken ve ekibi tarafından Hacıosman köyünde tespit edilen bir adet kilise kalıntısı bulunmaktadır. Doğuya yönelik yarım daire formdan dolayı muhtemelen bir kilise kalıntısı olduğu üzerinde durulan yapının dönemiyle ilgili olarak bir yorum yapılmamıştır¹⁶⁴. Araştırmamız sırasında incelenen Yeni Ören mevkiindeki kalıntıların hemen hemen yok olduğu, sadece bu kalıntıların çevresinde iri moloz taşlardan örülmüş bir set veya çevre duvarı olarak tanımlanabilecek bir duvarın var olduğu görülmüştür. Yapının döneminin bilinmemesi ve mimari verilerinde dönemi hakkında fikir sağlayacak boyutta olmamasından dolayı kataloga alınmamıştır.

¹⁶⁴ Ötüken, v.d., a.g.e., s.275.

IV.II. Nekropol Alanları ve Mezar Odalarının Değerlendirilmesi

Antik dönemde ölümler yakılarak (kremasyon) veya toprağa gömülerek (inhumasyon) defnedilirken, Hıristiyanlıkta yeniden canlanmaya inanılmasından dolayı kremasyon yasaklanmıştır¹⁶⁵. 1. yüzyılda Roma’da pagan mezarlıklara gömülen Hıristiyanlar 2. yüzyıldan itibaren varlıklı halkın kendi mezar yerlerini edinmesiyle Çeşitli surlarının dışında oluşan mezarlıklara defnedilmeye başlamıştır. 3. yüzyılda açık hava mezarlıklarına gömü yaygınlaşarak devam etmiştir¹⁶⁶. Roma’daki bu gelişim İmparatorluğun diğer bölgelerinde kendini daha geç göstermiştir¹⁶⁷. Yerüstündeki mezarlıkların haricinde surlar dışında gelişen, yeraltı mezarlıkları katakomplar da 2. yüzyıl sonu–3. yüzyıl başından itibaren 6. yüzyıl başına kadar yaygın olarak kullanılmıştır¹⁶⁸.

Antik dönemin başlangıcında ölümlerin surlarında gömülmesine izin verilirken, yakma yönteminin Çeşitli içinde tehlike yaratmasından dolayı On İki Levha Kanunları ölünün surlarında gömülmesini yasaklamıştır. Genellikle surların bitiminden başlayarak surların kapılarına uzanan yolların iki yanı mezarlık alanı olarak kullanılmıştır¹⁶⁹. Bizans’ta ölümlerin kent içine gömülmesi yasak olmakla birlikte bu yasak imparator ailesi için geçerli değildi. II. Theodosius’un (408-450) kanun derlemesi Codex Theodosianus IX 17,6’da yenilenen kent içine gömme yasağı, VI. Leon dönemindeki (886-912) hükümet buyruğu Novella 53 sayesinde gevşetildi ve böylece kiliselerin ve manastırların çevresinde mezarlıklar oluşmaya başlamıştır¹⁷⁰.

Her dönem olduğu gibi Erken Hıristiyanlıkta da ekonomik düzey ve sosyal statüye bağlı olarak mezarlar Çeşitlenmiştir. Mezar, doğrudan toprağa gömülüp yerini belirten bir mezar taşı, kayaya oyma bir lahit, arkosoliumlu bir niç, tonozlu bir yapı,

¹⁶⁵ Jean Lassus, **The Early Christian and Byzantine World**, London 1966, s.12; Krautheimer, **a.g.e.**, 1965, s.9.

¹⁶⁶ Lassus, **a.e.**, s.12; John Beckwith, **Early Christian and Byzantine Art**, London 1970, s.4; Krautheimer, **a.e.**, s.10.

¹⁶⁷ Koch, **a.g.e.**, s.121-122.

¹⁶⁸ William Tronzo, “Catacomb”, **ODB**, I, New York-Oxford 1991, s.388; Krautheimer, **a.g.e.**, 1965, s.9-10.

¹⁶⁹ Horst Blanck, **Eski Yunan ve Roma’da Yaşam**, İstanbul 1999, s.203.

¹⁷⁰ Müller-Wiener, **a.g.e.**, s.222.

kiborium, mezar Çapeli veya mausoleum biçiminde olabilmekteydi¹⁷¹. Bu tiplerin hepsi Roma dönemi benzerlerinden alınarak türetilmiştir¹⁷².

Ekonomik yönden zayıf aileler doğrudan toprağa veya kiremit mezara gömülmekteydiler. Erken Hıristiyanlık döneminden itibaren yaygın olarak kullanılan kiremit mezarlar M.Ö.5.yüzyıl başından itibaren Yunan dünyasında kullanılmaya başlanmıştır¹⁷³. Kiremit mezarlarda ceset doğrudan toprağa ya da kiremit döğü zemine yatırıldıktan sonra, üzeri tek sıra veya muhtemelen daha dayanıklı olması için iki sıra üçgen biçiminde dizilmiş, hafif içbükey kiremitlerle kapatılırdı. Semerdam Çeklinde örtülü bu mezarların ayak ve başlıkları da kiremitle örtülürdü. Kiremitlerin birleşme yerine kırık kiremit parçalarının yerleştirildiği örnekleri de vardır. Çnik nekropolünden de Geç Antik döneme tarihlendirilen birçok kiremit mezar çıkarılmıştır¹⁷⁴. Kazılarda tüm halde Hespeki mevkii, hal binası arkasında Mezar Odası 14 yakınında bulunan, kiremit mezar tipinin tahrip olmamış bir örneği Çnik Müzesi'ne taşınmış ve bahçede teşhir edilmektedir. İstanbul Silahtarağa'da 3.-4. yüzyıla tarihlendirilen kiremit mezarlar bulunmuştur¹⁷⁵. Çmit nekropolünde de Bizans dönemine ait mezar odalarının çevresinde birçok kiremit mezar ortaya çıkarılmıştır¹⁷⁶.

Tamamen yeraltına inşa edilen, bir kişiye veya bir aileye ait mezar odası olan hipojeler Bizans döneminde yaygın olarak kullanılmıştır. Genellikle tuğla-harç malzemeden inşa edilen tonozlu hipojelerin yapımı için seçilen alan odanın büyüklüğüne kazılarak, inşaata başlanır, yapımı tamamlandıktan, bezemesi

¹⁷¹ Lassus, **a.g.e.**, s.12; Alexander Kazhdan, Laskarina Bouras, "Tomb", **ODB**, III, New York-Oxford 1991, s.2092.

¹⁷² Krautheimer, **a.g.e.**, 1965, s.9-14.

¹⁷³ Bilge Hürmüzlü, **Eski Yunan'da Ölü Gümme Gelenekleri**, İstanbul 2008, s.22.

¹⁷⁴ Bizans dönemine ait kiremitlerin boyutlarına göre bir kronoloji oluşturulmuştur. Bkz. Ömer Özyiğit, "Alaturka Kiremidin Oluşumu", **Arkeoloji – Sanat Tarihi Dergisi**, 5, 1990, s.159-170, tablo 1. Ancak Çnik'te bulunan mezarlardaki kiremitlerin boyutları bu sınıflandırmaya uymamaktadır.

¹⁷⁵ Nuğn Aşgari, Nezih Fıratlı, "Üç Geç Antik Mezar", **Arkeoloji ve Sanat**, 3, 1982, s.9.

¹⁷⁶ Zeynep Demir, "Kınalı-Sakarya Otoyolu 88.km Çmit Nekropolü Kurtarma Kazısı", **III. Müze Kurtarma Kazıları Semineri**, 1993, s.232.

yapıldıktan sonra giriş kısmı hariç her tarafı toprakla kapatılırdı¹⁷⁷. Kapısının toprakla örtülmemesinin nedeni ölen kişinin yakınları tarafından belirli günlerde ziyaret edilmesi olmalıdır¹⁷⁸.

Literatür araştırmanın sonucunda Erken Hıristiyanlık dönemi Anadolu'sundaki mezar odalarının sınıflandırılmasına ilişkin bir kaynağa rastlayamadık. Sadece Karakaya tarafından yapılan yüksek lisans tezinde mezar odaları için bir gruplama yapılmıştır. Karakaya'nın Halk tipi, Basit tip ve Kompleks tip olarak yaptığı sınıflandırmadan yola çıkarak Anadolu'daki Geç Antik – Erken Hıristiyanlık dönemi mezar odaları, **Basit Tipteki mezar odaları** ve **Kompleks Tipteki mezar odaları** olarak ayrılmış ve bunlara alt gruplar oluşturulmuştur. Erken Hıristiyanlık döneminin sosyal yapısı göz önünde bulundurularak dikdörtgen lahit biçiminde, duvarları, tavanı ve tabanı iri mermer bloklardan yapılmış, üstü yan yana tağ levha ile kapatılmış, özenli bir tađiřçilđi ve süslemesi olmayan, sadece haç veya monogram bulunabilen, lahitten farklı olarak bir kapısı olan¹⁷⁹ Halk tipi olarak tanımlanan grubun da aslında sıradan halka ait olmadıđı¹⁸⁰, belli bir statü ve ekonomik düzeye sahip kişilerin mezarları olduğunu düşünmekteyiz. Bu nedenle bu grubu da Basit Tipteki mezar odalarının içinde değerlendirerek Basit Tipteki Mezar Odalarını kendi içinde üç alt gruba ayırdık:

¹⁷⁷ Enis Karakaya, “Yurdumuzdaki Geç Hellenistik ve Erken Hıristiyanlık Dönemi Hipojeleri”, Ğstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü, Sanat Tarihi Ana Bilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ğstanbul 1987, s.11.

¹⁷⁸ Bizans'ta ölüme ilişkin düşünce Yunan-Roma felsefesinden türemiştir. Ölüm dinlenme, ruhun bedenden ve bu dünyadan ayrılığ, geçici bir uykuya dalma, özgürlüğün bağangıcısıdır, faniliğe karş bir zaferdir, bu nedenle sadece yas tutulmamalı aynı zamanda kutlanmalıdır. Paul J. Fedwick, “Death and Dying in Byzantine Liturgical Traditions”, **Eastern Churches Review**, 8, 1976, s.154-155; Gerhard Podskalsky, v.d., “Death”, **ODB**, I, New York-Oxford 1991, s.593-594. Definden sonra mezarda yapılan cenaze yemeğinde, özellikle ruhun bedenden ayrılmasının ağamalarının gerçekteğiği 3., 9. ve 40. günlerde, ölen kişinin doğum gününde yapılan anma törenlerinde ölüye çeğtli hediyeler, yiyecekler, çiçekler, Ğarap ve ekmeğ sunulurdu. Jocelyn M. C. Toynbee, **Death and Burial in the Roman World**, London-Southampton 1971, s.62; Blanck, **a.g.e.**, 205-206; Nora E. Laos, v.d., “Cemetery”, **ODB**, I, New York-Oxford 1991, s.396. Antik çağdan gelen bir özellik olarak ölüne define hazırlanmasıyla ilgili törenler Bizans'ta Hıristiyan dinine ilişkin özellikler kazandırılarak sürdürülmüştür. Ölüne define hazırlanması, prothesis töreni, mezara yerleştirilmesi ve anma törenleriyle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. James Kyriakakis, “Byzantine Burial Customs: Care of the Deceased from Death to the Prothesis”, **The Greek Orthodox Theological Review**, 19, 1974, s.37-72; Engin Akyürek, **Bizans'ta Sanat ve Ritüel**, Ğstanbul 1996, s.174-188.

¹⁷⁹ Karakaya, **a.g.e.**, 1987a, s.169-170.

¹⁸⁰ Asgari, Fıratlı, **a.g.e.**, s.11.

- 1- Tek Mekanlı Mezar Odası
- 2- Hazırlık Mekanlı Mezar Odası
- 3- Sanduka Biçimli Mezar Odası

Bu sınıflandırmada Roma dönemi mezar odaları örnek alınmıştır. Roma döneminde M.S.1.-3. yüzyıllar arasında mezar odaları içinde en yaygın tip tonozlu, tek mekandan oluşan basit tipteki mezar odalarıdır. Basit tipteki mezar odalarının esas gömü mekanına arkosoliumlar açılmış, bir ön oda eklenmiş veya ön odaya ek olarak bir vestibül yapılmış tipleri de vardır. Bir kısım örnekte tek mekanlı mezar odasına sonradan ön oda ve vestibül eklenmiştir. Bazı örneklerde ön odalar bir vestibül niteliğindeyken bazılarında esas gömü odası büyüklüğündedir. Bu özelliğe sahip mezarların tek odalıdan daha geç döneme tarihlendirilmesi söz konusudur¹⁸¹. Hollerle birbirine bağlanan mezar odalarından oluşan, ön odaları olan, üst katta da özel günlerde toplanılan bir mekanı bulunan Kompleks Mezar Odaları olarak tanımlanan bu yapılar bir duvarla diğer mezarlardan ayrılır¹⁸². Roma dönemi için yapılan bu mezar odası sınıflandırmasından yola çıkarak Anadolu'da Erken Hıristiyanlık dönemine ait mezar odalarını da bu şekilde adlandırmanın yanlış olmayacağı kanısındayız.

Basit tipteki hipojeler genellikle tek mekanlı, bazı örneklerinde ön oda ve merdivenli giriş olabilen, dikdörtgen planlı, tonozlu, kapısı çoğunlukla kısa duvarlardan birinde veya tonozun kısa duvarlarından birine yakın tarafında, üzeri hareketli bir kapak ya da plakayla örtülü dikdörtgen bir açıklıktan oluşan hipojelerdir¹⁸³. Tonozda giriş olan örneklerde mezar odasının kısa duvarına gömülü basamaklarla mezarın içine inilmektedir. Özellikle geç Roma çağında tercih edilen bu tip erken Hıristiyanlıkta da kullanılmıştır¹⁸⁴. Malzeme olarak tuğla-harç, kaba yonu taştuğla, iri blok taç kullanılmıştır. Bu tipin Erken Hıristiyanlıkta nadir de olsa haç planlı örnekleri de

¹⁸¹ Elisabeth Alföldi-Rosenbaum, **Anamur Nekropolü**, Ankara 1971, s.2-3; Levent Zoroğlu, "Kelenderis Nekropolü", **Olba**, III, 2000, s.125-127.

¹⁸² Rosenbaum, **a.g.e.**, s.4.

¹⁸³ Asgari, Fıratlı, **a.g.e.**, s.11.

¹⁸⁴ Karakaya, **a.g.e.**, 1987a, s.171-174.

vardır¹⁸⁵. Fıratlı, basit tipteki mezar odalarının daha gelişmiş örneklerinin birkaç odadan oluştuğunu ve bazı örneklerde kapıya ulaşan bir yer altı merdiveni bulunduğunu belirtir¹⁸⁶.

Tek mekanlı, ancak gömülerin döğemealtında kaldığı mezar odalarını da basit tip içinde değerlendirmenin daha uygun olacağı görüşündeyiz. Çünkü katalogda Mezar Odası 1 olarak tanımladığımız yapıda da mezarların üst seviyesinde, duvarın yapımı sırasında eklenen, odanın içine doğru çıkıntı yapan tuğla sıralarından dolayı Fıratlı, odanın zemininin bu seviyede ve mezarların kapaklı olabileceğini belirtmektedir¹⁸⁷. Karakaya İstanbul ve Balkanlarda kapaklı tipin daha yaygın kullanıldığı, Anadolu'da toprakla örtmenin tercih edildiği üzerinde durmaktadır¹⁸⁸. Ancak İstanbul'a yakınlığı, duvar resimleriyle Balkanlardaki örneklere benzerliği, duvardan çıkıntı yapan tuğlalar da göz önünde bulundurulduğunda Ğnik'teki yapının mezarlarının da döğeme altında olma ihtimali söz konusudur. Bu örnekten de yola çıkarak Sultanköy¹⁸⁹, Ğhremini¹⁹⁰ gibi tek mekandan oluşan ve döğemealtında mezarların olduğu örnekleri de basit tip içinde değerlendirmenin daha uygun olacağı fikrindeyiz.

Ğnik kuzey nekropoldeki iri blok tağardan yapılmış 2 nolu mezar odası basit tipin tek mekanlı grubuna dahildir. Bu tip hipojeye bir diğer örnek 4.yüzyıl sonu – 5. yüzyıl başına tarihlendirilen doğu-batı doğrultulu, dikdörtgen planlı, içten 2.05x1.10x1.12 m. ölçülerinde, küfeki tağında yapılmış Golan İstanbul'daki Yeğiköy hipojesidir¹⁹¹.

¹⁸⁵ Haç planlı örnekler için bkz. Karakaya, a.e., s.171-172.

¹⁸⁶ Asgari, Fıratlı, a.g.e., s.11; Nezih Fıratlı, "Notes sur quelques hypogées paléo-chrétiens de Constantinople", *Tortulae, Studien zu Altchristlichen und Byzantinischen Monumentes*, Freiburg 1966, s.139.

¹⁸⁷ Nezih Fıratlı, "An Early Byzantine Hypogeum Discovered at Ğnik", *Mansel'e Armağan (Mélanges Mansel)*, II, Ankara 1974, s.924; Nezih Fıratlı, "Byzantine Hypogeum at Ğnik", *TTOK Belleteni*, S.43/322, Temmuz - Eylül 1974, s.32; Nezih Fıratlı, "Ğnik'te Bulunan Erken Bizans Çağı Hipojesi", *Ögi*, 21, 1975, s.25.

¹⁸⁸ Karakaya, a.g.e., 1987a, s.82.

¹⁸⁹ Rüstem Duyuran, "Çorlu-Sultanköy (yeraltı mezar odası) Hakkında Kısa Rapor", *Türk Tarih, Arkeologya ve Etnografya Dergisi*, V, 1949, s.28-31.

¹⁹⁰ Nezih Fıratlı, "İstanbuldan Bizans Çağına Ait Üç Mezarlık Buluntusu", *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Yıllığı*, 10, 1962, s.37-39; Fıratlı, a.g.e., 1966, s.131-139.

¹⁹¹ Asgari, Fıratlı, a.g.e., s.9-11.

Katalogda yer alan 1 nolu mezar odası tuğla-harç malzemeyle yapılmış mimarisi ve duvar resimleriyle basit tipte, tek mekanlı hipojelerin en güzel örneklerinden biridir.

Berberkaya mevkiindeki Mezar Odası 6 ve Dırazali köyünde bulunan Mezar Odası 7 olarak tanımladığınız yapılar basit tipteki mezar odalarının mimari yönden biraz gelişmiş örnekleri olan hazırlık mekanlı grubun içinde yer alırlar. Mezar odası 6'da asıl gömü mekanından önce merdivenlerle ulaşılan bir ön oda vardır. Mezar Odası 7'de de definin yapıldığı odadan önce enine dikdörtgen bir giriş bölümü bulunmaktadır.

Günümüze ulaşmış, tez kapsamında yan yana buldukları için Mezar Odaları olarak adlandırılan örnekler de basit tiptedir. Abdülvahap Tepesi, Katırcıni mevkiinde su deposunun bitişiğindeki Mezar Odası 13 olarak katalogda yer alan yapının mevcut kısmı odalar arasında nasıl bir düzen oluşunu anlamamıza tam olarak imkan sağlamamaktadır. Yan yana üç ayrı mezar odası olabileceği gibi birbiriyle bağlantılı bir aile mezarı da olması muhtemeldir.

Mezar tiplerinden biri de Çınık nekropolünde sıkça rastlanan, duvarları tuğla-harç örgülü, üzeri piçniç toprak iri plakalarla kapatılan gömü mekanlarıdır. Çınaedilerek yapılmaları, kapı açıklıklarının olması, duvar resimleriyle bezemeleri gibi özellikleri bulunan bu tür gömü mekanları sadece boyut bakımından benzeştiği sıradan mezarlardan ziyade mimari ve bezeme yönünden benzerlik gösterdiği mezar odalarının bir tipi olarak değerlendirilmelidir. Çalışmamızda bu tür yapılar mezar odası olarak ele alınarak, basit tipte sanduka biçimli mezar odası şeklinde adlandırılmıştır. Bu yapıların inşasında belirlenen alan yapılacak mezarın boyutuna göre kazıldıktan sonra duvarlar örülme ve üzeri plakalarla kapatılmaktadır. Odanın duvar örülmeyen kısa kenarı kapı açıklığını oluşturur. Kapısı bulunmayan bu tür mezar odalarında kapı açıklığına, muhtemelen üzerini örtmek için kullanılan iri plakalar konulmaktaydı. Olasılıkla tonozlu mezar odalarında olduğu gibi mezar odasının kapısı hariç her tarafı toprakla kapatılan bu mezar odalarının kapısının toprakla örtülmemesinin nedeni mezara gelen kişilerin ziyaret edilebilmesidir. Ancak küçük boyutlu olduklarından tonozlu mezar odalarında olduğu gibi yapının içine

girilmesi mümkün değildir. Bu tip mezar odalarının duvarları freskli örneklerinin yanında sadece üzerini kapatan plakaların iç yüzlerinin boyalı olduğu örnekler de vardır. Katalogda yer alan 3, 9, 10 numaralı mezar odalarının duvarlarında tonozlu mezar odalarını aratmayacak şekilde çeşitli kuşlar, serpiştirilmiş çiçekler, girdanlar, kurdeleler, üzüm salkımları, üzerini örten plakaların iç yüzünde ise çeşitli tipe rozet motifleri ve çapraz çizgilerle oluşturulmuş küçük ekanadörtgenler bulunmaktadır. 11, 12, 15 numaralı mezar odalarının ise sadece pişitoprak plakalarının iç yüzleri bezelidir. 14 numaralı mezar odasında bezemeye rastlanılmamış tüm iç yüzey beyazımsı bir renkle sıvanmıştır.

Kompleks tip¹⁹² olarak adlandırılan mezar odaları koridorlarla birbirine bağlanan birden çok odadan oluşmaktadır. Bazı örnekler iki veya üç katlı olup, üst katta tören alanı bulunmaktadır¹⁹³. Küçükçekmece'deki mezar odası¹⁹⁴ duvarlarında arkosolium niteliği olan, iki mekandan oluşan dikdörtgen planıyla basit tipten kompleks tipe doğru gelişimi gösteren bir plana sahiptir. İstanbul Aya Sofya'sının kuzeyinde Vezirbahçesi olarak adlandırılan yerde, 4. yüzyıl sonu – 5. yüzyıl başına ait mezar odası¹⁹⁵ ve Çmit Zeytinlik-Kırkmeçemevkiindeki¹⁹⁶ mezar odasını kompleks tipe örnek olarak verebiliriz.

Roma ve Erken Hıristiyanlık dönemlerinde mezarların duvar resimleriyle¹⁹⁷ bezenmesi oldukça yaygındır. En erken örneklerine katakomplarda rastlanılmaktadır.

¹⁹² Çmik nekropol alanı içinde Kompleks tip grubuna dahil bir mezar odası bulunmamaktadır. Ancak 1980'lerin başında Çmik-Adapazarı yolunun güneyinde, mezbahane yakınlarında birbirine koridorlarla bağlanan birkaç odadan oluşan mezar kompleksinde üzerindeki bezemelerin kazınarak yerine haçların yapıldığı lahitler bulunmuştur. Yapı bulunduktan birkaç gün sonra define arayıcıları tarafından tahrip edilmiştir. Bu bilgileri veren Prof. Dr. Ara Altun'a teşekkür ederim.

¹⁹³ Karakaya, a.g.e., 1987a, s.178.

¹⁹⁴ Aziz Ogan, "Küçükçekmece yakınındaki Regium Çhri nekropolünde 1946 yılı sonbaharında yapılan araştırma", **Türk Tarih Kurumu Belleten**, 41, 1947, s.167-168; Fıratlı, a.g.e., 1966, s.135, 138-139; Karakaya, a.e., s.55-57.

¹⁹⁵ Feridun Dirimtekin, "Ayasofya gimalindeki Vezir Bahçesi Denilen Yerde Bulunan Bir Hipogee", **İstanbul Arkeoloji Müzeleri Yıllığı**, 10, 1962, s.30-36.

¹⁹⁶ Anatolian Studies, "Recent Archaeological Research in Turkey", **Anatolian Studies**, 19, 1969, s.22; Vahide Vural, "Çmit Bizans Devri Eserleri", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü Yayınlanmamış Lisans Tezi, İstanbul 1977, s.33-35; Karakaya, a.g.e., 1987a, s.65-67.

¹⁹⁷ Genel olarak duvar resimlerinin yapılmasına değinecek olunursa: Freskle bezenen yüzeye düzgün bir sıta elde etmek için kireç, kum ve su karışımından oluşan arriccio denilen gri renkli bir sıva uygulanır. Bu sıva üzerine astar niteliğinde, resimlere fon oluşturulan 1-1,5 cm. kalınlığında içerdiği maddelere göre rengi değişen (beyazdan, krem rengi sarı tonlarına kadar farklı renklerde

Katakomp ve mezar odası bezemelerinde mitolojik unsurların, pagan motiflerin ve sembollerin yanında Eski ve Yeni Ahit'ten alınan sahneler Museviler ve Hıristiyanlar tarafından kullanılmıştır¹⁹⁸. Çiçekler, vazodan çıkan bitkiler, vazodan fıçkırın sular ve bu suya uzanan tavuskuğarı, çeçili meyveler, asma dalları, gırlımlar, gırlımlar üzerinde kuğar sıkça kullanılan motiflerdir¹⁹⁹. Akıcı ve huzur verici bir üsluba sahip resimler oldukça Genetik ve Çıncil'i okuyamayanların konuyu anlayabilecekleri Çıkilde temel bir sembolik anlatımdadır. Resimlerde kandil ığğında görünebilmeleri için aydınlık, parlak ve canlı renkler tercih edilmiştir²⁰⁰.

Mezar odalarında en çok kullanılan bezemenin yüzey üzerine serpiştirilmiş çiçekler olduğunu söylemek yanlış olmaz. Bu motif tek başına kullanıldığı gibi kompozisyona fon oluşturacak biçimde Roma ve Erken Hıristiyanlıkta çokça kullanılmıştır. Hayali bir mekanı – cennet bahçesini – göstermenin yanında çiçek motifinin kullanılması mezarları çiçeklerle süsleme geleneğiyle ilgili olmalıdır. Toynbee, ölüye sunulan çiçeklerin başında gülün geldiğini ve güllerin yağmardaki ebedi baharın iğreti olduğunu belirterek aynı zamanda yeniden canlanmayla bir bağlantı kurmaktadır²⁰¹. Karakaya, “cennetsel kompozisyon” olarak tanımladığı kır manzaralarını andıran bu düzenlemedeki çiçeklerin ölüm ve uyku sembolü olan gelincik-hağhağ çiçeği olabileceğini belirtir²⁰². Aynı aileden gelen (Papaveraceae familyasından), uyku ile ölümün sembolü olan gelincik ve hağhağ çiçekleri kırmızı renklerinden dolayı da Ça'nın ıstıraplarını ifade eder²⁰³. Serpiştirilmiş çiçeklerin

olabilen) intonacco adı verilen ince bir sıva yapılır ve üzerine kompozisyon uygulanır. Hızlı bir uygulama gerektirdiğinden sadece çalışılacak alan sıvanır ve hızlı bir şekilde resim yapılır. Uygulamanın hızlı yapılmasının nedeni sıva içindeki kirecin havayla temas sonucu karbonata dönüşmesiyle boyanın sıvaya yapışarak kalıcılığınasıdır. Genellikle duvar resimleri tek bir ustanın elinden çıkmıştır. Karakaya, a.g.e., 1987a, s.181-182; Zeynep Rona, “Fresk”, **Eczacıbağ Sanat Ansiklopedisi**, 1, İstanbul 1997, s.630.

¹⁹⁸ Erwin R. Goodenough, “Catacomb Art”, **Journal of Biblical Literature**, 81, 1962, s.116; Toynbee, a.g.e., s.235-236; Ernst Kitzinger, **Byzantine Art in the Making : Main lines of stylistic development in Mediterranean Art 3rd-7th Century**, Cambridge 1995, s.20; Koch, a.g.e., s.132.

¹⁹⁹ Koch, a.e., 132-133.

²⁰⁰ Lassus, a.g.e., s.13-14.

²⁰¹ Toynbee, a.g.e, s.62-63.

²⁰² Enis Karakaya, “Geç Roma-Erken Hıristiyanlık Dönemlerinin Cennetsel Kompozisyonlu Duvar Resimleri”, **Palmet**, V., 2004, s.127.

²⁰³ George Ferguson, **Signs and Symbols in Christian Art**, New York 1955, s.47.

Anamur²⁰⁴, Ğmit²⁰⁵, AlaĞhir²⁰⁶, Perge²⁰⁷, Sardes²⁰⁸, Serdica (Sofya)²⁰⁹ ve daha birçok yerde benzer örneklerini bulmak mümkündür.

Ğnik mezar odalarında görülen bezemeler diğer örneklerle karĞılaĞıldığında: AlaĞhir antik kenti nekropolünde görülen mezar odalarının bezemelerinde Ğnik'tekilere oranla daha basit üslupta serpiĞirilmifçiçekler, girlandlar, sepet içinde meyveler, kuĞlar görülmektedir²¹⁰. Ğmit'in kuzey nekropolü içinde bulunan mezar odasında da Ğnik'tekilere benzer üslup ve kalitede serpiĞirilmifçiçekler, aralarında kuĞlar, sepet içinde meyveler betimlenmiĞtir²¹¹. Amasya Kulistepe Nekropolü'nde 2.-3. yüzyıla ait kesme taĞtan mezarların bir kısmının duvarlarının içi kireç harcı ile kaplanarak bezeme yapılmıĞtır. Mezarlardan biri aralarında yer yer çiçekler olan stilize girlandlarla bezeliyken, diğerinde ise tavuskuĞarı ve girlandlar vardır²¹². Ğnik'te sanduka biçimli mezar odalarında rastlanılan bezemelerin erken örnekleri olarak gösterilebilirler.

Mezar odalarının tonozunda boyama ile yapılmıĞ Yunan mimarisinde karĞımza çıkan kasetli tavanları andıran bezemeler bulunmaktadır. Karelere ayrılmıĞalanların içlerine çeĞili tipte rozetler yapılmıĞtır. Roma'da Aziz Sebastian katakombunun üzerine 2. yüzyıl ortalarında yapılan bir mezarın tonozundaki alçı tavan süslemesini de bu tarz bezemeye örnek verebiliriz. Farklı bir malzemeyle kasetli tavan benzeri bir

²⁰⁴ 3.yüzyıla tarihlendirilen mezar odalarında çeĞtli tipte serpiĞirilmifçiçekler vardır. Bkz. Rosenbaum, **a.g.e.**, s.16, 49, 53, 67.

²⁰⁵ Ğmit'in Ğnik'e yakınlığından dolayı Ğmit örnekleri ayrıca önemlidir. 4. yüzyılın ilkyarisına tarihlendirilen mezar odasındaki serpiĞirilmifçiçekleri Ğnik için örnek verebiliriz. Bkz. Enis Karakaya, "Ğmit'te Bulunan Duvarları Resimli Mezar Odası", **STAD**, 10, 1991, s.52-53.

²⁰⁶ Ğmet Algedik, "AlaĞhir'de Bizans Mezarları", **Pirelli Dergisi**, 153, 1977, s.6-7; Enis Karakaya, "Son Buluntular IĞında Antik Philadelphia Nekropolü", **STAD**, 13, 1996, s.56-58.

²⁰⁷ M2 olarak tanımlanan, 3.yüzyıla tarihlendirilen mezar odasında da serpiĞirilmifçiçekler kullanılmıĞtır. Bkz. AĞım Özdizbay, "Perge Batı Nekropolisi M2 Mezar Yapısı", Ğstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Klasik Arkeoloji Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Ğstanbul 2001, s.47

²⁰⁸ Enis Karakaya, "Sardes Hipojeleri (Mezar Odaları)", **STAD**, 1, 1987, s.18-27.

²⁰⁹ Serdica nekropolünden mezar odası 8'de uzun saplı serpiĞirilmifçiçekler vardır. Kristo Miateff, **Dekoratıvna Jivopis Na Sofijskiya Nekropoli**, Sofya 1925, s.68-85.

²¹⁰ Karakaya, **a.g.e.**, 1996, s.56-58.

²¹¹ Karakaya, **a.g.e.**, 1991, s.52-53.

²¹² Hikmet Takaz, "28.12.1973/26.1.1974 Amasya Kulistepe Nekropol Kazısı Ön Raporu", **Türk Arkeoloji Dergisi**, XXII-1, 1975, s.110-111.

uygulama yapılmıştır²¹³. Sanduka biçimli mezar odalarının üstünü örten plakaların iç yüzlerinde görülen çapraz çizgilerle oluşturulmuş kare ve dörtgenler ve çeşitli tipte stilize rozetler kasetli tavanların resim sanatındaki en basit uygulamalarıdır. Örnek olarak katalogda yer alan 3, 9, 10, 11, 12, 15 numaralı mezar odalarını verebiliriz.

Çizimdeki mezar odaları Avrupa’da, Balkanlar’da; Sırbistan’da Brestovik’deki 3. yüzyıla tarihlendirilen mezar odası²¹⁴, Bulgaristan’da 4. yüzyıl sonuna ait Silistra hipojesi²¹⁵ ve 4.-6. yüzyıllar arasına tarihlendirilen Serdica (Sofya) Nekropolündeki mezar odalarıyla²¹⁶ plan ve bezeme olarak benzerlik göstermektedir. Silistra mezar odası dikdörtgen planlı, beşik tonozlu planıyla basit tipte bir mezardır. Mezar odasının duvar resimleri katalogda yer alan 1 nolu mezar odasının tarihlendirilmesinde etkilidir.

“Ölümler şehri” anlamına gelen nekropol alanlarının büyüklükleri, sahip oldukları mezarların zenginlikleri yerleşmenin coğrafi yapısına ve ekonomik durumuna göre değişmektedir. Nekropol alanı kenti çevreleyen surların bitiminden başlayarak kente uzanan yollar çevresinde gelişmiştir. Nekropollerin bulunduğu arazilerden ve konumlarından bahsedilecek olursa; Antik ve Geç Antik dönemde önemli ve büyük kentler birden fazla mezarlık alanına sahiptiler. Kent merkezi ve buralara yakın yerleşmelerin kullandıkları bu nekropollerin haricinde çevre köylerin kendi mezarlıkları bulunmaktaydı.

Nekropol alanlarının seçiminde kente yakınlığın yanı sıra arazinin yapısı da önemlidir. Tarıma elverişli olmayan alanlar özellikle kullanılmıştır²¹⁷. Coğrafi özellikleri yönünden ise daha çok yamaçlar, dere yatakları gibi eğimli araziler tercih

²¹³ Toynbee, **a.g.e.**, s.134, r.42.

²¹⁴ Adam N. Crnobrnja, “Zagrobni običaji rimskog vremena: studija služba groba iz Brestovika”, **Glasnik Srpskog arheološkog društva**, 22, 2005, s.161-172.

²¹⁵ Dimitar P. Dimitrov, “Le système Décoratif et la Date des Peintures Murales du Tombeau Antique de Silistra”, **CahArch**, XII, 1962, s.35-52.

²¹⁶ Miateff, **a.g.e.**

²¹⁷ Hürmüzlü, **a.g.e.**, s.6.

edilmiştir, bu seçimde yamaçlardaki teraslardan faydalanılarak masraflı bir inçaya sahip mezar odalarının yapımını kolaylaştırmak ekili olmuştur²¹⁸.

Yamaçların yanı sıra **tağ ocakları çevresinin nekropol alanı olarak sıklıkla kullanılmasının** nedeni ocak olarak kullanılan kaya kütlelerinden blokların kesimi sırasında düzgün kaya katlarının ortaya çıkması ve bu katmanların özellikle kaya mezarlar için elverişli alanlar meydana getirmesidir. Ancak tağ ocağı-mezarlık ilişkisine sahip nekropoller sadece kaya mezarlarından oluşmamaktadır. Zoroğlu, farklı mezar tiplerinin görüldüğü nekropol alanlarında da benzer bir kullanım olabileceğini belirterek, Kelenderis yakınlarındaki Nagidos'ta Pağdeleni Tepesi yamaçlarındaki mezarlığı örnek vererek burada kayaya oyma mezar odalarının yanında piçmiş öprak lahitlerin de kullanıldığını belirtir²¹⁹.

Nekropol alanı olarak kullanılan arazi tağ ocağına dönüştürüldüğü gibi tağ ocağı olarak kullanılan alanın sonradan nekropol yapıldığı örnekler de vardır. Apameia'da Helenistik dönemde nekropol olarak kullanılan alan Roma döneminde tağ ocağı olarak kullanılmış, Bizans döneminde tekrar nekropole dönüştürülmüştür²²⁰. Tağ ocağı-nekropol ilişkisinde bir başka kullanım çkli de eç zamanlı kullanımdır. Tağ ocağı – nekropol kullanımının bir arada olduğu örnekler arasında Kelenderis'i verebiliriz²²¹. Karaçalı nekropolünde de bu tarz gömüler olabileceği düşünümüç ancak çevrede yerleşim izine rastlanmaması, eç zamanlı kullanım düğünçesinin mezarlık alanının kutsallığı ve ölünün ruhunun rahat ettirilmesi fikirleriyle örtünçemesinden dolayı muhtemelen önce nekropol olarak kullanılan alanın sonradan tağ ocağına dönüştürüldüğü fikri ağırlık kazanmıştır²²². Tağ ocağı – mezarlık ilişkisi içinde burada gömülü kişiler daha çok tağ atölyelerinde çalıçan işçiler olduğu düşünüşe de Zoroğlu, mezarlarda bulunan hediyelerin niteliğinden

²¹⁸ Karakaya, **a.g.e.**, 1987a, s.11.

²¹⁹ Levent Zoroğlu, "Kelenderis ve Karaçalı Nekropolleri: Klasik Çağa Ait Çki Mezarlık Hakkında Düğünceler", **Prof.Dr.Haluk Abbasoğlu'na 65. Yağ Armağanı, Euergetes**, II, Antalya 2008, s.1237-1238.

²²⁰ Catherine Abadie-Reynal, Eyüp Bucak, "Work at Apameia in 1999", **22. KST**, 2, 2001, s.235.

²²¹ Zoroğlu, **a.g.e.**, 2008, s.1235-1246.

²²² gebnem Sedef Çokay, "Karaçalı Nekropolü", İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Klasik Arkeoloji Bilim Dalı Doktora Tezi, İstanbul 2003, s.331-334; Sedef Çokay-Kepçe, **Antalya Karaçalı Nekropolü**, Antalya 2006, s. 21.

yola çıkararak, gömülen kişilerin yüksek sosyal statüye sahip olduğunu ve dolayısıyla tağocağı – mezarlık ilişkili nekropollerin sadece bir kesim için kullanılmadığını, kentin genel nekropolü olduğunu belirtir²²³. Termessos’da ise Çehre bakan, az eğimli yamaçlar nekropol alanı, aynı tepenin arka tarafında kalan kayalık kısımlar ise tağocağı olarak kullanılmıştır²²⁴. Ğznik nekropolünün sınırları içinde Deliktağ²²⁵ ve Sarıtağ²²⁶ tağocakları bulunmaktadır. Ancak Ğznik nekropol sahalarında ve tağocaklarında sistemli kazılar yapılmadığından mezarlık – tağocağı ilişkisi için elimizde kesin bir tanımlama yapabilecek veriler bulunmamaktadır.

Antik dönemden itibaren kullanılan ve Bizans döneminde de kullanılmaya devam eden Ğznik nekropollerinin tek başına detaylı bir incelemesi yapılmamıştır. Sadece Karakaya’nın yüksek lisans tezinde Ğznik’teki nekropol alanlarında yapılan kaçak kazılar ve inşaa faaliyetleri sonucu ortaya çıkarılan Geç Antik ve Erken Bizans dönemine ait mevcut ve mevcut olmayan mezar odaları incelenmiştir²²⁷. Günümüzde her türlü tahribata açık Ğznik nekropollerinin kesin sınırlarını vermek oldukça güçtür, ancak sistemli yapılacak kazılarla nekropol alanları hakkında bilgi elde edilebilecektir.

Ğznik kentinin nekropol alanları²²⁸; ilçenin kuzeyinde, doğusunda ve güneyinde bulunmaktadır. Ğznik’in batısında, göl tarafında yapılan dalığlada iskeletler, kiremit

²²³ Zoroğlu, **a.g.e.**, 2008, s.1238.

²²⁴ Ahmet Vedat Çelgin, “Termessos Kenti Nekropol’leri”, Ğstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ğstanbul 1990, s.566-567; Ahmet Vedat Çelgin, “Termessos ve Çevresinde Nekropol ve Epigrafya Araştırmaları: 1975-1991 Yılları Arasında Yapılan Çalışmaların Toplu Sonuçlarına Kısa Bir Bakış”, **Anadolu Araştırmaları**, XIII, 1994, s.172.

²²⁵ Deliktağtağocağı Roma döneminden itibaren kullanılmıştır. Rekrystalize kalker veya yarı mermer olarak tanımlanan ocaktaki tağlar koyu gri-mavi renklidir. Bir kısmı da kirli beyaz damarlıdır. Yalman, **a.g.e.**, t.y., s.61-62.

²²⁶ Roma ve Bizans döneminde kullanıldığı düşünülen tağocağı günümüzde de içtilmektedir. Sarı renkli, beyaz damarlı tağlar rekrystalize kalkerdir. Yalman, **a.e.**, s.62.

²²⁷ Karakaya, **a.g.e.**, 1987a, s.76-95.

²²⁸ Abdülvahap Tepesi, bu tepenin güneybatısında halk tarafından Berberkaya olarak adlandırılan lahdin bulunduğu alan, Ğznik’in 3 km. doğusunda Ğznik-Adapazarı otoyolunun kuzeyinde doğal mağara olan Katırcı Ğni olarak bilinen mağaranın çevresi, Abdülvahap tepesinin kuzeyinde Bayırdibi olarak bilinen bölge, Deliktağ ve Sarıtağ olarak bilinen tağocağı olarak kullanılan alanlar, Ğznik-Elbeyli yolu üzerinde Dörttepeliler mevki ile Hespekli mevki ve bu bölgenin doğusunda yer alan çam koruluğı Bursa Koruma Kurulu tarafından 16.11.1992 gün ve 2811 sayılı yazıyla nekropol alanı olarak belirlenmiş ve 2. derece arkeolojik sit olarak tescillenmiştir.

mezarlar ve lahitler bulunmuştur²²⁹. Ğnik'in göl surlarının dışında kalan alanda bulunan bu mezarlar bir mezarlık alanı içinde olmalarından ziyade sur diplerine yapılan gömüler içinde değerlendirilebilir.

Eldeki verilere göre Ğnik'in kuzey ve doğu nekropollerinin güney nekropole oranla faaliyet gösterdikleri dönemde daha çok kullanıldığını söylemek mümkündür. Güney nekropolünden kaynaklardan bildiğimiz en diğedokunur buluntu Dırazali yolunda, Roma dönemine ait bir anıt mezardır. Bu anıtın haricinde Ğnik-Yenişehir yolunun güneyinde malzeme alımı sırasında üzeri piğniğtoprak plakalarla kaplı, sanduka tipli küçük mezar odalarına rastlanılmıştır²³⁰. Anıt mezarın Dırazali köyü yolu kenarında bulunmuş olması katalogda yer alan 7 nolu mezar odasının da aynı nekropol alanı içinde olduğunu düşündürmektedir. Ayrıca Hotoz Kapı dışında, Karatağ (Kayrak Köğkü) mevkiinde su kanalı çalışması sırasında bir lahdin bulunmasıyla Ğnik Müze'sinin yaptığı kurtarma kazısında bölgede tuğla örgülü bir mezar ve mezar steli çıkarılmıştır²³¹.

Kentin kuzey nekropolü Ğnik – Orhangazi karayolunun kuzeyinde, Elbeyli Beldesi'nin güneyinde, Ğnik – Elbeyli yolu üstünde, Çaltepe olarak adlandırılan bölgenin yamacında, Hespekli mevkiindedir. Ğnik kentinin Antik dönemdeki nekropol alanı Bizans döneminde de kullanılmaya devam edilmiştir. Deliktaş ve Sarıtaş taş ocakları bu nekropol alanı içinde kalmaktadır. Kuzey nekropolde günümüzde Merdivenli Kaya (F.214) olarak adlandırılan, doğal kayaya oyularak yapılmış antik dönem nekropolünün merdivenleri Bursa Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu'nun 16.11.1992 gün ve 2811 sayılı kararıyla 1.derece arkeolojik sit olarak tescil edilmiştir. Merdivenlerin bitiminde kaçak kazılar neticesinde oldukça tahrip olmuş, cenaze törenlerinin yapıldığı bir tören alanı bulunmaktadır²³². Mersin Viranşehir yakınlarında bulunan Pompeiopolis antik kentinin kuzeyinde Çevlik mevkiinde Merdivenlikaya olarak adlandırılan basamakların bitiminde bulunan

²²⁹ Enis Karakaya, "Ğnik'te Bulunan Duvarları Resimli Bir Mezar Odası", **STAD**, 14, 1998, s.55, dn.11.

²³⁰ Bedri Yalman, "Threptus'un Yaptırdığı Anıt Mezar", **Ğgi**, 54, 1988, s.31-33; Bedri Yalman, "Ğnik ve Çevresinde Belirlenen Eski Eser Tahribatları ve Öneri Koruma Tedbirleri", **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, 369, 1993, s.464, r.6-8; Yalman, **a.g.e.**, t.y., s.96.

²³¹ 07.10.1998 tarihli Ğnik Müzesi Kurtarma Kazısı Raporu.

²³² Karakaya, **a.g.e.**, 1987a, s.77; Yalman, **a.g.e.**, t.y., s.94.

yuvarlak ve dörtgen birçok oyuğun Sayar tarafından yağmur kültürle ilişkili olabileceği belirtilmiştir²³³.

F.214. Kuzey nekropol merdivenli kaya, 2008

Çznik – Elbeyli yolunda, günümüzde Elbeyli mezarlığının bulunduğu alan (F.215) bir tümülüsün üzerinde yer almaktadır. Tümülüs, bölge Dört Tepeler olarak bilindiğinden Dört Tepeler Tümülüsü adıyla anılmaktadır. Tümülüsün çevresinde Roma dönemine ait mezar odaları²³⁴ (F.216) ve kiremit mezarlar (F.217) bulunmuştur. Daha önceki yıllarda Elbeyli Beldesi yolu çevresinde ortaya çıkarılan mezar odaları da düşünüldüğünde Elbeyli yolunun iki tarafının da nekropol alanının içinde olduğu anlaşılmaktadır. Hatta Çznik – Çzmit arasındaki Roma yolu kenarındaki 2. yüzyıla ait Dikilitaş/ Beğtaş olarak bilinen C. Cassius Philiscus'a ait mezar anıtı²³⁵ (F.218) da kuzey nekropolü içinde değerlendirilmektedir.

²³³ Mustafa H. Sayar, “Kilikya’da Epigrafi ve Tarihi Coğrafya Araştırmaları 1993”, **12. AST**, 1995, s.47.

²³⁴ Dört tepeler tümülüsü mezar odaları için bkz. Yalman, **a.g.e.**, t.y., s.54-57.

²³⁵ Çznik’te, Mısır’da görüldüğü gibi güneş tanrısı veya ışıklı tanrılarla ilgili, mezar anıtı olan bağla obelisklerin de olabileceğine kaynaklar değinmektedir. Reinhold Merkelbach, **Nikaia in der römischen Kaiserzeit**, Verlag 1987, s.33-34; Sencer gahin, “Helenistik ve Roma Çağlarında Çznik / Nikaia”, **Tarih Boyunca Çznik**, İstanbul 2004, s.21-22; Haluk Abbasoğlu, Üci Delemen, “Antik Nikaia’dan Günümüze Kalanlar”, **Tarih Boyunca Çznik**, İstanbul 2004, s.192. Tarım arazisi içinde kalan mezar anıtının kaidesi 2008 yılında yapılan kazı ile ortaya çıkarılmıştır.

F.215. Dört Tepeler mevkii Elbeyli mezarlığı, 2007

F.216. Dört Tepeler tümülüsü çevresindeki Roma mezar odası, 2007

F.217. Dört Tepeler tümülüsü çevresindeki kiremit mezar, 2005

F.218. Gaius Cassius Philiscus'a ait anıt mezar, 2008

Son yıllarda yapılan kaçak kazı ve su kanalı hafriyatlarında Hisardere Köyü, Bayırdibi mevkiinde Erken Hıristiyanlık dönemine tarihlendirilen mezar odaları ve mezarların bulunması Roma dönemi nekropol alanının uzun yıllar kullanılması sonucunda dolmasıyla birlikte mezarlığın Bizans döneminde tepenin yamaçlarına doğru yayıldığını akla getirmektedir. Ancak Roma dönemine ait lahitlerin, mezar odalarının Erken Hıristiyanlık döneminde ikinci defa kullanıldığı örneklerin de olduğunu unutmamak gerekir. Çzık Müzesi'nin yaptığı kurtarma kazılarında Roma dönemine ait lahitlerin Bizans döneminde yeniden kullanıldığını gösteren buluntular vardır. Hisardere Köyü, DeliktaÇ mevkiinde bulunan, Müze uzmanlarınca M.S.2. yüzyıla tarihlendirilen Roma dönemine ait lahitlerin yanında, Bizans döneminde üzerine haçlar kazılarak yeniden kullanılmıÇ bir lahit bulunmuÇtur²³⁶ (F.219).

F.219. Hisardere Köyü DeliktaÇ mevkiinde bulunan lahit, 2007

Kentin doğu nekropolü Lefke Kapısı dışında, Çzık'ın yaklaşık 3 km. kuzeydoğusunda, Abdülvahap tepesi etekleriyle Bahçeboğazı mevki arasında yer almaktadır. Kuzey nekropolünde olduğu gibi doğu nekropolü de Roma döneminde ve Erken Bizans'ta kullanılmıÇtır.

²³⁶ 05.05.1999 tarihli Çzık Müzesi Kurtarma Kazısı Raporu.

2008 yılında Lefke Kapı'da yapılan temizlik çalışmaları sırasında sur dibinde, Bizans dönemi sur duvarının altında bir kiremit mezara (F.220) ve doğrudan toprağa gömülmüş bir çocuk mezarına (F.221) rastlanılmıştır. Bu mezarlar kenti çevreleyen surların bitiminden başlayarak kente uzanan yolların iki yanında ve yakın çevresinde oluşan nekropol alanının tanımını destekler niteliktedir. Kelenderis antik kentinin doğu nekropolünde de yeni yol çalışmalarında tahrip olmakla birlikte kısmen bu özellik belirlenmiştir²³⁷.

F.220. Lefke Kapı orta alan duvarlarının altındaki kiremit mezar, 2008

²³⁷ Zoroğlu, a.g.e., 2000, s.117-118.

F.221. Lefke Kapı temizlik çalışması sırasında bulunan çocuk mezarı, 2008
(Rauf Güven)

Sur diplerinde her dönem gömülere sıklıkla rastlanmaktadır. İstanbul kara surlarında sur diplerinde mezarlar bulunmaktadır. Sur önlerine tek gömülerin yanında mezar odaları da inşa edilmiştir. İstanbul'da II. Theodosius surlarının dibinde ön sur ve esas sur duvarı arasındaki alanda bulunan, 4.yüzyıl ortası – 5. yüzyıl başına tarihlendirilen Silivrikapı Hipojesi bunun en güzel örneklerinden biridir²³⁸.

Bizans döneminde Çanakkale'de özellikle 12.-13. yüzyıllarda Çanakkale'nin Haçlılar ve Türkler tarafından kuşatıldığı dönemlerde Antik **Tiyatro mezarlık alanı** olarak kullanılmış olmalıdır. Son yıllarda yapılan kazılar ve iskeletler üzerindeki antropolojik incelemeler de bunu göstermektedir. Benzer bir kullanım Kelenderis antik kentinde görülmektedir. şehrin jeomorfolojik yapısından dolayı geç döneme ait kilisenin yakınındaki antik tiyatronun oturma basamakları doldurulup mezarlık olarak kullanılmıştır²³⁹. Çanakkale'deki tiyatro kalıntısı içindeki gömüleri üç grupta toplamak mümkündür. Kaveanın üstünde yer alan 1. grupta 13. yüzyılda savaşta

²³⁸ Johannes G. Deckers, Ümit Serdaroğlu, "Das Hypogäum beim Silivri-Kapı in Istanbul", **Jahrbuch für Antike und Christentum**, Ergänzungsband, 20-2, Münster 1995, s.681.

²³⁹ Zoroğlu, a.g.e., 2000, s.119, dn.11

ölenler gömülüdür. 2. grup tiyatro üstündeki kilise ve çevresindeki gömülerden oluşmaktadır. 3. gömü alanı ise tiyatronun batısında yer almaktadır. Üç gruptaki iskeletler hem Bizans döneminde üzerlerine yapılan yeni gömülerle, hem Osmanlı döneminde tiyatroda yapılan değişikliklerle, hem de yakın dönemlerde tiyatrodan toprak alımı sırasında yer yer tahrip olmuştur. Tiyatroda bulunan 2. ve 3. gruptaki gömüler cinsiyet yönünden çeşitlilik göstermesi, bebek ve çocuk iskeletlerinin fazla olması gibi özelliklerinden dolayı benzeşmektedir²⁴⁰. Bu grupların kiliseyle aynı döneme ait olduğunu düşünmek mümkündür. Savaşta ölenlerin oluşturduğu mezarların tipolojisi ve gömme biçimleriyle ilgili bir sınıflama yapmak mümkün değildir. Ancak kilise çevresine yapılan gömüler için bu yapılabilmektedir²⁴¹.

Çizik kenti çevresindeki nekropol alanları surlarında yaşayanlara ve kentin yakınındaki yerleşimlere hizmet etmekteydi. Yapılan arazi çalışmasında ekonomik farklılık nedeniyle kente oranla daha basit mezarlara sahip köylerde birçok kiremit mezara rastlanmıştır. Tek tek rastlanılan mezarların yanı sıra bir mezarlık olduğunu söyleyebileceğimiz çok fazla mezar buluntusu veren yerler de bulunmaktadır²⁴².

Çiçekli köyü, Köyiçi mevki H23b.06.c.d pafta 1478, 1480, 1481, 1482, 1484, 1519, 1520, 1521, 1522, 1523 ve 1524 nolu parsellerde bulunan nekropol alanı Bursa Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu tarafından 20.06.2002 gün ve 9147 sayılı kararla 3. derece arkeolojik sit olarak tescil edilmiştir. Ayrıca Çiçekli köyünde Güney Yaka denilen mevkide dağınık halde duran iri blok taşların (F.222) yakınında define bulmak için yapılan kaçak kazıda bir kiremit mezar (F.223) ve bir de tuğla-harç örgülü bir mezar (F.224) ortaya çıkarılmıştır. Köy halkı bu bölgeden ve köyün etrafındaki tarlalardan çok sayıda mezar ve mozaik döşemelerin çıktığını ancak bunların zaman içinde tahrip olduğunu söylemektedir.

²⁴⁰ Bedri Yalman, "Çizik Tiyatro Kazısı 1989", XII. KST, II, 1991, s.383-384.

²⁴¹ Tiyatro üstündeki kilise içinde ve çevresindeki gömülerden oluşan mezarlığın gömü biçimi ve iskeletleri hakkında bkz. Tiyatro Üzerindeki Kilise Kalıntısı.

²⁴² Araştırmamız sırasında bazı köylerde kayaya oyma khamosorion tipli mezarlara, kayaya oyma nişane ve anıt mezarlara rastlanılmıştır. Bunların bir kısmı Uludağ Üniversitesi Arkeoloji Bölümü'nün 2006 yılında yaptığı yüzey araştırmasında da görülmüş ve tescillenmesi için kurula öneride bulunulmuştur. Bkz. Mustafa ğahin, v.d., "Çizik Yüzey Araştırması 2006", 25. AST, I, 2008, s.11-26.

F.222. iekli Köyü Güney Yaka mevki, 2007

F.223. iekli Köyü Güney Yaka mevki kiremit mezar, 2007

F.224. Çiçekli Köyü Güney Yaka mevki mezar, 2009

Karatekin köyü yolunda, köye dönen sapağa yaklaşık 300 m. mesafede, tarla içinde, araştırmamız sırasında tahrip olduğundan görülemeyen, ancak köy halkının tarifinden bir mezar veya mezar odası olduğu tahmin edilen kalıntı, tepenin eteklerine kurulmuş olan köydeki kiremit mezarlar ve modern köyün hemen yakınında bulunan Çınık'te son yıllarda yapılan restorasyon çalışmaları için malzeme alınan küfeki kayalarının yakınında kaya oyulmuş basamaklarından dolayı köy halkı tarafından Merdivenli Kaya olarak adlandırılan, defneciler tarafından tahrip edilmiş mezar tespit edilmiştir. Kaynaklarda bahsedilen Schinae adlı yerleşim bu buluntuların varlığını açıklamada yardımcı olmaktadır.

Hocaköy'de tarla içinde ortaya çıkarılan iki mezar odası tahrip olduğu ve yoğun bitki örtüsüyle kaplandığı için görülememiştir²⁴³. Bu nedenle katalogda yer alan mezar odasının bu mezarlardan biri olup olmadığını belirlemek de mümkün olamamıştır.

Süleymaniye köyünde köylülerin Değirmen yanı mevki veya Öteyan mevki olarak adlandırdıkları bölgede birçok kiremit mezarın çıktığı köy halkı tarafından söylenmiştir. Araştırmamız sırasında da defineciler tarafından yeni kazılmış, bir adet kiremit mezar görülmüştür (F.225).

F.225. Süleymaniye Köyü Değirmen Yanı mevkiinde bulunan kiremit mezar, 2007

Çakırca – Çelik yolunda, Ortaklar denilen bölgede yapılan yol genişletme çalışmaları sırasında birçok kiremit mezar çıkarılmıştır. Elbeyli sapağı yakınlarında bulunan bu mezarların kentin kuzey nekropolüyle ilgili olduğu düşünülebilir.

Yörükler köyünde, Köykıran denilen mevkide çok sayıda mezar ortaya çıkmıştır. Defineciler tarafından tahrip edilen alanda, arazi çalışmamız sırasında yeni tahrip

²⁴³ Köydeki evlerden birinin bahçesinde kullanılan tuğlaların bu mezardan çıkarıldığı bilgisi köy halkı tarafından verilmiştir. Tuğlaların büyük olanları 0.44x0.42x0.08 m. boyutlarında, küçük olanları ise 0.34x0.34x0.05 ve 0.33x0.33x0.035 m. boyutlarındadır.

edilmiş bir kiremit mezar tespit edilmiştir (F.226). Mezar içinde cam²⁴⁴ ve keramik kaplara ait fragmanlar bulunmuştur. Tek renk sırlı keramiklerin yanında sigrafitto tekniğinde yapılmış keramik parçaları da vardır. Bu mezarın yakınlarında daha önceden kaçak kazılmış bağık kabir mezarda da açık sarı renkte, tek renk sırlı, kirli beyaz hamurlu bir kaseye ait dip parçası tespit edilmiştir. Cam buluntular için bir tarihlendirme verilemezken küçük parçalar halindeki sırlı keramiklerden (F.227) yola çıkarak mezarları genel olarak Orta Bizans dönemine tarihlendirmek mümkündür.

F.226. Yörükler köyünde, Köykıran mevkiinde yeni tahrip edilmiş kiremit mezar,
2007

²⁴⁴ Cam buluntular kadeh ayağı ve iki farklı kaba ait ayak ve gövde parçalarıdır. Herhangi bir bezemeye sahip olmayan, Bizans'ta her dönem kullanılan parçaların kesin olarak tarihlendirilmesi yapılamamaktadır. Bu bilgileri veren Dr. Özgü Çömezoğlu'na teşekkür ederim.

F.227. Köykıran mevkiindeki mezarın buluntuları, 2007

Arazi çalışması sonucunda köylerin çoğunda tek başına bulunan mezarlarla ilgili bir genelleme yapılamazken, Çiçekli, Süleymaniye ve özellikle Yörükler köylerindeki mezarların bir mezarlık alanında olma ihtimali yüksektir. Bu mezarlık alanları en azından Bizans döneminde Çnik çevresinde nerelerde yerleşimlerin olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

YÜKSEKÖĞRETİM KURULU

IV.III. Su Sisteminin ve Su Yapılarının Değerlendirilmesi

Genellikle antik kentler için suyun derelerden alınmasından ziyade kaynaktan getirilmesi tercih edilmiştir. Side, Aspendos, Perge gibi kentlerde su kaynaktan Çehre getirilmiştir²⁴⁵. Çznik için suyun kaynaktan gelip gelmediğini kesin olarak bilmemekteyiz. Arazi çalışması sırasında belirleyebildiğimiz kadarıyla Çznik'e yaklaşık 10 km. uzaklıktaki Dereköy'den kayaya oyma kanallarla gelen suyunun²⁴⁶ kente kadar nasıl devam ettiği tam olarak izlenememekle birlikte, mevcut izlerden diğer antik kentlerdeki benzer su sistemleri gibi yer altından ve yer üstünden kanallarla²⁴⁷ Çehre ulaşmaktadır. Büyük antik kentlere birden fazla sistemle su sağlanmaktadır. İstanbul, Efes, Bergama gibi kentlerde ihtiyaca yönelik olarak farklı yerlerden gelen birçok su sistemi bulunmaktadır²⁴⁸.

Çznik kentinin su sistemi; Dereköy'de Koca Kaya veya Kız Kayası denilen kayalık tepenin eteklerinden akan, yaklaşık 12 km. uzunluğundaki²⁴⁹ Çınarlık deresinden suyunu alan ana kayaya oyulmuş, Roma dönemine ait su kanalının bir bölümü defineciler tarafından dinamitle tahrip edilmiştir. Dereköy'den kaynağını alan

²⁴⁵ Galip Büyükyıldırım, "Perge Kenti Tarihsel Su Yapıları", **Türkiye İnşaat Mühendisliği 14. Teknik Kongresi**, İzmir 1997, s.1053.

²⁴⁶ Çznik, su kaynağının kente yakın olmasından dolayı çınslı sayılabilir, çünkü Çehre su sağlayan kaynakların kilometrelerce uzakta olduğu örnekler oldukça çoktur. İstanbul'a Istranca dağlarından gelen su hattı yaklaşık 242 km. (bkz. Kazım Çeçen, **Roma Suyollarının En Uzunluğu**, İstanbul 1996), Foça'ya Muradiye yakınından gelen su yolu 100 km. (bkz. Ünal Öziğ **Su Mühendisliği Tarihi Açısından Türkiye'deki Eski Su Yapıları**, Ankara 1994, s.48), Bergama'ya su ileten sistemin biri 20 km., diğeri 44 km., Soma yakınlarından gelen ise 53 km. uzunluğundadır (bkz. Öziğ, a.e., s.43-48).

²⁴⁷ Suyolları açık (yer üstünden) ve kapalı (yer altından) olmak üzere iki çeşittir. Açık sistem, su kemerlerinden, kayaya oyma su kanallarından oluşmaktadır. Çi su sızdırmayı önlemek için sıvalı olan bu kanalların temizliği ve bakımı kapalı suyollarına göre daha kolaydır. Kapalı sistem, tağ, kurçun veya piçniçtoprak boruların birbirine eklenmesinden meydana gelmektedir. Kurçun borular sağlıklı olduğu için toprak borular daha çok tercih edilmiştir. Açık sisteme göre daha masraflı olan kapalı sistemde boru içinde oluşabilecek basınç ve tortudan kaynaklı arızaların onarımı oldukça zordur. Su sistemlerinde ana suyunun haricinde ikincil bir hat daha yapmak, sistemde meydana gelen arızaların onarılması ve kanalın bakımı sırasında kentin suyunun kesilmemesi bakımından önemlidir. Ayrıca Çehre karğ yapılan askeri saldırılarda öncelikle yer üstündeki suyollarının tahrip edilmesinden dolayı yer altı kanallarıyla suyun taşınması Çehrin susuz kalmasını da önlemektedir. Vitruvius, **Mimarlık Üzerine On Kitap**, Çev. Suna Güven, İstanbul 2005, s.179-181; J.G. Landels, **Eski Yunan ve Roma'da Mühendislik**, Çev. Barış Biçakçı, Ankara 1996, s.31-49.

²⁴⁸ Ünal Öziğ, v.d., "Türkiye'deki Tarihi Su Yapılarının Evrensel Önemi", **TMMOB 2. Su Politikaları Kongresi**, 2, Ankara 2008, s.556; Öziğ, a.g.e., 1994, s.43-48, 52-56.

²⁴⁹ Neslihan Nuhoglu, "Çznik çehri", İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Beğeri ve İktisadi Coğrafya Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1995, s.12.

Çnik'in su dağıtım sisteminin kayaya oyma kanaldan sonra nasıl devam ettiği belirlenememektedir. Belirlenememesinde Çnik çevresinin verimli tarım arazisi üzerinde bulunması ve bu alanlardan geçen su sisteminin tarım faaliyetleri sırasında tahribata uğraması etkilidir. Dereköy'den gelen su hattının tekrar tespit edilebildiği yer Lefke Kapı dıÇında, Berberkaya mevkiindeki çökertme havuzudur. Havuza, doğusunda yer alan tepenin içinden geçen tünelle su sağlanmaktaydı. ÇıkıÇ görülebilen kayaya oyma su tünelinin içi moloz dolu olduğundan ne kadar devam ettiğini ve nereden baÇlılığını belirlemek mümkün değildir.

Bu tarz suyollarının en bilineni M.Ö.6. yüzyılın üçüncü çeyreğine ait Sisam adasındaki tüneldir²⁵⁰. Roma döneminde de kayaya oyulmuş tüneller ve su kanalları yaygın olarak kullanılmıştır. Foça (Phokai) su iletim hattının Menemen-Buruncuk Köyü (Larisa) yakınındaki bir bölümü kayaya oyulmuş kanaldan geçmektedir²⁵¹. 1. yüzyıl sonuna tarihlendirilen ve Bizans döneminde 5. yüzyıl sonu - 6. yüzyıl baÇında onarım gören AyaÇ (Elaiussa Sebaste) ve Kız Kalesi (Korykos) kentlerinin su sistemi de kaynaktan kayaya oyma kanala aktarılmıştır²⁵². Side'nin 2. yüzyıla ait su dağıtım sisteminde, günümüzde Oymapınar baraj gölü içinde kalan Kızıldelik, Fırfirdelik ve Kumlubük mevkiilerinde tabanı kalın harç tabakasıyla kaplı kayaya oyma tüneller ve kanallar bulunmaktadır²⁵³. 2. yüzyıl sonuna tarihlendirilen Uzuncaburç (Diokaisarei) su hattında ana kayaya oyulmuş galeriler, ana kayaya oyulmuş veya harçlı duvar tekniğinde yapılmış üstü açık kanalların yanında yer altı tünelleri de kullanılmıştır²⁵⁴. Benzer kayaya oyma tüneller ve kanallar Çevlik (Seleukeia Pieria)'de²⁵⁵, Amasya (Amasia)'da²⁵⁶ ve Silifke (Seleukia)'de²⁵⁷ de vardır.

²⁵⁰ Landels, a.g.e., s.38.

²⁵¹ ÖziÇ, a.g.e., 1994, s.50-51, Ç3.3.14.

²⁵² Fikret Özbay, "Elaiussa Sebaste ve Korykos Su Sistemi", *Olba*, IV, 2001, s.149, 159; ÖziÇ, a.g.e., s.92, Ç3.5.17.

²⁵³ ÖziÇ, a.g.e., s.86-87, Ç3.5.9-10; Mehmet Bildirici, **Tarihi Su Yapıları: Konya Karaman Niğde Aksaray Yalvaç Side Mut Silifke**, Ankara 1994, s.387-389, r.183-184.

²⁵⁴ Fikret Özbay, "Olba/Diokaisareia Su Sistemi", *Olba*, I, 1998, s.122.

²⁵⁵ ÖziÇ, a.g.e., 1994, s.95-99.

²⁵⁶ ÖziÇ, a.g.e., s.101, Ç3.5.27.

²⁵⁷ Bildirici, a.g.e., s.412.

Çankırı su sisteminde Berberkaya mevkiinin altında, Kayrak Köğkü(Kaymak Köğkü) denilen yerdeki dinlendirme/çökertme havuzuna²⁵⁸ aktarılan su, su kemeri ve toprak künklerle Çankırı kadar taşınmaktadır. Çankırı su iletim hattında belirlenebilen bir adet çökertme havuzu bulunmaktadır. Onarımlar ve eklemelerle değişikliğe uğradığından ilk halini bilmediğimiz havuz çevresinde yapılacak bilimsel bir kazının Çankırı su sisteminin aydınlatılmasında etkili olacağı düşünülmektedir. Havuzdan suyu kente taşıyan kanallar önce kuzeybatıya sonra batıya doğru kıvrılmaktadır. Bu noktada su yolu ikiye ayrılır. Batıya yönelen kol yer üstünden su kemerleri ve yer altından toprak künklerle Lefke Kapı'ya ulaşırken, kuzeybatıya doğru dönen kol yer altından pişmiş toprak künklerle Topkapı ve İstanbul Kapı'ya kadar uzanır.

Çankırı'nın su sistemi Roma, Bizans, Selçuklu, Osmanlı²⁵⁹ dönemlerinden 1970lere kadar çeşitli onarımlar ve ilavelerle kullanılmıştır. Çankırı su sisteminin en bilinen parçası olan su kemerinde çok farklı dönemlere ait onarım izleri görülmektedir.

Çalışmamız kapsamında genel olarak ele alınan Çankırı kentinin su sistemi bağlambağına bir araştırma konusu oluşturmakla birlikte, sınırlarının belirlenmesi, haritalar üzerinde gösterilmesi, gerekli yerlerde rölovesinin çıkarılması ve sistemin hidrolik mühendisliği açısından da değerlendirilmesi gerekmektedir.

Çankırı'na su taşıyan sistemin yanında kent içinde konutlara, kamu yapılarına su sağlayan kanallara ve kanalizasyon sistemine Çankırı içinde yapılan çeşitli sondajlarda

²⁵⁸ Su sisteminde arızaya neden olan tortu sorununa en iyi çözüm su kanalına yer yer çökertme tankı/havuzu yapmaktır. Suyun tanka yavaşakıtılmasıyla tortuların dibe çökmesi sağlanır ve tankın ağız kısmına yakın yerinden su yeniden sisteme verilir. Landels, **a.g.e.**, s.44. Vitruvius, su iletim sisteminde birden fazla su tankının olduğunu, her tanktan farklı yerlere (bir tank çeşmelere, bir tank kamu binalarına, diğer bir tanktan da evlere) su verildiğinden bahsetmektedir. Vitruvius, **a.g.e.**, s.179.

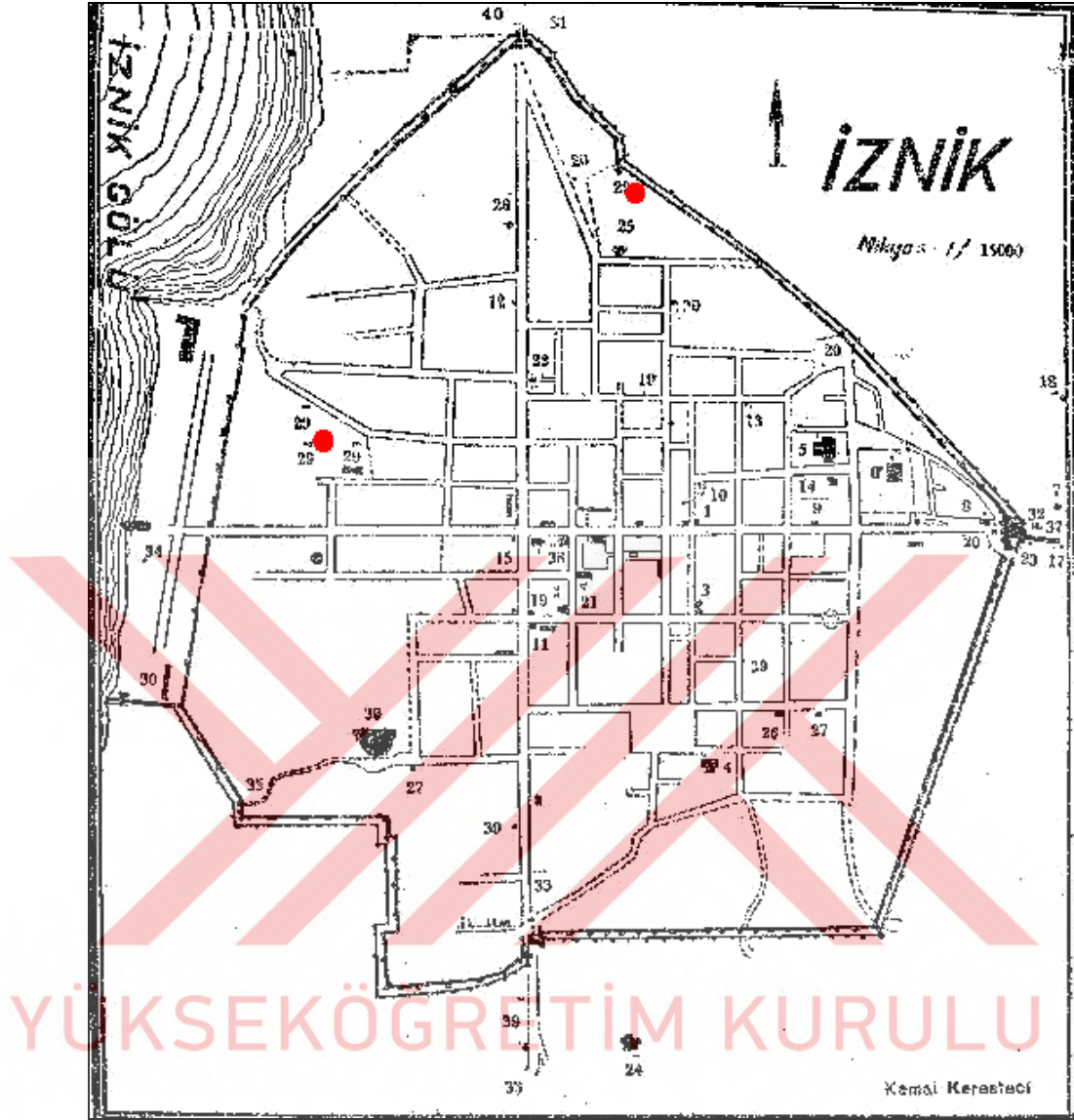
²⁵⁹ Bryer, Orhan Gazi'nin su kemerini onarttığından bahsetmektedir. Anthony Bryer, "Nicaea, Byzantine City", **Peoples and Settlement in Anatolia and Caucasus, 800-1900**, Study IX, London 1988, s.31. Osmanlıların, Çankırı'ni almak için yaptıkları uzun kuşatma sırasında Çankırı direncini kırmak için su kemerini tahrip etmiş ve sonrasında da onararak kullanmış olmaları muhtemeldir. Ancak bu görüşü destekleyen kesin veriler bulunmamaktadır.

rastlanılmıdır. İki farklı kotta bulunan temiz su ve atık su kanalları tuğla örgülüdür²⁶⁰.

Sarnıçların kentler için yaşamsal önemi olduğunu söylemek yanlış olmaz. Çelik gibi stratejik bir konuma sahip Çelik sürekli tehdit altında olduğu göz önünde tutulduğunda, sarnıçlar için en büyük gereksinimlerinden biri olan suyun kent içinde depolanmaması gerektirir. Çelik kentinin göl kenarında kurulmuş olması, Çelik etrafında birçok akarsuyun ve kaynağın bulunması, su kemerlerinin yanında, yer altından toprak künklerle de suyun Çelik içine getirilmesi kent içinde su depolama gereksinimini azaltmalıdır. Su toplama mekanları olan sarnıçlar aynı zamanda üzerlerinde bulunan yapı için bir alt yapı oluştururlar. İstanbul'daki sarnıçlar engebeli bir arazide kurulmuş kentte yapılacak binalar için teraslar oluşturmaları bakımından önemlidir. Ovada kurulmuş bir kent olan Çelik için böyle bir ihtiyaca da gerek duyulmaması sarnıçların yapılmamasının bir başka nedeni olarak gösterilebilir. Ayrıca sarnıçların yanı sıra günümüzde kent içinde birçok evde kullanılan kuyuların o zamanda da su ihtiyacını karşılamaya yardımcı bir yöntem olduğu düşünülebilir. Katalogda yer alan hemen hemen tamamına yakını tahrip olmuş sarnıçın haricinde bir su depolama yapısına rastlanılmamıştır.

YÜKSEKÖĞRETİM KURULU

²⁶⁰ Ara Altun, "Kültür Mirası Olarak Çelik", **Uluslararası Çelik Sempozyumu**, İstanbul 2005, s.342; Aslanapa, v.d., **a.g.e.**, s.228-229, 251; Oktay Aslanapa, "Çelik Çini Fırınları Kazısı 1987 Yılı Çalışmaları", **X. KST**, II, 1989, s.385.

P.31. İznik'in eski eserlerini gösteren bir kent planında sarnıç olarak belirtilen yerler, (Kargıner, 1963)

Kargıner²⁶¹ ve Savaç²⁶² İznik planlarında²⁶³ Çarın kuzeybatı çeyreğinde üç adet, kentin kuzeydoğu çeyreğinde, İstanbul Kapı yakınlarında da bir tane sarnıç olarak işaretlenmiş yerler bulunmaktadır (P.31). Bryer²⁶⁴ da yayınındaki planda olasılıkla Kargıner ve Savaç'ın haritalarından faydalanmış ve kentin kuzeybatı çeyreğindeki

²⁶¹ Şefik Kargıner, v.d. (Haz.), *İznik / Nicaea*, İstanbul 1963, s.31.

²⁶² Erdoğan Savaç (Haz.), *İznik Albümü*, b.y. t.y.

²⁶³ Dönemin Müze Müdürü olan Kemal Keresteci tarafından hazırlanmış planlar birbirinin aynı olup ölçeklerinde farklılık bulunmaktadır.

²⁶⁴ Bryer, a.g.e., s.22.

sarnıçları belirtmiştir. Araştırmamız sırasında belirtilen yerlerde herhangi bir sarnıç kalıntısına rastlanmamıştır.

Karasu deresi üzerinde yer alan Bizans dönemine ait **köprü** sıklıkla Roma köprüsüyle karıştırılmaktadır. Su kaynakları yönünden zengin bir arazide yer alan Çınık'ın kuzeyinde yer alan Karasu deresinin antik dönemlerden itibaren var olduğu bilinmektedir. Aziz Neophytos'un hayat hikayesinin anlatıldığı bir kaynakta Çınık'ın kuzeyde yer alan Pharmutios ırmağından ve bu ırmak üzerindeki Traianus dönemine ait köprüden bahsedilmektedir. İmparator Traianus döneminde Kadıköy'den gelerek Çınıt ve Çınık üzerinden doğuya giden yolun onarıldığı bilinmektedir. ğahin, olasılıkla bu tamirler sırasında bir de köprü yapılabileceğini belirtir²⁶⁵. Bugün kuru köprü olarak bilinen, Roma dönemine ait taşköprü bu köprü olmalıdır. Derenin yatak değişmesi sonucunda inşa edilen Bizans dönemine ait köprü ise Prokopius'un bahsettiği Iustinianus döneminde yaptırılan köprü olmalıdır²⁶⁶.

Böcek Ayazması olarak tanınan yapının ne zaman yapıldığı ve işlevinin ne olduğu tartışmalıdır. Schneider, 6. yüzyıla tarihlendirdiği yapının işlevinin vaftizhane olduğu görüşündedir²⁶⁷. Barsanti, de 6. yüzyıla ait, kubbeli, yer altı yapısının vaftizhane olarak kullanıldığını belirtir²⁶⁸. Karakaya, Koimesis kilisesiyle yakınlığını da göz önünde tutarak yapının vaftizhane olabileceğine değinir²⁶⁹. Altun, Böcek Ayazmasının Asklepion Tapınağının bir parçası olma ihtimali üzerinde durmaktadır²⁷⁰.

Erken Hıristiyanlık döneminde 3. yüzyıldan başlayarak vaftiz için bir mekan yapılmıştır. Erken dönemde kilise içinde, pastophoria odalarından birinin vaftizhane olarak kullanılmasının yanı sıra kilisenin bir kenarına bitişik veya tek başına, serbest

²⁶⁵ ğahin, **a.g.e.**, 1987, s.50, dn.1.

²⁶⁶ Procopius, **a.g.e.**, s.323-324.

²⁶⁷ Schneider, **a.g.e.**, 1943, s.17.

²⁶⁸ Barsanti ile yapılan görüşmede yayınında kullandığı "hipoje" terimiyle yapının toprak seviyesinin altında bulunması durumunu ifade ettiğini belirtmiştir. Barsanti, **a.g.e.**, s.269.

²⁶⁹ Enis Karakaya, "Bizans Ayazmaları (Bir Deneme)", **STAD**, 16, 2002, s.43.

²⁷⁰ Altun, **a.g.e.**, 2005, s.342.

olarak vaftizhane binaları inşa edilmiştir²⁷¹. Önceleri dörtgen planlı olan vaftizhanelerde 4. yüzyıl ortalarından sonra yuvarlak plan uygulanmaya başlanmıştır, 5. yüzyılda yaygınlık kazanmıştır. Vaftizhane binalarında Roma hamamlarının bazı mekanlarının ve mausoleumların planları örnek alınmıştır. Hıristiyan vaftizhanelerini etkileyen bir başka unsur ise Roma imparatorluk saraylarındaki kabul salonlarıdır²⁷². 6. yüzyıl sonlarından itibaren yetmişlerin vaftizinin azalması, çocukların vaftiz edilmeye başlanmasıyla vaftizhane binalarına ihtiyaç kalmamıştır²⁷³.

Böcek ayazmasının ilk kullanımının vaftizhane olduğu ve Koimesis Kilisesiyle aynı kompleks içinde yer aldığı düşünülebilir. Ancak günümüzde var olan yapının vaftiz uygulaması için elverişli olmadığı da ortadadır. Özellikle yapının ortasında yer alan içten içe 0.65x0.60x0.80 m. ölçülerindeki havuzun vaftiz teknesi olarak kullanılması uygun değildir. Havuzun ağız kısmında devçime olarak kullanılan İmparator III. Mikhael'in (842–867) surlarda yaptırdığı onarımlara ait yazıtın bulunduğu parçanın buraya 9. yüzyılın ikinci yarısından sonra konulduğundan yola çıkarak, yapının Orta Bizans döneminde onarım geçirdiğini söylemek mümkündür. Çnik'te büyük tahribata yol açan 1065 depreminden sonra yapının onarıldığı ve içevidinin değiştirildiği düşünülebilir. 6. yüzyıl sonundan itibaren vaftizhane binalarının ortadan kalktığı da göz önünde bulundurulduğunda, Erken Bizans'ta vaftizhane olarak kullanılan yapının, 1065 depreminden sonra su içevidi devam ettirilerek ayazmaya dönüştürüldüğü görüşü ileri sürülebilir²⁷⁴. 1922 yılında Türk – Yunan savaşı sırasında tahrip olana kadar kilise olarak kullanılmaya devam eden Koimesis Kilisesi yakınlarında bulunan Böcek Ayazması bu tarihe kadar ayazma olarak kullanılmıştır. Papadopoulos, 1870'lerde yapıda ayin yapıldığını ve 1921'e kadar da ayazma olarak kullanıldığını bildirmektedir²⁷⁵.

²⁷¹ Koch, a.g.e., s.56-59.

²⁷² Richard Krautheimer, "Introduction to an Iconography of Mediaeval Architecture", **Journal of the Warburg and Courtauld Institutes**, 5, 1942, s. 21-29; Nicholas Temple, "Conversion and Political Expedience: Imperial Themes in the Early Christian Baptistery", **Anales del Instituto de Investigaciones Estéticas**, 80, Mexico 2002, s. 6-8.

²⁷³ Koch, a.g.e., s.59.

²⁷⁴ Ayazmalar bir azize/azizeye adanmış kutsal sulardır. Olasılıkla Çnik'teki yapı da ayazmaya çevrildiğinde bir azize/azizeye adanmış olmalıdır. Semavi Eyice, "Ayazma", **TDV İslam Ansiklopedisi**, 4, İstanbul 1991, s.229; Karakaya, a.g.e., 2002, s.35.

²⁷⁵ Papadopoulos, a.g.e., 1914, s. 140-141

IV.IV. Çevi Hakkında Öneri Getirilen Kalıntıların Değerlendirilmesi

Çelik suriçinde ve surdiçında bulunan bazı kalıntıların tam olarak iÇlevlerinin belirlenememesi bunları bir grup altında toplamamıza neden olmuştur.

Bunlardan biri **Selçuk İlköğretim Okulu'nun bahçesindeki kalıntıdır**. 1999 depreminde Selçuk İlköğretim Okulu'nun binalarından birinin zarar görmesi ve yerine yenisinin inÇası için yapılan kazı çalışmalında ortaya çıkarılan kalıntılar sistemli bir kazı yapılmadığından tam olarak meydana çıkarılmamıştır. Kalıntının mimari özellikleri ve duvarların içinde kullanılan düğünklerden yola çıkarak su ile ilgili bir yapı, olasılıkla da bir hamam olabileceğini düşünmekteyiz. Yapılan sondajlar sonucunda ~8 x 6.5 m. boyutunda bir duvar parçası ve bu duvar parçasının içine yerleştirilmiş, altyapı sistemiyle ilgili olması muhtemel belli aralıklarla düğünkler ortaya çıkarılmıştır. Duvarın ortasına yakın bir bölümünde yer alan bu künkler duvarların kenarlarına yakın yapılan ısıtma sisteminden ziyade, hypokausttaki gazın dışarıya atılmasına yardımcı bacaları akla getirmektedir²⁷⁶.

Hamamların ısıtılma sisteminin ana unsuru sıcak gazların etkili bir şekilde dolaşımıdır. Bu dolaşımı sağlamak için bir baca gereklidir. Duvarların içine yerleştirilmiş birkaç piçmiş toprak boru da aynı iÇlevi görmektedir²⁷⁷. Brödner, Caracalla hamamlarıyla ilgili çalışmasında dumanın, duvarın içinde yer alan yuvarlak künklerden oluşan bacayla dışarı atıldığından bahsetmektedir²⁷⁸.

Yapılan sondaj kazısında ana tabana ulaşmamış kalıntının döğeme olduğu sanıldığından kazı tamamlanmıştır Oysaki kazılan alanda zemin biraz daha düğürüldüğü takdirde orijinal taban ve hypokaust sistemiyle ilgili kalıntıların

Bizans dönemine ait ayazmalar sayılıdır. İstanbul'da Hodegetreia Ayazması, Zoodokhos Pighi Ayazması, Blakhernai Ayazması, Kıyıköy Ayazması'nı örnek verebiliriz. Bkz. Eyice, **a.g.e.**, 1991, s.229-230.

²⁷⁶ Fikret Yegül, **Antik Çağ'da Hamamlar ve Yıkama**, Çev.Emel Erten, İstanbul 2006, s.89, dn.6.

²⁷⁷ Yegül, **a.e.**, s.89.

²⁷⁸ Erika Brödner, **Untersuchungen an den Caracallathermen**, Berlin 1951, s.34.

çıkabileceği kanaatindeyiz. Ğnik'teki bu kalıntıya benzer bir örnek Trebenna kentinin akropol alanı dıĞındaki iç kalesinde/bastionda yer alan Erken Bizans dönemine tarihlendirilen hamamdır. Hamam, uzun kenarını oluĞturdu duvarın içinde, duvar yüzeyinden geride düĞük künkler bulunmasıyla Ğnik örneğine benzer. Trebenna'daki örnekte hypokaust sistemine dair veriler de tespit edilmiştir²⁷⁹.

Vitruvius, bir kentte hamam yapılırken ilk olarak yerin konumunun belirlendiğine değinerek, Kuzey ve kuzeydoĞu yönlerinin dıĞındaki yönlerin tercih edildiğinden bahseder²⁸⁰. Ğnik'teki kalıntı da Ğbirin güneybatı çeyreğinde bulunduğundan Ğbir içinde hamamlar için tercih edilen bir konumdur.

Mevcut duvar kalıntısının batısında, güneye doğru kıvrılan yarım daire bir niĞ bulunmaktadır. Ancak 1963'de yapılan ilkokul binasının inĞaatı sırasında bir bölümü tahrip olmuĞtur. Anadolu dıĞındaki Roma hamamlarının planlarında kavisli, yuvarlak formların kullanılması yaygındır. Anadolu'da ise mekan içindeki boşlukları biçimlendirmek için çeĞli boyutlarda niĞer duvarların içine yerleĞtirilerek yuvarlak formlar kullanılmıĞ, genel plana bu özellik yansıtılmamıştır. Efes Scholastica hamamları, Didyma küçük hamam, Sardis hamamında yuvarlak formlu unsurlar vardır²⁸¹. Abbasoğlu, Pamphylia hamamları ile ilgili çalışmasında bölgedeki hamam yapılarının, güneydoĞu doğrudan alan, kompleksin güneyine, güneydoğusuna veya güneybatısına inĞaedilen caldarium mekanlarının belirlenmesinin kolay olduğunu, çünkü uzun kenarlarından birinde büyük bir niĞe sahip olduklarını belirtir²⁸².

²⁷⁹ Nevzat Çevik, Burhan Varkıvanç, Engin Akyürek (Ed.), **Trebenna, Tarih Arkeoloji ve Doğası / Ist History, Archaeology and Natural Environment**, Ankara 2005, s.123-125.

²⁸⁰ Vitruvius, **a.g.e.**, s.116.

²⁸¹ Yegül, **a.g.e.**, s.218-219.

²⁸² Bazı örneklerde caldariumun iki uzun kenarında da niĞolabileceği düşünölmektedir. Side liman hamamının caldarium mekanının iki niĞi olduğu göröü vardır. Haluk Abbasoğlu, "Pamphylia Hamamları, Plan Açısından Bir Değerlendirme", **60.YaĞında Fahri IĞk'a Armağan, Anadolu'da Doğdu**, Ğstanbul 2004, s.3-4.

Antik kaynaklar Ğznik'te iki adet hamamdan bahsetmektedir. Bunlardan biri Roma dönemine ait Hamam-Gymnasium kompleksi, diğeri Erken Bizans dönemine ait bir hamamdır²⁸³.

Strabon, Ğznik tasvirinde gymnasiumun Helenistik dönem surlarının dört kapısının da görülebildiğı kentin ortasında veya yakınlarında olduğundan bahsetmektedir²⁸⁴. Genç Plinius da mektuplarında Ğznik'e geliğinden önce yanan gymnasiumun yerine yenisinin yapılmaya bağındığını, yeni yapılan gymnasiumun eskisinden daha büyük boyutlu olduğunu ve inğasının pek sağlam olmadığını belirtmektedir²⁸⁵. Bu açıklamalar Ğznik'te iki adet gymnasiumun inğa edildiğini göstermektedir. Strabon'un bahsettiğı gymnasium olasılıkla Ayasofya yakınlarında olmalıdır. Ayasofya'nın güneydoğusunda bulunan Ğznik Çini Fırınları Kazısı'nın alanında yer alan çeğili mimari buluntular ilk gymnasiumun bu alanda olduğu ya da bu alanı da kapsadığı izlenimini uyandırmaktadır²⁸⁶. ĞÇFK alanında bir kısmı günümüze ulaşmış hypokaust sistemi ilginç bir buluntudur. Kazı alanının hemen batısında yer alan II.Murad Hamamı da göz önünde bulundurulduğunda, bu çevrede bulunan, suyla

²⁸³ Bizans'ta, Roma dünyasından gelen hamam kültürü varlığını sürdürmüştür. Çileci bir yaklaşımla dünyevi lükslerden kendini uzaklaştırma isteğı içinde olan kilise hamamlara insanları zevke yönlelmesinden dolayı karğı çıksa da sağlık amaçlı ve salt temizlik için gidilmesine karğı değildir. 7.-8 yüzyıllarda Bizans'ın içinde bulunduğu ekonomik kriz ve Anadolu'daki Arap akınları ile politik gücün sarsılması 9. yüzyılda imar faaliyetlerine bazı kısıtlamalar getirmiştir. Dini yapıların inğatının ağırlık kazandığı bu dönemde kamuya açık hamamlardan ziyade saraylara ve villalara yapılan özel hamamlarla karğılaşır. Bu dönemde sağlam yapılarından ve büyüklüklerinden dolayı hamamların iğevinde değışiklik yapılarak bir kısmı hapishaneye çevrilir. Örneğın, Ğstanbul'daki Zeuxippus hamamları öncelikle kışaya, sonrasında da hapishaneye dönüştürülür. Konoklazma döneminde Efes'teki hamamlarını da hapishane olarak kullanıldığı bilinmektedir. Batı'da 8.yüzyıl sonu-9. yüzyıl başına kadar varlığını kısmen de olsa koruyan hamamlar, bu tarihten sonra yok olurken, Doğı'da 12.-13.yüzyıllara kadar küçük boyutlu da olsa varlığını devam ettirir. Bkz. Yegül, **a.g.e.**, s.291-295, dn.7.

²⁸⁴ Strabon, **Antik Anadolu Coğrafiyası (Geographika: XII-XIII-XIV)**, Çev. Adnan Pekman, Ğstanbul 2000, s.60.

²⁸⁵ Plinius'un mektuplarının Türkçe çevirisinde "gymnasium'u öncekinden çok daha orantılı ve geniğ bir biçimde onarmaya bağılandırdı; boğ gitme tehlikesi olan bir hayli para harcamıştı..." şeklinde belirtilen metin (bkz. Plinius, **Genç Plinius'un Anadolu Mektupları, Plinius, Epistulae 10.Kitap**, Çev. Çiğdem Dürüken, Erendiz Özbayoğlu, Ğstanbul 2001, s.38), İngilizce çeviride "The citizens are also rebuilding, upon a larger scale the Gymnasium, which was burnt down before my arrival in the province" olarak verilmiştir (bkz. Pliny, **Letters**, Çev. William Melmoth, II, London 1963, s.327). Türkçe çeviride "onarım" İngilizce çeviride "rebuilding" olarak verilen Latince "**amissum restituere**" ifadesi "yitirilmiş olanı yeniden dikmek, inğa etmek" anlamına geldiğinden yanan yapının onarıldığı veya yeni bir yapının inğa edildiğı ihtimallerinin bulunduğunu belirtmek gerekir. Plinius'un Latince metnindeki ifadeyle ilgili bilgi veren Arağ Gör.Ekin Öyken'e teşekkür ederim.

²⁸⁶ Ara Altun, "Nikaia Hekataion'u", **Muhibbe Darga Armağanı**, Ğstanbul 2008, s.83.

ilgili bir binanın alt yapı sisteminin kullanılarak yeni bir bina inÇaedilme olasılığı da çok yüksektir.

Kentin merkezinde yer alan ilk gymnasiumun yanmasıyla birlikte Çznikliler daha büyük ve görkemli bir gymnasium inÇasına baÇlamÇardır. Plinius'un bahsettiği gymnasium, Roma Çmparatorluk döneminde Anadolu'da geliÇen, Roma hamamı ve Yunan gymnasiumunu birleÇtiren yeni bir mimari biçim olan hamam-gymnasium kompleksi biçiminde yapılmıÇolmalıdır²⁸⁷. inÇaedilen ikinci gymnasiumun eskisinin yerine mi yoksa baÇka bir yere mi yapıldığı kaynaklardaki bilgilerden kesinlik kazanmamaktadır. Ancak baÇka bir yere inÇa edildiği düÇünüldüğünde Roma döneminde küçük hamamların daha çok yapılar arasında olduğu, büyük hamamların ise etrafı açık geniÇalanlarda inÇaedildiği göz önünde bulundurulduğunda²⁸⁸ Çair içinde yerleÇimin yoğun olmadığı, kentin batı yarısı böyle bir yapının inÇaedilmesi için uygundur²⁸⁹. Hamam-gymnasium kompleksiyle aynı dönemde inÇası devam eden tiyatronun da kentin batı yarısında ve Selçuk Çıköğretim Okulu'nun bahçesindeki kalıntıların yaklaÇık olarak 500 m. güneydoğusunda yer aldığı da düÇünüldüğünde, yeni yapılan gymnasiumun burada inÇa edilme olasılığı bulunmaktadır.

YÜKSEKÖĞRETİM KURULU

²⁸⁷ Yegül, **a.g.e.**, s.216. Hamamlara, gymnasiumları anımsatan, sütun dizileriyle çevrili, geniÇ palaestralar eklenmesiyle bu kompleksler oluÇurulmuÇur. Milet'deki 1. yüzyıla, Çmparator Claudius dönemine tarihlenen Vergilius Capito hamamları hamam-gymnasium kompleksine geçiÇtipi olarak kabul edilir. Efes'deki 2. yüzyıl ortalarına ait Vedius Hamam-Gymnasiumu, Tralleis'deki Hamam-Gymnasiumu, Metropolis Hamam-Gymnasiumu, Sardes'deki 3.yüzyıla ait Hamam-Gymnasiumu bu tipte yapılar. Bkz. Yegül, **a.e.**, s.216-223.

²⁸⁸ Yegül, **a.g.e.**, s.33.

²⁸⁹ Çznik kentinde yerleÇim yoğunluğu Çhrin doğu yarısında ve kentin ana caddelerinin etrafında toplanmıÇır. Texier'in 19. yüzyıla ait Çznik planında, kentin batı yarısında tiyatro ve mütesellim köÇkü olarak gösterdiği yapılar bulunmaktadır. Charles Texier, **Description de l'Asie Mineure**, I, Paris 1839, pl.5-6; Charles Texier, **Küçük Asya, CoğraFYası, Tarihi ve Arkeolojisi**, Çev. Ali Suat, I, Ankara 2002, s.152-153, pl.5-6. Schneider'in panoramik fotoğrafında da en yoğun yapılaÇmanın Çznik'in kuzeydoğu çeyreğinde olduğunu, diğere kesimlerinde tek tek yerleÇim bulunduğu görülmektedir. Alfons Maria Schneider, Walter Karnapp, **Die Stadtmauer Von Çznik (Nicaea)**, Berlin 1938. Bryer, gymnasiumun kalıntılarının Çhrin güneybatı çeyreğinde görülebildiğini belirtmekte ve yayında verdiği haritada gymnasiumu surlara oldukça yakın bir konumda göstermektedir. Bkz. Bryer, **a.g.e.**, s.23. Bryer'in gymnasium Çeklinde belirttiği yeri Koyunluoğlu ise Bizans'tan kalma mağara harabeleri olarak iÇaretlemitÇir. Bkz A. Memduh Turgut Koyunluoğlu, **Çznik ve Bursa Tarihi**, Bursa 1935.

Prokopius, Iustinianus'un Ğznik'te yaptığı imar faaliyetlerinden bahsederken, posta habercileri tarafından "veredarii" olarak adlandırılan yerleĞme yerindeki uzun zamandır harap halde bulunan bir hamamın onartıldığından bahsetmektedir²⁹⁰. Veredarii'nin neresi olduğu konusunda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Kent içinde olabileceği gibi bu yerin kent dıĞında olma ihtimali de bulunmaktadır. Kalıntının mimari zellikleri Erken dönemi iĞaet ettiğinden Prokopius'un anlattığı yapı olma ihtimali de söz konusudur.

Kalıntının 0.365x0.355x0.06 ve 0.36x0.35x0.06 m. boyutlarındaki tuęları²⁹¹ ile 0.05 m. kalınlığındaki harcı ve tuğla-harç örgü düzeni erken dönemi iĞaet etmektedir. Bergama Kızıl Avlu'nun 2. yüzyıla ait ilk yapı evresinde 0.36x0.36x0.045 m., yine Bergama Kızıl Avlu'nun 4. yüzyıla ait kilise bölümünde 0.36x0.36x0.06 m. boyutlarındaki tuğlar kullanılmıĞtır²⁹². 4. yüzyıla ait Mumhane duvarlarında 0.365–0.375 m. arasında, 6. yüzyıla ait Polyeuktos Kilisesinde de 0.365–0.375 m. arasındaki boyutlarda kare tuğlar kullanılmıĞtır²⁹³.

Kısaca toparlamak gerekirse, Selçuk kğretim Okulu bahçesindeki bir hamama ait olduğunu dğndğimiz kalıntıların kesin olmamakla birlikte 2. yüzyıla ait hamam-gymnasium veya 6. yüzyıla ait hamama ait olma ihtimali üzerinde durulmaktadır.

levikonusunda öneri getirilen diğer bir kalıntı **Ğznik Roma tiyatrosunda ortaya ıkarılan Bizans dönemine ait bazı duvarlardır**. Özellikle tiyatronun sahne binası ve orkestrası çevresinde, tiyatronun mevcut kalıntılara eklene duvarlarla oluĞturulmuĞ mekanlar bulunmaktadır. Günümüzde bitki örtüsü ve dolgu toprak nedeniyle sadece iki duvar kalıntısıyla orkestra ve kavea arasında yer alan kanalın içindeki freskin açıkta bırakılan kısmı belirlenebilmektedir. Yalman, bölgenin

²⁹⁰ Procopius, **a.g.e.**, s.325.

²⁹¹ Aynı yapıdaki tuğla llerinde kk farklılıkların bulunması tuğların içeriğine, kuruma biçimine ve kullanılan kalıba göre değiklik gösterebilmektedir. Bkz. Mehmet Ğ Tunay, "Türkiye'de Bizans Mimarisinde TaĞve Tuğla Duvar Tekniğine Göre Tarihendirme", Ğstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı YayınlanmamıĞDoktora Tezi, Ğstanbul 1984, s.10-13.

²⁹² Mehmet Ğ Tunay, **a.e.**, s.99, 128; Yegân Khya, "Ğstanbul Bizans Mimarisinde Tuğla Boyutları zerine", **Prof. Doğan Kuban'a Armağan**, Ğstanbul 1996, s.174.

²⁹³ Büyük boyutlu tuğlar Erken Bizans için karakteristik bir özelliktir. Khya, **a.e.**, s.174, 176, Tablo 3.

“Saraybahçe” adıyla anılmasından dolayı kalıntılarının Laskarislere ait saray olabileceğini belirtmektedir²⁹⁴. Ancak, tiyatro olasılıkla Haçlı seferleri zamanında mezarlık alanı olarak kullanılmaya bağlanmıştır ve Laskarisler döneminde bu kullanım sürdürülmüştür. Tiyatronun basamakları üzerinde yer alan kilise kalıntısı da mezarlık kilisesi olarak yapılmıştır. Tiyatrodaki Bizans dönemine ait mimari ve süsleme kalıntılarının kiliseyle ilişkili olabileceği, kesin olmamakla birlikte mezarlık alanında gerçekleştirilen anma törenlerinde kullanılan mekanlar olabilecekleri üzerinde durulabilir.

III. derece arkeolojik sit alanı olan Çelik suriçinde son yıllarda yeni yapılaşma talepleri doğrultusunda Müze müdürlüğü tarafından birçok sondaj açılmıştır. Bunlardan biri İstanbul kapı yakınında, Akçeşme sokakta ortaya çıkarılan kalıntıdır. Kazı alanı doğuda Akçeşme sokak, batıda parsel sınırı olduğu için genişletilemediğinden kalıntının ne olduğu konusunda mevcut haliyle kesin bir şey söylemek mümkün değildir. Çi farklı duvar örgüsüne sahip kalıntının doğu-batı doğrultusunda olması dini içteli bir yapı olabilir mi sorusunu akla getirmekle birlikte, buluntularının da tarihlendirme ve tanımlama konusunda bize yardımcı olmaması herhangi bir öneride bulunulmasını kısıtlamaktadır.

Surdiçinde yer alan kalıntılardan biri gerefeye köyünün dışında tarla içindeki yonca planlı kalıntıdır. Plan tipi açısından üç yapraklı ve dört yapraklı örneklerinin olduğu yonca plan Erken Hıristiyanlıkta farklı içtellerle kullanılmıştır. Martiriumlarda²⁹⁵, sarayların salonlarında²⁹⁶, vaftizhanelerde²⁹⁷ bu plan tipi görülür. Sonrasında bazilika planına sahip kiliselerin doğu kısmı üç yapraklı yonca Çeklinde düzenlenmeye bağlanı, bunun ilk örnekleri Mısır’da Suriye’de görülmektedir²⁹⁸. Anadolu’da doğusu üç yapraklı yonca Çeklinde düzenlenmiş ilk Bizans örnekleri Myra Demre’nin kuzeyinde Dikmen, Karabel, Alacahisar ve Devekuysu’ndaki bu

²⁹⁴ Yalman, a.g.e., t.y., s.89

²⁹⁵ Andre Grabar, *Martyrium, Recherches sur le culte de Reliques et l’art Chrétien Antiquo, I - Architecture*, Paris 1946, s.102-119, 175-194.

²⁹⁶ Arif Müfid Mansel, *Side, 1947-1966 Yılları Kazıları ve Araçtırmalarının Sonuçları*, Ankara 1978, s.272-273, r.299.

²⁹⁷ Mark J. Johnson, “Baptistry”, *ODB*, I, New York-Oxford 1991, s.252.

²⁹⁸ Krautheimer, a.g.e., 1965, s.85-90, 106.

manastırların kiliseleridir. Bazilikadan bağımsız serbest üç yapraklı yonca planının uygulandığı Çöpler ermeni mimarisinde 7.yüzyıl örneklerinde vardır. Bizans'ta ise Orta Bizans döneminde önem kazanır. MadenÇöbir 9 nolu kilise, Bafa gölü Menet adasındaki yapı, Alanya kale içindeki kilise, Kapadokya, Ortaköy'deki Hagios Georgios kilisesi üç yapraklı yonca planlı yapılara örnek olarak verilebilir²⁹⁹.

ğerefiye köyündeki kalıntı oldukça küçük boyutlu olduğundan tek bağınamimari bir yapı olduğunu düşünmemekteyiz. Erken dönemde üç veya dört yapraklı yonca Çöklinde vaftiz havuzları yaygın olarak kullanılmıÇtır. Genelde yekpare mermerden yapılan vaftiz havuzlarının inÇa edilen ve sonrasında kaplanan örnekleri de bulunmaktadır. Bergama Asklepionu'ndaki Zeus Tapınağı'nın yakınlarındaki dört yapraklı yonca Çöklindeki vaftiz havuzu moloz taÇve tuğla ile inÇaedilmiÇtir³⁰⁰.

ğerefiye köyündeki kalıntı da bu tarz bir vaftiz havuzudur. Dolayısıyla burada bir vaftizhane ve kilise olmalıdır. Vaftiz havuzuna 4m. mesafede tespit edilen bazı duvar kalıntılarının vaftiz binasına ait olduğunu düşünmek mümkündür. Fakat bu yapılara dair kesin bir mimari veriye ya da kaynaklarda bir bilgiye ulaÇılamamıÇtır.

YÜKSEKÖĞRETİM KURULU

²⁹⁹ Mercangöz, a.g.e., 1990, s.127-131.

³⁰⁰ Zerrin Zaim, "Bergama'daki Bizans Devri Eserleri", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü YayınlanmamıÇ Lisans Tezi, İstanbul 1970, s.16-17, res.39-41; Bergama Zeus-Asklepion tapınağının yakınındaki vaftizhane için ayrıca bkz. Otfried Deubner, **Das Asklepieion von Pergamon**, Berlin 1938, s.20-21.

IV.V. Askeri Yapıların Değerlendirilmesi

İstanbul'dan Anadolu'ya açılan önemli yol ağları üzerinde bulunması, Çizik Gölü, Karsak Boğazı vasıtasıyla Gemlik (Kios) ve denizle³⁰¹, Sakarya (Sangarios) vadisiyle de Phrygia ve Galatia ile bağlantı sağlayabilmesi, ayrıca verimli arazilerle çevrili olması dolayısıyla Çizik, tarih boyunca stratejik bir konuma sahip olmuştur. Ovada kurulması ise Çizik kentini saldırılara açık bir durumda bırakmıştır. Bu nedenlerden dolayı güçlü surlarla donatılması gerekmiştir. Anadolu'daki Arap akınları döneminde, Selçukluların yayılma yıllarında, Haçlı seferlerinde ve Laskarisler'in başkenti olduğu devirde Çizik kenti ve surları ayrı bir önem kazanmıştır.

Birçok evresi bulunan Çizik surlarının bu amaçlar sonucundaki durumu esas sur duvarıyla onun ilerisindeki ön sur ve hendekten oluşmaktadır. Genel olarak çokgen bir plan sergileyen Çizik surlarında esas surda yuvarlak, kare, çokgen formlu toplam 114 kule yer almaktadır. Kentin dört ana kapısından Göl Kapısı günümüze ulaşmamıştır. Kapıların temelini Vespasianus dönemi zafer takları oluşturmaktadır. Varlığın ve gücün simgesi olan zafer takları Roma mimarisinde sıkça kullanılmıştır. Önemli bir siyasi olay, kazanılan savaş, imparatorun aldığı bir unvan takını dikilme nedeni olabiliyordu. Ayrıca Çizik'in süslenmesi, caddelerin bağlantı ve sonunun belirlenmesi için de inşa ediliyorlardı³⁰². Anadolu'da Helen kökenli kentlerde Roma İmparatorluğu'nun gücünden ziyade imparatoru ve kentin yöneticisini onurlandıran bir özellik taşıyan zafer takı, bunun yanında kentin övüldüğü unvanlarını sergilemek için de kullanılmaktaydı³⁰³. Çizik'teki zafer takları da bu amaçla yapılmıştır.

³⁰¹ Deniz taşımacılığı kapsamında Çizik gölünün Karsak çayı vasıtasıyla doğrudan denizle bir bağlantısı bulunmamaktadır. Çünkü Karsak çayı günümüzde olduğu gibi Bizans döneminde de teknelerin geçmesine uygun bir akarsu değildi. Ancak Karsak boğazı Gemlik ve denize ulaşmayı sağlayan en kısa güzergah olduğundan bu mesafe karadan geçilerek denize ulaşabilmekteydi. Karsak çayının jeolojik yapısıyla ilgili bilgi veren Araştırmacı Dr. Bülent Doğan'a teşekkür ederim.

Bu bilgileri Anna Komnena da doğrulamaktadır. Anna, I. Haçlı kuşatması sırasında Bizans imparatorunun Haçlılara gönderdiği yardımdan bahsederken teknelerin arabalara yükletildiği ve gölün batı kıyısından göle indirildiği bilgisini vermektedir. Anna Komnena, *Alexiad*, Çev. Bilge Umar, İstanbul 1996, s.328.

³⁰² Vedat Gül, "Anadolu'da Roma İmparatorluk Devri Zafer Takları", *Festschrift für Jale İnan Armağanı*, I-II, İstanbul 1989, s.354.

³⁰³ Suna Güven, "Anadolu'da Roma Takları", *IV. AST*, 1987, s.105-106.

Sonrasında surların birer parçası olmuştur. Ne zaman surların parçası oldukları tartışmalıdır. Schneider, olasılıkla Hadrianus döneminde bir surla birleştirilmiş olabileceklerini belirtir³⁰⁴. 3.yüzyılda sona eren, Pax Romana (Roma Barışı) olarak adlandırılan süre içinde sur yapımına ihtiyaç duyulmamış olması Çizim’te Hadrianus döneminde surun olmadığını da düşündürmektedir.

Ana kapıların dışında Çizim iki tali kapısı vardır. Bunlar **Top Kapı** ve **Deniz Kapı**’dır. Surların kuzeydoğu yönünde yer alan Top Kapı olarak bilinen kapının ön surundaki yuvarlak kemerli kapı açıklığı bir aracın çarpması sonucu yıkılmıştır³⁰⁵. Esas sur duvarının, bu bölümdeki yaklaşık 100 m.lik kısmı yıkıktır. Sadece blok taşlardan bir kapı mevcuttur (F.228). Schneider, bu kapının Helenistik döneme tarihlenebilmesi için herhangi bir veri olmadığını, devirme parçalardan yapılmış kapının Claudius Gothicus zamanından sonra yapılmış olabileceği üzerinde durur³⁰⁶. Büyük kısmı toprak altında olan kapının doğu yönündeki kalıntılar kapının daha büyük bir alanı kapladığını düşündürmektedir. Kapının çevresindeki blok taşlar da bu kapıya ait olması muhtemeldir. Kesin olmamakla birlikte bu kapının da Claudius Gothicus döneminde (268-270) yapılmış olabileceğini düşünmekteyiz. Kapı civarında yapılacak bir kazı sonrasında daha kesin verilere ulaşılacağı kanısındayız.

F.228. Top Kapı, (Alman Arkeoloji Enstitüsü Fotoğraf Arşivi)

³⁰⁴ Alfons Maria Schneider, “The City Walls of Nicaea”, *Antiquity*, 12, 1938, s.438.

³⁰⁵ Bilgi için bkz. BKTVKK arşivindeki Çizim surları dosyası.

³⁰⁶ Schneider, Karnapp, *a.g.e.*, s.23-24, Taf.12.

Deniz Kapı olarak adlandırılan güney surlarının batısında göle ve limana yakın bir konumda yer alan kapı ise olasılıkla limanla ilişkili olmalıdır. Bu noktada limana kısaca değinmek gerekirse; bugün hala yanlış olarak Senato Sarayı olarak adlandırılan yer aslında Ğznik'in limanıdır. 8. yüzyıldaki sur onarımlarında kentin batısında yer alan surların iki yanına gölden gelebilecek zararları önlemek ve daha da önemlisi limanı korumak için birer set duvarı çekilmiştir. Günümüzde "Ğciralrı" olarak bilinen bu yerde limanın göle doğru uzantısı ve bazı basamakları hala görülebilmektedir.

Ğznik surlarındaki en dikkat çekici burç 106 numaralı burçtur. Bu burç Ğznik kuğatmalar sırasında da önemli bir yer tutmuğtur. Ğehri güneyden kuğatan birlikler bu kuleyi kendilerine hedef almaktaydı. Ğznik'in Selçuklulardan alınması sonrasında özellikle Diz Çöken Kule olarak adlandırılan bu burç civarında I.Aleksios Komnenos (1081-1118) döneminde eklemeler yapılmığtır. 1204'te Ğstanbul'un Latinler tarafından iğgaledilmesinden sonra Ğznik'i merkez seçen Bizanslılar ilk iÇ olarak surları güçlendirmiğlerdir. I. Theodoros Laskaris (1204-1222) surların güney bölümüne iki büyük kare burç (19. ve 106. burçlar) eklettirmiğtir. Batıdaki, göle daha yakın olan, Kız Kulesi veya Babil Kulesi olarak adlandırılan 106.burç Diz Çöken Kule'nin yerine yapılmıĖtır³⁰⁷. Burçta Theodoros Laskaris'in adının geçtiği bir de kitabe vardır (F.196).

Kısacası 106 numaralı burç Laskarisler döneminde yeniden inĖaedilmiĖtir. Kulenin alt kısımları hemen hemen duvarın yarı yüksekliğine kadar devĖirmetaĖmalzemeyle, üst kısımları tuğlayla örölmüğtür.Yer yer çerçeve tekniği de uygulanmıÇtır (F.229). Kubbemsi tonoz ile örtölu burçta üst örtöye geçiğte yuvarlak kemerli tromplar kullanılmığtır (F.230). Tromp kullanılması Selçuklu etkisini çağrığtmaktadır. Fakat Bizans mimarisinde de tromp kullanılmığtır. Suriye, Ermenistan ve Anadolu'da tağ malzemede görölen tromp Bizans mimarisi içinde doğu etkili bir unsurdur. Orta Bizans döneminde Yunanistan'da tuğla malzemede de karĖımza çıkmaktadır. Mango, Yunanistan'da görölen tromplu mekanların kaynağının doğu etkili

³⁰⁷ Schneider, Karnapp, a.e., s.43; Clive Foss,"Ğznik'in Bizans Surları 260-1330", **Tarih Boyunca Ğznik**, Ğstanbul 2004, s.257-259.

olabileceğini, başkent İstanbul'un da bu etkinin taşınmasında rol aldığı üzerinde durmaktadır. Heybeliada'daki yonca planlı Kamariotissa Kilisesi'nde kubbeye geçişte tromp kullanıldığını belirten Mango, küçük boyutlu bu yapının İstanbul'un aracılık etmesiyle ilgili olarak yeterli bir kaynak olmadığını, ancak bugün mevcut olmayan Mangana Manastırı'nın kilisesi olan Aziz Georgios kilisesinin ve sonradan Aslanhane olarak kullanılan İsa kilisesinin mevcut arkeolojik verilerden ve tasvirlerinden yola çıkarak tromplu olabileceğini belirtmektedir. Dönemin imparatorunun Ermeni asıllı olması ve Ermeni mimarisinde 7. yüzyıldan itibaren trompun kullanılıyor olması üzerinde de durmaktadır³⁰⁸. Bu veriler Bizans döneminde de doğu etkisiyle tromp kullanıldığını göstermektedir.

Sonuç olarak, başkent ve Yunanistan'da Orta Bizans döneminde tromp görülmektedir. Fakat İstanbul ve çevresinde günümüze ulaşan tromplu örneklerin az olması, Çanakkale'deki burcun tromplarının bahsettiğimiz bu etkiyle mi ya da başkentten nedenlerden mi etkilendiği sorusunu akla getirmektedir. 12. yüzyıl başından itibaren Çanakkale'nin Bizans'ın elinde olması, bu burcun hem I.Aleksios Komnenos döneminde hem de I.Theodoros Laskaris döneminde yenilendiği ve duvar örgüsünün Laskaris mimarisine özgü bir tekniğe sahip olması göz önünde bulundurulduğunda 106. burcun Bizans döneminde yapıldığı açıktır. Fakat trombun inşaatını doğu etkisini – Türk etkisini içermektedir. Bölgedeki Türk nüfusun 1078 yılından başlanarak giderek artmasının, diğer bir deyişle bölgenin Türklerle / Selçuklularla olan ilişkisinin bu örnekte etkili olduğunu düşünmekteyiz.

³⁰⁸ Mango, a.g.e., t.y., s.185-193.

F.229. 106. burcun duvar örgüsü, 2007

F.230. 106. burcun içinden görünüm ve tromplar, 2007

Çizik'in ön surlarının Laskarisler döneminde eklendiği bilinmektedir. Bu konuyla ilgili iki farklı görüş bulunmaktadır. Schneider, I.Theodoros Laskaris döneminde (1204-1222)³⁰⁹, Foss ise III.Ioannes Dukas Vatatzes döneminde (1222-1254) eklendiğini belirtir³¹⁰. Schneider ve Foss bu görüşlemini II.Theodoros Laskaris'in Çizik'le ilgili methiyesine dayanarak yapmışlardır. Schneider, II.Theodoros Laskaris'in dedesi I.Theodoros'u, Foss ise babası III.Ioannes Vatatzes'i kastettiğini belirtir. Angold da Foss'un görüşüne katılmaktadır. Vatatzes'in hükümdarlığının ilk yıllarında ön surların yapılmış olduğu, çünkü sonrasında Vatatzes'in kendine Kemalpaşayı merkez edindiği konusuna dikkat çeker³¹¹.

Ön surların inşaa tarzı, tuğla süslemeleri Laskaris dönemi yapılarıyla benzerlik göstermektedir. Çerçeveli duvar örgüsü Laskaris mimarisi için ayırt edici özelliklerden biridir, ancak I.Theodoros Laskaris döneminde de Vatatzes devrinde de kullanılmıştır. Bu nedenle sadece çerçeve tekniğine bakarak bir şey söylemek zordur. Tuğla süsleme de Laskaris mimarisinde yaygın olarak görülmektedir. Testere diği balıksırtı, tuğlanın dikey dizilmesiyle yapılmış meander motifini andıran bezeme Çizik surlarında kullanılmıştır. Duvar örgüsü bakımından benzer örneklere; Batı Anadolu bölgesinde yer alan, düzensiz çerçeve tekniğinin kullanıldığı Satala, Asar ve Maeonia kalelerini³¹² ve onarımları 1222/1223'e tarihlenen Kadifekale'yi verebiliriz. Ayrıca Vatatzes dönemine tarihlenen Manisa surlarındaki, Foss'un basitleştirdiği meander motifini tanımladığı³¹³ dikey tuğla dizilerinin benzeri Lefke Kapı'nın Çizik yönünde esas sur üzerinde yer alan burçların bezemesiyle benzerdir. Buchwald'ın 1240-1255 arasına tarihlendirdiği³¹⁴ Kahveasar adasındaki kilisenin doğu cephesindeki dikey tuğla dizileriyle yapılmış meander motifini andıran bezeme, testere diğisüsleme ve kemerin lunetini çevreleyen yatay tuğla dizisi Çizik surlarında da görülmektedir (F.198, F.213).

³⁰⁹ Schneider, Karnapp, *a.g.e.*, s.43; Schneider, *a.g.e.*, 1938, s.442.

³¹⁰ Clive Foss, David Winfield, *Byzantine Fortifications: An Introduction*, Pretoria 1986, s.82; Foss, Tulchin, *a.g.e.*, s.94-95, 145.

³¹¹ Angold, *a.g.e.*, s.34-35.

³¹² Clive Foss, "Late Byzantine Fortifications in Lydia", *JÖB*, 28, 1979, s.305, 306, 309, 316-317.

³¹³ Foss, Winfield, *a.g.e.*, s.152, 163; Foss, *a.g.e.*, 1979, s.309.

³¹⁴ Buchwald, *a.g.e.*, 1979, s.293.

Çizik surlarına I.Theodoros Laskaris döneminde çeşitli burçlar eklendiği ve onarımlar yapıldığı kitabelerden bilinmektedir. Theodoros'un yaptırdığı burçların inçamalzemesinin ve duvar örgüsünün ön surlarinkinden farklı olması aynı döneme ait olmadıklarını akla getirmektedir. Lefke Kapı'nın Çar yönündeki esas sura bitiş küçük burçların inçamalzemesi ön surlarla paralellik göstermektedir, ayrıca bu burçlardaki basitleştirilmiş meander olarak da tanımlanabilen bezemenin Vatatzes devrine ait Manisa surlarında ve Kahveasar adasındaki kilisede de kullanılmış olması ön surların Vatatzes döneminde yapılmış olduğu savını güçlendirdiği kanaatindeyiz (F.198, F.213).

Esas sur duvarının göle bakan 81.-82. burçlar arasında ve güney surlarında 97.burcun arkasında tuğladan, ikiz kemerli birer açıklık dikkat çekicidir. Sur duvarlarında sadece bu iki noktada görülen bu kemerler bu bölgelerin ayrı bir önemi olabileceğini düşündürmektedir. Bizans döneminde sarayın İstanbul Kapı ile göl arasındaki alanda olduğu görüşü yaygındır³¹⁵. Laskarisler döneminde patriklik makamının da burada bulunduğu görüşümüzü³¹⁶ de eklediğimizde bölgenin önemi ortaya çıkmaktadır. Türk döneminde Çarın yöneticisinin ikamet ettiği, kaynaklarda "Mütesellim Köşkü" olarak geçen konutun³¹⁷ da bu alanda olması Bizans dönemindeki yerleşim geleneğinin devamlılığını gösterdiği kanısındayız. 81.-82. burçlar arasındaki ikiz kemerli açıklık da sarayın limana açılan bir kapısı olmalıdır (F.231).

97. burcun arkasındaki sur duvarındaki ikiz kemerli açıklık ise tiyatronun yakınında bulunmaktadır (F.232). Ayrıca Selçuk İlköğretim Okulu bahçesinde bulunan, su ile ilgili bir yapıya ait olan, tahminimizce Roma dönemi Hamam-Gymnasium kompleksine veya Erken Bizans dönemi hamamına ait olması muhtemel kalıntıların³¹⁸ da bu alanda yer alması kamu binalarına açılan bir kapı olduğunu akla getirmektedir.

³¹⁵ Eyice, **a.g.e.**, t.y., s.331; Oktay Aslanapa, v.d., **a.g.e.**, s.258; Aslanapa, **a.g.e.**, 1990, s.365; Aslanapa, **a.g.e.**, 1993, s.478.

³¹⁶ Patriklik makamıyla ilgili olarak bkz. Dini Yapıların Değerlendirilmesi, s.336-337.

³¹⁷ John Macdonald Kinneir, **Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan**, London 1818, s.23; Texier, **a.g.e.**, 2002, Pl.5-6.

³¹⁸ Kalıntılarla ilgili olarak bkz. Çevi Hakkında Öneri Getirilen Kalıntıların Değerlendirilmesi, s.372-376.

F.231. 81.-82. burçlar arasındaki ikiz kemerli açıklık, 2007

F.232. 97. burcun arkasındaki ikiz kemerli düzenleme, 2007

Sur duvarında devÇirme kullanılan, günümüzde duvardan düÇüp parçalandığı için sadece bir kısmı Ğnik Müzesi'nde bulunan kabartmalı parçanın üzerindeki ALAMA[?]NIA yazıtından yola çıkarak farklı yorumlar yapılmıÇtır. Bu ifadenin Romalıların Germenlere karÇıkazandıkları savaÇla ilgili olduğu düÇünülmüÇtür³¹⁹. Son yıllarda ğahin, yaptığı çalıÇmadayazıtı ayrıntılı bir biçimde incelemiÇ ve Got saldırıları ve sonrasındaki sur yapımıyla ilgili olabileceğini belirtmiÇtir³²⁰. Lefke Kapı yakınlarında günümüzde de Maltepe olarak anılan yerdeki temel kalıntılarının bu anıtla ilgili olabileceği üzerinde durulmaktadır³²¹. Yalman ise bunların tiyatroya ait parçalar olduğunu belirtir³²².

Nekropol alanlarının değerlendirmesinde değindiğimiz bir konu olan sur diplerine yapılan gömüler ve özellikle azizlere ait röliklerin sur çevresine gömülerek surlara ve Çöre bir koruyuculuk sağlaması fikrini destekleyen bir örnek günümüzde Ğnik Müzesinde bulunan, surlardan getirilmiÇ bir rölik muhafazasıdır³²³.

Sur kapıları ve burçlarda yer alan freskler de aynı amaçla yapılmıÇ olmalıdır. Covel, Ğstanbul Kapı'nın zafer takının kemerinin üstündeki tuğla bölümde Aziz Nikolaos fresklerinden ve ona adanmıÇ bir Çapel bulunduğundan bahsetmektedir³²⁴. Peyssonel de blok taÇtan oluğan bölümün üst kısmında aziz tasvirlerinin olduğuna değinir, fakat ayrıntı vermez³²⁵. Covel, 79. burcu aziz Nikolaos hapishanesi olarak tanımlamıÇtır³²⁶. 79.burcun büyük bölümü günümüzde mevcuttur. Yuvarlak planlı büyük bir burçtur. Alt kısmında yuvarlak kemerli açıklıklar bulunmaktadır. Bu burç limanla iliğkli olmalıdır.

³¹⁹ Kurt Bittel, "Das Alamannia-relief in Nicaea (Bithyniae)", **Festschrift für Peter Goessler**, Tübingen 1954, s.11-22; Hans Peter Laubscher, "Ein Tetrarchisches Siegesdenkmal in Ğnik (Nikaia)", **Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts**, 108, 1993, s.375-397.

³²⁰ Sencer ğahin, "ALAMA[?]NIA, nicht „ALAMANNIA“, Zum epigraphischen Verständnis eines stets mißverstandenen historischen Reliefblockes von Ğnik (Nikaia)", **Epigraphica Anatolica**, 23 (1994), 1995, s.125-136.

³²¹ Eyice, **a.g.e.**, 1988, s.7.

³²² Yalman, **a.g.e.**, 1989, s.26.

³²³ Eyice, **a.g.e.**, 1969, s.99.

³²⁴ Raby, **a.g.e.**, s.152, 178.

³²⁵ Peyssonel, **a.g.e.**, s.34-35.

³²⁶ Raby, **a.g.e.**, s.152.

Anadolu'da Roma dönemine ait yolların büyük bölümü Bizans devrinde de kullanılmaya devam etmiştir. Diokletianos döneminde Ğmit'in, Kontantinos döneminde de Ğstanbul'un bağkent olması Anadolu'nun kuzey bölümünün öneminin artmasına neden olmuştur. 7. yüzyıldaki Arap akınları sonrasında oluşturulan askeri bölgelerden Opsikion teması Anadolu'nun kuzeybatı bölgesini kapsıyordu ve merkezi Ğnik'ti. Çevresindeki Eskiğhir, Kütahya, Bursa, Ğmit gibi kale kentlerle yol ağlarıyla baĖlıydı³²⁷ (H.3).

Stratejik öneme sahip bu Ėhirlerin etrafındaki yollarda yer yer karakol görevi yapan birimler yer yer de küçük kaleler inĖaedilmiştir. Ğnik çevresindeki yollarda da yolun güvenliğini sağlamak açısından karakol kaleleri ve hisarlar bulunmaktadır. Günümüzde gölün güney sahilinden sağlanan Ğnik-Bursa yolu erken dönemlerde de bu güzergahtaydı. Müğkile köyü yakınlarındaki Sarıkaya üzerinde bulunan, Ğnik-Mudanya yolunda, 1. yüzyıla ait yol onarım kitabesi bu yolun Roma döneminden beri kullanıldığını göstermektedir³²⁸. Bu yol üzerinde Ğnik'e yaklaÇık 9 km. uzaklıktaki **Karacakaya**'da çevredeki kentlere ulağım güvenle sağlamak için karakol görevi yapan kalelerden biri olduğu düğünölen bir tahkimat bulunmaktadır (F.233).

Tarihi kaynaklarda Ğnik çevresinde Kyr Georgios olarak geÇen bir kaleden bahsedilmektedir. Anna Kommena babası Aleksios Komnenos'un imparatorluk dönemindeki olayları anlattığı kitabında Kyr Georgios'a değinir. Porsuk'un Ğnik kuğatmasında Bizans imparatorluğu Selçuklulara yardım için bir birlik gönderir. Metinde birliğin Kyr Georgios'a ulağtığında Türklerin hemen onlara kapılarını açtıkları belirtilir. Bu yerle ilgili bahsi geÇen diğer olay I. HaÇlı seferinin ordusunun Ğnik kuğatmasıdır. İmparator Selçukluların gölden yardım almasını engellemek için hafif tekneleri Gemlik'ten göle indirterek hem gölden hem karadan birer birlik yollar. Gölden gelen birlik Kyr Georgios Kulesi'ni iğgal edip buradan sonra karadan

³²⁷ Angold, **a.g.e.**, s.27; M. Murat Baskıcı, "10-13. Yüzyıllarda Bizans Anadolu'sunda İktisadi ve Sosyal Ortam: Kurumlar ve Geliğmeler", Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1994, s.4-5.

³²⁸ Augustus Boeckhius, **Corpus Inscriptionum Graecarum**, II, Berlin 1843, s.954, nr.3743; Sencer Ėahin, **Katalog der antiken Inschriften des Museums von Iznik (Nikaia) / Ğnik Müzesi Antik Yazıtlar Kataloğu**, I, Bonn 1979, nr.13.

devam edip Gonatas diye bilinen burcun karÇısında konumlanır³²⁹. Gonatas burcu Çöbrin güney surları üzerinde yer alan 106. burçtur.

Tekrar Anna Komnena'ya geri dönersek, Alexiad'da Kyr Georgios dıÇında Xerigordon adında ayrı yerden bahsedilmektedir. Anna, Xerigordon kalesine Hersek'te karargah kurmuÇ olan Haçlıların Hersek-Çnik arasındaki bu kaleye saldırmalarıyla ilgili olarak değinmektedir. Xerigordon muhtemelen bazı kaynaklarda belirtilen Valideköprü yakınlarındaki Aziz Georgios Manastırından³³⁰ adını alan bir yer olmalıdır. Foss, Xerigordon adındaki bu yerleÇmeninl.Haçlı seferi sırasında görüldüğünü, sonrasında varlığını baÇka bir isimle devam ettirmiş olabileceğini belirtmektedir. Ayrıca 13. yüzyıl kaynaklarında Aziz Georgios adıyla bölgede bir kaleden bahsedildiğini belirterek, bu kalenin günümüzde Çobankale olarak bilinen kale olma ihtimali üzerinde durmaktadır³³¹. Lefort ise Çnik Gölü'nün kuzey kıyısında, Yalova'dan Drakon üzerinden Çnik'e gelen yolda, Boyalıca civarında Kyr Georgios'u göstermektedir³³². Kanımızca Xerigordon'dan yola çıkarak böyle bir yorumda bulunmuÇdur.Oysaki Alexiad'daki anlatımlar Kyr Georgios'un Çnik'ten çok uzak olmadığı ve Gonatas olarak adlandırılan, Çöbrin güney surları üzerindeki 106. burca ulaşımın kolayca sağlandığı bir konumda olduğu fikirlerini akla getirmektedir. Karacakaya'daki tahkimatın bahsedilen Kyr Georgios Kulesi olma ihtimali Lefort'un önerdiği Boyalıca'dan daha olası görünmektedir. Boyalıca Çnik'in kuzeyinde ve yaklaşık 18 km. uzaklıktadır, Karacakaya ise 9 km. uzaklıkta, Gemlik-Çnik yolu üzerinde yer almaktadır. Çnik Gölü'nün güney sahilinde yer alan Sarıkaya üzerinde bulunan yol onarım kitabesi de bu yolun Roma döneminden beri Çnik-Gemlik-Mudanya arasında kullanıldığını göstermektedir (H.3). Bu bilgiler doğrultusunda Xerigordon'un Valideköprü yakınlarında, Kyr Georgios'un ise Karacakaya'da olduğu söylemek mümkündür.

³²⁹ Anna Komnena, *a.g.e.*, s.202, 328.

³³⁰ Jean-Pierre Gréolais, "Du Golfe de Nicomédie au Lac de Nicée L'appart des Voyageurs (XVe-XXe siècle)", *La Bithynie au Moyen Âge*, Paris 2003, s.522, fig.1.

³³¹ Clive Foss, *Anadolu'daki Ortaçağ Kalelerinin Çncelenmesi II, Nikomedia*, Çev.F.Yavuz Ulugün, Kocaeli 2002, s.112-114.

³³² Jacques Lefort, "Les Grandes Routes Médiévales", *La Bithynie au Moyen Âge*, Paris 2003, s.465, 469, r.1; Jacques Lefort, "Les Communications entre Constantinople et la Bithynie", *Constantinople and its Hinterland*, Cambridge 1995, s.212, dn.31.

F.233. Karacakaya ve çevresinin güneybatıdan genel görünümü, 2008
(TAY Projesi ArGiv)

H.4. 7.-12. yüzyıllarda Anadolu'daki başlıca güzergahlar, (Haldon, 2006)

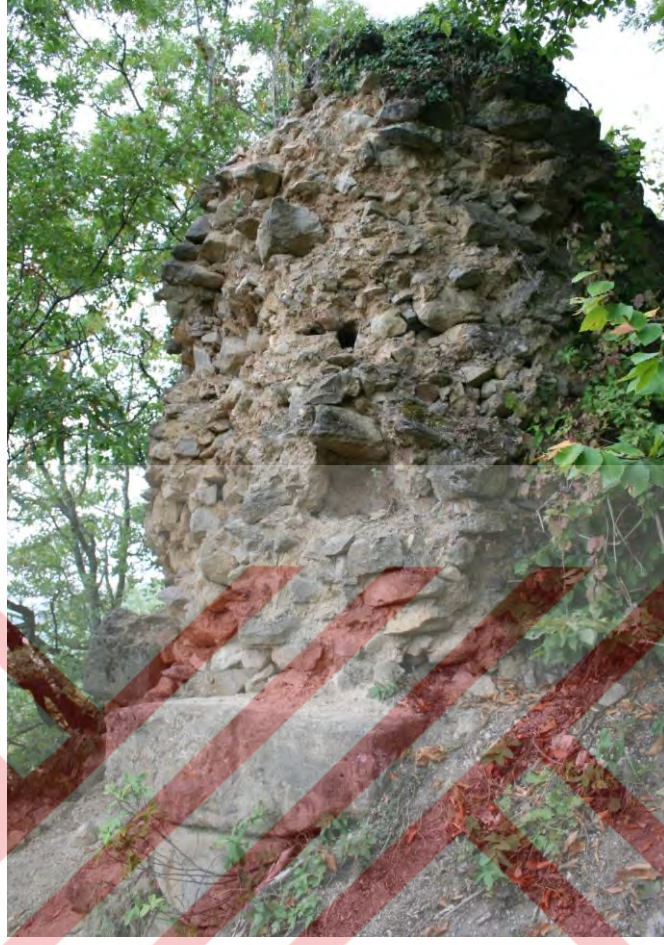
Çelik çevresindeki yol ağı içinde hisar Çekilinde karÇımızca çıkan savunma yapılarının yanında tek kulelerin de olduğunu düşünmekteyiz. **Kaynarca** köyünde yer alan, günümüzde yıkıldığı için sadece bir kısım yapı malzemesi ve yeri belli olan yapının mevcut kalıntılardan bir hisar değil de kule olması daha muhtemel görünmektedir. Dağlık Kilikya ve Likya’da, Roma Cumhuriyet dönemine ait, Anadolu’nun içlerine uzanan yollar üzerinde belli aralıklarla kuleler bulunmaktadır. Bu kuleler yolların güvenliğini sağlamanın yanında verimli tarım arazileriyle çevrili olduklarından tarımla da ilgiliydiler. Ürünlerin depolandığı, ticaretin organize edildiği yerlerdi³³³. Çelik’ten yaklaşık 10 km. uzaklıktaki kule, doğuya giden ana yol üzerinde ve verimli arazilerle çevrilidir. Olasılıkla Akdeniz çevresindeki erken örnekler gibi sadece yolu gözetlemekle kalmayıp tarımsal faaliyetlerde de kullanılmıÇ olabilir.

Çelik çevresinde yer alan bir başka kale kalıntısı MüÇkü köyünün güneyinde 835 m. yükseklikteki **Hisar Tepe** olarak adlandırılan tepenin üzerindedir. Yoğun bitki örtüsü ile çevrili kalıntılardan bazı duvarlar ve bir burç belirlenebilmektedir (F.234). Büyük bölümü yıkılmış sur duvarının mevcut kısmından düzenli bir sıra izlemeyen, yamuk Çekilli taÇlardan örüldüğü anlaşılmaktadır (F.235). Burcun dış kaplaması günümüze ulaşmamıÇtır. Ç dolgusu irili ufaklı moloz taÇ ve harçtan oluşmaktadır. Bu inÇa özellikleriyle kale Helenistik döneme tarihlendirilir³³⁴. Giros, yayınında bu kaleden Kale Tepe olarak bahsetmekte ve Laskarisler dönemine tarihlemektedir³³⁵. Ancak çalıÇmamız sırasında Laskarisler dönemini gösteren herhangi bir bulguya rastlanmamıÇtır. Çelik ve YeniÇehirovalarına hakim bir noktada yer alan kale aynı zamanda gölü de kontrol altında tutmak içinde iyi bir konumdadır. Bu derece iyi bir konuma sahip kale Bizans döneminde de kullanılmıÇ olması muhtemeldir. Fakat yoğun bitki örtüsüyle kaplı alanda bunu gösteren herhangi bir küçük buluntuya ve mimari öÇeye rastlanmamıÇtır. Yapılacak bir temizlik çalıÇması sonucunda daha ayrıntılı bilgi edinilebileceğini umuyoruz.

³³³ Serra Durugönül, “Kilikia Kulelerinin Tarihteki Yeri”, **Arkeoloji Dergisi**, III, 1995, s.201-202; Ümit AydınöÇlu, “Olba Bölgesi Yol Ağı”, **Olba**, I, 1998, s.142; Levent ZoroÇlu, “Dağlık Kilikya ve Likya’da Ölü Gömme Gelenekleri ve Mezar Mimarisi ÇiÇkileri Üzerine Bir Deneme”, **III. Likya Sempozyumu**, II, Antalya 2006, s.918.

³³⁴ Mustafa Çahin, v.d., “Çelik Yüzey AraÇırması 2006”, **25. AST**, I, 2008, s.19.

³³⁵ Giros, **a.g.e.**, s.215-216.

F.234. Hisar Kaleden bir burç, 2007

F.235. Hisar Kale sur duvarından detay, 2008 (TAY Projesi Arçiv)

SONUÇ

Helenistik, Roma ve Bizans dönemlerinin önemli kentlerinden olan Ğnik, Ğnik Gölü'nün doğusunda, ticari ve askeri yolların güzergahında, yumuÇak iklime, su kaynaklarına ve bereketli topraklara sahip bir alanda kurulmuÇtur.

Helenistik dönemle ilgili mimari verilerimiz bulunmamasına karÇınbu dönem, kente günümüze kadar korunarak gelen düzenli bir Ğehir planı kazandırmıÇtır. Ğnik genel yapısını koruması bakımından diğeri Ğehirlerden Ğanslı olmakla birlikte kurulduğundan beri aynı yerde iskan görmesi Roma, Bizans ve Osmanlı dönemine ait bir çok kalıntının ortadan kalkmasına neden olmuÇtur. Suriçi 3. derecede sit alanı olduğundan imar faaliyetleri Müze tarafından yapılan kazı sonrasındaki duruma göre belirlenmektedir.

Ğnik'te Bizans dönemi mimarı varlığının büyük bölümünü kiliseler oluşturmaktadır. Kiliselerde plan tipi olarak bazilikal, kiborion ve kapalı yunan haçı Ğenaları kullanılmıştır. Erken döneme ait kiliseler Ayasofya ve Koimesis Kiliseleridir. Diğeri yapılar kesin olarak tarihlenememekle birlikte plan tipi, inÇa tekniği, kullanılan malzeme, cephe düzeni gibi detaylar yardımıyla Orta Bizans ve Laskarisler dönemlerine tarihlendirilmektedirler.

Ayasofya kilisesinde 2008-2009 yıllarında oldukça tartıÇmalı bir restorasyon çalıÇması yapılmıÇtır. Bu çalıÇması sırasında yapının süslemesine dair bazı detaylar ortaya çıkarılmıştır. Yapının kuzey ve güney duvarlarında, pencere içinde insitu freskler tespit edilmiştir. İki örnekte geometrik tarzda bezeme, bir örnekte ise haç motifinin olduğu fresklerin 740 depremi ile II. Ğnik Konsili'nin toplandığı 787 tarihleri arasında, diğeri bir değiÇte Ğkonoklazma döneminde yapılmıÇ olduğu belirlenmiştir.

Ayasofya'nın templon düzenlemesiyle ilgili olarak; Orta Bizans dönemi templon kuruluşunda kiliselerin doğu ayakları üzerinde, mermer çerçeveye sahip, mozaik

veya fresk ikonalar kullanılmaya bağlanmıştır. Kilisenin doğu ayaklarının oturduğu blok taşların üzerindeki zıvana delikleri ve sütun izleri böyle bir templona sahip olduğunu göstermektedir.

Ayasofya kilisesiyle ilgili dikkat çekmek istediğimiz bir başka konu opus sectile döşemelerdir. Son yıllarda yapılan bir çalışmada zambak (fleur-de-lys) motifinden ve genel kompozisyonundan yararlanılarak döşeme 13. yüzyılın ilk yarısına tarihlendirilmektedir. Ancak kilisenin, 1065 sonrasındaki ve Laskarisler dönemindeki zemin seviyelerinin aynı olmasından dolayı 11. yüzyılda yapılmış opus sectilenin 13. yüzyılda onarımlarla yeniden kullanıldığını düşünmekteyiz.

Koimesis kilisesinin tarihlendirilmesiyle ilgili birçok yorum bulunmaktadır. Mimari plastik parçalarının ve mozaiklerinin üslup yönünden karşılaştırılması; erken dönem kiliselerinin bazilika planı ve orta dönem kiliselerinin kapalı yunan haçı planı arasında bir geçiş dönemini içeren plan tipi ile Koimesis kilisesini en geç 7. yüzyıl sonuna tarihlendirmek mümkündür.

Yenişehir Kapı yakınındaki kiliseyle ilgili olarak modern kaynaklar iki evrede inşa edildiğinden bahsetmektedir. Fakat kilisede yaptığımız incelemelerde inşaat tekniğinde herhangi bir farklılık saptanmamıştır. Bundan dolayı yapının tek seferde inşa edildiğini, ancak inşaat sırasında duvarları güçlendirmek için ilavelerin yapıldığını düşünmekteyiz.

Tiyatro üzerindeki kilise ile tiyatro yakınındaki kilisenin plan tipleriyle ilgili farklı görüşler vardır. Tiyatro üzerindeki kilisenin nef ayrımındaki kaide izlerinden faydalanılarak bazilika planlı olduğu, tiyatro yakınındaki kilisenin ise kapalı yunan haçı planlı olduğu görüşüne katılmaktayız.

Son yıllarda Lefke Kapı'da yapılan kazıda bir çapeli kalıntısı bulunmuştur. Tam olarak açığa çıkarılmayan yapıya kuzeyden bitişik bir takım duvarların varlığı kalıntının kilise olabileceğini de düşündürmektedir. Yapılacak sistemli bir kazı yapının durumunun kesin olarak belirlenmesini sağlayacaktır.

Çzık'in Bizans dönemi yapılarını konu edinen birçok araştırımacı daha çok kroniklerden ve seyahatnamelerden faydalanmıştır. Türkiye'de yapılan arkeolojik ve arkeolojiye destek veren çalışmalar üzerinde durmamaları, kaynaklarda bahsedilen yapılarla mevcut kalıntıları eğleştirmelerinde eksiklikler yaratmıştır. Mevcut yapı kalıntılarının kaynaklardaki yapılarla iliğklendirilmesiyle ilgili olarak tez kapsamında çeğili önerilerde bulunulmuştur. Tabii ki yapılacak kazı ve araştırmalar sonrasında elde edilecek yeni verilerle farklı yaklaşımlarda bulunulabileceğini unutmamak gerekir.

Çstanbul Kapı ile göl arasında, kentin kuzeybatı çeyreğinde son elli yılda yapılan kazılar ve arkeojeofizik araştırmalar sonucunda 1 kilise kalıntısı ile 2 alt yapı kalıntısı ortaya çıkarılmış ve 1 adet toprak altında kilise olduğu tespit edilmiştir. ğeyh Bedrettin sokağı üzerinde bulunan alt yapının Pederler Kilisesi, jeofizik incelemeler sonucunda tespit edilen kilisenin Mikhael Kilisesi veya Kyriotissa Kilisesi, Çstanbul Kapı yakınındaki kilise kalıntısının Trphonos Kilisesi olabileceği bu çalışma kapsamında önerilmiştir.

Laskarisler döneminde patriklik makamının Çzık'e tağınmasıyla birlikte oluşan Patriklik Sarayının nerede olduğu konusu da merak edilen bir sorudur. Çstanbul'daki Patriklik Sarayının saraya ve katedrale yakın bir konumda olduğu bilinmektedir. Çzık'te Laskarisler döneminde temeli Roma dönemine dayanan, I.Konsil'in toplandığı, sonrasında Iustinianus döneminde onarım gören sarayın kullanıldığı düğünmektedir. Kaynaklarda Pederler Kilisesi'nin de katedral olduğundan bahsedilmektedir. Bu bilgiler doğrultusunda Patriklik Sarayı'nın da kentin kuzeybatı çeyreğinde yer aldığını düğünekteyiz.

Çzık'in en dikkat çekici yapısı olan bir surları Laskarisler döneminde eklenen ön surlarla bugünkü halini almıştır. Ön surların I.Theodoros Laskaris veya III.Ioannes Dukas Vatatzes dönemlerinde eklendiği görüğeri bulunmaktadır. II.Theodoros Laskaris'in Çzık'le ilgili methiyesindeki göndermenin yanında, ina tekniği ve özellikle süsleme unsurlarının benzer örneklerle karşılaştırılması III.Ioannes Dukas Vatatzes dönemini işaret etmektedir.

şehir surlarında dikkat çekmek istediğimiz diğer bir konu esas sur duvarı üzerindeki kapıların haricinde iki noktada bulunan ikiz kemerli açıklıklardır. Buldukları yerin önemini içtaret ettiğini düşündüğümüz bu kapı düzenlemelerinden biri kentin kuzeybatı çeyreğindeki sarayla, diğeri Çöğürin güneybatı çeyreğindeki Roma dönemine ait Tiyatro ve tahminlerimiz doğrultusunda bir su yapısı olması muhtemel – gymnasium veya hamam – kamu yapılarıyla ilişkili olmalıdır.

7. yüzyılda oluşturulan thema sistemiyle birlikte askeri yol ağları üzerindeki şehirlerin tahkimatına önem verilmiş, ayrıca kentler arasındaki yollarda güvenliği sağlamak amacıyla karakol görevi yapan küçük hisarlar inşa edilmiştir. Çöğür – Bursa yolu üzerinde Karacakaya’daki ve Çöğür- Lefke yolu üzerinde Karatekin’deki hisarların bu amaçla yapılmış olduğu, Kaynarca köyündeki savunma yapısının ise bir gözetleme kulesi olmanın yanında Akdeniz çevresinde rastlanılan, savunmanın yanında tarım faaliyetleriyle ilgili işlevler de kazandırılan tarzda bir kule olabileceği önerileri getirilmiştir.

Dereköy’den kaynağını alan Çöğür Çöğürinin su sisteminin kalıntıları iki noktada tespit edilebilmiştir. İlk nokta Dereköy’deki Roma dönemine ait kayaya oyma su kanalıdır. İkinci nokta Lefke Kapı dışında, Berberkaya mevkiindeki çökertme havuzu ve havuzdan suyunu alan su kemeridir. Birçok antik kentin su sistemi tek başına ele alınarak incelenmiştir. Çöğür’e su sağlayan sistemin de bağlı başına bir araştırma konusu olarak değerlendirilmesi gerekmektedir.

Kent içinde tespit edilebilen sadece bir adet sarnıç bulunmaktadır. Çöğür gibi stratejik öneme sahip ve sürekli kuşatmaya maruz kalan bir şehirde suyun depolanmaması ilginç bir ayrıntıdır. Gölden su sağlanabilmesi, yer altından da su sistemiyle şehre su getirilmesi ve günümüzde de birçok evde kullanılan kuyuların o dönemde de kullanılmış olma ihtimali sarnıçların azlığını açıklamaktadır.

Su yapılarından bir diğeri Böcek Ayazması’dır. Yapının kullanımıyla ilgili olarak vaftizhane olduğu üzerinde durulmaktadır. Vaftizhanelere gereksinimin kalmadığı 6. yüzyıl sonlarına kadar vaftizhane olarak kullanıldığı görüşüne katılmaktayız.

Sonrasında ise yapının ortasındaki havuzda devÇirme kullanılan III.Mikhael dönemine ait yazıtlı parçadan yola çıkarak, belki de 1065 depreminden sonra mevcut su sisteminden de faydalanarak yapılan onarım ve değikliklerle ayazmaya dönüÖürülmüÖtür.

Bir baÖkasu yapısı sur dıÖında, Öznik-Östanbul arasındaki antik yol üzerinde yer alan köprüdür. Öznik'in kuzeyindeki Karasu Deresi'nin yatak değiÖirmesi sonucu inÖa edilen köprü Prokopius'un bahsettiği Iustinianus döneminde yaptırılan köprü olmalıdır.

Öznik'in kuzeyindeki, doğusundaki ve güneyindeki düzlükler ile tepelerin etekleri nekropol alanı olarak kullanılmıÖtır. Tez kapsamında yayınlardan bilinen mezar odalarının yanında kaçak kazılar, inÖaalar ve tarım faaliyetleri sonucu ortaya çıkarılan 16 mezar odası ele alınmıÖtır. Erken Hristiyanlık dönemine ait mezar odalarının sınıflandırılmasına iliÖkin kesin bir veri bulunmadıÖğundan Roma dönemi mezar odalarıyla ilgili kaynaklar ve "Yurdumuzdaki Geç Hellenistik ve Erken Hristiyanlık Dönemi Hipojeleri" konulu tezden yararlanılarak bir tanımlama ve alt gruplar oluÖturulmuÖtur. Bu gruplandırmaya göre Öznik'teki mezar odalarının çoğunluğunu basit tipte sanduka biçimli mezar odaları oluÖturmaktadır. Mezar odalarının hemen hemen hepsinde fresk izleri görülmektedir.

Öznik'in nekropol alanının taÖocaklarının bulunduğu alanın içinde yer alması taÖ ocağı-nekropol iliÖksini akla getirmektedir. Fakat Öznik'teki taÖocaklarının bugün hala iÖçtiliyor olması bu konuyla ilgili ipucu verecek izlerin kaybolmasına neden olmaktadır. Nekropol alanlarında ve taÖocaklarında sistemli bir kazının yapılmamıÖğ olması da taÖ ocağı-nekropol iliÖksinin belirlenmesini zorlaÖtırmaktadır.

Orta Bizans dönemi Öbirçiliğinde nekropol alanlarının ortadan kalkmasıyla birlikte, suriçine özellikle varlıklı ailelerin kilise ve manastırlara gömülmesi geleneği baÖılamıÖtır. Öznik'te 12.-13. yüzyıllarda Roma dönemi tiyatrosu toplu gömüler için mezarlık alanı olarak kullanılmıÖtır. Tiyatroda bulunan iskeletlerin antropolojik

incelemesi bu kişilerin bir kısmının savaştabir kısmının ise salgın hastalık sonucu öldüğünü belirlemiştir.

Suriçinde ve sur dışında bulunan işlevi belli olmayan kalıntılardan biri 1999 depreminde zarar gören ve yenilenen Selçuk Ğkögretim Okulu'nun inşasısirasında ortaya çıkarılan su ile ilgili olduğunu düşündüğümüz yapıdır. Kaynaklarda belirtilen yapılarla karşılaştırılması sonucunda, kesin olmamakla birlikte Roma dönemine ait bir hamam-gymnasium kompleksine veya Erken Bizans devri hamamına ait olabileceği önerisinde bulunulmuştur.

Ğlevibelirsiz bir başkakalıntı tiyatro kazılarında ortaya çıkarılan, Bizans dönemine ait bir takım duvarlar ve fresklerdir. Bu kalıntıların tiyatro üzerindeki kilise ile bağlantılı olabileceği veya tiyatrodaki mezarlıkla ilişklendirilerek buradaki anma törenlerinde kullanılan mekanlar olabileceği üzerinde durulmuştur.

Suriçindeki diğer kalıntı Müze'nin yaptığı sondajlardan birinde ortaya çıkarılan, iki farklı döneme ait duvarın belirlendiği Akçeşmesokaktaki kalıntıdır. Mevcut durumu kesin bir tanımlama yapmaya olanak sağlamamaktadır, fakat doğu-batı doğrultulu olması dini işlevlibir yapı olabilir mi sorusunu akla getirmektedir.

Ğlevihakkında öneride bulunulan sur dışındaki kalıntı ise 1981 yılında ĞÇİK ekibi tarafından tespit edilen, günümüzde yok olduğundan veya yoğun bitki örtüsü altında bulunduğundan görülememişolan trikonkhos planlı kalıntıdır. Boyutu ve formundan yola çıkarak inşa edilerek yapılmış bir vaftiz havuzu olduğunu düşünmekteyiz. Dolayısıyla burada bir vaftizhane ve kilise olmalıdır. Ancak bu yapılara dair kesin bir mimari veriye ya da kaynaklarda bir bilgiye ulaşmamamıştır.

Ğnik'in çevresinde kaynaklarda adı bilinen birçok yerleşmeve köy bulunmaktaydı. Bir kısmının yerleri daha önceki çalışmalarda belirlenmiştir. Schinae'nin Karatekin Köyü, Liada'nın Gürmüzlü Köyü, Basileia ve Basilinopolis'in Boyalıca Beldesi yakınlarında olabileceği belirtilmektedir. Bahsi geçen diğer bir yerleşme Kyr Georgios'tur. Gölün kuzey sahilinde olduğu düşünülen yerleşmeiçin kaynaklardaki

anlatımlar doğrultusunda gölün güney sahilinde olma ihtimalinin daha yüksek olduğu ve bu yerleşmenin tahkimata sahip Karacakaya olabileceği önerisi getirilmektedir.

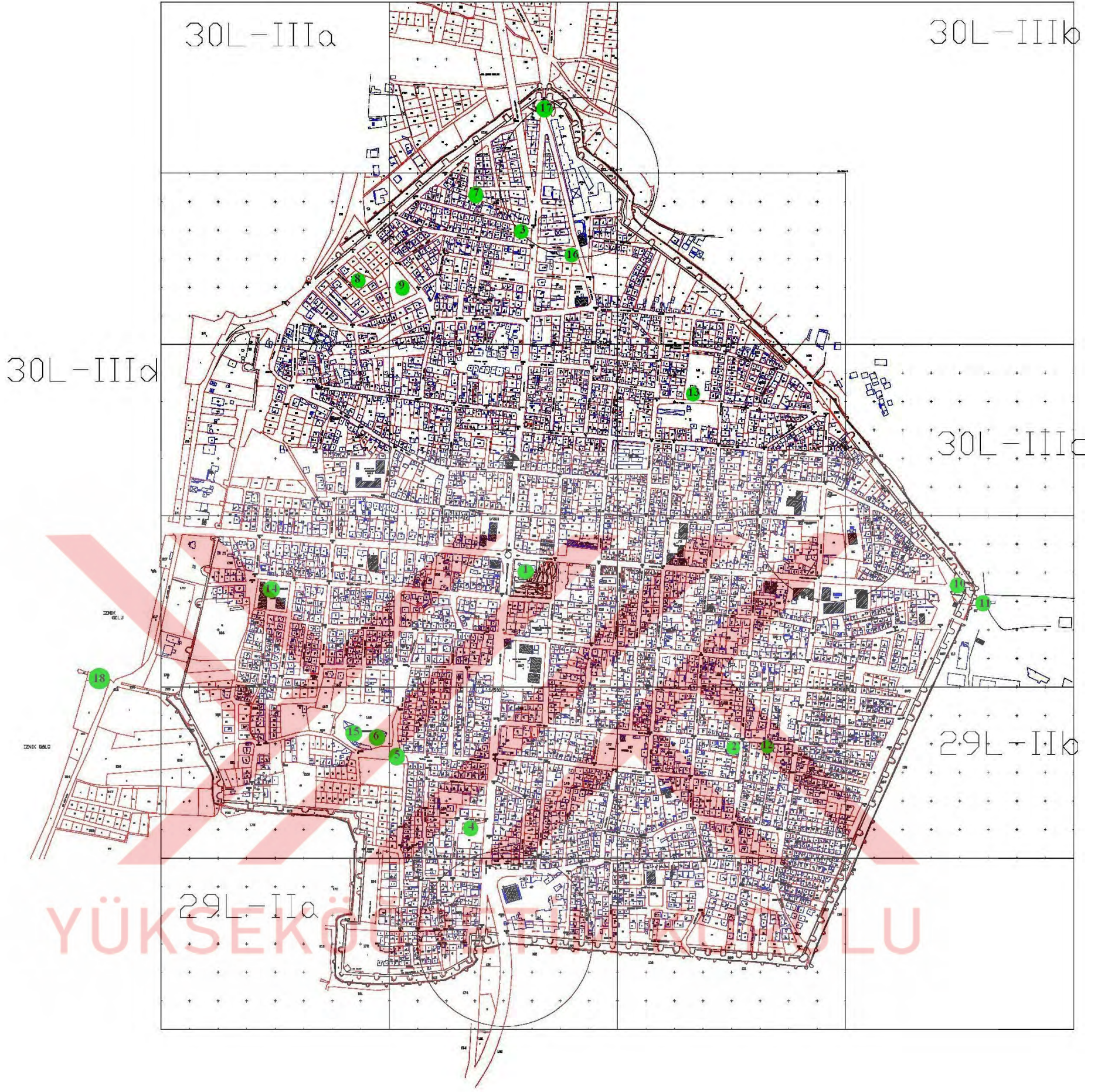
Çzık köylerinde yaptığımız arazi çalışmasında çoğunluğu kaçak kazılar sonucunda tahrip edilmiş tuğla mezarlarla karşılaşılmıştır. Çiçekli Köyü Güney Yaka ve Köyiçi mevkileri, Karatekin Köyü, Süleymaniye Köyü Değirmen Yanı mevkii ve Yörükler Köyü Köy Kıran mevkii tuğla mezarların yoğun olarak rastlanıldığı yerler olmalarından dolayı belki de bir yerleşime iğaet edebileceklerini belirtmek gerekir. Mezarların yanında mimari plastik veriler de yerleşimlere dair ipuçları vermektedir. Elbeyli, Çakırca, Çikli, Gürmüzlü, Göllüce, Müğküle, Derbent ve gerefiye’de tağ eserlerin yoğunlaştığı görülmektedir.

Roma ve Bizans devirlerinde askeri, ticari, dini yönden önemli bir çar olan Çzık’in Traianusla başlayan Hadrianusla devam eden, Bizans döneminde özellikle Iustinianus ve Laskarisler dönemlerinde artış gösteren inçafa faaliyetleriyle önemine yakışır mimari eserlerle donatıldığı bu çalışmayla daha iyi belirlenmiştir.

YÜKSEKÖĞRETİM KURULU

H.5. Mimari veriye sahip / yerleşim olasılığı olan / eski yol güzergahı üzerinde bulunan köylerin haritası

P.32. Günümüzde mevcut olan yapıların yerlerini gösteren Çankırı suriçi planı

1. Ayasofya Kilisesi	11. Su Yolu
2. Koimesis Kilisesi	12. Böcek Ayazması
3. Çankırı Kapı Yakınındaki Kilise	13. Sarnıç
4. YeniÇehir Kapı Yakınındaki Kilise	14. Selçuk İlköğretim Okulu Bahçesindeki Kalıntı
5. Tiyatro Yakınındaki Kilise Alt Yapı Kalıntısı	15. Roma Tiyatrosundaki Bizans Kalıntıları
6. Tiyatro Üzerindeki Kilise Kalıntısı	16. Çankırı Kapı Yakınındaki Kalıntı
7. KemalpaÇaMahallesiindeki Altyapı ve çapel Kalıntısı	17. Çankırı Surları
8. KemalpaÇaMahallesiindeki Kilise Altyapısı	18. Liman
9. KemalpaÇaMahallesiindeki Kilise Kalıntısı	
10. Lefke Kapısının çehir Yönündeki çapel Kalıntısı	

KAYNAKÇA

- ABADIE-REYNAL, Catherine, Eyüp BUCAK: “Work at Apameia in 1999”,
2001 **22.KST**, 2, s.233-240.
- ABBASOĞLU, Haluk: “Pamphylia Hamamları, Plan Açısından Bir
2004 Değerlendirme”, **60.Yağınla Fahri Iğk’a Armağan, Anadolu’da Doğdu**, İstanbul, s.1-9.
- ABBASOĞLU, Haluk, Gnc DELEMEN: “Antik Nikaia’dan Günümüze
2004 Kalanlar”, **Tarih Boyunca Gznk**, İstanbul s.189-197.
- AKARCA, AkGidl: **Yunan Arkeolojisinin Ana Çizgileri I, ğehir ve Savunması**, Ankara.
1998
- AKYÜREK, Engin: **Bizans’ta Sanat ve Ritüel**, İstanbul.
1996
- AKYÜREK, Engin: “The Medieval Church of Trebenna and its
2009 Pictorial Program: A Vanishing Monument in its Historical Context”, **Cahiers Archeologiques**, 52 (2005-2008), s.45-55.
- AKYÜREK ğAHGÇN, Eda: “Büyük Çiftçi Tanrısı Zeus Bronton Arkeolojik ve Epigrafik Belgelerle Phrygia’da Bir Zeus Kültü”, **Olba**, IV, s.163-182.
2001
- ALFÖLDGROSENBAUM, Elisabeth: **Anamur Nekropolü**, Ankara.
1971

- ALGEDİCK, Ğmet: “AlaĞair’de Bizans Mezarları”, **Pirelli Dergisi**,
1977 153, s.6-7.
- ALĞOĞLU, Fusun: “Erken Osmanlı Döneminde Ğnik Kentinin
1999 Fiziksel GeliĞimi”, **Aptullah Kuran için
Yazılar / Essays in Honour of Aptullah
Kuran**, Ğstanbul, s.83-101.
- ALPATOV, Mikhail Vladimirovich: “Les fresques de Sainte Sophie de Nicée”,
(1926) **Echos d’Orient**, 25, s.42-45.
- ALTRIPP, Michael: “Überlegungen zum Synthronos der Hagia
1999 Sophia in Iznik /Nikaia”, **BZ**, 92/2, s.448-454.
- ALTUN, Ara, Oktay ASLANAPA: “Ğnik Ğini Fırınları Kazısı 1997 Mevsimi
1999 ĞalıĞmaları”, **XX. KST**, II, s.539-556.
- ALTUN, Ara: “Kültür Mirası Olarak Ğnik”, **Uluslararası
2005 Ğnik Sempozyumu**, Ğstanbul, s.341-345.
- ALTUN, Ara: “Nikaia Hekataion’u”, **Muhibbe Darga
2008 ArmaĞanı**, Ğstanbul, s.81-86.
- AMMIANUS MARCELLINUS: **Ammianus Marcellinus**, Çev.John Rolfe, II,
1963 London.
- ANATOLIAN STUDIES: “Recent Archaeological Research in Turkey”,
1969 **Anatolian Studies**, 19, s.22-23.
- ANDREASYAN, Hrand D.: **Polonyalı Simeon’un Seyahatnâmesi 1608-
1964 1619**, Ğstanbul.

- ANGOLD, Michael: **A Byzantine Government in Exile**, London.
1975
- ANGOLD, Michael: “Nikaia Kenti M.S. 1000-1400”, **Tarih Boyunca Ğznk**, Ğstanbul, s.27-55.
2004
- ANNA KOMMENA: **Alexiad**, Çev. Bilge Umar, Ğstanbul.
1996
- ANONİM: “Haberler: Freskli Bizans Mezarı”, **Türk Tarih Kurumu Belleten**, III/11-12, s.464.
1939
- ANONİM: **Anonim Tevarih-i Al-i Osman**, Haz.Nihat Azamat, Ğstanbul.
1992
- ANONİM: **Türkiye Coğrafya Atlası**, Ğstanbul
2004
- ARNAKIS, Georgiades: “Gregory Palamas among the Turks and Documents of His Captivity as Historical Sources”, **Speculum**, 26.1, s.104-118.
1951
- ARTUK, Cevriye: “Nicaea (Ğznik) da Herakles”, **Ğstanbul Arkeoloji Müzeleri Yıllığı**, 9, s.40-41.
1960
- ASGARĞNuĞin, Nəih FIRATLI: “Üç Geç Antik Mezar”, **Arkeoloji ve Sanat**, 3, s.9-12.
1982
- ASLANAPA, Oktay, v.d.: **Ğznik Çini Fırınları Kazısı II.Dönem 1981-1988**, Ğstanbul.
1989

- ASLANAPA, Oktay:
1983 “1981 Ğnik Ğini Fırınları Kazı ve Sondajları ile Yüzey AraĞtırmaları”, **IV. KST**, s.419-422.
- ASLANAPA, Oktay:
1989 “Ğnik Ğini Fırınları Kazısı 1987 Yılı ĞalıĞmaları”, **X. KST**, II, s.383-400.
- ASLANAPA, Oktay:
1990 “Ğnik Ğini Fırınları Kazısı 1988 Yılı ĞalıĞmaları”, **XI. KST**, II, s.363-370.
- ASLANAPA, Oktay:
1993 “Ğnik Ğini Fırınları Kazısı 1991 Yılı ĞalıĞmaları”, **XIV. KST**, II, s.475-494.
- ASLANAPA, Oktay:
1994 “Ğnik Ğini Fırınları Kazısı 1992 Yılı ĞalıĞmaları”, **XV. KST**, II, s.547-563.
- ĞIK PAĞAZADE:
2003 **OsmanoĞulları'nın Tarihi**, (Haz. Kemal Yavuz, Yekta Saraç), Ğstanbul.
- AYAS, Necati:
1986 “Ğnik Ayasofya Sondajları ve Yeni Plan”, **X.Türk Tarih Kongresi Bildiri Özetleri**, Ankara, s.3-4.
- AYDIN, Mehmet:
1991 **Hristiyan Genel Konsilleri ve II.Vatikan Konsili**, Konya.
- AYDINOĞLU, Ümit:
1998 “Olba Bölgesi Yol AĞı”, **Olba**, I, s.139-146.
- AYVERDĞ Ekrem Hakkı:
1966 **Ğstanbul Mimari ÇaĞının MenĞei Osmanlı Mimarisinin ĞlkDevri**, Ğstanbul.

- BARBER, Charles:
1991 “The Koimesis Church, Nicaea”, **JÖB**, 41, s.43-60.
- BARBET, Alix, Selçuk ğENER:
1999 “Conservation work at Ğzık: Elbeyli tomb paintings”, **XVI. AST**, I, s.203-223.
- BARBET, Alix, v.d.:
2000 “Ğzık / Elbeyli Mezar Yapısı Duvar Resimlerinin Konservasyonu”, **15. Arkeometri Sonuçları Toplantısı**, s.1-18.
- BARSANTI, Claudia:
2004 “Ğzık / Nikaia Arkeoloji Müzesi Kataloğunun PeĞinde”, **Tarih Boyunca Ğzık**, Ğstanbul, s.267-300.
- BARTUSIS, Mark C.:
1991 “Pronoia: Fiscal Meaning”, **ODB**, III, New York-Oxford, s.1733-1734.
- BASKICI, M. Murat:
1994 “10-13. Yüzyıllarda Bizans Anadolu’sunda Ğktisadi ve Sosyal Ortam: Kurumlar ve GeliĞmele”, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ğktisat Anabilim Dalı YayınlanmamıĞYüksek Lisans Tezi, Ankara.
- BASKICI, M. Murat:
2009 **Bizans Döneminde Anadolu, Ğktisadi ve Sosyal Yapı (900-1261)**, Ankara.
- BAYKARA, Tuncer:
1997 **I.Giyaseddin Keyhusrev (1164-1211)**, Ankara.
- BECKWITH, John:
1970 **Early Christian and Byzantine Art**, London.

- BITTEL, Kurt:
1954
“Das Alamannia-relief in Nicaea (Bithyniae)”,
Festschrift für Peter Goessler, Tübingen, s.11-22.
- BİDİRÇİ Mehmet:
1994
Tarihi Su Yapıları: Konya Karaman Niğde Aksaray Yalvaç Side Mut Silifke, Ankara.
- BLANCK, Horst:
1999
Eski Yunan ve Roma’da Yaşam İstanbul.
- BOECKHIUS, Augustus:
1843
Corpus Inscriptionum Graecarum, II, Berlin.
- BONDOUX, René:
2003
“Les Villes”, **La Bithynie au Moyen Âge**, Paris, s.377-409.
- BOURAS, Charalampos:
1981
“City and Village: Urban Design and Architecture”, **JÖB**, 31/2, s.611-653.
- BRÖDNER, Erika:
1951
Untersuchungen an den Caracallathermen, Berlin.
- BRUNOV, Nikolai:
1925
“L’Eglise de Sainte Sophie a Nicée”, **Echos d’Orient**, 24, s.471-481.
- BRYER, Anthony:
1988
“Nicaea, Byzantine City”, **Peoples and Settlement in Anatolia and Caucasus, 800-1900**, Study IX, London, s.22-31.

- BUCHWALD, Hans: “The Carved Stone Ornament of the High
1962/1963 Middle Ages in San Marco, Venice”, **Jahrbuch
der Österreichischen Byzantinischen
Gesellschaft**, 11/12, s.169-209.
- BUCHWALD, Hans: **Church of Archangels in Sige near
1969 Mudanya**, Byzantina Vindobonensia, 4, Wien.
- BUCHWALD, Hans: “Sardis Church E – A Preliminary Report”,
1977 **JÖB**, 26, s.265-289.
- BUCHWALD, Hans: “Lascarid Architecture”, **JÖB**, 28, s.261-296.
1979
- BUCHWALD, Hans: “Byzantine Town Planning – Does it Exist?”,
2007 **Material Culture and Well-Being in
Byzantium (400-1453)**, Wien, s.57-74.
- BÜYÜKYILDIRIM, Galip: “Perge Kenti Tarihsel Su Yapıları”, **Türkiye
1997 Gı̇aat Mühendisliği 14. Teknik Kongresi,
Ġmir**, s.1051-1066.
- CAHEN, Claude: **Osmanlılardan Önce Anadolu’da Türkler**,
1994 Çev. Yıldız Moran, Ġstanbul.
- CARR, Annemarie Weyl: “Peacocks”, **ODB**, III, New York-Oxford,
1991 s.1611-1612.
- CHATZIDAKIS, Monolis: “Ikonostas”, **RBK**, III, s.326-353.
1978

CORMACK, Robin, Maria VASSILAKI (Ed.), **Byzantium 330-1453**, London. 2008.

CRNOBRNJA, Adam N.: “Zagrobni obiĤaji rimskoga vremena: studija sluĤaja groba iz Brestovika”, **Glasnik Srpskog arheološkog društva**, 22, s.161-172. 2005

ĖURĤ İÇ, Slobodan: “Architectural Significance of Subsidiary Chapels in Middle Byzantine Churches”, **Journal of the Society of Architectural Historians**, 36/2, s.94-110. 1977

ĖEĖEN, Kazım: **Roma Suyollarının En Uzununu**, Ėstanbul. 1996

ĖELĖĖN, Ahmet Vedat: “Termessos Kenti Nekropol’leri”, Ėstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü YayınlanmamığDoktora Tezi, Ėstanbul. 1990

ĖELĖĖN, Ahmet Vedat: “Termessos ve Ėevresinde Nekropol ve Epigrafya Arağtırmaları: 1975-1991 Yılları Arasında Yapılan ĖalıĖmaların Toplu SonuÇlarına Kısa Bir Bakığ”, **Anadolu Arağtırmaları**, XIII, s.153-177. 1994

ĖETĖNKAYA, Haluk: “Ėstanbul’da Orta Bizans Dini Mimarisi (843-1204)”, Ėstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı YayınlanmamığDoktora Tezi, Ėstanbul. 2003

ÇEVİK, Nevzat, Burhan VARKIVANÇ, Engin AKYÜREK (Ed.): **Trebenna, Tarih**
2005 **Arkeoloji ve Doğası/ Ist History, Archaeology**
and Natural Environment, Ankara.

ÇOKAY, ğ. Sedef:
2003 “Karaçalı Nekropolü”, İstanbul Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Klasik Arkeoloji
Bilim Dalı Doktora Tezi, İstanbul.

ÇOKAY-KEPÇE, Sedef:
2006 **Antalya Karaçalı Nekropolü**, Antalya.

De HELL, Xavier Hommaire:
1855 **Voyage en Turquie et en Perse**, I, Paris.

De HELL, Xavier Hommaire:
1860 **Voyage en Turquie et en Perse**, IV, Paris.

De LAUNAY, Louis:
1913 **La Turquie que l'on voit**, Paris.

De MAFFEI, Fernanda:
2004 “Ġnik'te II.Konsil VII.Ökümenik Konsil ve
Ġnik Bakire Meryem Dormisyon Kilisesi
Bemasındaki Mozaikler”, **Tarih Boyunca**
Ġnik, İstanbul, s.109-117.

DECKERS, Johannes, G. Ümit SERDAROĞLU: “Das Hypogäum beim Silivri-
1995 Kapı in Istanbul”, **Jahrbuch für Antike und**
Christentum, Ergänzungsband, 20-2, Münster,
s.674-681.

DELBEUF, Régis:
1906 **De Constantinople á Brousse et a Nicée**,
İstanbul.

- DEMİR, Zeynep:
1993 “Kıvalı-Sakarya Otoyolu 88.km Çmit
Nekropolü Kurtarma Kazısı”, **III. Müze
Kurtarma Kazıları Semineri**, s.229-249.
- DEMİRKENT, IĞın:
1996 **Türkiye Selçuklu Hükümdarı Sultan I. Kılıç
Arslan**, Ankara.
- DEMİRÇİZ, Yıldız:
2002 **Örgülü Bizans Döğme Mozaikleri /
Interlaced Byzantine Mosaic Pavements**,
Çstanbul.
- DEMİRKENT, IĞın:
2001 “Bizans Kaynaklarına göre IV.-XI. Yüzyıllarda
Çstanbul ve Çevresinde Depremler”, **Tarih
Boyunca Anadolu’da Doğal Âfetler ve
Deprem Semineri**, Çstanbul, s.51-65.
- DEMİRKENT, IĞın:
2004 “Çnik’in Haçlılar Tarafından KuÇatılması (6
Mayıs-19 Haziran 1097)”, **Tarih Boyunca
Çnik**, Çstanbul, s.121-130.
- DEMİRKENT, IĞın:
2004 **Haçlı Seferleri**, Çstanbul.
- DEMUS, Otto:
1975 “The Style of the Kariye Djami and its Place in
the Development of Palaeologan Art”, **The
Kariye Djami**, Vol.4, Princeton s.,109-160.
- DERNSCHWAM, Hans:
1992 **Çstanbul ve Anadolu’ya Seyahat Günlüğü**,
Çev.YaÇa Önen, Ankara.
- DEUBNER, Otfried:
1938 **Das Asklepieion von Pergamon**, Berlin.

- DIEHL, Charles:
1892 “Mosaïques byzantines de Nicée”, **BZ**, 1, s.74-85, 525-526.
- DIEHL, Charles:
1905. **Etudes Byzantines**, Paris.
- DIMITROV, Dimiter P.:
1962 “Le système Décoratif et la Date des Peintures Murales du Tombeau Antique de Silistra”, **Cahiers Archéologiques**, XII, s.35-52.
- DÖRÜMTEKİN, Feridun:
1962 “Ayasofya gimalindeki Vezir Bahçesi Denilen Yerde Bulunan Bir Hipogee”, **İstanbul Arkeoloji Müzeleri Yıllığı**, 10, s.30-36.
- DÖRÜMTEKİN, Feridun:
1963/1964 “Le local du Patriarcat a Ste.Sophie”, **Istanbuler Mitteilungen**, 13/14, s.123-127.
- DÖVÜÇÖĞLU, Sencer:
1996 **Osmanlı Beyliğinin Kuruluşu** İstanbul.
- DOĞANCI, Kamil:
2001 “Bursa ve Civarını Etkileyen Depremler (M.S. 4.Yüzyıla Kadar)”, **Bursa Yöresi'nin Depremselliği ve Deprem Tarihi**, Bursa, s.61-66.
- DOĞANCI, Kamil:
2003 “Bithynia Tarihi I: Bithynia Krallığı (M.Ö.297-M.Ö.74)”, **Bursa Defteri**, 20, s.74-84.
- DOĞRU, Arzu, v.d.:
2008 “Geophysical Survey of Big Empty Area Iznik, Turkey”, **International Course on ArchaeoGeophysics INCA**.

- DOWNEY, Glanville:
1955 “Earthquakes at Constantinople and Vicinity, A.D. 342-1454”, **Speculum**, 30/4, s.596-600.
- DÖLGER, Franz:
1826 **Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches**, III, München-Berlin.
- DURUGÖNÜL, Serra:
1995 “Kilikia Kulelerinin Tarihteki Yeri”, **Arkeoloji Dergisi**, III, s.197-202.
- DUYURAN, Rüstem:
1949 “Çorlu-Sultanköy (yeraltı mezar odası) Hakkında Kısa Rapor”, **Türk Tarih, Arkeologya ve Etnografya Dergisi**, V, s.28-31.
- DVORNIK, Francis:
1990 **Konsiller Tarihi Ğznk’ten II.Vatikan’a**, Çev. Mehmet Aydın, Ankara.
- EBÛ ABDULLAH MUHAMMED ÖN BATTÛTA TANCÎ, Ğbn Battûta
2004 **Seyahatnamesi**, Çev.A.Sait Aykut, I, Ğstanbul.
- ERMĖĖ, Ü.Melda:
2003 “Ğmir ve Manisa Çevresindeki Orta Bizans Dönemi Templon ArĖitavları”, Ğstanbul Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü YayınlanmamığYüksek Lisans Tezi, Ğstanbul.
- EYĖE, Semavi:
1949 “Ğnik’tte Bir Bizans Kilisesi”, **Türk Tarih Kurumu Belleten**, XIII / 49, s.37-51.
- EYĖE, Semavi:
1961 “Ğmir Yakınında Kemalpağa(Nif) da Laskaris’ler Sarayı”, **Türk Tarih Kurumu Belleten**, XXV / 97, 1-15.

- EYÜCE, Semavi:
1963 “Two Mosaic Pavements from Bithynia”, **DOP**,
17, s.373-383.
- EYÜCE, Semavi:
1964 “ znik’de  stanbul Kapısının Medusaları”,
TTOK Belleteni, 269, s.14-16.
- EYÜCE, Semavi:
1969 “Anadolu ve  stanbul’da Lahit Biçiminde R lik
Mahfazaları”, ** stanbul Arkeoloji Müzeleri
Yılığı**, 15-16, s.97-126.
- EYÜCE, Semavi:
1971 “Monuments byzantins anatoliens in dits ou
peu-connus”, **Corsi di Cultura sull’arte
Ravennate e Bizantina**, XVIII, s.309-332.
- EYÜCE, Semavi:
1980 **Son Devir Bizans Mimarisi,  stanbul’da
Palaiologos’lar Devri Anıtları**  stanbul.
- EYÜCE, Semavi:
1983 “Die Byzantinische Kirche in der N he des
YeniğehirTores zu  znik (Nikaia) (Kirche C)”,
**Materialia Turcica, Byzantino-Altaica:
Festschrift für Hans-Wilhelm Haussig zum
65.Geburtstag**, 7/8, (1981/1982), Bochum,
s.152-166.
- EYÜCE, Semavi:
1988 ** znik, Tarihçesi ve Eski Eserleri**,  stanbul.
- EYÜCE, Semavi:
1991 “Ayazma”, **TDV  slam Ansiklopedisi**, 4,
 stanbul, s.229-230.

- EYÜCE, Semavi:
1996 “Türkiye’de Bizans Dönemi Yerleğimi Hakkında Notlar”, **Tarihten Günümüze Anadolu’da Konut ve Yerleğme / Housing and Settelement in Anatolia. A Historical Perspective**,  stanbul, s.206-220.
- EYÜCE, Semavi:
t.y. “ znik’ten Hatıralar ve D Ğ neler”, **Uluslararası  znik Sempozyumu**,  stanbul, s.327-339.
- FEDWICK, Paul J.:
1976 “Death and Dying in Byzantine Liturgical Traditions”, **Eastern Churches Review**, 8, s.152-161.
- FELLOWS, Charles:
1852 **Travels and Researches in Asia Minor, More Particularly in the Province of Lycia**, London.
- FERGUSON, George:
1955 **Signs and Symbols in Christian Art**, New York.
- FIRATLI, Nezh:  stanbuldan Bizans  ağına Ait  ç Mezarlık Buluntusu”, ** stanbul Arkeoloji Müzeleri Yıllığı**, 10, s.37-41.
- FIRATLI, Nezh:
1966 “Notes sur quelques hypog es pal o-chr tiens de Constantinople”, **Tortulae, Studien zu Altchristlichen und Byzantinischen Monumentes**, Freiburg, s.131-139.
- FIRATLI, Nezh:
1974 a “An Early Byzantine Hypogeum Discovered at  znik”, **Mansel’e Armağan (M langes Mansel)**, II, Ankara, s.919-932.

- FIRATLI, NeziH:
1974 b “Byzantine Hypogeum at Ğnik”, **TTOK Belleteni**, 43/322, Temmuz – Eylül, s.31-38.
- FIRATLI, NeziH,
1975 “Ğnik’te Bulunan Erken Bizans Çağı Hipojesi”, **Ğlgi** 21, s.24-27.
- FOSS, Clive, Anthony CUTLER:
1991 “Cities”, **ODB**, I, New York-Oxford, s.464-466.
- FOSS, Clive, David WINFIELD:
1986 **Byzantine Fortifications: An Introduction**, Pretoria.
- FOSS, Clive, Jacob TULCHIN:
1996 **Nicaea: A Byzantine Capital and Its Praises**, Brookline.
- FOSS, Clive:
1979 “Late Byzantine Fortifications in Lydia”, **JÖB**, 28, s.297-320.
- FOSS, Clive:
1991 “Opsikion”, **ODB**, III, New York-Oxford, s.1528-1529.
- FOSS, Clive:
1998 “Byzantine Responses to Turkish Attack Some Sites of Asia Minor”, **AETOS, Studies in honour of Cyril Mango**, Stuttgart-Leipzig, s.154-171.
- FOSS, Clive:
2002 **Anadolu’daki Ortaçağ Kalelerinin Ğrenmesi II, Nikomedia**, Çev.F.Yavuz Ulugün, Kocaeli.
- FOSS, Clive, :
2004 “Ğnik’in Bizans Surları 260-1330”, **Tarih Boyunca Ğznk**, Ğstanbul, s.249-262.

- FRANÇOIS, Véronique:
2003 “Le Céramique Byzantine et Ottomane”, **La Bithynie au Moyen Âge**, Réalités Byzantines 9, Paris, s.287-308.
- FRENCH, David:
1967 “Prehistoric Sites in Northwest Anatolia: I. The Çalik Area”, **Anatolian Studies**, 17, s.49-100.
- FRENCH, David:
1981 **Roman Roads and Milestones of Asia Minor, The Pilgrim’s Road / Roma Çağında Küçük Asya’daki Yollar ve Mil Tağları**,Hacı Yolu, Oxford.
- GARDNER, Alice:
1964 **The Lascarids of Nicaea, The Story of an Empire in Exile**, Amsterdam.
- GERLACH, Stephan:
2007 **Türkiye Günlüğü 1573-1576**, Çev.Turkis Noyan, İstanbul.
- GIROS, Christophe:
2003 “Les Fortifications Médiévales”, **La Bithynie au Moyen Âge**, Réalités Byzantines 9, Paris, s.209-224.
- GOLTZ, Colmar Freiherr von der:
1896 **Anatolische Ausflüge**, Berlin.
- GOODENOUGH, Erwin R.:
1962 “Catacomb Art”, **Journal of Biblical Literature**, 81/2, s.113-142.
- GRABAR, Andre:
1946 **Martyrium, Recherches sur le culte de Reliques et l’art Chrétien Antiquae, I - Architecture**, Paris.

- GRABAR, Andre: "Deux Notes sur l'Histoire de l'Iconostase d'Après des Monuments de Yougoslavie", **ZRVI**, 7, s.13-22.
1961
- GRABAR, Andre: **Sculptures Byzantines de Constantinople (IVe-Xe Siècle)**, Paris.
1963
- GRÉGOIRE, Henri: "Encore la Monastère d'Hyacinthe a Nicée", **Byzantion**, 5, s.287-293.
1930
- GRELOIS, Jean-Pierre: "Du Golfe de Nicomédie au Lac de Nicée L'appart des Voyageurs (XVe-XXe siècle)", **La Bithynie au Moyen Âge**, Paris, s.509-534.
2003
- GUIDOBALDI, Alessandra Guiglia: "L'opus sectile pavimentale in area bizantina", **Atti del I. Colloquio dell'Associazione Italiana per lo Studio e la Conservazione del Mosaico**, Ravenna, s.643-663.
1994
- GURLITT, Cornelius: "Die islamitischen Bauten von Isnik (Nicaea)", **Orientalisches Archiv**, III (1912/1913), s.49-60.
1913
- GÜNALTAY, ğemseddin: **Yakın ğark IV, Perslerden Romalılara Kadar Selevkoslar, Nabatiler, Galatlar, Bitinya ve Bergama Kırallıkları**, Ankara.
1951
- GÜVEN, Suna: "Anadolu'da Roma Takları", **IV. AST**, s.103-107.
1987
- HALDON, John, **Bizans Tarih Atlası**, Çev.Ali Özdamar, Ğstanbul.
2006

HAMMER, Joseph von:
1818

**Umblick auf einer Reise von Constantinopel
nach Brussa und dem Olympos, und von da
zurück über Nicäa und Nicomedien, Pesth.**

HARMANKAYA, Savaş Burçin ERDOĞU, **Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri 4b -
GökTunç Çağı**, İstanbul 2002.

HEYD, W.:
1975

Yakın-Doğu Ticaret Tarihi, Çev. Enver Ziya
Karal, Ankara.

HOCA SADETTİN EFENDİ
1992

Tacü't – Tevarih, I, Çev. Şmet Parmaksızoğlu,
Ankara.

HÖRANDNER, Wolfram, Annemarie Weyl CARR, "Christogram", **ODB**, III, New
1991 York-Oxford, s.441.

<http://news.softpedia.com/news/Mysteries-of-A-Roman-House-Tomb-Unveiled-95724.shtml> 31.07.2009.

<http://www.clt.astate.edu/wallen/digits/IznikHS/IznikHagiaSophia.htm> 22.07.2009.

http://www.ims.forth.gr/joint_projects/e-mem/burial_customs.htm#byzantine
31.07.2009.

<http://www.sciencedaily.com/releases/2008/10/081013210144.htm> 31.07.2009.

HÜRMÜZLÜ, Bilge:
2008

Eski Yunan'da Ölü Gömme Gelenekleri,
İstanbul.

- İĞİN, Delma:
1966 “Ankara’da Klemens ve Çanık’de Koimesis Kiliseleri”, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü Yayınlanmamış Lisans Tezi, İstanbul.
- IVISON, Eric A.:
(2000) “Supplied for the journey to heaven’: a moment of West-East cultural exchange: ceramic chalices from Byzantine graves”, **Byzantine and Modern Greek Studies**, 24, s.147-193.
- ÖZGÜL, Vedat:
1989 “Anadolu’da Roma İmparatorluk Devri Zafer Takları”, **Festschrift für Jale Çınar Armağanı**, I-II, İstanbul, s.351-362.
- ÖNALCIK, Halil:
1997 “Osman Gazi’nin Çanık Kuşatması ve Bafeus Muharebesi”, **Osmanlı Beyliği (1300-1389)**, İstanbul, s.78-105.
- JANIN, Raymond:
1921 “La Bithynie sous l’empire byzantin”, **Échos d’Orient**, 20, s.168-182, 301-319.
- JANIN, Raymond:
1925 “Nicée, Étude historique et topographique”, **Échos d’Orient**, 24, s.482-490.
- JANIN, Raymond:
1975 **Les Églises et les Monastères des Grands Centres Byzantins**, Paris.
- JOANNE, Adolphe, Emile ISAMBERT,
1861 **Itinéraire descriptif, historique et archéologique de l’orient**, Paris.
- JOHN MALALAS:
1986 **The Chronicle of John Malalas**, Çev.Elizabeth Jeffreys, v.d., Melbourne.

- JOHNSON, Mark J.:
1991 “Baptistry”, **ODB**, I, New York-Oxford, s.252.
- KÂHYA, Yegân:
1996 “Ğstanbul Bizans Mimarisinde Tuğla Boyutları Üzerine”, **Prof. Doğan Kuban’a Armağan**, Ğstanbul, s.171-182.
- KALOPISSI-VERTI, Sophia:
2006 The Proskynetaria of the Templon and Narthex: Form, Imagery, Spatial Connections, and Reception”, **Threshold of The Sacred**, Washington, s.107-132.
- KANSU, ğevket Aziz:
1970 “Bitinya’da Prehistorya Araştımları”, **Atatürk Konferansları**, II, Ankara, s.111-118.
- KAPLANOĞLU, Raif:
2003 **Doğal ve Anıtsal Eserleri ile Bursa**, Bursa.
- KARAKAYA, Enis:
1987 a “Yurdumuzdaki Geç Helenistik ve Erken Hristiyanlık Dönemi Hipojeleri”, Ğstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü Sanat Tarihi Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ğstanbul.
- KARAKAYA, Enis:
1987 “Sardes Hipojeleri (Mezar Odaları)”, **Sanat Tarihi Araştımları Dergisi**, 1, s.18-27.
- KARAKAYA, Enis:
1991 “Ğmit’te Bulunan Duvarları Resimli Mezar Odası”, **Sanat Tarihi Araştımları Dergisi**, 10, s.51-53.

- KARAKAYA, Enis,
1996 “Son Buluntular IÇında Antik Philadelphia Nekropolü”, **Sanat Tarihi Araştımları Dergisi**, 13, s.54-60.
- KARAKAYA, Enis:
1998 “Ėnik'te Bulunan Duvarları Resimli Bir Mezar Odası”, **Sanat Tarihi Araştımları Dergisi**, 14, s.55-58.
- KARAKAYA, Enis:
2002 “Bizans Ayazmaları (Bir Deneme)”, **Sanat Tarihi Araştımları Dergisi**, 16, s.35-45.
- KARAKAYA, Enis:
2004 “Geç Roma-Erken Hıristiyanlık Dönemlerinin Cennetsel Kompozisyonlu Duvar Resimleri”, **Palmet**, V, s.123-140.
- KARGINER, Ėefik, v.d.(Haz.):
1963 **Ėnik / Nicaea**, Ėstanbul.
- KAYA, Selim:
2006 **I.Gıyaseddin Keyhüsrev ve II.SüleymanĖah Dönemi Selçuklu Tarihi (1192-1211)**, Ankara.
- KAZHDAN, Alexander:
1991 “Archon”, **ODB**, I, New York-Oxford, s.160.
- KAZHDAN, Alexander, Laskarina BOURAS: “Tomb”, **ODB**, III, New York-Oxford
1991 s.2092.
- KIEPERT, Richard:
1914 **Karte von Kleinasien**, Berlin.

- KILIÇ, ğahin:
2003 “13. Yüzyıl’da Bizans’ı Etkileyen Ekonomik, Siyasi ve Kültürel Ğiĝikler (1204-1261)”, Uludaĝ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Eskiçaĝ Bilim Dalı Yayınlanmamıĝ Yüksek Lisans Tezi, Bursa 2003
- KINNEIR, John Macdonald:
1818 **Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan**, London.
- KITZINGER, Ernst:
1958 “Byzantine Art in the Period between Justinian and Iconoclasm”, **Berichte zum XI. Internationalen Byzantinisten-Kongress**, München, s.1-50.
- KITZINGER, Ernst:
1995 **Byzantine Art in the Making : Main lines of stylistic development in Mediterranean Art 3rd-7th Century**, Cambridge.
- KLEINBAUER, Eugene:
1984 “Remarks on the Building History of the Acheiropietos Church at Thessaloniki”, **Actes du Xe Congres International d’Archeologie Chretienne**, II, s.241-257.
- KOCA, Salim:
1997 **Sultan I. Ğzzeddin Keykavus (1211-1220)**, Ankara.
- KOCH, Guntram:
2007 **Erken Hıristiyan Sanatı**, Çev. Ayĝ Aydın, Ğstanbul.
- KOYUNLUOĝLU, A. Memduh Turgut: **Ğzık ve Bursa Tarihi**, Bursa.
1935

- KÖROĞLU, Gülgün:
1995 “Bizans Sanatında İkonoklazma Dönemi (Mimari ve Mimariye Bağlı Resim Sanatı)”, Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- KÖROĞLU, Gülgün:
2004 “İkonoklazma Döneminde Bizans Resim Sanatı Örnekleri”, **Sanat ve Gençlik**, II, İstanbul, s.27-41.
- KRAUTHEIMER, Richard:
1942 “Introduction to an Iconography of Mediaeval Architecture”, **Journal of the Warburg and Courtauld Institutes**, 5, s.1-33.
- KRAUTHEIMER, Richard:
1965 **Early Christian and Byzantine Architecture**, Harmondsworth, Middlesex.
- KULUNYAR, Avni:
1990 “İznik’teki Bizans Dönemi Yapılarında Tarihendirme Sorunları ve Malzeme-Teknik”, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji – Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- KYRIAKAKIS, James:
1974 “Byzantine Burial Customs: Care of the Deceased from Death to the Prothesis”, **The Greek Orthodox Theological Review**, 19, s.37-72.
- LANDELS, J.G.:
1996 **Eski Yunan ve Roma’da Mühendislik**, Çev. Barış Bıçakçı, Ankara.

- LAOS, Nora E., v.d.:
1991 “Cemetery”, **ODB**, I, New York-Oxford, s.396-397.
- LASSUS, Jean:
1966 **The Early Christian and Byzantine World**, London.
- LAUBSCHER, Hans Peter:
1993 “Ein Tetrarchisches Siegesdenkmal in Ğnik (Nikaia), **Jahrbuch des Deutschen Archologischen Instituts**, 108, s.375-397.
- LAZAREV, Viktor:
1966 “Trois Fragment d’Epistyles Peintes et le Templon Byzantin”, **DChAE**, 4, s.117-143.
- LAZAREV, Victor:
1967 **Storia della pittura bizantina**, Torino.
- LEFORT, Jacques:
1997 “13.Yüzyılda Bitinya”, **Osmanlı Beyliği 1300-1389**, Ğstanbul, s.106-128.
- LEFORT, Jacques:
1995 “Les Communications entre Constantinople et la Bithynie”, **Constantinople and its Hinterland**, Cambridge, s.207-218.
- LEFORT, Jacques:
2003 “Les Grandes Routes Mdievales”, **La Bithynie au Moyen ge**, Paris, s.461-472.
- LIEBESCHUETZ, Wolfgang:
1999 “Antik Kentin Sonu”, **Geç Antik Çağda Kent** (Der.John Rich-Çev.Suna Güven-Ertuğrul Güven), Ğstanbul, s.1-47.

- LÖGÖTS, Ye. E.:
1964 "Navkratiy i Nikeyskiye Mozaiki", **Zbornik Radova Vizantoloskog Ğstituta**, VIII, (Melanges Georges Ostrogorsky, II), Belgrad, s.241-246.
- MANGO, Cyril:
1959 "The date of the nathex mosaics of the church of the Dormition at Nicaea", **DOP**, 13, s.245-252.
- MANGO, Cyril:
1979 "On the History of the Templon and the Martyrion of St.Artemios at Constantinople", **Zograf**, s.40-43.
- MANGO, Cyril:
1994 "Notes d'épigraphie et d'archéologie Constantinople, Nicée", **Travaux et Mémoires**, 12, s.343-357.
- MANGO, Cyril:
2004 "Birinci Ökümenik Konsil'in Toplandığı Yer ve Kutsal Pederler Kilisesi", **Tarih Boyunca Ğzık**, Ğstanbul, s.305-313.
- MANGO, Cyril:
2005 "The Meeting-Place of the First Ecumenical Council and the Church of the Holy Fathers at Nicaea", **Deltion tes Christianikes Archaiologikes Etaireias**, 26, s.27-34.
- MANGO, Cyril:
t.y. **Bizans Mimarisi**, Çev.Mine Kadiroğlu, b.y.
- MANGO, Marlia Mundell:
1994 "Imperial art in the seventh century", **New Constantines: The Rhythm of Imperial Renewal in Byzantium, 4th-13th Centuries**, Aldershot, s.109-138.

- MANSEL, Arif Müfid:
1978 **Side, 1947-1966 Yılları Kazıları ve Araştımlarının Sonuçları**, Ankara.
- MATHEWS, Thomas:
1980 **The Early Churches of Constantinople: Architecture and Liturgy**, London.
- MATHEWS, Thomas:
1982 ““Private” Liturgy in Byzantine Architecture: Toward a Re-appraisal”, **Cahiers Arcéologiques**, s.125-138.
- MEGAW, A. H.S.:
1963 “Notes on Recent Work of the Byzantine Institute in Istanbul”, **DOP**, 17, s.333-371.
- MEGAW, A.H.S.:
1966 “The Skripou Screen”, **The Annual of the British School of Archaeology at Athens**, 61, s.1-32.
- MEHMED NEĖRĖ
1983 **Neğr Tarihi**, I, Haz.Mehmet Altay Köymen, Ankara.
- MEINARDUS, Otto F. A.:
1986 “Ėnik'teki Ayasofya Kilisesinde Bulunan Bir Halk Sanatı Tasvirinin Ortaçağ'daki Tahribi”, Çev. Vedat Ėil, **Erdem**, 2 / 5, s.607-614.
- MELLAART, James:
1955 “Some Prehistoric Sites in North-Western Anatolia”, **Istanbul Mitteilungen**, 6, s.53-88.
- MERCANGÖZ, Zeynep:
1985 “Batı Anadolu'da Geç Dönem Bizans Mimarisi: Laskarisler Dönemi Mimarisi”, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı Yayınlanmamığ Doktora Tezi, Ėmir.

- MERCANGÖZ, Zeynep:
1990 “Bafa Gölü, Kırselik’teki Manastır Kilisesi”,
Arkeoloji-Sanat Tarihi Dergisi, 5, s.117-138.
- MERCANGÖZ, Zeynep:
1992 “Kapıkırı Adasındaki Manastır Kilisesi Üzerine
Düşünceler”, **Arkeoloji-Sanat Tarihi Dergisi**,
VI, s.73-90.
- MERCANGÖZ, Zeynep:
1995 “Batı Anadolu’daki Türk Yapılarının Duvar
Tekniği ve Tuğla Süslemelerinin Kaynağı
Üzerine Düşünceler”, **9.Milletlerarası Türk
Sanatları Kongresi**, II, s.485-495.
- MERCANGÖZ, Zeynep:
1998 “Ğmir ve Çevresi Bizans Yapıları; KurĖunlu
Manastır”, **II.Uluslararası Ėmir Sempozyumu
Tebliğleri**, Ėmir, s.31-56.
- MERKELBACH, Reinhold:
1987 **Nikaia in der römischen Kaiserzeit**, Verlag.
- MIATEFF, Kristo:
1925 **Dekorativnata Jivopis Na Sofiyskiya
Nekropoli**, Sofya.
- MILLER, Timothy S.:
1997 **The Birth of the Hospital in the Byzantine
Empire**, Baltimore.
- MILLER, William:
Trebizond, The Last Grek Empire,
Amsterdam, 1968.
- MITCHELL, Stephen:
1996 “Geç Roma Anadolu’sunda Klasik Dönem Kent
ve Yerleşmelerinin Gelişimi”, Çev.Leyla Çapan,
**Tarihten Günümüze Anadolu’da Konut ve
Yerleşme / Housing and Settlement in**

- Anatolia. A Historical Perspective**, İstanbul, s.193-205.
- MOLTKE, Helmuth von: **Türkiye'deki Durum ve Olaylar Üzerine Mektuplar (1835-1839)**, Çev.Hayrullah Örs, Ankara. 1969
- MORGAN, David: **The Mongols**, Oxford. 1986
- MÖLLERS, Sabine: "Neue Beobachtungen zur Hagia Sophia in Iznik/Nikaia", **Archäologischer Anzeiger**, 1987 / 4, s.689-693. 1987
- MÖLLERS, Sabine: **Die Hagia Sophia in Iznik/Nikaia**, Alfter. 1994
- MÜLLER-WIENER, Wolfgang: **İstanbul'un Tarihsel Topografyası**, Çev. Ülker Sayın, İstanbul. 2001
- NAUMANN, Edmund: **Von Golden Horn zu den Quellen des Euphrat**, München – Leipzig. 1893
- NECİPOĞLU, Nevra: "Evrensellikten Geri Çekiliş. Bizans İmparatorluk Geolojisinin Evrimi ve Osmanlı Fütuhati", **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Problemler, Araştırmalar, Tartışmalar**, İstanbul, s.146-156. 1998
- NICOL, Donald M.: **Bizans ve Venedik Diplomatik ve Kültürel Güçleri Üzerine Bir Araştırma**, Çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul. 2000

- NICOL, Donald M.:
2003 **Bizans'ın Son Yüzyılları (1261-1453)**, Çev. Bilge Umar, İstanbul.
- NUHOĞLU, Neslihan:
1995 "Çnik ğehri", İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü BeĒeri ve Çktisadi CoĒrafya Anabilim Dalı YayınlanmamıĒ Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- OGAN, Aziz:
1947 "Küçükçekmece yakınındaki Regium Ēehir nekropolünde 1946 yılı sonbaharında yapılan araştırma", **Türk Tarih Kurumu Belleten**, 41, s.167-168.
- OSTROGORSKY, Georg:
1995 **Bizans Devleti Tarihi**, Çev.Fikret IĒılan, Ankara.
- OTTO-DORN, Katharina:
1941 **Das Islamische Iznik**, Istanbuler Forschungen, 13, Berlin.
- OUSTERHOUT, Robert:
1982 **The Architecture of the Kariye Camii in Istanbul**, Washington.
- OUSTERHOUT, Robert:
1990 "Observations on The "Recessed Brick" Technique During The Palaeologan Period", **Arkaiologikon Deltion**, 39 (1984), s.163-170.
- OUSTERHOUT, Robert:
2008 **Master Builders of Byzantium**, Philadelphia.
- OWENS, E.J.:
2000 **Yunan ve Roma Dünyasında Kent**, Çev.Cânâ Bilsel, İstanbul.

- ÖDEKAN, Ayla(Ed.):
2007 “**Kalanlar**” **12. ve 13. Yüzyıllarda Türkiye’de Bizans**, İstanbul.
- ÖTÜKEN, Yıldız:
1978 “İstanbul Son Devir Bizans Mimarisinde Cephe Süslemeleri”, **Vakıflar Dergisi**, 12, s.213-233.
- ÖTÜKEN, Yıldız, v.d.:
1986 **Türkiye’de Vakıf Abideler ve Eski Eserler**, IV, Ankara.
- ÖTÜKEN, Yıldız:
1988 “Karacabey Çeşesindeki Tophisar Köyünün Ortaçağdaki Önemi ve Tarihi Eserleri”, **Arkeoloji-Sanat Tarihi Dergisi**, IV, s.89-99.
- ÖTÜKEN, Yıldız:
1990 “Bizans Duvar Tekniğinde Tektonik ve Estetik Çözümler”, **Vakıflar Dergisi**, XXI, s.395-410.
- ÖTÜKEN, Yıldız:
1996 **Forschungen im Nordwestlichen Kleinasien, Antike und Byzantinische Denkmäler in der Provinz Bursa**, Tübingen.
- ÖZBAY, Fikret:
1998 “Olba/Diokaisareia Su Sistemi”, **Olba**, I, s.121-129.
- ÖZBAY, Fikret:
2001 “Elauissa Sebaste ve Korykos Su Sistemi”, **Olba**, IV, s.145-161.
- ÖZBEK, Metin:
1984 “Roma Açık Hava Tiyatrosundan (İnik) Çıkarılan Bizans İskeletleri”, **Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, 2 / 1, s.81-89.

- ÖZBEK, Metin:
1991 “Ėnik Roma Açıkhava Tiyatrosundaki Kilisede Bulunan Bebek Ėkeletleri”, **Türk Tarih Kurumu Belleten**, LV / 213, s.315-322.
- ÖZDĖZBAY, AĞkım
2001 “Perge Batı Nekropolisi M2 Mezar Yapısı”, Ėstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Klasik Arkeoloji Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Ėstanbul.
- ÖZGÜMÜĞ, Ferudun:
1994 “Anadolu’da Kiliseye Çevrilmiğ Yunan ve Roma Tapınakları”, Ėstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı Yayınlanmamığ Doktora Tezi, Ėstanbul.
- ÖZĖ, Ünal:
1994 **Su Mühendisliği Tarihi Açısından Türkiye’deki Eski Su Yapıları**, Ankara.
- ÖZĖ, Ünal, v.d.:
2008 “Türkiye’deki Tarihi Su Yapılarının Evrensel Önemi”, **TMMOB 2. Su Politikaları Kongresi**, 2, Ankara, s.555-566.
- ÖZKUL FINDIK, NurĖen:
2001 **Ėnik Roma Tiyatrosu Kazı Buluntuları (1980-1995) Arasındaki Osmanlı Seramikleri**, Ankara.
- ÖZYĖĖĖ, Ömer:
1990 “Alaturka Kiremidin Oluğumu”, **Arkeoloji – Sanat Tarihi Dergisi**, 5, s.149-179.
- ÖZYURT ÖZCAN, Hatice:
2002 “Bizans Dini Mimarisinde Kiborion Tipinin Ėstanbul ve Anadolu’daki Örnekleri IĞında Değerlendirilmesi”, Ėstanbul Üniversitesi Sosyal

Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı
Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.

PAPADOPOULOS, J.B.:
1952
“Ho en Nikaia tes Bithynias naos tou Hagios
Tryphonos”, **Epeteris tes Hetaireias
Byzantinon Speudon**, 22, s.110-113.

PAPADOPOULOS, K.:
1914
“He Nikaia hetoi monographia historike,
arkhaiologike, palaiographike kai ekklesiastike
tes poleos tantes”, **Ho en Konstantinopolei
Hellenikos Philologikos Syllogos**, XXXIII,
135-151.

PARMAN, Ebru:
1993,
“Bizans Sanatında Tavus Kuğu Çkonografisi”,
**Sanat Tarihinde Çkonografik Araştımlar –
Güner Gül’a Armağan**, Ankara, s.387-412.

PESCHLOW, Urs:
1972
“Neue Beobachtungen zur Architektur und
Ausstattung der Koimesiskirche in Iznik”,
Istanbul Mitteilungen, 22, s.145-187.

PESCHLOW, Urs:
2004
“Nikaia / İznik Kiliseleri”, **Tarih Boyunca
İznik**, İstanbul, s.201-218.

PEYSSONEL, Charles de:
2005
**1745 Yılında İznik ve İznik’e Yapılmış Bir
Gezinin Öyküsü**, Çev.F.Yavuz Ulugün,
Kocaeli.

PINATSI, Christina:
2006
“New Observations on the Pavement of the
Church of Hagia Sophia in Nicaea”, **BZ**, 99/1,
s.119-126.

- PLİNİUS:
2001 **Genç Plinius'un Anadolu Mektupları, Plinius, Epistulae 10.Kitap**, Çev. Çiğdem DürüÇken Erendiz Özbayoğlu, İstanbul.
- PLINY:
1963 **Letters**, Çev. William Melmoth, II, London.
- POCOCKE, Richard:
1745 **A Description of the East and some other Countries**, Vol.II.II, London.
- PODSKALSKY, Gerhard, v.d.:
1991 "Death", **ODB**, I, New York-Oxford, s.593-594.
- POUJOULAT, Baptistin:
1840 **Voyage a Constantinople dans l'Asie Mineure**, I, Paris.
- PRALONG, Annie:
1998 "À propos d'un bloc de marbre d'Çnik", **EΥΨΥΧΙΑ, Mélanges offerts à Hélène Ahrweiler (Byzantina Sorbenensia 16)**, Paris, s.603-609.
- PRALONG, Annie:
2003 "Matériel Archéologique Errant", **La Bithynie au Moyen Âge**, Paris, s.225-286.
- PROCOPIUS:
1954 **Buildings**, Çev. H.B.Dewing, Glanvill Downey, London.
- RABEL, W., S.BARIğ, R.PAŠTEKA and the INCA-TEAM:
2009 "International Course on ArchaeoGeophysics", **69. Kahrestagung der Deutschen Geophysikalischen Gesellschaft in Kiel**, (INCA 2008 poster).

- RABY, Julian:
1976 “A Seventeenth Century Description of Iznik Nicaea”, **Istanbul Mitteilungen**, 26, s.149-188.
- RAYÇANOVSKI, Dimitri,
1974 “Istanbul Rum Edebiyat Kurumu ve Bunun Dergisi”, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü Yayınlanmamış Lisans Tezi, İstanbul.
- RESTLE, Marcell:
1967 **Die Byzantinische Wandmalerei in Kleinasien**, I, III, Verlag.
- RESTLE, Marcell:
1976 **Reclams Kunstführer: Istanbul, Bursa, Edirne, Iznik, Baudenkmaler und Museen**, Stuttgart.
- RONA, Zeynep:
1997 “Fresk”, **Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi**, 1, İstanbul, s.630.
- ROSTOVTZEFF, M.:
1919 “Ancient Decorative Wall-Painting”, **Journal of Hellenic Studies**, XXXIX, s.144-163.
- RUGGIERI, Vincenzo, v.d.:
1996 “Gli affreschi iconoclastici della chiesa di Chimera”, **Cahiers Archeologiques**, 44, s.33-48.
- RUNCIMAN, Steven:
1992 **Haçlı Seferleri Tarihi**, Çev. Fikret İğitan, III, Ankara.
- RUNCIMAN, Steven:
1998 **Haçlı Seferleri Tarihi**, Çev. Fikret İğitan, I, Ankara.

- SAHM, W.: **Beschreibung der Reisen des Reinhold**
1930 **Lubenau, C.2, Königsberg.**
- SAVAğ, Erdoğan (Haz.): **Ğzık Albümü**, b.y.
t.y.
- SAVVIDES, Alexis G.C.: **Byzantium in the Near East: Its Relations**
1981 **with the Seljuk Sultanate of Rum in Asia**
Minor the Armenians of Cilicia and the
Mongols A.D. c.1192-1237, Thessaloniki.
- SAYAR, Mustafa H.: “Kilikya’da Epigrafi ve Tarihi Coğrafya
1995 Araştırmaları 1993”, **XII. AST**, s.39-60.
- SCHÄFER, Hartmut: “Architekturhistorische Beziehungen zwischen
1974 Byzanz und der Kiever Rus im 10. und 11.
Jahrhundert”, **Istanbul Mitteilungen**, 23/24
(1973/1974), s.197-224.
- SCHAFT, Philip, Henry WACE (Ed.): **A select Library of Nicene and Post-nicene**
1991 **Fathers of the Christian Church - Eusebius**,
Vol.I, Edinburgh, Michigan.
- SCHAFT, Philip, Henry WACE (Ed.): **A select Library of Nicene and Post-nicene**
1989 **Fathers of the Christian Church - Socrates-**
Sozomenus Church Histories, Vol.II,
Edinburgh, Michigan.
- SCHMIT, Theodor: **Die Koimesis-Kirche in Nikaia das Bauwerk**
1927 **und die Mosaiken**, Berlin-Leipzig.

SCHNEIDER, Alfons Maria: “The City Walls of Nicaea”, **Antiquity**, 12,
1938 s.437-443.

SCHNEIDER, Alfons Maria: **Die Römischen und Byzantinischen**
1943 **Denkmäler von Ğznik – Nicaea**, Istanbuler
Forschungen, 16, Berlin.

SCHNEIDER, Alfons Maria, Walter KARNAPP: **Die Stadtmauer von Ğznik**
1938 **(Nicaea)**, Istanbuler Forschungen, 9, Berlin.

SCHNELLER, Ludwig: **Nicäa und Byzanz**, Leipzig.
1907

SESTONĞ Domenico: **Voyage dans la Grèce asiatique, à la**
1789 **péninsule de Cyzique, à Brusse et à Nicée**,
Paris.

SEVĞN, Veli: **Anadolu’nun Tarihi Coğrafyası I**, Ankara.
2001

SMITH, Janet Charlotte: “Form and Function of the Side Chambers of
1990 Fifth and Sixth Century Churches in Ravenna”,
Journal of the Society of Architectural
Historians, 49/2, s.181-204.

SOYHAN, Cihat, “Bafa Gölü’nde Kahve-Asar Adasındaki
1969 Eserler”, Ğstanbul Üniversitesi Sanat Tarihi
Bölümü YayınlanmamıĞ Lisans Tezi, Ğstanbul.

SOYSAL, Hüseyin, v.d.: **Türkiye ve Çevresinin Tarihsel Deprem**
1981 **Kataloĝu (M.Ö.2100–M.S.1900)**, Ğstanbul.

- STRABON:
2000 **Antik Anadolu Coğrafyası (Geographika: XII-XIII-XIV)**, Çev. Adnan Pekman, İstanbul.
- STRYZGOWSKI, Josef:
1892 “Mosaïques byzantines de Nicée”, **BZ**, 1, s.340-341.
- SÜMER, Faruk:
1970 “Anadolu’da Moğollar”, **Selçuklu Araştırmaları Dergisi**, I, (1969), s.1-147.
- ğAHÇN, Mustafa, v.d.:
2008 “ğnik Yüzey Araştırması 2006”, **25. AST**, I, s.11-26.
- ğAHÇN, Sencer:
1978 **Bithynische Studien / Bithynia Ğncelemeleri**, Bonn.
- ğAHÇN, Sencer:
1979 **Katalog der antiken Inschriften des Museums von Iznik (Nikaia) / Ğnik Müzesi Antik Yazıtlar Kataloğu**, I, Bonn.
- ğAHÇN, Sencer:
1981 **Katalog der antiken Inschriften des Museums von Iznik (Nikaia) / Ğnik Müzesi Antik Yazıtlar Kataloğu**, II,1, Bonn.
- ğAHÇN, Sencer:
1987 **Katalog der antiken Inschriften des Museums von Iznik (Nikaia) / Ğnik Müzesi Antik Yazıtlar Kataloğu**, II,3, Bonn.
- ğAHÇN, Sencer:
1988 “Yazıtların Diliyle Ğnik’te (Nikaia) Tarih”, **V. AST**, I, s.369-374.

- ğAHÖN, Sencer:
1995 “ALAMA[?]NIA, nicht „ALAMANNIA“, Zum epigraphischen Verständnis eines stets mißverstandenen historischen Reliefblockes von Ğnik (Nikaia)”, **Epigraphica Anatolica**, 23 (1994), s.125-136.
- ğAHÖN, Sencer:
2004 “Helenistik ve Roma Çağlarında Ğnik / Nikaia”, **Tarih Boyunca Ğznk**, Ğstanbul, s.3-23.
- TAKAZ, Hikmet:
1975 “28.12.1973/26.1.1974 Amasya Kulistepe Nekropol Kazısı Ön Raporu”, **Türk Arkeoloji Dergisi**, XXII-1, s.109-115.
- TEMPLE, Nicholas:
2002 “Conversion and Political Expedience: Imperial Themes in the Early Christian Baptistery”, **Anales del Instituto de Investigaciones Estéticas**, 80, Mexico, s.5-45.
- TEXIER, Charles:
1839. **Description de l’Asie Mineure**, I, Paris.
- TEXIER, Charles:
1862 **Asie Mineure, Description Geographique, Historique et Archeologique des Provinces et des Villes de la Chersonnese d’asie**, Paris.
- TEXIER, Charles,
2002 **Küçük Asya Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi**, Çev.Ali Suat, I, Ankara.
- THEOPHANES the CONFESSOR: **The Chronicle of Theophanes Confessor: Byzantine and Near Eastern History AD 284-813**, Çev. Cyril Mango, Roger Scott, Oxford.

- THIERRY, Nicole:
1975 “L’art monumental byzantin en Asie Mineure du XIe siècle au XIVe”, **DOP**, 19, s.73-111.
- TOK, Emine:
1997 “Türkiye’deki Orta ve Son Bizans Dönemi Kiliselerinde Cephe Düzeni”, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir.
- TOYNBEE, Jocelyn M. C.:
1971 **Death and Burial in the Roman World**, London-Southampton.
- TREPANIER, Nicolas:
2005 “Nicaea, The Gardens, and The Starving Enemy?”, **Uluslararası 5. Sempozyumu**, İstanbul s.225-234.
- TRKULJA, Jelena:
2004 “Aesthetics and Symbolism of Late Byzantine Church Façades, 1204-1453”, Princeton University, Department of Art and Archaeology, PhD Thesis, Princeton.
- TRONZO, William:
1991 “Catacomb”, **ODB**, I, New York-Oxford. s.388-389.
- TUNAY, Mehmet G.
1984 “Türkiye’de Bizans Mimarisinde Tağ ve Tuğla Duvar Tekniğine Göre Tarihlendirme”, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- TURAN, Osman:
2004 **Selçuklular Zamanında Türkiye**, İstanbul.

- ULBERT, Thilo:
1971 “Untersuchungen zu den byzantinischen Reliefplatten des 6. bis 8. Jahrhundert”, **Istanbuler Mitteilungen**, 19/20 (1969-1970), s.339-357.
- UNDERWOOD, Paul Atkins:
1959 “The Evidence of Restorations in the Sanctuary Mosaics of the Church of the Dormition at Nicaea”, **DOP**, 13, s.235-243.
- UZUNÇARĞILI, Ğmail Hakkı:
1994 **Osmanlı Tarihi**, I, Ankara.
- ÜLGEN, Ali Saim:
1938 “Ğnik'te Türk Eserleri”, **Vakıflar Dergisi**, I, s.53-69.
- VAN DER VIN, J.P.A.:
1980 **Travellers to Greece and Constantinople: Ancient Monuments and Old Traditions in Medieval Travellers' Tales**, Vol.I-II, Ğstanbul.
- VASILIEV, Alexander A.:
1964 **History of the Byzantine Empire 324-1453**, II, Madison-Milwaukee.
- VILLEHARDOUIN, Geoffroi de, Henri de VALENCIENNES, **Konstantinopolis'te**
2001 **Haçlılar**, Çev. Ali Berktaş, Ğstanbul.
- VITRUVIUS:
2005 **Mimarlık Üzerine On Kitap**, Çev. Suna Güven, Ğstanbul.
- VOCOTOPOULOS, P.L.:
1979 “The Concealed Course Technique: Further Examples and a few Remarks”, **JÖB**, 28, s.247-260.

- VURAL, Vahide:
1977 “Ėmit Bizans Devri Eserleri”, ĖÜ.Edebiyat
Fakóltesi Sanat Tarihi Bölümü Yayınlanmamığ
Lisans Tezi, Ėstanbul.
- WEIGAND, Edmund:
1931 “Zur monogramminshrift der Theotokos
(Koimesis) Kirche von Nicaea”, **Byzantion**, 6,
s.411-420.
- WEITZMANN, Kurt, Ihor SEVĖHEN KO: “The Moses Cross at Sinai”, **DOP**, 17,
1963 s.385-398.
- WULFF, Oskar:
1903 **Die Koimesiskirche in Nicaea und ihre
mozaiken**, Strasburg.
- YALĖIN, Asnu Bilban:
1986 “La Chiesa della Santa Sofia a Nicaea (Iznik)
Problemi di Architettura”, Università degli Studi
Roma Facoltà di Lettere, Tesi di Laurea in
Storia dell’Arte Bizantina, Roma.
- YALĖIN, Asnu Bilban:
1990 “Un Affresco con la «Deesis» Nella Santa Sofia
di Ėnik-Nicaea”, **Milion**, 2, s.369-380.
- YALĖIN, Asnu Bilban:
1997 “Ėnik (Nikaia, Nicaea)”, **Sosyal Bilimler
Dergisi**, III / 1, s.1-16.
- YALMAN, Bedri:
1979 “Ėnik’teki Kilise Alt Yapı Kazısı”, **VIII. Türk
Tarih Kongresi**, Ankara, s.457-466.
- YALMAN, Bedri:
1983 “Ėnik Tiyatro Kazısı 1981”, **IV. KST**,
s.229-235.

- YALMAN, Bedri: “Gnık Tiyatro Kazısı”, **VII. KST**, s.579-1986 595.
- YALMAN, Bedri: “Gnık Tiyatro Kazısı 1985”, **VIII. KST**, II, 1987 s.233-257.
- YALMAN, Bedri: “Gnık Tiyatro Kazısı 1986”, **IX. KST**, II, 1988 s.299-328.
- YALMAN, Bedri: “Threptus’un Yaptırđı Anıt Mezar”, **Glgj** 54, 1988 s.31-33.
- YALMAN, Bedri: “Gnık Surlarında Tiyatroya ait Mimari 1989 Parçalar”, **Glgj** 57, s.24-27.
- YALMAN, Bedri: “Gnık Tiyatro Kazısı, 1987”, **X. KST**, II, 1989 s.339-382.
- YALMAN, Bedri: “Gnık Tiyatro Kazısı 1988”, **XI. KST**, II, 1990 s.301-324.
- YALMAN, Bedri: “Gnık Tiyatro Kazısı 1989”, **XII. KST**, II, 1991 s.379-404.
- YALMAN, Bedri: “Gnık ve Çevresinde Belirlenen Eski Eser 1993 Tahribatları ve Öneri Koruma Tedbirleri”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, 36 / 1-2, s.461-479.
- YALMAN, Bedri: “Gnık Tiyatro Kazısı 1992”, **XV. KST**, II, 1995 s.425-454.

- YALMAN, Bedri:
1996 “1994 Ğnik Roma Tiyatrosu Kazısı”, **XVII. KST**, II, s.337-360.
- YALMAN, Bedri:
“2001 Ğnik Tiyatro Kazısı”, **24. KST**, I, 2003, s.127-138.
- YALMAN, Bedri:
2004 “2002 Yılı Ğnik Tiyatro Kazısı”, **25.KST**, II, s.391-402.
- YALMAN, Bedri:
2005 “2003 Yılı Ğnik Tiyatro Kazısı”, **26. KST**, I, s.347-356.
- YALMAN, Bedri:
2007 “2005 Yılı Ğnik Tiyatro Kazısı”, **28. KST**, II, s.387-404.
- YALMAN, Bedri:
t.y. **Nikaia/Ğnik**, b.y.
- YEGÜL, Fikret:
2006 **Antik Çağ’da Hamamlar ve Yıkanma**, Çev. Emel Erten, Ğstanbul.
- YILMAZYAGAR, Hasan,
“Ğnik Ayasofya Kilisesi’nde Osmanlı Dönemi Yapısal Düzenlemeleri”, **Ebru Parman’a Armağan, Sanat Tarihi ve Arkeoloji Yazıları**, Ankara 2009, s.361-384.
- ZACİM, Zerrin:
1970 “Bergama’daki Bizans Devri Eserleri”, Ğstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü Yayınlanmamış Lisans Tezi, Ğstanbul.
- ZOROĞLU, Levent:
2000 “Kelenderis Nekropolü”, **Olba**, III, Mersin s.115-133.

ZOROĞLU, Levent:

2006

“Dağlık Kilikya ve Likya’da Ölü Gömme
Gelenekleri ve Mezar Mimarisi Çiğkleri
Üzerine Bir Deneme”, **III. Likya
Sempozyumu**, II, Antalya, s.917-929.

ZOROĞLU, Levent:

2008

“Kelenderis ve Karaçalı Nekropolleri: Klasik
Çağa Ait Çi Mezarlık Hakkında Düşümler”,
**Prof.Dr.Haluk Abbasoğlu’na 65. Yağ
Armağani, Euergetes**, II, Antalya, s.1235-
1246.

ÖZGEÇMİŞİ

Adı-Soyadı: Ü.Melda ERMİŞ
Doğum Tarihi ve Yeri: 20 Ağustos 1977 / İstanbul
Adres: İstanbul Üniversitesi, Sanat Tarihi Bölümü, Bizans
Sanatı Anabilim Dalı
E-mail: umermis@istanbul.edu.tr

EĞİTİM

- 2003- İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı'nda doktora'ya başladım Prof.Dr.Ara ALTUN danışmanlığında "Çinik ve Çevresi Bizans Devri Mimari Faaliyetinin Değerlendirilmesi" konulu tezime devam etmekteyim.
- 2003 İstanbul Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı Yüksek Lisans Programından Prof.Dr.Metin AHUNBAY danışmanlığında tamamladığım "Çinir ve Manisa Çevresindeki Orta Bizans Dönemi Templon Arçtıavları" teziyle mezun oldum.
- 1999 İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Anabilim Dalı'ndan mezun oldum.

ALAN ve PROJE ÇALIĞMALARI

- 1997- Yrd.Doç.Dr.Belgin DEMİRSAR ARLI başkanlığında yapılan "Çinik Çini Fırınları Kazısı"na katılmaktayım
- 2002- Ok.Dr.Ferudun Özgümüğ başkanlığındaki "Suriçi İstanbul'unda Geç Roma – Bizans Yüzey Araçtırması"na katılmaktayım

- 2004- Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri (TAY) Projesi'nde Bizans çalışmalarına katılmaktayım
- 2007 Mardin Muzesi tarafından yapılan, alan danışmanlığını Prof.Dr.Metin Ahunbay'ın yaptığı "Dara Antik Kenti Kazısı"na bir dönem katıldım

YAYIN

"mir ve Manisa evresindeki Orta Bizans Dönemi Templon Aritavları", **Bilim Eğiğil**, Sanat Tarihinde Gençler Semineri 2003 Bildirileri, stanbul 2004, 76-98.

Engin Akyürek - Ayça Tiryaki - özgü mezoğlu - Melda Ermiç, **Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri 8-Bizans / Marmara**, Ege Yayınları, stanbul 2007.

"Sahaflar arđısı", **Diyanet Vakfı lam Ansiklopedisi**, C.35, stanbul 2008, 510-511.

"Ayvansaray'da Yeni Bir Kilise Kalıntısı", **Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi**, baskıda

YKSEKGRETİM KURULU

BĐĐĐĐĐ

1) "mir ve Manisa evresindeki Orta Bizans Dönemi Templon Aritavları", Sanat Tarihinde Gençler 2003 Semineri (11-13 Aralık 2003), T.. Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı.

2) "mir ve Manisa evresindeki Orta Bizans Dönemi Templon Aritavları", Arkeolojik Kazı ve Araştırmaları Toplantısı 4 (19-21 Nisan 2004), stanbul niversitesi Edebiyat Fakültesi.

POSTER

"mir ve Manisa evresindeki Orta Bizans Dönemi Templon Aritavları", Arkeolojik Kazı ve Araştırmaları Toplantısı 4 (19-21 Nisan 2004), stanbul niversitesi Edebiyat Fakültesi.